

શ્રીકૃષ્ણ—મહાભારતના યુદ્ધે આત્મા.

Lakshmi Art, Bombay

ॐ

श्रीमद् वेदव्यास प्रणीत महाभारतनुं

आश्वमेधिक पर्व.

રા. રા. ભાઈશંકર નાનાભાઈ સોલીસીટરની સાહાય્યથી

સ્વ૦ રા. રા. મણિશંકર મહાનંદ ભટ્ટે

પ્રસિદ્ધ કરેલું ભાષાંતર.

છાપી પ્રસિદ્ધ કર્યું

એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની તરફથી

નરહરિરામ માધવરામ ત્રિપાઠી.

સ્થળઃ કાળબાદેવીરોડ, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ—મુંબાઈ.

સંવત ૧૯૮૧ સને ૧૯૨૫

આવૃત્તિ ૪ થી. પ્રત ૧૦૦૦

કિંમત રૂ. ૨-૪-૦

અમદાવાદ-શાહપુર વનમાળી વાંકાની પોળમાં પટેલ હરિભાઈ
દલપતરામે પોતાના "ગ્રન્થોદય" પ્રેસમાં છાપ્યું.

અનુક્રમણિકા.

અધ્યાય.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
૧	ધૃતરાષ્ટ્રનો પરિતાપ	૧
૨	કૃષ્ણે આપેલું આશ્વાસન	૨
૩	વ્યાસોપદેશ	૩
૪	મરૂત્ત રાજાનો યજ્ઞ	૪
૫	મરૂત્ત ચરિત્ર	૫
૬	મરૂત્ત ચરિત્ર ચાલુ	૬
૭	યજ્ઞ કરાવવા માટે સંવર્તને પ્રાર્થના	૮
૮	શંકરનું તપોવન	૯
૯	યજ્ઞ ઉપર ઇન્દ્રને થયેલો દ્વેષ	૧૧
૧૦	સંવર્તને ઇન્દ્રે મોકલેલું કહેણું	૧૩
૧૧	યજ્ઞ કરવાની સલાહ	૧૬
૧૨	કૃષ્ણનો બોધ	૧૭
૧૩	શરીરથીજ ધર્મ સધાય છે	૧૮
૧૪	અશ્વમેધ કરવાની મતિ	૧૯
૧૫	કૃષ્ણાર્જુન વિનોદન	૨૦
૧૬	અનુગીતારંભ	૨૨
૧૭	અનુગીતા ચાલુ	૨૪
૧૮	કર્માનુસાર જન્મ	૨૬
૧૯	જીવાત્મા વિચાર	૨૭
૨૦	દંપતી સંવાદ	૩૦
૨૧	દંપતી સંવાદ (ચાલુ)	૩૨
૨૨	જ્ઞાન ઉપર દંપતીનો સંવાદ (ચાલુ)	૩૪
૨૩	મન ઇન્દ્રિયોનો સંવાદ	૩૫
૨૪	નારદ અને દેવમત સંવાદ	૩૭
૨૫	ચાતુર્હોત્ર વિધાન	૩૮
૨૬	દંપતી સંવાદ (ચાલુ)	૩૯
૨૭	સંસાર અને બ્રહ્મવન	૪૦
૨૮	રૂપ રસાદિ બ્રહ્મને નથી	૪૨
૨૯	કાર્તવીર્ય ને સમુદ્રનો સંવાદ	૪૩
૩૦	અલર્ક અને સમુદ્ર	૪૪
૩૧	ગુણવર્ણન	૪૬
૩૨	જનક ને બ્રાહ્મણનો સંવાદ	૪૭
૩૩	બ્રહ્મભાવ પ્રદર્શન	૪૮
૩૪	બ્રાહ્મણનો પ્રશ્ન	૪૯
૩૫	મને બ્રહ્મ-પરમજ્ઞેય સમજાવો	૫૦
૩૬	ગુણાતીત અવ્યક્ત	૫૨
૩૭	રજોગુણનું વર્ણન	૫૪
૩૮	સત્વગુણનું વર્ણન	૫૫
૩૯	ગુણોની સંમિશ્રતા	૫૬
૪૦	આત્માનું પ્રાકટ્ય	૫૭
૪૧	દ્વિતીય સર્ગ વર્ણન	૫૮
૪૨	અહંકારમાંથી પંચ મહાભૂત	૫૯
૪૩	પ્રાણીઓનું વૈવિધ્ય	૬૨
૪૪	તત્વોમાંનું આદિરૂપ	૬૪
૪૫	વિચિત્ર કાળચક્ર	૬૫
૪૬	કોણ આલોકને જીતે છે	૬૬
૪૭	બ્રાહ્મણ પરમજ્ઞાન પામે છે.	૬૯
૪૮	સંસારરૂપી વૃક્ષ	૭૦
૪૯	ધર્મની વિવિધ ગતિ	૭૧
૫૦	બ્રહ્મનું ધર્મ કથન	૭૨
૫૧	મન ભૂતોનું કારણ છે	૭૫
૫૨	કૃષ્ણનું દ્વારિકાગમન	૭૮
૫૩	ઉત્તંકોપાખ્યાન	૮૧
૫૪	ઉત્તંક અને શ્રીકૃષ્ણ	૮૨
૫૫	ઉત્તંકે કરેલી શ્રીકૃષ્ણ સ્તુતિ	૮૩
૫૬	ઉત્તંકનું તપ	૮૫
૫૭	સૌદાસ પાસે મણિકુંડળની યાચના	૮૭
૫૮	સૌદાસ અને ઉત્તંક	૮૮
૫૯	ગિરનાર થઇ દ્વારકાં	૯૧
૬૦	વસુદેવે પૂછેલું યુદ્ધવૃત્ત	૯૨
૬૧	સૌભદ્રના યુદ્ધનું કથન	૯૪
૬૨	અભિમન્યુનો શોક	૯૫
૬૩	ધન માટે પ્રયાણ	૯૬
૬૪	પાંડવોની અશ્વમેધ માટે તૈયારી	૯૮

અધ્યાય.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
૬૫	શંકર પ્રસાદન	૯૯
૬૬	પરીક્ષિતનો જન્મ	૧૦૦
૬૭	સુભદ્રાની વિનંતી	૧૦૧
૬૮	ઉત્તરાની વિનવણી	૧૦૨
૬૯	ઉત્તરાને મૂર્ચ્છા	૧૦૩
૭૦	પરીક્ષિતનું સચેત થવું	૧૦૪
૭૧	અશ્વમેધની તૈયારી	૧૦૬
૭૨	વ્યાસ પાસે દીક્ષાની યાચના	૧૦૭
૭૩	અશ્વમેધનો આરંભ	૧૦૮
૭૪	ત્રિગર્તો સાથે યુદ્ધ	૧૧૦
૭૫	પ્રાગ્જ્યોતિષપુર આગળ યુદ્ધ	૧૧૧
૭૬	વજ્રદત્ત સાથે યુદ્ધ	૧૧૨
૭૭	સિંધુદેશમાં ઘોડો બધાયો	૧૧૪
૭૮	અર્જુનની દક્ષતા	૧૧૫
૭૯	બભ્રુવાહન ને અર્જુન	૧૧૭
૮૦	ચિત્રાંગદા ને ઉલૂપી	૧૧૯
૮૧	ઉલૂપીએ કરેલો ખુલાસો	૧૨૧
૮૨	મગધમાં યુદ્ધ	૧૨૩
૮૩	દક્ષિણાપથ પર્યટન	૧૨૪
૮૪	શકુનિના પુત્ર સાથે યુદ્ધ	૧૨૫
૮૫	દિગ્વિજય કરી અર્જુનનું આવવું	૧૨૭
૮૬	અશ્વમેધમાં સર્વેનું આતિથ્ય	૧૨૮
૮૭	અર્જુનનો સત્કાર	૧૩૦
૮૮	બભ્રુવાહનનો સત્કાર	૧૩૧
૮૯	પશ્વાલંભન ક્રિયા	૧૩૩
૯૦	નકુલાખ્યાન	૧૩૫
૯૧	પશુથી કે અન્નથી યજ્ઞ કરવો	૧૪૦
૯૨	ધર્મથી સ્વર્ગ મળે છે	૧૪૨

श्रीमन् महाभारत.

आश्वमेधिक पर्व.

અધ્યાય ૧ લો. ધૃતરાષ્ટ્રનો પરિતાપ.

नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमं ।

देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥ १ ॥

નરોમાં ઉત્તમ એવા નારાયણ તથા નરને અને દેવી સરસ્વતીને નમન કરી જયરૂપ ગ્રંથ (ભારત)નું કથન કરવું. વૈશંપાયન કહે છે—આકુળ થયેલી ઇંદ્રિયોવાળા, મહાબાહુ, યુધિષ્ઠિર જેણે ઉદકક્રિયા કરેલી છે એવા ધૃતરાષ્ટ્રને આગળ કરી ગંગા નદી ઉતર્યા. પછી આંસુઓથી વ્યાકુળ નેત્રવાળા તે મહાબાહુ જેમ પારધિએ વિંધેલો હસ્તિ હોય તેમ ગંગાને તીરે બેઠા. ખેદ પામતા યુધિષ્ઠિરને કૃષ્ણની પ્રેરણાથી ભીમસેને ઝાલ્યા અને શત્રુઓનાં સૈન્યને પીડનાર શ્રીકૃષ્ણે 'આમ કરો માં' એવું આશ્વાસન આપ્યું. હે રાજન્! ભૂમિવિષે પડેલા, પીડિત, વારંવાર નિઃશ્વાસ નાખતા એવા ધર્મના પુત્ર યુધિષ્ઠિરને રાજાઓ જોવા લાગ્યા. વળી પાંડવો રાજાને દીન મનવાળા તે ધૈર્યરહિત જોઇ ફરી શોક કરવા લાગ્યા. તેઓ વિષે પુત્રના શોકથી પીડા પામેલા, મહા બુદ્ધિમાન્, બુદ્ધિરૂપી નેત્રવાળા, ધૃતરાષ્ટ્ર રાજા યુધિષ્ઠિરને કહેવા લાગ્યા કે-હે કુરુશાર્દૂલ! ઉભા થાઓ અને કાર્ય કરો. હે કુંતીપુત્ર! તમે ક્ષત્રિયના ધર્મવડે આ પૃથ્વી જીતી છે માટે ભાઇઓ તથા સુહૃજ્જનો સહિત મન વાંછિત સુખો ભોગવો. હે ધર્મધારિઓમાં શ્રેષ્ઠ! હું તમારે શોક કરવાનું કંઇ કારણ જોતો નથી. હે પૃથ્વીના પતિ! મારે અને ગાંધારીએ શોક કરવાનો છે કે જેમના સો પુત્ર, સ્વપ્નમાં મળેલા ધનની પેઠે નાશ પામ્યા છે. હિતની કામનાવાળા મહાત્મા વિદુરનાં અતિ મોટા અર્થવાળાં વચનો ન સાંભળવાથી, દુષ્ટ બુદ્ધિવાળો હું આજ પરિતાપ પામું છું; કેમકે દિવ્ય જ્ઞાનવાળા ધર્માત્મા વિદુરે મને કહ્યું હતું કે, દુર્યોધનના અપરાધથી તમારૂં કુળ નાશ પામશે. હે રાજન્! જો કુળનું કલ્યાણ ઇચ્છતા હો તો મારૂં વચન માનો તથા આ દુષ્ટ મનવાળા મંદ, દુર્યોધનનો ત્યાગ કરો. કર્ણ અને શકુનિ, કદી પણ એને મળવા દો નહિ. તમે સખતાઇ રાખી તેમને દ્યૂત રમતા અટકાવો; તેમ ધર્માત્મા યુધિષ્ઠિર રાજાને અભિષેક કરો. તે વશી છે (જીતેંદ્રિય છે), તેથી ધર્મેકરીને આ પૃથ્વીને પાળશે. હે કુંતીપુત્ર! યુધિષ્ઠિરને આપ ન ઇચ્છતા હો તો તમે પોતે મેઢીરૂપ થયેલા (અર્થાત્ મધ્યસ્થ થઇ) રાજ્યને ગ્રહણ કરો, અને હે નરાધિપ! સર્વ જ્ઞાતિભાઇઓ સહિત, સર્વ પ્રાણિઓ પર સમાન ભાવે વર્ત્તનારા તમો પાછળ તેઓ જીવિકા ચલાવો. આ પ્રમાણે મોટા જ્ઞાનવાળા વિદુરના

કહેવા છતાં પણ મિથ્યા મતિવાળો હું પાપી દુર્યોધનને અનુસર્યો અને તે ધીરનાં મધુર વચનો ન સાંભળવાથી દુઃખરૂપી આ ફળને પામી શોકરૂપી સમુદ્રમાં ડુબ્યો. હે નૃપ! આજ તમારાં વૃદ્ધ માતપિતા અમોને દુઃખ પામેલાં જુએ છે માટે હે જનાધિપ! તમારે શોક કરવા યોગ્ય હું આમાં કંઇ જોતો નથી.

वृद्धौ हितेऽद्य पितरौ पश्य नौ दुःखितौ नृप।
न शोचितव्यं भवता पश्यामीह जनाधिप ॥ २० ॥

इतिश्री महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

અધ્યાય ૨ જો. કૃષ્ણે આપેલું આશ્વાસન.

वैशंपायन उवाच—एवमुक्तस्तु राज्ञा स धृतराष्ट्रेण धीमता।
तूष्णीं बभूव मेधावी तमुवाचाथ केशवः ॥ १ ॥

વૈશંપાયન કહે છે—આ પ્રમાણે બુદ્ધિમાન્ ધૃતરાષ્ટ્રે આશ્વાસન દીધેલા તે શાંત પડયા પછી ધારણાયુક્ત બુદ્ધિવાળા કૃષ્ણ તેમને કહેવા લાગ્યા કે, હે જનોના અધિપતિ! મનવડે કરેલો શોક આ લોકના પ્રથમ પ્રેત થયેલા પિતામહોને સંતાપે છે, માટે જુદા જુદા પ્રકારના, પ્રાપ્ત થયેલ દક્ષિણાઓવાળા, ઘણા યજ્ઞોથી આપ યજન કરો. સોમવડે દેવતાઓને, સ્વધાથી પિતૃઓને, અન્નપાનવડે અતિથિઓને અને બીજી કામનાઓથી નિર્ધન જનોને તૃપ્ત કરો. તમે જાણવાનું સર્વ જાણેલું છે, કરવાનું સર્વ કર્મ કરેલું છે. વળી તમે ભાગીરથી (ગંગા) ના પુત્ર ભીષ્મથી, કૃષ્ણદ્વૈપાયન (વ્યાસ) થી, નારદથી તથા વિદુરથી રાજધર્મો પણ સાંભળ્યા છે; આથી તમે મૂઢ લોકોની વૃત્તિને અનુસરવા યોગ્ય નથી, પિતા અને પિતામહની વૃત્તિ પ્રત્યે રહી રાજ્ય ધુંસરી ધારણ કરો. જેને સારૂ શોક કરો છો તે ક્ષત્રિયો યશથી યુક્ત થઇ સ્વર્ગને પામવા યોગ્ય હતા, કારણ કે શૂરાઓમાં કોઇ પણ વીર પાછું મુખ કરી નાસ પામ્યો નથી. હે મહારાજ! એ તેમજ થવાનું હતું માટે શોકનો ત્યાગ કરો. જેઓ આ રણમાં નાશ પામ્યા છે તેઓ ફરી તમારાથી જોઇ શકાય એમ નથી. આવી રીતે તે મહા તેજસ્વી કૃષ્ણ ધર્મરાજા યુધિષ્ઠિરને કહી મૌન રહ્યા અને યુધિષ્ઠિર તેમને કહેવા લાગ્યા કે, હે ગોવિંદ! તમે સૌહૃદથી તથા પ્રેમથી સદા મારી ઉપર કૃપા કરો છો અને મારા પર જે તમારી પ્રીતિ છે તે મેં જાણેલી છે તોપણ હે ચક્ર તથા ગદાને ધારણ કરનાર! હે યાદવના પુત્ર! જો તમે મને તપોવન પ્રત્યે જવા આજ્ઞા આપો તો તમે મારૂં અતિ મોટું પ્રિય કર્યું કહેવાય. હું સંગ્રામો વિષે પલાયન ન કરનાર પુરૂષોમાં શ્રેષ્ઠ એવા ભીષ્મપિતામહને તથા કર્ણને પાડી શાંતિ પામતો નથી માટે હે શત્રુને દમનાર! જે કર્મે કરી આ ક્રૂર કર્મથી હું છૂટું અને જે કર્મથી મારૂં મન શુદ્ધ થાય તે બતાવો. આ પ્રમાણે ઉપદેશ ઇચ્છતા કુંતીના પુત્રને શાંત કરવા ધર્મને જાણનારા, અતિ મોટા તેજવાળા વ્યાસ અર્થવાળું આવું વચન બોલ્યા. હે તાત! તમારી અકુશળ બુદ્ધિ છે જેથી ફરીને બાળપણાની પેઠે મોહ પામો છો. હે તાત! આપણે વારંવાર મિથ્યા પ્રલાપ કરીએ છીએ. જેઓની યુદ્ધથી આજીવિકા છે તે ક્ષત્રિયોના ધર્મો તમારા જાણેલા છે. વળી તમે યથાર્થપણાથી સર્વ મોક્ષધર્મો સાંભળ્યા છે માટે તમે મનની પીડારૂપી બંધનથી બંધાવા

યોગ્ય નથી. વારંવાર કામ (ઇચ્છા) થી થયેલા તમારા સંદેહો મેં કાપેલા છે તોપણ શ્રદ્ધારહિત, દુષ્ટ મેધાવાળા અને જેની સ્મૃતિ લોપ પામેલી હોય એવા કેમ બની જાઓ છો ? હે અનઘ ! તમને આવું, અજ્ઞાન ઘટતું નથી. હે ભારત ! સર્વ પ્રાયશ્ચિતો તમારાં જાણેલાં છે. તમે સર્વ રાજધર્મો સાંભળ્યા છે, તમે સર્વ દાનધર્મો સાંભળ્યા છે, તમે સર્વ ધર્મોને જાણનાર, સર્વ શાસ્ત્રોમાં કુશળ છતાં ફરી અજ્ઞાનથી જેમ તેમ કેમ મોહ પામો છો ?

स कथं सर्वधर्मज्ञः सर्वागमविशारदः ।
परिमुह्यसि भूयस्त्वमज्ञानादिव भारत ॥ २० ॥

इतिश्री महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

અધ્યાય ૩ જો. વ્યાસોપદેશ.

व्यास उवाच—युधिष्ठिर तव प्रज्ञा न सम्यगिति मे मतिः
नहि कश्चित्स्वयं मर्त्यः स्ववशः कुरुते क्रियां ॥ १ ॥

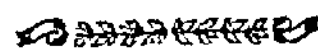
વ્યાસ કહે છે—હે યુધિષ્ઠિર ! કોઇ પણ માણસ પોતે પોતાને વશ છતાં ક્રિયા કરતો નથી માટે તમારી આવી બુદ્ધિ ઠીક નથી એવી મારી મતિ છે. કર્મથી બંધાયેલો આલોક છે તેમાં પુરૂષ સારૂં અથવા નઠારૂં કર્મ કરે છે. હે ભારત ! જો નિશ્ચયથી આત્માને પાપ કર્મવાળો માનતા હો તો જે રીતે પાપ હરાય છે તે જ્ઞાન સાંભળો. હે યુધિષ્ઠિર ! જેઓ પાપ કરે છે તે પુરૂષો નિરંતર તપ, યજ્ઞ, અને દાનોથી તરે છે. હે નરોમાં શ્રેષ્ઠ નરોના અધિપતિ ! દુષ્કર્મ કરનારા નરો યજ્ઞ, તપ તથા દાનથી પવિત્ર થાય છે. મહાત્મા સુર અને અસુરો પુણ્ય માટે યજ્ઞની ક્રિયા કરવા યત્ન કરે છે. યજ્ઞ પરમ આશ્રયરૂપ છે. યજ્ઞોથીજ મહાત્મા સુરો ઉત્તમ ગણાયા હતા અને ક્રિયાવાન દેવતાઓ દાનવોને પરાભવ પમાડતા હતા. હે ભરત કુળમાં થયેલા યુધિષ્ઠિર ! તમે પણ રાજસૂય, અશ્વમેધ, સર્વમેધ, નરમેધ યજ્ઞો કરો. વળી દશરથના પુત્ર રામચંદ્રની પેઠે તથા તમારા પૂર્વ પિતામહ, શકુંતલાથી જન્મેલા, દુષ્યંતના પુત્ર, પૃથ્વીના પતિ ભરતની પેઠે વિધિ પ્રમાણે દક્ષિણાવાળા, બહુ પ્રકારનાં અન્ન તથા ધનવાળા, અશ્વમેધવડે યજન કરો.

યુધિષ્ઠિર કહેવા લાગ્યા—હે દ્વિજોતમ ! જરૂર અશ્વમેધ પૃથ્વીને પણ પવિત્ર કરે છે તો પણ એક જુદો મત છે તે આપ સાંભળવા યોગ્ય છો હે બ્રાહ્મણોમાં શ્રેષ્ઠ ! આ અતિ મોટા, જ્ઞાતિનો વધ કરી અલ્પ દાન આપવા હું શક્તિમાન્ નથી અને ધન પણ મારી પાસે નથી. વળી બાળક, દીન, ભીના (તાજા) ઘાવાળા, તથા દુઃખમાં વર્તનારા આ રાજપુત્રો પ્રત્યે ધન લેવાનો મને ઉત્સાહ થતો નથી. હું પોતે પૃથ્વીનો નાશ કરી શોકને આધીન થયેલો કેવી રીતે યજ્ઞને અર્થે કર લેવરાવી શકું ? હે મુનિશ્રેષ્ઠ ! દુર્યોધનના અપરાધે કરી અમને અપકીર્તિ મળી તથા પૃથ્વી અને વીર રાજાઓ નાશ પામ્યા. ધનને માટે પૃથ્વીનો ક્ષય કર્યો અને દુષ્ટ મતિવાળા ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રે આ ખજાનાને પણ ખાલી કર્યો. હે તપરૂપ ધનવાળા ભગવન્ ! આ (યજ્ઞ) માં વિદ્વાનોએ પૃથ્વીરૂપી દક્ષિણા દેવી એ પ્રથમ કલ્પેલો વિધિ છે. હું પ્રતિનિધિ કરવા ઇચ્છતો નથી માટે આમાં તમે સારી સલાહ આપો. આવી રીતે કુંતિપુત્રે પૂછ્યું ત્યારે કૃષ્ણદ્વૈપાયન (વ્યાસ) એ ઘડી વિચાર કરી ધર્મરાજાને કહેવા

લાગ્યા કે-હે પાર્થ ! આ ખાલી થયેલો ખજાનો પરિપૂર્ણ થશે માટે બ્રાહ્મણોએ મહાત્મા મરૂત્ત રાજાના યજ્ઞમાં મૂકેલું જે ધન હિમાલય પર્વતમાં પડેલું છે તે લાવો. હે કુંતિપુત્ર ! તે ધન સંપૂર્ણ થશે. યુધિષ્ઠિર પૂછવા લાગ્યા—હે વક્તાઓમાં ઉત્તમ ! કેવી રીતે મરૂતના યજ્ઞમાં તે ધન મળ્યું હતું અને કયા કાળમાં તે રાજા થયો હતો ? વ્યાસ બોલ્યા—હે પૃથાના પુત્ર ! જો કરંધમના વંશમાં થયેલા રાજાની કથા સાંભળવા ઇચ્છતા હો તો જે કાળમાં તે, મહા પરાક્રમી મહા ધનવાન રાજા થયો હતો તે સર્વ. વૃત્તાંત સાંભળો.

यदि शुश्रूषसे पार्थ श्रुणु कारंधमं नृपम् ।
यस्मिन्काले महावीर्यः स राजासीन्महाधनः ॥ २३ ॥

इतिश्री महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि सम्वर्त्तमरुत्तीये तृतीयोऽध्यायः ॥३॥

અધ્યાય ૪ થો. મરુત્ત રાજાનો યજ્ઞ.

**युधिष्ठिर उवाच—शुश्रूषे तस्य धर्मज्ञ राजर्षेः परिकीर्त्तनम् ।
द्वैपायनमरुत्तस्य कथां प्रब्रूहि मेनघ ॥ १ ॥**

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું-હે અનઘ ! (દુઃખ અથવા પાપ) રહિત, દ્વીપમાં જેનું સ્થાન છે એવા વ્યાસ, ધર્મને જાણનારા તે રાજર્ષિ મરૂત્તની કીર્તિ સાંભળવા હું ઇચ્છું છું માટે મને તેમની કથા કહો. વ્યાસ કહે છે—હે તાત ! સત્યયુગમાં દંડને ધારણ કરનાર સમર્થ મનુ મહારાજ હતા, તેમનો પુત્ર મહાબાહુ પ્રસંધિ એ રીતે પ્રખ્યાત હતો, પ્રસંધિનો પુત્ર ક્ષુપ નામથી પ્રસિદ્ધ હતો, ક્ષુપનો પુત્ર ઇક્ષ્વાકુ નામે સમર્થ રાજા થયો હતો. હે રાજન્ ! તેને પરમ ધર્મ ધારણ કરનારા સો પુત્ર થયા હતા. તે સર્વને સમર્થ ઇક્ષ્વાકુએ પૃથ્વીને પાળનાર બનાવ્યા હતા. હે ભારત ! તેઓમાં મોટો ધનુર્ધારિયોની પ્રતિમારૂપ વિંશ નામે રાજા હતો. વિંશનો પુત્ર કલ્યાણકારી વિવિંશ નામે હતો. હે રાજન્ ! વિવિંશને પંદર પુત્રો થયા હતા, તે સર્વ ધનુષના વિષયમાં પરાક્રમી, બ્રહ્મને માનનારા, સત્ય બોલનારા, દાનના ધર્મમાં પ્રીતિવાળા, શાંત, અને નિરંતર પ્રિયવચન કહેનારા હતા. તેઓમાં મોટો જે ખનીનેત્ર હતો તે તેઓ સર્વને પીડતો હતો. વળી પરાક્રમથી ખનીનેત્રે રાજ્ય જીતી શત્રુરહિત કર્યું હતું પણ તે રાજ્યનું રક્ષણ કરી શકતો ન હતો તેથી પ્રજા પ્રસન્ન થતી ન હતી. હે રાજેંદ્ર ! જ્યારે તેને પદભ્રષ્ટ કરી તેના પુત્ર સુવર્ચાનો અભિષેક કરવામાં આવ્યો ત્યારે પ્રજા હર્ષિત થઇ. આ પ્રમાણે પિતાના વિકારને તથા તેનું જે રાજ્યથી નિકળવું થયું તેને જોઇ નિયમવાળો, બ્રહ્મને જાણનાર, સત્યવાદી, પવિત્ર, શાંતિ અને દાંતિ (ઇંદ્રિયનિગ્રહ) વાળો સુવર્ચા હિત કરવાની ઇચ્છાથી પ્રજાને વર્તાવવા લાગ્યો. આથી પ્રજા મનસ્વી અને સત્ય ધર્મવાળા તે રાજા ઉપર પ્રસન્ન રહેવા લાગી. ધર્મમાં પ્રવૃત્ત થયેલા તે રાજાના ખજાના તથા વાહન ક્ષય પામ્યાં, ત્યારે ક્ષીણ થયેલા ખજાનાવાળા તેને સામંત લોકો ચોતરફથી પીડવા લાગ્યા. ઘણાઓએ પીડાતો, ક્ષીણ થયેલા ખજાના, ઘોડા અને વાહનવાળો તે નોકરો અને નગર સહિત અતિ પીડા પામ્યો. હે યુધિષ્ઠિર ! તે રાજા નિત્યધર્મ પાળનાર અને સદાચરણી હતો તેથી સૈન્યનો નાશ થતાં પણ તે સામંતો એને હણવા શક્તિમાન્ થયા નહિ. જ્યારે શહેર સહિત તે પ્રસિદ્ધ રાજા ઘણી પીડા પામ્યો ત્યારે તેણે તાળી પાડી, તેથી

સૈન્ય પ્રગટ થયું અને સર્વ સામાવાળિયા રાજાઓને જીત્યા. આ કારણથી હે રાજન્! તે કરંધમ (હાથને વગાડનાર) તાળી પાડનાર–એ નામે પ્રસિદ્ધ થયો. તેનો પુત્ર ત્રેતાયુગના આદિમાં ઇંદ્રથી ઉતરે નહિ એવો (ઇંદ્રતુલ્ય) દેવોએ પણ અતિ દુઃખે જીતાય એવો શ્રીમાન્ કારંધમ રાજા થયો. તે વખતે સર્વ રાજાઓ તેને વશ વર્ત્તતા હતા, તે તેમની વર્ત્તણુકથી અને સૈન્યથી સમ્રાટ થયો હતો. કરંધમનો પુત્ર અવિક્ષિત્ નામ રાજા ધર્માત્મા, શૂરમાં ઇંદ્રના જેવો, યજ્ઞ કરનાર, ધૈર્યવાન્, ઇંદ્રિયોને વશ રાખનાર, તેજે કરી સૂર્ય સરખો, ક્ષમાવડે પૃથ્વીના જેવો, બુદ્ધિથી બૃહસ્પતિ–સમાન અને હિમાચળની પેઠે અતિસ્થિર તો. તે રાજા કર્મ, મન, વાણી, દમ, અને શાંતિવડે પ્રજાઓનાં મનની આરાધના કરતો. જે સમર્થ રાજાએ વિધિ પ્રમાણે સો અશ્વમેધથી યજન કર્યું હતું અને સમર્થ વિદ્વાન્ અંગિરા ઋષિ પોતે જેને યજન કરાવતા હતા તેનો પુત્ર, ધર્મને જાણનારો, ચક્રવર્ત્તી, મહાયશસ્વી, મરુત્ત નામે થયો તે ગુણવાનપણાથી પિતાને ઉલ્લંઘનો હતો (પિતાથી અધિક હતો). જાણે સાક્ષાત્ બીજા વિષ્ણુ હોય તેમ રહેલા દશ હજાર હાથીની બરોબર બળવાળા, ધર્માત્મા તે રાજાએ યજ્ઞ કરવા સુવર્ણમય, શુભ્ર (ધોળાં અથવા સ્વચ્છ) હજારો પાત્ર કરાવ્યાં હતાં. મેરૂ પર્વતને પામી હિમાચળના ઉત્તર તરફના પડખામાં સુવર્ણનું મોટું શિખર છે ત્યાં તેણે યજ્ઞ કર્મ કર્યું હતું. સુવર્ણકારોએ (સોનિયોએ) જેઓની સંખ્યા નથી તેમણે કુંડ, પાત્રો. થાળીઓ અને આસનો કર્યા હતાં તથા તેની સમીપમાંજ યજ્ઞનો વાટ (રસ્તો) હતો તેમાં તે ધર્માત્મા પૃથ્વીના પતિ મરૂત્ત રાજા મળેલા સર્વ પ્રજાપાલો (રાજાઓ) સાથે વિધિ પ્રમાણે યજ્ઞ કરતા હતા.

ईजे तत्र स धर्मात्मा विधिवत्पृथिवीपतिः ।
मरुत्तःसहितैः सर्वैः प्रजापालैर्नराधिप: ॥ २८ ॥

इतिश्री महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि सम्वर्त्तमारुत्तीये चतुर्थोऽध्यायः ॥४॥

અધ્યાય ૫ મો. મરુત્ત ચરિત્ર.

युधिष्ठिर उवाच—कथं वीर्यः समभवत्स राजा वदतांवर ।
कथं सजातरूपेण समयुज्यत स द्विज ॥ १ ॥

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું કે—હે વક્તાઓમાં ઉત્તમ! હે વિપ્ર! તે રાજા કેવા પરાક્રમવાળો હતો અને તે કેવી રીતે સુવર્ણથી યુક્ત થયો હતો? હે તપોધન! હે ભગવન્! હાલ તે દ્રવ્ય ક્યાં રહ્યું છે અને અમારાથી તે કેમ પામી શકાય? વ્યાસ બોલ્યા—હે તાત! જે રીતે દક્ષપ્રજાપતિને અસુર અને દેવતાઓરૂપ ઘણાં છોકરાં હતાં અને તે પરસ્પર સ્પર્ધા કરતાં હતાં. તે રીતે અંગિરા ઋષિના, મહા તેજસ્વી બૃહસ્પતિ અને તપરૂપ ધનવાળા સંવર્ત્ત નામે બે તુલ્ય વ્રતવાળા પુત્રો હતા. હે રાજન્! તે બે એક બીજાની અતિ સ્પર્ધા કરનાર જુદા રહેતા હતા, આમ છતાં બૃહસ્પતિ વારંવાર સંવર્ત્તને પીડતા હતા. હે ભારત! નિરંતર મોટા ભાઇ પીડતા હતા, તેથી અર્થો (ધન વગેરે પદાર્થો) ને તજી તે સંવર્ત્તે દિશાઓરૂપી વસ્ત્ર ધારણ કરી વનવાસ પસંદ કર્યો. પછી ઇંદ્રે પણ સર્વ અસુરોને જીતી તથા નાશ પમાડી લોકોમાં ઇંદ્રપણાને પામી અંગિરાના જ્યેષ્ઠ પુત્ર બ્રાહ્મણોમાં શ્રેષ્ઠ બૃહસ્પતિને પુરોહિત (ગુરૂ)

કર્યો. પૂર્વે અંગિરાએ યજન કરાવવા યોગ્ય કરંધમ રાજા હતો જે જગતમાં પરાક્રમથી, વર્તણુકથી, અને બળની ઉપમા રહિત હતો. વળી ઇંદ્રના સરખો તેજસ્વી, ધર્માત્મા તથા વખાણવા યોગ્ય વ્રતવાળો હતો. હે રાજન્! જેના ધ્યાનથીજ સુખના વાયુવડે સર્વ વાહન, યોદ્ધાઓ, મિત્રો, ને જુદાં જુદાં, મોટી કિમ્મતવાળાં મુખ્ય શયનો સર્વ તરફથી થયાં હતાં. તે ધારેલા કાળ સુધી જીવી શરીર સહિત સ્વર્ગમાં ગયો. તેનો પુત્ર યયાતિ રાજાની પેઠે ધર્મને જાણનારો શત્રુઓને જીતનારો અવિક્ષિત્ નામે થયો. તેણે પણ પૃથ્વીને વશ કરી અને તે રાજા પરાક્રમ તથા ગુણેથી પિતાના જેવો હતો. તે (અવિક્ષિત્) નો પુત્ર, પરાક્રમી, ઇંદ્રની તુલ્ય મરૂત્ત નામે રાજા હતો. સમુદ્રરૂપી વસ્ત્રવાળી પૃથ્વી તેનીપર પ્રીતિવાળી હતી. હે પંડુપુત્ર! તે રાજા નિરંતર દેવોના રાજા ઇંદ્રની સ્પર્ધા કરતો હતો, તેમ ઇંદ્ર પણ હંમેશ મરૂત્તની સાથે સ્પર્ધા (ચડસાચડસી) કરતો હતો. પૃથ્વીપતિ મરૂત્ત પવિત્ર અને ગુણવાન હતો જેથી યત્ન કરવા છતાં પણ ઇંદ્ર અધિક થતો ન હતો. આ રીતે વિશેષ થવા સમર્થ ન થવાથી તે, નીલ ઘોડાવાળા, દેવો સહિત ઇંદ્રે બૃહસ્પતિને બોલાવી આ વચન કહ્યું-હે બૃહસ્પતિ! જો મારૂં પ્રિય કરતા હો તો તમારે કોઇ પણ મરૂત્તનું પિતૃનું, કર્મ અથવા દેવનું કર્મ કરાવવું નહિ; કારણ કે હે બૃહસ્પતિ! ત્રણ જગતમાં સુરોના ઇંદ્રપણાને હું એક પામેલો છું અને મરૂત્ત તો પૃથ્વીનો પતિ છે. હે બ્રહ્મન્! તમે મૃત્યુ રહિત એવા સુરોના અધિપતિને યજન કરાવી કેમ મૃત્યુવાળાનું શંકા વિના યજન કરાવશો? તમારૂં સારૂં થાઓ પણ તમે કાંતો મને વરો (ધારો) અથવા મરૂત્ત રાજાને વરો કે મરૂત્તને તજી સુખ પ્રમાણે મને સેવો. હે કુરૂકુળમાં થયેલા રાજન્! આ પ્રમાણે દેવોનાં રાજાએ કહેલા બૃહસ્પતિ બે ઘડી વાર થાય તેમ વિચાર કરી દેવોના રાજાને કહેવા લાગ્યા કે-હે બલિ રાજાને મારનાર! તમે પ્રાણિઓના અધિપતિ છો, તમારે વિષે લોકો રહેલા છે, તમે નમુચિ, વિશ્વરૂપ, અને બલિ રાજાના હણનાર છો, તમે એકલાએ દેવતાઓની ઉત્તમ વીર લક્ષ્મીને હરી છે, તમે સર્વદા પૃથ્વી તથા સ્વર્ગને ધારણ કરો છો-પોષો છો. હે દેવોના સમૂહોના ઇશ્વર! હે પાક દૈત્યને હણનાર! તમારૂં પુરોહિતપણું કરી હું કેમ મરણ ધર્મવાળા મરૂત્તને યજન કરાવીશ. હે દેવોના ઇંદ્ર! આશ્વાસના પામો, હું કદી પણ મરણ (મનુષ્ય) ના યજ્ઞમાં સ્રુવને (હોમવાનાં પાત્રને) ઝાલીશ નહિ. વળી મારૂં આ વચન સાંભળો. કદી અગ્નિ ઉષ્ણ ન થાય, પૃથ્વી ચળે, સૂર્ય પ્રકાશ ન કરે પણ મારે વિષે સત્ય ફરે નહિ. વૈશંપાયન બોલ્યા--બૃહસ્પતિનું વચન સાંભળી જેનો મત્સર જતો રહ્યો છે એવો ઇન્દ્ર બૃહસ્પતિને વખાણી પછીથી પોતાને ઘેર ગયો.

बृहस्पतिवचः श्रुत्वा शक्रो विगतमत्सरः ।
प्रशस्यैनं विवेशाथ स्वमेव भवनं तदा ॥ २८ ॥

इतिश्री महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि सम्वर्त्तमारुत्तीये पञ्चमोऽध्यायः ॥५॥

અધ્યાય ૬ ઠો. મરુત્ત ચરિત્ર ચાલુ.

व्यास उवाच—अत्राप्युदाहरन्तीमामितिहासं पुरातनम् ।
बृहस्पतेश्च सम्वादं मरुत्तस्य च धीमतः ॥ १ ॥

વ્યાસ કહે છે—આમાં પણ બુદ્ધિમાન્ બૃહસ્પતિ અને મરૂત્તના સંવાદરૂપ એક પ્રાચીન ઇતિહાસ કહેવાય છે. ઉપર કહેલા અંગિરાના પુત્ર બૃહસ્પતિ સાથે કરેલો ઇન્દ્રનો ઠરાવ સાંભળી મરૂત્ત રાજા મોટો યજ્ઞ કરવા લાગ્યા. ઉત્તમ વક્તા અવિક્ષિતનો પુત્ર મરૂત્ત મનથી યજ્ઞનો સંકલ્પ કરી બૃહસ્પતિની પાસે જઇ બોલ્યો-હે ભગવન્ ! હે તપરૂપ ધનવાળા ગુરૂ ! મેં પ્રથમ તમારા કહેવાથી જે યજ્ઞનો ઠરાવ કર્યો છે તે યજ્ઞથી હું યજન કરવા ઇચ્છું છું, મેં સામગ્રીઓ તૈયાર કરેલી છે અને હું આપે યજન કરાવવા યોગ્ય છું માટે હે,સજ્જન ! પધારો અને તેમ કરો. બૃહસ્પતિ બોલ્યા-હે પૃથ્વીના પતિ ! હું તમને યજ્ઞ કરાવવા ધારતો નથી, કેમકે દેવોના રાજાએ મને ગુરૂ કરેલો છે અને મેં તેની પાસે પ્રતિજ્ઞા લીધેલી છે. મરૂત્ત બોલ્યો—હું તમારો છું અથવા તમારા પિતાનાં ક્ષેત્ર (ખેતર) રૂપ છું. તમારા પિતા સંબંધી શરીરને બહુ માનું છું. વળી તમારે યજન કરાવવા યોગ્યપણાને પામ્યો છું માટે તમને સેવનારો હું છું તેને તમે સેવો. બૃહસ્પતિ બોલ્યા—હે મરૂત્ત ! હું ન મરનાર (દેવ) ને યજન કરાવી નરને કેવી રીતે યજ્ઞ કરાવું ? તમે જાઓ અથવા ન જાઓ પણ હું તો હાલ યજ્ઞ કરાવવાથી નિવૃત્ત થયો છું. હે મહાભુજ ! આજે હું તમને યજ્ઞ કરાવીશ નહિ માટે તમે જેને ઇચ્છતા હો તેને ઉપાધ્યાય (ગુરૂ) કરો કે જે તમને યજ્ઞ કરાવે. વ્યાસ બોલ્યા—આ સાંભળી મરૂત્ત રાજા લજ્જાવાન થયો. પાછા આવતાં અતિ ઉદ્વેગ પામેલા તેણે માર્ગમાં નારદને જોયા. વિધિ પ્રમાણે દેવર્ષિ નારદની સાથે મળી બે હાથ જોડી તે ઉભો રહ્યો. પછી નારદ એને કહેવા લાગ્યા-હે રાજર્ષિ ! કેમ પ્રસન્ન નથી લાગતા ? હે અનઘ ! તમારૂં ક્ષેમ (કુશળ) છે ? ક્યાં ગયા હતા ? ક્યાંથી અપ્રીતિનું સ્થાન પ્રાપ્ત થયું છે તે કહો ? હે રાજન્ ! રાજાઓમાં શ્રેષ્ઠ, જો મારે સાંભળવા યોગ્ય હોય તો તે બધું મને કહો. હે નરાધિપ ! સર્વ યત્નોથી તમારો શોક દૂર કરીશ. આ પ્રમાણે મહર્ષિ નારદે કહ્યું તેથી મરૂત્તે ઉપાધ્યાય (ગુરૂ) થી થયેલો સઘળો વિપ્રલંભ (છેતરવાનો ભાસ) નિવેદન કર્યો. મરૂત્ત બોલ્યો—હું યજ્ઞ સારૂ ઋત્વિક્, (યજાવર) અંગિરાના પુત્ર; દેવોના આચાર્ય બૃહસ્પતિનું દર્શન કરવા ગયો હતો પણ તેમણે મને ખુશી કર્યો નહિ. હે નારદ ! તેમણે ના કહેવાથી હું હાલ જીવવા ઇચ્છતો નથી. ગુરૂએ તજેલો હું દૂષિત થયો છું. વ્યાસ બોલ્યા—હે મહારાજ ! રાજાએ આમ કહ્યું ત્યારે નારદ અવિક્ષિતના પુત્ર મરૂત્તને જીવાડતા હોય તેમ પ્રત્યુત્તર દેવા લાગ્યા.

નારદ બોલ્યા—હે રાજન્ ! જો બૃહસ્પતિ યજન કરાવવા યોગ્ય છતાં તમને યજન કરાવવા ઇચ્છતા ન હોય તો સંવર્ત્ત નામે, ધાર્મિક, અંગિરાનો પુત્ર દિશાઓ રૂપી વસ્ત્રવાળો (નગ્ન) થઇ પ્રજાઓને મોહ પમાડતો સર્વ દિશાઓમાં ફરે છે તેની પાસે જાઓ. તે મહાતેજસ્વી સંવર્ત્ત પ્રસન્ન થઇ જરૂર તમને યજ્ઞ કરાવશે. મરૂત્ત બોલ્યો—હે વક્તાઓમાં ઉત્તમ નારદ ! તમે આ વાક્યથી મને જીવાડ્યો. હું સંવર્ત્તને ક્યાં મળું, હું તેની સાથે કેમ વર્તું અને તે મને શી રીતે તજે નહિ તે મને કહો ? જો તે ના પાડશે તો હું જીવવા ઉત્સાહ ધરીશ નહિ. નારદ બોલ્યા—હે મહારાજ ! ગાંડાના જેવા વેષવાળો તે કાશીમાં શંકરનાં દર્શન માટે સુખ પ્રમાણે ત્યાં ફરે છે. હે પૃથ્વીપતિ ! તે (નગરી) ના દરવાજે જઇ તમે કોઇ ઠેકાણે શબ રાખજો,. તેને જોઇ જે પાછો વળે તે સંવર્ત્ત જાણવો. વળી તે પરાક્રમી જ્યાં જાય ત્યાં તમે તેની પાછળ જજો અને એકાંતમાં તેને મળી બે હાથ જોડી શરણ

માગજો. જો તે તમને પૂછે કે કોણે તમને મારી ભાળ આપી તો તમારે નારદે મને તમારી ભાળ આપી છે એમ કહેવું. જો તે મારી પાછળ જવાની ઇચ્છાએ કરી તમને આજ્ઞા કરે તો તમારે પણ શંકા વિના મને અગ્નિને પ્રાપ્ત થયેલો કહેવો. વ્યાસ બોલ્યા—હે રાજર્ષિ ! 'તેમજ કરીશ' એવી પ્રતિજ્ઞા કરી નારદને પૂજી આજ્ઞા લઇ રાજા કાશીનગરી પ્રત્યે ગયો. ત્યાં જઇ નારદનું વચન સંભારી તેમના કહેવા પ્રમાણે મહા યશસ્વી તે રાજાએ નગરીના દરવાજામાં શબ રાખ્યું, તેજ વખતે બ્રાહ્મણ નગરીના દરવાજામાં પેઠો અને પછી શબને જોઇ ઝટ પાછો વળ્યો. તેને નિવૃત્ત થયેલો જાણી અવિક્ષિતનો પુત્ર બે હાથ જોડી સંવર્તને પ્રસન્ન કરવા પાછળ ગયો. નિર્જન વનમાં તેને આવેલો જોઇ તે બ્રાહ્મણ ધૂળ, કાદવ. બડખા અને લીંટની વૃષ્ટિ રાજા પ્રત્યે કરવા લાગ્યો. તે રીતે સંવર્તે પીડાતો તે બે હાથ જોડી પ્રસન્ન કરતો ઋષિની પાછળ ગયો, ત્યારે નિવૃત્તિ પામી થાકી ગયેલા સંવર્ત શીતળ છાયાવાળા, બહુ શાખાઓથી યુક્ત વડની સમીપ જઇ બેઠા.

ततो निवर्त्य सम्वर्त्तः परिश्रान्त उपाविशत् ।
शीतलच्छायमासाद्य न्यग्रोधं बहुशाखिनम् ॥ ३३ ॥

इतिश्री महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि सम्वर्त्तमरुत्तीये षष्ठोऽध्यायः॥ ६॥

અધ્યાય ૭ મો. યજ્ઞ કરાવવા માટે સંવર્તને પ્રાર્થના.

सम्वर्त्त उवाच—कथमस्मित्त्वया ज्ञातः केन वा कथितोऽस्मिते ।
एतदाचक्ष्व मे तत्त्वमिच्छसे चेन्ममप्रियम् ॥ १ ॥

સંવર્ત્ત બોલ્યા—જો આપ મારૂં પ્રિય ઇચ્છતા હો તો તમે મને કેમ ઓળખ્યો તે કહો. અથવા કોણે તમને ભાળ આપી તે આપ મને ખરૂં કહો ? જો તમે સત્ય બોલશો તો તમારા સર્વ મનોરથો સિદ્ધ થશે અને મિથ્યા (ખોટું) બોલશો તો તમારૂં મસ્તક સો કડકા થઇ ફુટશે. મરૂત્ત બોલ્યો—તમે મારા ગુરૂના પુત્ર છો એથી મને ઉત્તમ પ્રીતિ છે એમ કહી નારદે માર્ગમાં ફરતાં મને આપની ભાળ આપી છે. સંવર્ત્ત બોલ્યા—તમે આ સત્ય કહ્યું. નારદ કપટે કરી વેષથી છાનો રહેલો હું છું તેને ઓળખે છે. હાલમાં તે ક્યાં છે ? તે આપ મને કહો ? મરૂત્ત બોલ્યો—દેવર્ષિઓમાં શ્રેષ્ઠ નારદ મને આપને બતાવીને મારી આજ્ઞા લઇ અગ્નિ પ્રત્યે પેઠા વ્યાસ બોલ્યા—રાજાનું આવું વચન સાંભળી હર્ષ પામેલા સંવર્ત્ત હું પણ એટલું કાર્ય કરી શકું એમ બોલ્યા હે રાજન્ ! પછી ઉન્મત્ત (ગાંડા) એવા બ્રાહ્મણ (સંવર્ત્ત) રૂક્ષ વાણીથી મરૂત્તને તરછોડતા હોય તેમ વારંવાર કહેવા લાગ્યા કે તમે વાત પ્રધાન, પોતાનાં ચિત્તને વશ વર્ત્તનાર, અને આ રીતે વિકાર પામેલા રૂપવાળો હું છું તેથી કેમ યજન કરાવવા ઇચ્છો છો ? મારો ભાઇ સમર્થ અને ઇંદ્રની સાથે મળેલ છે. તે યજ્ઞ કરવવા તૈયાર છે તેથી તેની પાસે કર્મો કરાવો. મારા મોટા ભાઇએ તિરસ્કાર કરેલું આ શરીર છે. વળી ગૃહસ્થપણું યજન કરાવવા યોગ્ય ગૃહસ્થો અને સર્વ ગૃહ સંબંધી દેવતાઓ મેં તજેલા છે. હે અવિક્ષિતના પુત્ર ! હું તેની આજ્ઞા વિના કદી પણ કોઇ રીતે તમને યજ્ઞ કરાવી શકનાર નથી; કારણ કે તે (ભાઇ) મારે અતિ માનવા યોગ્ય છે. જો તમે અહિં યજ્ઞ કરવા ઇચ્છતા હો તો બૃહસ્પતિ પાસે

જાઓ અને તેમની આજ્ઞા લઇ આવો. પછી હું તમને યજ્ઞ કરાવીશ. મરૂત્ત બોલ્યો—હે સંવર્ત્ત! હું પ્રથમ બૃહસ્પતિ પાસે ગયો હતો તે સાંભળો. ઇંદ્રની ઇચ્છાથી તે મને યજ્ઞ કરાવવા ઇચ્છતા નથી. હે વિપ્ર! તમે, યજન કરાવવા લાયક અમર (દેવ) ને પામી હું મનુષ્યને યજ્ઞ કરાવતો નથી, એમ કહી મરૂત્તને યજ્ઞ કરાવશો નહિં, કારણ કે તે રાજા સદા મારી સાથે સ્પર્ધા કરે છે. આ પ્રમાણે દેવપતિના કહેવાથી તમારા ભાઇએ ઇંદ્રને તમે કહો છો તેમજ કરીશ એમ કહેલું છે; અને હે મુનિશ્રેષ્ઠ! દેવોના રાજાનો આશ્રય કરી બૃહસ્પતિ પ્રેમથી પ્રાપ્ત થયા છતાં મને યજન કરાવવા ઇચ્છતા નથી, તે આપને વિદિત થાઓ. હું સર્વ ધને કરીને આપથી યજ્ઞ કરવા ઇચ્છું છું અને તમારા કરેલા ગુણોથી ઇંદ્રને ઉલંઘન કરવા ચાહું છું. હે બ્રહ્મન્! તેણે અપકાર ન કરયા છતાં મેં કહ્યું તે રીતે કરવા ના પાડી માટે બૃહસ્પતિ પાસે જવા હવે મારી બુદ્ધિ થતી નથી. સંવર્ત્ત બોલ્યા—હે પૃથ્વીના ઇશ્વર! જો તમે મારા સર્વ અભિપ્રાયોને માન્ય કરશો અને હાલ પણ જો ઇચ્છા પ્રમાણે કરવા ઇચ્છતાં હો તો તમારે વિષે આ સર્વ જરૂર સિદ્ધ થશે એમ ધારો. હું યજ્ઞ કરાવીશ ત્યારે અતિ ક્રોધ પામેલા બૃહસ્પતિ અને ઇંદ્ર તમારો દ્વેષ કરશે એ વિષે મને કેમ સ્થિરતા થાય તે માટે તમે મને સંશયરહિત કરો. જો નહિ કરો તો કોપ પામેલો હું હમણાંજ તમને બાંધવો સહિત ભસ્મ કરીશ. મરૂત્ત બોલ્યો—જો હું મળેલાને તજું તો જ્યાં સુધી સૂર્ય તપે છે અને પર્વતો ઉભા છે ત્યાં સુધી ઉત્તમ લોકોને ન પામું; વળી જો સંગતિ કરેલાને છોડું તો આ લોકમાં કદી પણ શુભ બુદ્ધિપણાને ન પામું અને વિષયોની મને સંગત થાય. સંવર્ત્ત બોલ્યા—હે પૃથ્વીપતિ! અવિક્ષતના પુત્ર! તમારી કર્મો વિષે સારી બુદ્ધિ વર્તો, યજ્ઞ કરાવવો એ તો મારા પણ હૃદયમાં વર્તે છે. હે રાજન્! હું તમને ઉત્તમ, અક્ષય દ્રવ્ય બનાવીશ કે જેણે કરી તમે ગંધર્વો સહિત દેવોને તથા ઇંદ્રને પરાભવ પમાડશો. મારી બુદ્ધિ ધનમાં અથવા ફરીને યજન કરાવવા યોગ્ય પુરૂષોમાં વર્તતી નથી, તોપણ ભાઇ (બૃહસ્પતિ) અને ઇંદ્ર એ બન્નેનું અપ્રિય હું જરૂર કરીશ. વળી તમને આ સત્ય કહું છું કે તમારૂં પ્રિય કરીશ અને જરૂર તમને ઇંદ્રની સમતાએ પહોંચાડીશ.

गमयिष्यामि शक्रेण समतामपि ते ध्रुवम् ।
प्रियं च ते करिष्यामि सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ २७ ॥

इतिश्री महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि सम्वर्त्तमरुत्तीये सप्तमोऽध्यायः ॥७॥

અધ્યાય ૮ મો. શંકરનું તપોધન.

सम्वर्त्त उवाच—गिरेर्हिमवतः पृष्ठे मुञ्जवान्नाम पर्वतः ।
तप्यते यत्र भगवांस्तपो नित्यमुमापतिः ॥ १ ॥

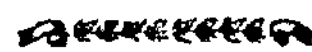
સંવર્ત્ત બોલ્યા—હિમવાન પર્વતના પૃષ્ઠ (પાછલા) ભાગમાં મુંજવાન નામે પર્વત છે, જ્યાં પાર્વતીના પતિ, ભગવાન શંકર નિત્ય તપ તપે છે, જ્યાં ઉત્તમ પર્વતની ગુફાઓમાં વનસ્પતિઓના મૂળ ભાગોમાં અને સરખાં નહી એવાં શિખરોમાં મહા તેજસ્વી, શૂળને ધારણ કરનાર, જુદાં જુદાં ભૂતોનાં ટોળાંઓથી યુક્ત અને પાર્વતી જેની સાથે છે એવા ભગવાન મહાદેવ, નિત્ય ઇચ્છા પ્રમાણે રમણ કરે છે. ત્યાં રૂદ્રો, સાધ્યો, વિશ્વેદેવો, વસુઓ, યમ, વરૂણ

સેવકો સહિત કુબેર, ભૂતો, પિશાચો, બે અશ્વિનીકુમારો, ગંધર્વો, અપ્સરાઓ, યક્ષો, દેવર્ષિઓ, આદિત્યો (સૂર્યો), મરૂત્, અને રાક્ષસો સર્વ બહુરૂપવાળા, પાર્વતીના પતિ, મહાત્મા શિવને સેવે છે. હે પૃથ્વીપતે ! ત્યાં ભગવાન રમતા, વિકૃતિયુક્ત આકારવાળા, વિકારવાળા, કુબેરના અનુચરોની સાથે રમે છે. કાંતિથી પ્રકાશ પામતા શિવ બાળસૂર્યના સરખી કાંતિવાળા દેખાય છે. માયાથી થયેલાં, માંસનાં નેત્રવાળા કોઇ પણ પ્રાણિયોએ કદી પણ તેમનું રૂપ કે સ્થિતિનો નિશ્ચય કરી શકાતો નથી. હે જીતનારાઓમાં ઉત્તમ. નૃપ ! ત્યાં ઉષ્ણતા (તાપ) નથી, ઠંડક નથી, વાયુ નથી, સૂર્ય નથી, જરા (વૃદ્ધાવસ્થા) નથી, ભૂખ નથી, તરસ નથી, મૃત્યુ નથી, અને ભય નથી. તેના પડખાના ભાગોમાં સૂર્યનાં કિરણો સરખી સુવર્ણની ધાતુઓ છે અને હે રાજન્ ! મહાત્મા કુબેરનું પ્રિય કરવા ઇચ્છતા ઉગામેલા હથિઆરોવાળા કુબેરના સહાયો તેઓની રક્ષા કરે છે. આ કારણથી હે રાજન્ ! શર્વ, વેધા, રૂદ્ર, નીલકંઠ, સુંદર તેજવાળા પુરૂષ, કપર્દ (જટાજૂટ) વાળા, કરાળ, શ્યામ, અથવા સિંહના સરખા નેત્રવાળા, વરને આપનારા, ત્રિનેત્ર, પૂષના દાંતને પાડનારા, વામન, શિવ, (સુખ અથવા કલ્યાણરૂપ), યમના નિયતા, અસ્પષ્ટરૂપવાળા, સારી વૃત્તિવાળાનું કલ્યાણ કરનારા, ક્ષેમ કરનારા, નીલકેશવાળા, સ્થિર પુરૂષ, હરિનેત્ર, સુંડ, ક્રુદ્ધ, ઉત્તરણ (મોક્ષ) રૂપ, સૂર્યરૂપ, શુભ તીર્થરૂપ, દેવોના દેવ, વેગરૂપ, ઉષ્ણીષ (ટોપ) વાળા, સુંદર મુખવાળા, હજારો નેત્રવાળા, મીઢુષ, પર્વતમાં શયન કરનારા, અતિ શાંત, ઇંદ્રિયો જેને વશ છે, ચીર વસ્ત્રવાળા, બિલ્વના દંડવાળા, સિદ્ધ, સર્વ દંડને ધારણ કરનારા, મૃગવ્યાધ, મોટા, ધનુર્ધારી ભવ, ઉત્તમ, ચંદ્રના સરખા મુખવાળા, સિદ્ધમંત્રરૂપ, ચક્ષુરૂપ, હિરણ્યબાહુ, ઉગ્ર, દિશાઓના પતિ, નાગરૂપ, ગોષ્ઠ (નેસડા) રૂપ, સિદ્ધમંત્રરૂપ, વૃષ્ણિરૂપ, પશુઓના પતિ અને ભૂતોના પતિ એવા શિવને નથી વૃષરૂપ, માતૃઓના ભક્ત, સેનાપતિ, મધ્યમ, સ્રુવ જેના હાથમાં છે એવા, ઉમાપતિ, ધનુર્ધારી ભૃગુ કુળમાં જન્મેલા, અજન્મા, કૃષ્ણનેત્ર, રૂપરહિત ઇંદ્રિયોવાળા, તીક્ષ્ણ દાઢવાળા, તીક્ષ્ણ અગ્નિરૂપ મુખવાળા, મોટી કાંતિવાળા, અંગરહિત, સર્વરૂપ, મનુષ્યોના પતિ, વિલોહિત, દીપ્ત નેત્રવાળા, મોટા પ્રકાશવાળા, વસુ જેના વીર્યમાં છે એવા, સુંદર શરીરવાળા, વિશાલ, ચર્મરૂપ વસ્ત્રવાળા, કપાલોની માલાવાળા, સુવર્ણના મુકુટવાળા, મહાદેવ, કૃષ્ણરૂપ, ત્રિનેત્ર અપ્રરહિત, ક્રોધી અક્રૂર, કોમળ, બાહુથી શોભનાર, દંડવાળા, તપ કરનાર, અક્રૂર કર્મવાળા, હજારો મસ્તકવાળા, હજારો ચરણવાળા, સ્વધારૂપ, દાઢવાળા પ્રાણિરૂપ અને બહુ રૂપવાળા એવા શંકરને નમન કરી પિનાકને ધરનાર દેવ, મહા યોગી અવિનાશી ત્રિશૂળ જેના હાથમાં છે એવા, વરને આપનાર, ત્રણ નેત્રવાળા, ભુવનોના ઇશ્વર, ત્રિપુરને હણનાર, ત્રણ નયનવાળા, ત્રણ લોકના ઇશ, મોટાં ઓજ (કાંતિ) વાળા, સર્વ પ્રાણિયોના જન્મરૂપ, ધારણરૂપ, ધરતીને ધારણ કરનાર, ઇશ્વર, શંકર, શર્વ, શિવ, વિશ્વના ઇશ્વર, ભવ, ઉમાના પતિ, પશુઓના પતિ, વિશ્વરૂપ, મહેશ્વર, વિરૂપાક્ષ, દશ ભુજાઓવાળા, પોઠિયો જેની ધ્વજામાં છે એવા, ઉગ્ર, સ્થિર, અતિ ભયંકર, શર્વ ગૌરીપતિ, સમર્થ, નીલકંઠ, જન્મરહિત, શુક્ર, પૃથુને હરનાર, વર, વિશ્વરૂપ, રૂપરહિત નેત્રવાળા, બહુરૂપી પાર્વતીના પતિ, કામદેવનાં અંગને હરનારા અને દુઃખને હરનારા દેવ, ચાર મુખવાળા, મહાદેવને મસ્તકવડે પ્રણામ કરી શરણે આવેલાની રક્ષા કરનારને શરણ જાઓ. હે દિવ્ય તેજવાળા રાજન્ ! આ પ્રમાણે વેગરૂપ, મહાત્મા, મહાદેવ પ્રત્યે નમસ્કાર કરવાથી તે તમને સુવર્ણ આપશે. વળી જે સુવર્ણને લેનારા

નરો છે તેઓ પણ ત્યાં જાય છે. આવી રીતે તેણે બોધેલા કરંધમના પુત્રના પુત્રે તે વચન સ્વીકાર્યું. ત્યાર પછી મનુષ્યોથી ન બને તેવો સર્વ યજ્ઞનો વિધિ કર્યો. ત્યાં શિલ્પિ (કારિગરોએ) સુવર્ણનાં પાત્રો કર્યાં. મરૂત્ત રાજાની દેવોથી અધિક સમૃદ્ધિ સાંભળી બૃહસ્પતિ સંતાપ કરવા લાગ્યા. વસુવાળો સંવર્ત્ત મારો શત્રુ થશે, એવા વિચારથી સંતાપ કરનારા (બૃહસ્પતિ) અતિ નિસ્તેજપણાને તથા દુર્બળપણાને પામ્યા. બૃહસ્પતિ અતિ સંતાપ પામેલા સાંભળી, દેવોનો રાજા (ઇંદ્ર) દેવતાઓ સહિત, તેમને મળી આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો.

तं श्रुत्वा भृशसन्तप्तं देवराजो बृहस्पतिम् ।
अधिगम्यामरवृतः प्रोवाचेदं वचस्तदा ॥ २८ ॥

इतिश्री महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि सम्वर्त्तमरुत्तीये अष्टमोऽध्यायः ॥८॥

અધ્યાય ૯ મો. યજ્ઞ ઉપર ઇન્દ્રને થયેલો દ્વેષ.

इन्द्र उवाच—कच्चित्सुखं स्वपिषि त्वं बृहस्पते कच्चिन्मनोज्ञाः परिचारकास्ते ।
कच्चिद्देवानां सुखकामोऽसि विप्रकच्चिद्देवास्त्वां परिपालयन्ति॥१॥

ઇંદ્ર બોલ્યો—હે બૃહસ્પતિ ! કેમ તમે સુખે કરીને સુવો છો ? કેમ તમારા સેવકો મનને જાણનારા છે ? હે વિપ્ર ! શું તમ દેવોનાં સુખને ઇચ્છનારા છો અને શું દેવો તમને પાળે છે ? બૃહસ્પતિ બોલ્યા—હે દેવોના રાજા ! હું સુખથી શય્યામાં પોઢું છું. મારા નોકરો મનને જાણનારા છે, તેમ હું નિત્ય દેવોનાં સુખની કામનાવાળો છું અને દેવતાઓ મને સારી રીતે પાળે છે. ઇંદ્રે કહ્યું—હે બ્રાહ્મણ ! તમને મનથી થયેલું અથવા દેહથી થયેલું દુઃખ છે અને તમે આજ શાથી નિસ્તેજ તથા ફીકા થઇ ગયેલા લાગો છો ? આપ મને કહો કે કેટલા સમયમાં હું તમોને દુઃખ કરનારાઓને હણું. બૃહસ્પતિ બોલ્યા—હે દેવરાજ ઇંદ્ર ! ઉત્તમ દક્ષિણા (દાન) વાળા યજ્ઞથી મરૂત્ત રાજા યજ્ઞ કરનારો કહેવાય છે અને સંવર્ત્ત તેને યજન કરાવે છે એમ મેં સાંભળ્યું છે માટે તે તેમને યજ્ઞ ન કરાવે એ હું ઇચ્છું છું. ઇંદ્રે કહ્યું—હે વિપ્ર ! તમે સર્વ કામનાઓને પામ્યા છો. દેવોના મંત્ર (વિચારીને) જાણનારા પુરોહિત છો. વળી જરા અને મૃત્યુ એ બે તમને તજી ગયાં છે ત્યારે હે વિપ્ર ! આજ તમને સંવર્ત્ત શું કરી શકશે ? બૃહસ્પતિ બોલ્યા—દેવો સહિત તમે અસુરોને હણી બાળકો વગેરે સહિત તેઓને હણવા ઇચ્છો છો. વળી જેને જેને સમૃદ્ધિવાળા જુવો છો તે વિષે તમને દુઃખ થાય છે માટે શત્રુઓમાં જે સમૃદ્ધિનો ભાવ છે તે દુઃખરૂપ છે. આ કારણથી હે દેવોના ઇંદ્ર મઘવન્ ! મારો શત્રુ વધે છે તે સાંભળી હું નિસ્તેજ થયો છું માટે સંવર્ત્તને નિયમમાં રાખો. રાજા મરૂત્તને નિયમમાં રાખો. ઇંદ્રે કહ્યું કે, હે અગ્નિ ! અહિં આવો અને મારા મોકલેલા તમે બૃહસ્પતિને મરૂત્ત પાસે લેઇ જાઓ અને આવું કહો કે આ બૃહસ્પતિજ તમને યજન કરાવશે તથા અમર (મૃત્યુરહિત) કરશે. અગ્નિએ કહ્યું—હે ઇંદ્ર ! આજ હું બૃહસ્પતિને મરૂત્તને અર્પવા ઇંદ્રની વાણીને સત્ય કરવા તથા બૃહસ્પતિની સેવા કરવાની ઇચ્છાથી દૂત થઇ જાઉં છું. વ્યાસ બોલ્યા—આમ કહ્યા પછી મહાત્મા અગ્નિ સર્વ સૈન્યોને તથા લતાઓને ન નુકશાન કરનારા, ઇચ્છાથી વસંત

વિષે વર્તનારા, દિશાઓને ઓળંગનારા વાયુની પેઠે શબ્દ કરતા ચાલ્યા. મરૂત્ત બોલ્યો-હે મુનિ! આજ આશ્ચર્ય છે કે હું રૂપવાન વન્હિને આવેલો જોઉં છું, માટે આસન, પગ ધોવા યોગ્ય જળ અને કુશળ વાણી અને આસન બતાવો. અગ્નિએ કહ્યું--હે પાપરહિત અથવા વ્યસન રહિત! તમારા આસન તથા પગ ધોવાના જળને હું ખુશીથી સ્વીકારૂં છું પણ આપ મને ઇંદ્રે આજ્ઞા આપવાથી આવેલો દૂત સમજો. મરૂત્ત બોલ્યો--હે અગ્નિ! શ્રીમાન્, દેવતાઓનો રાજા સુખી છે, અમારા પ્રત્યે પ્રસન્ન છે અને દેવતાઓ યથાયોગ્ય એમને વશ વર્તે છે? હે દેવ! તમે સમગ્રપણાથી મને બધું કહો. અગ્નિએ કહ્યું--હે રાજેંદ્ર! ઇંદ્ર સંપૂર્ણ સુખી છે અને તે તમારી સાથે અજર (જીર્ણ ન થાય એવી) પ્રીતિ કરવા ઇચ્છે છે. દેવો સર્વ તેને વશ રહેલા છે. હે રાજન્! જે માટે મને તેણે તમારી પાસે મોકલેલો છે તે તમે દેવરાજ (ઇંદ્ર) નો સંદેશો મારાથી સાંભળો. બૃહસ્પતિને મરૂતને અર્પવા મને મોકલ્યો છે કે જેથી હે નૃપ! (બૃહસ્પતિ) ગુરૂ થઇ તમને યજન કરાવે અને મરણ ધર્મવાળા મનુષ્ય છતાં તમને અમર (મૃત્યુ રહિત) કરે. મરૂત્ત બોલ્યો-હું બૃહસ્પતિની પાસે બે હાથ જોડું છું કે આ સંવર્ત્ત બ્રાહ્મણ મને યજ્ઞ કરાવશે, એ મહેંદ્રને યજન કરાવી મરણ ધર્મવાન હું છું તેને યજ્ઞ કરાવતાં આજ અવશ્ય શોભે નહિ. અગ્નિએ કહ્યું--જો બૃહસ્પતિ તમને યજન કરાવશે તો તમે દેવોના રાજાની પ્રસન્નતાથી દેવલોકમાં જે મોટા લોક છે તેઓને જરૂર પામશો અને જરૂર કીર્તિમાન થઇ તમે સ્વર્ગને જીતશો. વળી હે નરોના ઇંદ્ર! જો બૃહસ્પતિ તમને યજ્ઞ કરાવશે તો મનુષ્ય લોક, જે દેવલોક અને જે પ્રજાપતિના લોક છે તે અને સઘળું દેવતાઓનું રાજ્ય તમોથી જીતાયેલું ગણાશે. સંવર્ત્ત બોલ્યા-હે પાવક (અગ્નિ)! તમારે ફરીને કોઇ રીતે પણ મરૂત્ત પાસે બૃહસ્પતિને મનાવવા આવવું નહિ. જો આવશો તો તમારે જાણવું કે ક્રોધ પામેલો હું ભયંકર નેત્રથી તમને બાળી નાખીશ. વ્યાસ બોલ્યા--આનું સાંભળ્યા પછી બળવાથી બીનેલ, અને પીપળાનાં પાનની પેઠે વ્યથા પામેલો તે ત્યાંથી ચાલી નિકળ્યો. તેને આવેલો જોઇ મહાત્મા ઇંદ્ર બૃહસ્પતિની સમીપમાં અગ્નિને પૂછવા લાગ્યા કે, હે અગ્નિ! મરૂત્ત પાસે બૃહસ્પતિને મનાવવા મોકલેલા તમે ગયા હતા તે, યજ્ઞ કરનાર રાજાએ તમને શું કહ્યું? આપણું તે વચન ગ્રહણ કરે છે? અગ્નિએ કહ્યું--મરૂત્ત તમારી વાણી પસંદ કરતો નથી. તેણે બૃહસ્પતિને બે હાથ જોડી કહ્યું છે કે મને સંવર્ત્ત યજ્ઞ કરાવશે. જ્યારે મેં ફરી ફરીને યાચના કરી ત્યારે તેણે આ વચન કહ્યું કે હું તેની સાથે સલાહ કરવાથી જે મોટા, મનુષ્યના, દેવતા અને પ્રજાપતિના લોક છે તેઓને પામું, આ રીતે જાણનાર છું તોપણ એમ ઇચ્છતો નથી. ઇંદ્રે કહ્યું કે ફરી તમે તેની પાસે જઇ રાજાને મળી મારૂં સ્વાર્થવાળું વાક્ય કહો. જો ફરી તમે કહેવા છતાં તે પ્રમાણે નહિ કરે તો હું તે તરફ વજ્રનો પ્રહાર કરીશ. અગ્નિએ કહ્યું-હે ઇંદ્ર! ગંધર્વોનો રાજા ત્યાં જાય, હું ત્યાં જતાં ભય પામું છું; કેમકે ક્રોધ પામેલા ઉગ્ર રોષવાળા બ્રહ્મચર્ય આચરનાર સંવર્ત્તે મને કહેલું છે કે જો ફરીને તમે મરૂત્ત પાસે બૃહસ્પતિને માટે આવશો તો અતિ ક્રોધ પામેલો હું દારૂણ નેત્રથી તમને બાળી નાખીશ, માટે હે ઇંદ્ર! તમે આ વાતથી વાકેફગાર થાઓ. ઇંદ્રે કહ્યું--હે અગ્નિ! તમેજ બીજાઓને બાળો છો અને તમારાથી બીજો કોણ ભસ્મ કરનાર છે? હે હોમવાનાં દ્રવ્યને ધારણ કરનાર! તમારા સ્પર્શથી સર્વ લોક ડરે છે માટે તમે શ્રદ્ધા (વિશ્વાસ) ન આવે એવું આ કહો છો. અગ્નિએ કહ્યું—હે દેવોના ઇંદ્રશક! તમે પોતાના બળથીજ સર્વ પૃથ્વી અને સ્વર્ગને વીંટી વળો છો. આવા

પ્રકારના આપ અહિં છે તે છતાં પૂર્વે કેમ વૃત્રાસુર સ્વર્ગમે હરી ગયો હતો? ઇંદ્રે કહ્યું—હે અગ્નિ! હું પર્વતને મક્ષિકાના આકારવાળો, અણુ [સૂક્ષ્મ] કરી શકું છું. શત્રુના સોમ (સોમવલ્લીના રસને) પીનો નથી અને ક્ષીણ શક્તિવાળા ઉપર વજ્ર નાંખતો નથી ત્યારે કયો માણસ સુખ માટે મને પ્રહાર કરે? જ્યારે હું કાલકેય નામના દાનવોને અંતરિક્ષથી આકર્ષણ કરી પૃથ્વીપર લાવી શકું અને પ્રહ્લાદને સ્વર્ગની સમાપ્તિને પ્રાપ્ત કરાવી શકું ત્યારે કયો માનવ સુખ સારૂ મને પ્રહાર કરી શકે? અગ્નિએ કહ્યું—હે મહેંદ્ર! જેમાં શર્યાતિ રાજાને યજન કરાવનાર ચ્યવન ઋષિએ બે અશ્વિનીકુમારો સહિત સોમ ગ્રહણ કર્યો હતો અને આગળ ક્રોધ પામેલા તમે તેને ના પાડતા હતા, તે શર્યાતિના યજ્ઞને યાદ કરો. વળી હે ઇંદ્ર! તમે અતિ ઘોર વજ્ર ગ્રહણ કરી ચ્યવનની તરફ પ્રહાર કર્યો અને ક્રોધ થવાથી તે બ્રાહ્મણે વજ્ર સહિત તમારો હાથ તમે કરી થંભાવી રાખ્યો હતો. તે પછી રોષથી ફરીને તેણે સર્વથી ભયંકર રૂપવાળો, તમારો શત્રુ, મદ નામે અસુર ઉત્પન્ન કર્યો કે જે વિશ્વરૂપને જોઇ તમે નેત્રો મીંચી ગયા. જે મોટા દાનવની એક દાઢ પૃથ્વીમાં રહેલી અને એક સ્વર્ગ પ્રત્યે ગયેલી હતી. અતિ તીક્ષ્ણ, સો યોજન જેવડા ઘોર રૂપવાળા હજાર દાંત તેને હતા અને ગોળ, સ્થૂળ, તથા રૂપાના થાંભલા સરખા રંગવાળી, બસો યોજન જેવડી ચાર દાઢ હતી. તે દાંત પીસતો હણવાની ઇચ્છાથી ઘોર શૂલ ઉગામી જ્યારે તમારી તરફ દોડ્યો ત્યારે તમે ઘોર રૂપવાળા તે અસુરને, અને સર્વ બીજાઓને દર્શન કરવા યોગ્ય એવા તમોને જોવા લાગ્યા. હે દાનવોને હણનાર! જેથી બીનેલા તમે બે હાથ જોડી મહર્ષિને શરણે ગયા હતા માટે હે ઇંદ્ર! ક્ષત્રિયોના બળથી બ્રાહ્મણોનું બળ અતિશય ભારે છે અને બ્રાહ્મણથી બીજું અતિ ભારે કશું નથી. આ રીતે બ્રાહ્મણના તેજને યથાયોગ્ય જાણનાર જે હું છું તે સંવર્તને જીતવા ઇચ્છતો નથી.

क्षात्राद्ब्रह्मबलं गरीयो न ब्रह्मतः किञ्चिदन्यद् गरीयः।
सोहं जानन् ब्रह्मतेजो यथावन्न सम्वर्त्तं जेतुमिच्छामि शक्र॥ ३७॥

इतिश्री महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि सम्वर्त्तमरुत्तीये नवमोऽध्यायः॥९॥

અધ્યાય ૧૦ મો. સંવર્તને ઇન્દ્રે મોકલેલું કહેણ.

इन्द्र उवाच--एवमेतद्ब्रह्मबलं गरीयो न ब्राह्मणात्किञ्चिदन्यद्गरीयः।
आविक्षितस्य तु बलं न मृष्ये वज्रमस्मैप्रहरिष्यामि घोरम्॥ १॥

ઇન્દ્રે કહ્યું—આ પ્રમાણે જે બ્રાહ્મણનું બળ છે એ અતિ શ્રેષ્ઠ છે અને બ્રાહ્મણથી બીજું કશું અતિ શ્રેષ્ઠ નથી તોપણ અવિક્ષિતના પુત્ર મરૂત્તનું બળ હું સહન નહિ કરૂં અને તેની ઉપર ભયંકર વજ્રનો પ્રહાર કરીશ. હે ધૃતરાષ્ટ્ર! મારા મોકલેલા તમે મરૂત્ત પાસે જાઓ અને સંવર્તની સાથે મળેલા તેને કહો કે હે રાજન્! તમે બૃહસ્પતિને ગુરૂ કરો અથવા હું તમને ઘોર વજ્રનો પ્રહાર કરીશ. વ્યાસ બોલ્યા—આ સાંભળ્યા પછી ત્યાં જઇને ધૃતરાષ્ટ્રે રાજાને ઇંદ્રનું વચન કહ્યું. ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યો—હે નરોના ઇંદ્ર! મને કહેવાની ઇચ્છાથી આવેલો ધૃતરાષ્ટ્ર નામનો ગંધર્વ જાણો. હે રાજસિંહ મહાત્મા! લોકોના અધિપતિ ઇંદ્રે કહ્યું છે તે વાક્ય મારાથી તમે સાંભળો. અચિંત્ય કર્મવાળા ઇંદ્રે એટલુંજ

કહેવાવ્યું છે કે તમે બૃહસ્પતિને યજ્ઞ કરાવનાર તરીકે પસંદ કરો, અથવા જો આ વચન નહિ માન્ય કરો તો તમને ઘોર વજ્રનો પ્રહાર કરીશ. મરૂત્ત બોલ્યો--શત્રુઓનાં નગરોનો નાશ કરનાર ઇંદ્ર, વિશ્વેદેવો, વસુઓ, અશ્વિનીકુમાર અને તમે આ તો જાણો છો કે મિત્રનો દ્રોહ કરવામાં પ્રાયશ્ચિત્ત લાગે છે અને જગતમાં તે મોટું પાપ બ્રહ્મહત્યાની બરોબર છે, માટે હે રાજન્! બૃહસ્પતિ વજ્રધારિયોમાં અતિ શ્રેષ્ઠ, અને દેવોમાં શ્રેષ્ઠ મહેંદ્રને યજ્ઞ કરાવો, મને તો હાલ સંવર્ત્ત યજ્ઞ કરાવશે, આથી તમારૂં અથવા તેનું વાક્ય હું પસંદ કરતો નથી. ગંધર્વે કહ્યું--હે રાજસિંહ! આકાશમાં ગર્જના કરતા ઇંદ્રનો ભયંકર શબ્દ સાંભળો. હે રાજન્! ખુલ્લી રીતે મહેંદ્ર તમારા તરફ વજ્ર નાંખશે માટે આ વખત છે, હજી ક્ષેમનો વિચાર કરો વ્યાસ બોલ્યા--હે રાજન્! આ રીતે ધૃતરાષ્ટ્રે કહેવા છતાં ગર્જના કરનાર ઇંદ્રનો નાદ સાંભળી નિત્ય તપસ્વી, ધર્મના જાણનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ સંવર્ત્તને કાર્ય નિવેદન કરવા લાગ્યો. મરૂત્ત બોલ્યો--હે બ્રહ્મર્ષિઓમાં મુખ્ય! તમારી સમીપમાં આત્માને દુઃખ પામતો જુઓ. વળી તે કારણથી દૂરનો માર્ગ હાલ દેખાતો નથી. હે બ્રાહ્મણોના ઇંદ્ર! હું તમારાથી સુખ પામીશ માટે અભય આપો. આ દશ દિશાઓને દીપાવતો વજ્રવાળો ઇંદ્ર આવે છે અને મનુષ્યના નહિ એવા શબ્દથી આપણા સભાસદો (યાજ્ઞિકો) ત્રાસ પામ્યા છે. સંવત્ત બોલ્યા--હે રાજાઓમાં શ્રેષ્ઠ! તમારી ઇંદ્રથી થતી બીક નાશ પામો, હું થોડી વારમાં સ્તંભન કરનારી વિદ્યાવડે આ અતિ ઘોર ભયને નાશ પમાડીશ માટે સર્વ જાણનારા તમે આના પરાભવથી ડરો માં. હે નૃપ! હું સ્તંભન કરવાનો છું માટે તમે ઇંદ્રથી ભય ન પામો: મેં સર્વ દેવતાઓનાં આયુધો ક્ષીણ કર્યાં છે; વજ્ર દિશાઓમાં અટકો, વાયુ આવો, વૃષ્ટિ થઇને વનોમાં વર્ષો, અને જળ ચાલો અથવા ભીંજવો, અંતરિક્ષમાં વૃથા વીજળી દેખાય છે પણ તમે ડરો માં,અથવા દેવ, અગ્નિ સર્વ તરફથી તમારી રક્ષા થાઓ કે ઇંદ્ર સર્વ કામનાઓને વર્ષો તથા જળના પ્રવાહોથી સિંચાનું, મહા ઘોર વજ્ર વધ કરવા સ્થાપન ન થાઓ મરૂત્ત બોલ્યો--હે વિપ્ર! મોટા અવાજવળો વાયુ સહિત ભયંકર વજ્રનો શબ્દ સંભળાય છે, મારો આત્મા વારંવાર અતિ વ્યથા પામે છે અને આજ મારૂં સ્વસ્થપણું નથી. સંવર્ત્ત બોલ્યા--હે નરોના ઇંદ્ર! હું વાયુ થઇને વજ્રને હણું છું માટે ઉગ્ર વજ્રથી તમારી બીક આજ જતી રહો તથા ભયને તજી તમે બીજો વર માગો. હું તમારી કયી ઇચ્છા મનથી સિદ્ધ કરૂં? મરૂત્ત બોલ્યો--હે વિપ્ર! ઇંદ્ર સાક્ષાત્ (પ્રત્યક્ષ) આવો અને યજ્ઞનાં ઘૃતને ગ્રહણ કરો, તેમ દેવતાઓ પોતપોતાનાં સ્થાનકને સેવો અને હોમેલા પદાર્થ તથા સોમને ગ્રહણ કરો. સંવર્ત્ત બોલ્યા--હે રાજન્! મેં આજ મંત્રથી બોલાવેલા ત્વરાવાન્, સર્વ દેવોએ સ્તુતિ કરાયલા ઇંદ્ર ઘોડાઓ સાથે યજ્ઞ પ્રત્યે આવે છે, એ મંત્રવડે શિથિલ થયેલ શરીરવાળા ઇંદ્રને જુઓ. એમ કહ્યાં પછી દેવો સહિત દેવોનો રાજા ઘોડાઓમાં મુખ્ય એવા નીલ ઘોડાઓને રથમાં જોડી પ્રમાણમાં ન આવે એવા, અવિક્ષિતના પુત્ર મરૂત્ત રાજાના યજ્ઞ પ્રત્યે સોમ પીવાની ઇચ્છાથી આવ્યો અને પુરોહિત સહિત મરૂત્ત દેવોના સમૂહો સહિત આવતા ઇંદ્ર પ્રત્યે ઉભો થઇ સામો ગયો અને પ્રસન્ન થતાં તેણે શાસ્ત્રને અનુસરી વિધિ પ્રમાણે દેવરાજની ઉત્તમ પૂજા કરી. સંવર્ત્ત બોલ્યા--હે વિદ્વન્ ઇંદ્ર! તમારૂં ભલે આવવું થયું. તમારી સમીપ રહેવાથી આ યજ્ઞ અધિક શોભે છે. હે બલિ તથા વૃત્રાસુરને મારનાર ઇંદ્ર! મેં ખાંડી તૈયાર કરેલા સોમનું આપ પાન કરો. મરૂત્ત બોલ્યો--હે સુરોના ઇંદ્ર! બ્રાહ્મણોમાં મુખ્ય બૃહસ્પતિનો ન્હાનો ભાઇ (સંવર્ત્ત) મારો યજ્ઞ

કરે છે, તે યજ્ઞ આજ પ્રાપ્ત થયો, મારૂં જીવિત સફળ થયું, તમે કલ્યાણુ અથવા સુખથી મને જુવો ને તમારા પ્રત્યે મારા નમસ્કાર હો. ઇંદ્રે કહ્યું—હે નરોના ઇંદ્ર ! જેના બોલાવ્યાથી હું આવ્યો છું તે આ તમારા ગુરૂને, તપરૂપ ધનવાળા, ભગવાન બૃહસ્પતિના નાના ભાઇ અને તીવ્ર તેજવાળા ઋષિ માનું છું. આજ મારી તમારે વિષે પ્રીતિ થઇ છે તથા ક્રોધ નાશ પામ્યો છે. સંવર્ત્ત બોલ્યા—હે દેવરાજ ! જો તમે પ્રીતિમાન હો તો તમે યજ્ઞમાં વિધિની આજ્ઞા કરો. હે સુરોના ઇંદ્ર ! પોતે સર્વ ભાગ ગ્રહણુ કરો અને હે દેવ ! આ સર્વ લોક તે જાણો. વ્યાસ બોલ્યા—આવી રીતે અંગિરાના પુત્ર સંવર્ત્તે કહ્યું તેથી ઇંદ્રે પોતેજ દેવોને આજ્ઞા કરી કે આશ્ચર્યરૂપ થયેલ, સમૃદ્ધિવાળી, ઉત્તમ હજારો સભા, વરૂથો, ગંધર્વો તથા અપ્સરાઓ માટે કલ્પેલા સ્તંભો અને પગથિયાંવાળાં સ્થાનો શીઘ્ર તૈયાર કરો કે જેમાં સઘળી અપ્સરાઓ નૃત્ય કરી શકે. તેમજ સ્વર્ગની ઉપમા અપાય એવો યજ્ઞનો માર્ગ કરો. આ પ્રમાણે કહેતાં તે પ્રખ્યાત દેવતાઓ ઇંદ્રના કહેવાથી તેમ કરવા લાગ્યા. પછી હે નરોના ઇંદ્ર, હે રાજન્ ! પ્રીતિવાળો અને માન અપાતો એવો ઇંદ્ર મરૂત્ત રાજાને કહેવા લાગ્યો કે, હે નરોના ઇંદ્ર હે રાજન્ ! તમારી સાથે અહિં મળેલો હું બીજા તમારા પૂર્વજો છે તેઓ અને હે રાજન્ ! પ્રસન્ન થતા બીજા સર્વ દેવતાઓ તમારે અર્થે હવિ [ઘૃત] ને ગ્રહણુ કરો. હે રાજન્ ! ઉત્તમ બ્રાહ્મણો અગ્નિ માટે રૂધિરનું આલંભન [નાશ અથવા પ્રોક્ષણુ] કરો. બહુ રૂપવાળાં વિશ્વેદેવો માટે શ્યામ, પવિત્ર, હાલતા શિશ્ન [લિંગ] વાળા, અર્પેલા બળદનું આલંભન [મંત્ર ભણી પ્રોક્ષણુ] કરો. આમ કહ્યા પછી હે રાજન્ ! તેનો યજ્ઞ વૃદ્ધિ પામ્યો કે જેમાં દેવો પોતે અન્ન લેવા લાગ્યા ને જેમાં બ્રાહ્મણોએ માનેલ, ઘોડાવાળો, દેવોનો રાજા ઇંદ્ર સભાસદ થયો. પછી ચૈત્ય નામના સ્થાનમાં રહેલો, મહાત્મા, મંત્રની પેઠે અતિ પ્રસિદ્ધ સંવર્ત્ત જેમ પ્રકાશ પામેલો બીજો અગ્નિ હોય તેમ ઉંચે સ્વરે દેવોને બોલાવતો હવિ હોમવા લાગ્યો. પછી ઉત્તમ સોમનું પાન કરી બલિને મારનાર ઇંદ્ર અને બીજાઓ સોમનું પાન કરતાં દેવોના સમુદાય તે રાજાએ સુખે તૃપ્ત કરેલા, પ્રીતિમાન, અને અનુજ્ઞા–પામેલા ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યા; પછી હર્ષ પામેલા રાજાએ ઠેકાણે ઠેકાણે સુવર્ણના ઢગલાઓ કરાવ્યા અને બ્રાહ્મણોને ઘણું ધન આપતો એવો શત્રુને હણનારો કુબેરની પેઠે શોભવા લાગ્યો. પછી ઉત્સાહ પ્રમાણે જુદા જુદા પ્રકારનું ધન રાખી ખજાનો કરાવી ગુરૂએ આજ્ઞા આપેલો નિવૃત્તિ પામી સમુદ્રરૂપ છેડાવાળી સકળ પૃથ્વીને આજ્ઞામાં રાખવા લાગ્યો. હે નરેંદ્ર ! આવા ગુણવાળો તે રાજા આ લોકમાં થયો હતો; કે જેનો યજ્ઞમાં ઘણું સુવર્ણ હતું; તમે તે ધન લઇ પિતૃમાં દાનોથી તૃપ્ત કરતા દેવોને યજો. વૈશંપાયન બોલ્યા—પછી સત્યવતીના પુત્ર વ્યાસનું વચન સાંભળી પ્રસન્ન રૂપવાળા, પાંડુના પુત્ર યુધિષ્ઠિર તે ધને કરી યજ્ઞ કરવા મન કરવા લાગ્યા, અને ફરી અમાત્યો [કારભારિઓ] ની સાથે વિચાર કરવા લાગ્યા.

ततो राजा पाण्डवो हृष्टरूपः श्रुत्वा वाक्यं सत्यवत्याः सुतस्य ।
मनश्चक्रे तेनवित्तेन यष्टुं ततोऽमात्यैर्मन्त्रयामास भूयः ॥ ३७ ॥

इतिश्री महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि संवर्त्तमरुत्तीये दशमोऽध्यायः ॥१०॥

અધ્યાય ૧૧ મો. યજ્ઞ કરવાની સલાહ.

वैशंपायन उवाच—इत्युक्ते नृपतौ तस्मिन्व्यासेनाद्भुतकर्मणा ।
वासुदेवो महातेजास्ततो वचनमाददे ॥ १ ॥

વૈશંપાયન કહે છે—અદ્ભુત કર્મવાળા વ્યાસે યુધિષ્ઠિર રાજાને આ પ્રમાણે કહ્યું ત્યારે મહા તેજસ્વી, વસુદેવના પુત્ર કૃષ્ણ બોલ્યા કે રાહુએ પીડેલા સૂર્યની પેઠે અને ધુમસહિત અગ્નિની પેઠે દીન મનવાળા કુંતીના પુત્ર યુધિષ્ઠિરને જેના જ્ઞાતિ બાંધવો નાશ પામેલા છે એવા તથા વૈરાગ્ય પામેલા મનવાળા જાણી વૃષ્ણિના કુળને ધારણ કરનાર કૃષ્ણે ધર્મના પુત્રને આશ્વાસન આપતાં આ પ્રમાણે કહેવાનો આરંભ કર્યો. વસુદેવના પુત્ર બોલ્યા—સર્વ કપટ (કામ વગેરે) મૃત્યુના સ્થાનરૂપ છે અને સરલતા (શાંતિ વગેરે) બ્રહ્મનાં સ્થાનરૂપ છે, એટલો જ્ઞાનનો વિષય છે. તેમાં પ્રલાપ (વધારે વદવું) શું ? તમે કર્મ કરેલું નથી અને તમે શત્રુઓને જીતેલા નથી. જે શરીરમાં રહેલો પોતનો શત્રુ છે તેને તમે કેમ નથી જાણતા? આ વિષયમાં ઇંદ્રનું[1] વૃત્રર સાથે જેમ યુદ્ધ થયું હતું તેમ ધર્મને અનુસરી સાંભળ્યા પ્રમાણે હું તમને કહું છું. હે નરોના અધિપતિ ! પૂર્વે જ્યારે વૃત્રવડે પૃથ્વી[3] વ્યાપ્ત થઇ અને ગંધના વિષયરૂપ પૃથ્વીને[4] હરી ત્યારે પૃથ્વી હરણ થવાથી દુર્ગંધવાળો દેશ[5] થયો. આ રીતે ગંધના વિષય (પૃથ્વી) ને હરવાથી વૃત્રથી વ્યાપેલી પૃથ્વી જોઇ સો યજ્ઞ કરનારો (ઇંદ્ર) ક્રોધ પામ્યો. નિરંતર ક્રોધ પામેલા તેણે વૃત્રની તરફ ઘોર વજ્ર[6] ફેંક્યું. આમ ઘણા તેજવાળા ઇંદ્રે વજ્રવડે અતિ ઘણો વધ કરાતો તે ઝટ જળ[7] પ્રત્યે પ્રવેશ કરવા લાગ્યો. પછી તેણે તેના વિષયને[8] ગ્રહણ કર્યો. જ્યારે જળને વૃત્રે ગ્રહણ કર્યું અને રસરૂપ વિષય (દેશ) ને હર્યો ત્યારે અતિ ક્રોધ પામેલા, સો યજ્ઞ કરનાર ઇંદ્રે વજ્ર નાંખ્યું. માપી ન શકાય તેવા તેજવાળા ઇન્દ્રે તે (જળ)માં વજ્રથી વધ કરાતો તે તરત તેજ[9] પ્રત્યે પેઠો અને તેનો વિષય તેણે ગ્રહણ કર્યો. જ્યારે તેજ વૃત્રવડે વ્યાપ્ત થયું અને તેણે રૂપરૂપી વિષયને હર્યો ત્યારે અતિ કોપેલા સો યજ્ઞવાળા ઇન્દ્રે તેના પર વજ્ર ફેંક્યું. ઘણા તેજવાળા ઇન્દ્રે વજ્રવડે વધ કરાતો તે ઝટ વાયુ[10] પ્રત્યે પેઠો અને તેણે તેનો વિષય ગ્રહણ કર્યો. જ્યારે વાયુ વૃત્રવડે વ્યાપ્ત થયો અને સ્પર્શરૂપ[11] વિષયને હરણ કર્યો ત્યારે અતિ ક્રોધ પામેલા, સો યજ્ઞ કરનાર ઇન્દ્રે તેની પર વજ્ર નાંખ્યું. અમિત તેજવાળા ઇન્દ્રે વજ્રથી વધ કરાતો તે આકાશ પ્રત્યે દોડ્યો અને તેનો વિષય ગ્રહણ કર્યો. પછી આકાશ જ્યારે વૃત્રરૂપ થયું અને શબ્દરૂપ વિષયને હર્યો ત્યારે અતિ કોપેલા ઇન્દ્રે તે તરફ વજ્ર નાંખ્યું. ઘણા તેજવાળા ઇન્દ્રે તે (આકાશ)માં વજ્રથી વધ કરાતો ઝટ ઇન્દ્ર પ્રત્યે પેઠો અને તેણે તેનો વિષય ગ્રહણ કર્યો. વૃત્રે ગ્રહણ કરેલા તે (ઇન્દ્ર)ને મોટો મોહ ઉત્પન્ન થયો. હે તાત ! [12] વસિષ્ઠે રથંતરથી (માયારૂપ દેહને જેથી તરાય એવાં હું બ્રહ્મરૂપ છું એ વાક્યથી) તેને બોધ આપ્યો. તે પછી હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! સો યજ્ઞ કરનાર ઇન્દ્રે અદૃશ્ય એવાં વજ્રવડે શરીરમાં રહેલા વૃત્રને માર્યો. એમ અમે પૂર્વે સાંભળ્યું છે. હે જનોની અ-

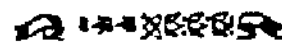
---

૧ ચિદાત્માનું. ૨ કામ વગેરે ધર્મવાળા, ચેતન તથા જડની ગાંઠરૂપ અહંકારની સાથે. ૩ સ્થૂલ શરીર. ૪ દેહ. ૫ અનાત્મ (જડ)રૂપ થયેલ બ્રહ્માંડ. ૬ વિવેક. ૭ કર્મયુક્ત, સોમ ઘૃત, પય વગેરે બહુ દ્રવ્યોથી ચંદ્રલોકમાં ભોગ સારૂ થયેલું શરીર. ૮ દિવ્ય દેહને. ૯ તૈજસ પ્રપંચને. ૧૦ સમષ્ટિ શરીર. ૧૧ મનના વિષયોનો સંગ ૧૨ ગુરૂએ.

ધિક રક્ષા કરનાર ! આ ધર્મવાળું રહસ્ય ઇન્દ્રે મહર્ષિઓ આગળ કહ્યું હતું. ઋષિઓએ મને કહ્યું હતું અને મારૂં કહેલું તમે સાંભળો.

इदं धर्म्यं रहस्यं वै शक्रेणोक्तं महर्षिषु ।
ऋषिभिश्च मम प्रोक्तं तन्निबोधद्विजोत्तम ॥ २० ॥

इतिश्री महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि कृष्णधर्मसम्वादेएकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

અધ્યાય ૧૨ મો. કૃષ્ણનો બોધ.

वासुदेव उवाच—द्विविधो जायते व्याधिः शारीरोमानसस्तथा ।
परस्परं तयोर्जन्मानिर्द्वन्द्वं नोपपद्यते ॥ १ ॥

વાસુદેવ કહે છે—શરીરથી તથા મનથી થયેલો એમ બે પ્રકારનો રોગ ઉત્પન્ન થાય છે તે બેનો એક બીજાથી જન્મ છે પણ દ્વંદ્વ રહિત (એકલી) ઉત્પત્તિ નથી. જે રોગ શરીરમાં થાય છે તે શરીરથી થયેલો કહેવાય છે અને જે રોગ મનમાં પેદા થાય છે તે મનથી થયેલો કહેવાય છે. હે રાજન્ ! ટાઢ, તડકો અને વાયુ આ શરીરથી થયેલા ગુણો છે. જો તે ગુણોની સમતા (સરખાપણું) હોય તો તે સ્વાસ્થ્યનું લક્ષણ કહેવાય છે. તડકારૂપ પિત્ત શીતરૂપ કફને બાધ કરે છે અને શીતરૂપ કફ ઉષ્ણરૂપ પિત્તનો બાધ કરે છે માટે એકની અધિકતાથી થયેલા દોષને બીજાને વધારનારાં ઔષધથી દૂર કરવો. સત્વ, રજ, અને તમ, આ રીતે ત્રણ મનના ગુણો કહેલા છે. જો તે ગુણોની સમતા હોય તો સ્વાસ્થ્યનું લક્ષણ કહેવાય છે. તે ગુણોમાંના એકનો પણ વધારો થયો હોય તો વિધિ કહેવાય છે. તે હર્ષ શોકનો બાધ કરે છે અને શોક હર્ષનો બાધ કરે છે. કોઇ દુઃખમાં વર્ત્તનારો ગયેલાં સુખને સંભારવા ઇચ્છે છે અને કોઇ સુખમાં વર્ત્તતો ગયેલાં દુઃખને યાદ કરવા ચાહે છે. હે કુંતીના પુત્ર ! તમે તો દુઃખવાળા નથી, દુઃખને સંભારવા ઇચ્છતા નથી અને સુખવાળા અતિ સુખને સંભારવા નથી ઇચ્છતા પણ દુઃખના વિલાસથી જે બીજું પ્રબલ છે તેને સંભારવા ઇચ્છો છો; અથવા હે પાર્થ ! તમે દુઃખ પામો છો એ તમારો સ્વભાવ છે, પણ પાંડવોના જોતાં સભામાં આવેલાં, એક વસ્ત્રવાળાં, અને રજસ્વલા એવાં દ્રૌપદીને જોયાં હતાં તે સંભારવા તમે ઇચ્છતા નથી. તેમ નગરથી જે બહાર કાઢ્યાં, જે ચર્મનાં વસ્ત્ર ધારણ કરવાં અને મહારણ્યમાં વાસ કરવો વગેરે દુઃખો તમે સ્મરણ કરવા ઇચ્છતા નથી. વળી જટાસુરથી જે ક્લેશ થયો, ચિત્રસેનની સાથે યુદ્ધ થયું અને સિંધુ દેશના રાજાથી ક્લેશ થયો, તેને તમે સ્મૃતિમાં લાવવા ઇચ્છતા નથી. હે પૃથાના પુત્ર ! ફરીને અજાણ્યા કીચકે પગવડે દ્રૌપદીને પ્રહાર કર્યો તેને પણ તમે સંભારવા ઇચ્છતા નથી. હે શત્રુઓને દમનાર ! જે તમારૂં યુદ્ધ દ્રોણાચાર્ય તથા ભીષ્મની સાથે થયું હતું તે યુદ્ધ તમને હાલ પ્રાપ્ત થયું છે, માટે હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! તમારે સંમુખ થવું યોગ્ય છે અને યોગ તથા પોતાના કર્મોથી અસ્પષ્ટ રૂપવાળા મનના ઉત્તમ પ્રારૂપ પરબ્રહ્મને મળવું છે. જેમાં બાણ, સેવકો અને બંધુઓથી કાર્ય થતું નથી અને જેમાં એક મનથી લડવું છે તે

૧ કફ. ૨ પિત્ત.

યુદ્ધ તમારી સમીપ આવ્યું છે. હે કુંતીના પુત્ર ! તે યુદ્ધ નથી જીત્યા ત્યાં સુધી કોઇ પણ (દુઃખવાળી) અવસ્થાને આપ પામશો અને આ (યુદ્ધ) જાણીને કૃતકૃત્ય થશો માટે બુદ્ધિનો નિશ્ચય કરી પ્રાણિઓની ઉત્પત્તિ તથા લયનો નિશ્ચય કરી પિતા તથા પિતામહનાં ચરિત્રમાં રહેલા તમે રાજ્યને યોગ્ય રીતે આજ્ઞામાં રાખો.

एतां बुद्धिं विनिश्चित्य भूतानामागतिं गतिम् ।
पितृपैतामहे वृत्ते शाधि राज्यं यथोचितम् ॥ १६ ॥

इतिश्री महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि श्रीकृष्ण धर्मसंवादे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

અધ્યાય ૧૩ મો. શરીરથીજ ધર્મ સધાય છે.

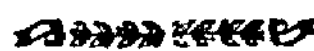
वासुदेव उवाच—नवाह्यंद्रव्यमुत्सृज्यसिद्धिर्भवति भारत ।
शारीरं द्रव्यमुत्सृज्य सिद्धिभर्वतिवा न वा ॥ १ ॥

વાસુદેવ કહે છે—હે ભરતના કુળમાં થયેલા રાજન્ ! બહારનાં દ્રવ્યને તજવાથી સિદ્ધિ થતી નથી પણ શરીરનાં દ્રવ્ય (કામ વગેરે) ને તજવાથી સિદ્ધિ થાય છે અથવા શુષ્ક વૈરાગ્યવાન વિવેક રહિત હોય તો પણ નથી થતી. બહારનાં દ્રવ્યોથી છૂટો થયેલા અને શરીરના પદાર્થોમાં ઇચ્છા કરતા માણસનો જે ધર્મ છે અને જે સુખ છે તે તે પ્રમાણે શત્રુઓને થાઓ. બે અક્ષરનો મૃત્યુ શબ્દ છે અને ત્રણ અક્ષરનું સદા રહેનારૂં બ્રહ્મન્ છે. તેમાં 'મારૂં છે' એ રીતે જાણવું તે મૃત્યુરૂપ છે અને 'મારૂં નથી' એમ જાણવું તે સદા રહેનાર બ્રહ્મરૂપ છે; માટે હે રાજન્ ! બ્રહ્મ અને મૃત્યુ આત્મા વિષે રહેલ છે તથા ન દેખાતા એવા તે બે પ્રાણિઓને સંશય વગર યુદ્ધ કરાવે છે. હે ભારત ! જો આ (જગત) ની સત્તા (ચેતન) નો કદાપી વિનાશ નથી તો પણ પ્રાણિઓનાં શરીરને ભેદીને હિંસાને નથી પામતો. સ્થાવર તથા જંગમ સહિત એવી સકળ પૃથ્વીને પામી જેને મમતા નથી તેને અથવા હે પૃથાના પુત્ર ! વનમાં વસતા અને વનમાં થયેલી ચીજથી જીવતા જે માણસને દ્રવ્યોમાં મમતા છે તે મૃત્યુના મુખમાં વર્તે છે. હે ભારત ! બહારના અને માંહેના શત્રુઓના સ્વભાવને જુઓ. તે જોઇ જે તે સ્વભાવને અનાદિ થયેલો નથી જોતો તે, મહા ભયથી (સંસારથી) મુક્ત થાય છે. આ જગતમાં જ્ઞાની માણસો કામનાએ મુક્ત મનવાળાને વખાણતા નથી અને કોઇ પણ પ્રવૃત્તિ કામના રહિત નથી પણ હે રાજન્ ! વારંવાર જન્મના અભ્યાસ યોગથી યોગી (શુદ્ધ મનવાળો) થાય છે અને જે કામનાથી દાન, વેદનું અધ્યયન, તપ, કામનાવાળાં વેદમાં કહેલાં કર્મો, વ્રત, યજ્ઞો, નિયમો, અને ધ્યાન યોગોને આરંભતો નથી તે પંડિત સારરૂપ મોક્ષના માર્ગવાળા યોગ (જ્ઞાન) ને જાણી વિચારથી જે કામનાઓનો સંહાર કરે છે તે સર્વ કામનાઓ મનથી થયેલ છે માટે મનને રોકવું. વળી આલોક જે જે કામના કરે છે તે ધર્મ નથી, પણ કામનાને નિયમમાં રાખવી (ન કરવી) તે ધર્મ અને મોક્ષના મૂળરૂપ છે એમ જાણવું. આ બાબતમાં પુરાણ જાણનારાઓ કામે કહેલી એક કથા કહે છે તે હે યુધિષ્ઠિર ! સંપૂર્ણતાથી સાંભળો. કોઇ પણ પ્રાણી ઉપાયથી મને હણી શકતો નથી. જે માણસ વાણી વગેરે ઇંદ્રિયોથી થાય એવાં જપ તપ વગેરે શાસ્ત્રમાં જણાવેલાંને બળ જાણી મને (કામને) હણવા યત્ન

કરે છે તેના મનમાં હું ફરીને પ્રગટ થાઉં છું. જે જુદી જુદી દક્ષિણાઓવાળા યજ્ઞો કરી મને હણવા યત્ન કરે છે તેના ચિત્તમાં જેમ ધર્માત્મા જંગમ પ્રાણિઓની ઉત્તમ યોનિ વિષે ઉદાર રૂપથી પ્રગટ થાય છે તેમ હું ફરીને દંભ વગેરે રૂપથી પ્રગટું છું. જે નિત્ય વેદ અને વેદાંતરૂપ સાધનોથી મને મારવા યત્ન કરે છે તેના મનમાં સ્થાવર પ્રાણિઓમાં અસ્પષ્ટ રૂપથી રહેલા જીવની પેઠે પ્રગટ હું થાઉં છું. જે સત્ય પરાક્રમવાળો યુદ્ધ અને દુઃખમાં ધીરજથી મને હણવા યત્ન કરે છે તેના ચિત્ત (અહંકાર) રૂપ હું થાઉં છું પણ તે મને જાણતો નથી. જે વખાણવા યોગ્ય વ્રતવાળો તપથી મને હણવા યત્ન કરે છે તેના તપમાં હું પાછો પ્રગટ થાઉં છું. જે પંડિત નિત્ય મુક્ત આત્માને જાણ્યા વિના મોક્ષ (તપ વગેરે) પ્રત્યે રહી મને હણવા યત્ન કરે છે તે, મોક્ષની પ્રીતિ વિષે રહેલાના ચિત્તમાં હું નૃત્ય કરૂં છું અને હસું છું. સનાતન, એકલો એવો હું સર્વ પ્રાણિઓએ વધ ન કરી શકાઉં તેવો છું. આ ઉપર કહ્યું તે કારણથી હે મહારાજ! તમે પણ તે કામને વિવિધ દક્ષિણાવાળા યજ્ઞોથી ધર્મ વિષે પ્રાપ્ત કરો, તેમાં તમારી પાસે તે પ્રગટ થશે. વિધિ પ્રમાણે દક્ષિણાઓવાળા અશ્વમેધથી અને બીજા જુદા જુદા સમૃદ્ધિવાળા, પ્રાપ્ત થયેલા દાનોવાળા યજ્ઞોથી યજન કરો. હણેલા બંધુઓને ફરી ફરી જોઇ તમને વ્યથા થાઓ માં, કેમકે જેઓ આ રણભૂમિમાં મરણ પામ્યા છે તેઓ ફરી જોઇ શકાય તેમ નથી. વળી પ્રસિદ્ધ એવા તમે પ્રાપ્ત થયેલ દક્ષિણાઓવાળા, સમૃદ્ધિવાળા, મોટા યજ્ઞોથી યજન કરી જગતમાં ઉત્તમ કીર્તિ પામી ઉત્તમ ગતિ મેળવશો.

सत्वामिष्ट्वा महायज्ञैः समृद्धैराप्तदक्षिणैः ।
कीर्तिंलोकपरां प्राप्य गतिमग्र्यां गमिष्यसि ॥ २२ ॥

इतिश्री महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि कृष्णधर्मसम्वादे त्रयोदशो ऽध्यायः ॥ १३ ॥

અધ્યાય ૧૪ મો. અશ્વમેધ કરવાની મતિ.

वैशंपायन उवाच—एवं बहुविधैर्वाक्यैर्मुनिभिस्तैस्तपोधनैः ।
समाश्वस्यत राजर्षिर्हतबन्धुर्युधिष्ठिरः ॥ १ ॥

વૈશંપાયને કહ્યું—આ પ્રમાણે બહુ પ્રકારનાં વાક્યોથી તપરૂપ ધનવાળા મુનિયોએ જેના સગાઓ નાશ પામેલા છે એવા રાજર્ષિ યુધિષ્ઠિરને આશ્વાસના કરી અને પોતે શ્રીકૃષ્ણે, દેવના સ્થાન સરખા કૃષ્ણદ્વૈપાયને (વ્યાસે), ભીમસેને, નકુળે, દ્રૌપદીએ, સહદેવે, બુદ્ધિમાન્ અર્જુને, બીજા શ્રેષ્ઠ પુરૂષોએ અને શાસ્ત્રોને જાણનારા બ્રાહ્મણોએ સમજાવી શાંત કરેલા તે રાજાએ હે રાજન્! શોકથી થયેલાં દુઃખનો તથા મનથી થતા સંતાપનો ત્યાગ કર્યો. પછી ફરી રાજા યુધિષ્ઠિર બંધુઓનાં પ્રેત કાર્યો કરી ધર્મમાં મન રાખી સમુદ્રરૂપી વસ્ત્રવાળી પૃથ્વીને આજ્ઞામાં વર્તાવવા લાગ્યા. કેવળ પોતાના રાજ્યને પામી અતિ શાંત મનવાળા, કુરૂકુળમાં જન્મેલા તે વ્યાસ, નારદ, અને બીજાઓને કહેવા લાગ્યા કે. પ્રથમ વૃદ્ધ અને મુનિયોમાં શ્રેષ્ઠ એવા તમોએ મને શાંત કર્યો તેથી મને હવે લગારે દુઃખ નથી. વળી જેણે કરી દેવોને હું યજવાનો છું તે દ્રવ્ય અતિ ઘણું પ્રાપ્ત થયું છે

માટે આજ તમોને આગળ કરી ગજ પ્રત્યે લેઇ જઇશ. હે દ્વિજોમાં શ્રેષ્ઠ પિતામહ! તમે રક્ષા કરેલા અમે હિમાલય પ્રતિ જઇશું; કેમકે તે દેશ બહુ આશ્ચર્યવાળો સંભળાય છે. દેવસ્થાનરૂપ, દેવર્ષિનારદે અને ભગવાને કલ્યાણ તથા આશ્ચર્યરૂપ કહેલો છે. કોઇ પણ ભાગ્ય રહિત પુરૂષ દુઃખને પામી આવા પ્રકારના સજ્જનોએ માનેલા, સારાં હૃદયવાળા, ગુરૂઓને પામે નહિ. આવી રીતે રાજાએ કહેતાં સર્વ મોટા ઋષિઓ રાજાને તથા કૃષ્ણ અને અર્જુન એ બેને જણાવી સર્વેના જોતાં ત્યાંજ અદૃશ્યપણાને પામ્યા. પછી ધર્મના પુત્ર, સમર્થ રાજા ત્યાંજ બેઠા. હે કુરૂઓમાં શ્રેષ્ઠ! જ્યારે ભીષ્મનો નાશ થયો ત્યારે ભીષ્મ તથા કર્ણ વગેરે કૌરવોના દેહની પાછળ બ્રાહ્મણોને દાનો આપતા, અને શૌચ કાર્યો કરતા એવા તેઓ (પાંડવો) નો તે અતિ મોટો નહીં એવો કાળ ચાલ્યો ગયો. આ રીતે ધૃતરાષ્ટ્ર સહિત દેહની પાછળ આપવાનું સર્વ આપ્યું. પછી બ્રાહ્મણોને બહુ ધન આપી પાંડવોમાં શ્રેષ્ઠ એવા ધૃતરાષ્ટ્રને આગળ કરી હસ્તિનાપુર ગયા અને ધર્મ વિષે મનવાળા બુદ્ધિરૂપ નેત્રવાળા, સમર્થ, પિતા (ધૃતરાષ્ટ્રને) સારી રીતે આશ્વાસના આપી ભાઇઓ સહિત ધર્મરાજ પૃથ્વીને આજ્ઞામાં રાખવા લાગ્યા.

समाश्वास्य पितरं प्रज्ञाचक्षुषमीश्वरम् ।
अन्वशाद्वै स धर्मात्मा पृथिवीं भ्रातृभिः सह ॥ १७ ॥

इतिश्री महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

અધ્યાય ૧૫ મો. કૃષ્ણાર્જુન વિનોદન.

जनमेजय उवाच—विजिते पाण्डवै र्यैस्तु प्रशान्ते च द्विजोत्तम ।
राष्ट्रे किं चक्रतुर्वीरौ वासुदेवधनंजयौ ॥ १ ॥

જનમેજયે પૂછ્યુ—હે બ્રાહ્મણોમાં શ્રેષ્ઠ! જ્યારે પાંડવોએ દેશને જીત્યો અને તે અતિ શાંત થયો ત્યારે શૂર એવા, વસુદેવના પુત્ર કૃષ્ણ અને અર્જુન એ બે શું કરતા હતા? વૈશંપાયને કહ્યું—હે નરોના પતિ! હે રાજન્! જ્યારે પાંડવોએ જીતેલો દેશ તદ્દન શાંત થયો ત્યારે વસુદેવના પુત્ર કૃષ્ણ અને અર્જુન પ્રસન્ન થયા અને હર્ષયુક્ત એવા તેઓ સ્વર્ગમાં રહેલા બે, દેવોના રાજાઓની પેઠે વિહાર કરવા લાગ્ય. નંદન વનમાં ફરતાં અતિ હર્ષ પામેલા અશ્વનીકુમારો હોય તેમ તે બે વિચિત્ર વનોમાં, શિખરો સહિત પર્વતોમાં, પુણ્યકારી તીર્થોમાં, સરોવરોમાં તથા નદીઓમાં ક્રીડા કરતા હતા. વળી હે ભારત! ઇન્દ્રપ્રસ્થ (આગ્રા) માં મહાત્મા એવા કૃષ્ણ અને પાંડુપુત્ર અર્જુન ક્રીડા કરતા હતા. કોઇ વખતે રમણીય સભા પ્રત્યે જઇ વિહાર કરતા હતા. હે પૃથ્વીના ઇશ્વર! વારંવાર કથાના પ્રસંગમાં આશ્ચર્યકારી, યુદ્ધની કથાઓ અને કલેશોને સંભારતા હતા, પ્રસન્ન થતા, પુરાતન શ્રેષ્ઠ ઋષિ મહાત્મા તેઓ સદા ઋષિયો તથા દેવોના વંશને વર્ણવતા હતા. નિશ્ચયને જાણનાર કેશવ ભગવાન મધુર, આશ્ચર્યકારી, અને અર્થવાળાં પદોનો જેમાં નિશ્ચય કરેલો હોય એવી કથાઓ પૃથાના પુત્ર અર્જુનને સંભળાવતા હતા. શૂર પુત્ર શ્રીકૃષ્ણ જ્ઞાતિ અને પુત્રના શોકથી સંતાપ પામેલા પૃથાના પુત્રને હજારો કથા કહી શાંત કરતા હતા. વિજ્ઞાનને જાણનારા, મહા તપસ્વી, શ્રીકૃષ્ણ વિધિ પ્રમાણે તેની આશ્વાસના કરી જાણે આત્માના ભારને તજી વિશ્રાંતિ પામ્યા હોય તેમ વર્તતા હતા. પછી કથાના અંતમાં, સુંદર

વાણીથી અર્જુનને શાંત કરતા એવા ગોવિંદ ભગવાન કારણસર આવું વચન બોલ્યા કે, હે શત્રુઓને તપાવનાર અર્જુન ! ધર્મના પુત્રે તમારા બાહુના બળનો આશ્રય કરી સઘળી પૃથ્વી જીતી. હે નરોત્તમ ! ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિર, નકુલ, સહદેવ અને ભીમસેનના સામર્થ્યથી શત્રુ રહિત થયેલી પૃથ્વીને ભોગવે છે. હે ધર્મને જાણનાર ! ધર્મરાજાએ ધર્મથી શત્રુરહિત રાજ્ય મેળવ્યું છે અને ધર્મથી યુદ્ધમાં દુર્યોધન રાજાને હણ્યો છે. ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો, દુષ્ટ મનવાળા સદા અપ્રિય બોલનારા, લોભી, અને અધર્મમાં પ્રીતિવાળા હતા તેઓને પુત્ર વગેરે સહિત નાશ પમાડ્યા. હવે હે કુરુકુળને ધારણ કરનાર પૃથાના પુત્ર ! તમે રક્ષણ કરેલા, પૃથ્વીના પતિ, રાજા ધર્મપુત્ર અતિ શાંત પામેલી સકળ પૃથ્વીને ભોગવે છે. વળી હું પણ હે પાંડવ ! અરણ્યોમાં તમારી સાથે રમું છું. હે શત્રુકર્ષણ ! વધારે શું કહું ? જ્યાં રાજા ધર્મનો પુત્ર છે, જ્યાં મહા બળવાન ભીમ છે, જ્યાં માદ્રીના પુત્રો અને જ્યાં આ જન (આ માણસરૂપ તું) છે ત્યાં મારી ઉત્તમ પ્રીતિ છે. તેમજ હે પાપથી રહિત કૌરવ ! રમણીય, પુણ્યકારી અને સ્વર્ગના સરખા, સભાના ઉત્તમ ભાગોમાં તમારી સાથે રહેતાં અને શૂરના પુત્ર (વસુદેવ) ને, બળદેવને અને બીજા ઉત્તમ યાદવોને ન જોતાં ઘણો કાળ ગયો માટે હે પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ ! હે કુરુકુળમાં જન્મેલા ! હું દ્વારામતી (દ્વારકાં) નગરી પ્રત્યે જવા ઇચ્છું છું માટે તમને પણ મારૂં જવું અનુકૂળ હો. અમે શોક કરવામાં જે જે યોગ્ય હતું તે બહુ પ્રકારવાળું ભીષ્મની સાથે રાજા યુધિષ્ઠિરને કહેલું છે. પોતે પાંડવ યુધિષ્ઠિર શિખામણ આપનાર છે તોપણ અમે તેને શિખામણ આપેલી છે તથા તે મહાત્માએ તે વચન ઠીક ગ્રહણ કર્યું છે. ધર્મને જાણનારા, કરેલાંને સમજનાર અને સત્યવાદી એવા ધર્મના પુત્રમાં સત્ય, ધર્મ, ઉત્તમ બુદ્ધિ અને સ્થિતિ નિરંતર રહેલાં છે. હે અર્જુન ! જો તમને ગમે તો ત્યાં જઇ મહાત્મા, જનોના અધિપતિ યુધિષ્ઠિરને અમારા ગમન [પ્રયાણ]ને લગતું વચન કહો. હું પ્રાણનો ત્યાગ પ્રાપ્ત થાય તોપણ તેનું અપ્રિય કરૂં નહિ ત્યારે હે મહાબાહો ! દ્વારકાંપુરી પ્રત્યે જવા કેમ મન કરૂં [ન કરૂં]. હે પાર્થ હે કૌરવ્ય ! હું ખરૂં કહુંછું, કોઇ પણ રીતે ખોટું નથી. આ સઘળું, તમારી પ્રીતિ તથા હિતની ઇચ્છાથી છે. હે અર્જુન ! અહિં રહેવામાં મારૂં જે પ્રયોજન હતું તે પૂરૂં થયું છે; કેમકે રાજા ધૃતરાષ્ટ્રનો પુત્ર દુર્યોધન સૈન્ય સહિત અને પોતાનાં વાક્ય કે પગલાંને અનુસરનારાઓ સહિત નાશ પામ્યો. વળી હે તાત પાંડવ ! પર્વત, વન અને મોટાં વનો-સહિત, સમુદ્રરૂપ વલય વાળી, બહુ પ્રકારનાં રત્નોથી વ્યાપ્ત આ પર્વત સહિત પૃથ્વી બુદ્ધિમાન્ કુરુઓના રાજા, ધર્મના પુત્ર યુધિષ્ઠિરના વંશમાં આવેલી છે. હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! ધર્મને જાણનાર, નિરંતર ભાટ ચારણ વગેરેએ સ્તુતિ કરાતા, અને બહુ સિદ્ધ તથા મહાત્માઓએ સેવાતા યુધિષ્ઠિર ધર્મથી સઘળી પૃથ્વીને પાળો. હે કુરુઓમાં શ્રેષ્ઠ ! આજ મારી સાથે ચાલી કુરુઓને વધારનારા તે રાજાને મારૂં દ્વારકાં પ્રત્યે જવું પૂછો. હે પૃથાના પુત્ર ! આ શરીર, ને મારા ઘરમાં જે ધન છે તે સદા યુધિષ્ઠિરને નિવેદન કરેલું છે. વળી કુરુઓના અધિપતિ મોટી મતિવાળા યુધિષ્ઠિર સદા મને માન્ય અને પ્રિય છે. હે નરપતિ પુત્ર ! તમારા વિના મને હવે અહિં નિવાસના કારણમાં ફળ નથી; કેમકે હે પૃથાના પુત્ર ! પૃથ્વી તમારા ગુરૂ સદાચરણવાળા યુધિષ્ઠિરના હુકમમાં રહેલી છે. આ પ્રમાણે હે પૃથ્વીના ઇશ્વર ! જ્યારે મહાત્મા શ્રીકૃષ્ણે આ વચન કહ્યું ત્યારે શ્રીકૃષ્ણને માન આપી અમિત પરાક્રમવાળા અર્જુને દુઃખથી (તેમ ' ઠીક ' એમ કરી કહ્યું.

इतीदमुक्तः स तदा महात्मना जनार्दनेनामितविक्रमोऽर्जुनः।
तथेति दुःखादिव वाक्यमीरयञ्जनार्दनं सम्प्रतिपूज्य पार्थिव ॥ ३६॥

इतिश्री महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

અધ્યાય ૧૬ મો. અનુગીતારંભ.

जनमेजय उवाच—सभायां वसतो स्तत्र निहत्यारीन्महात्मनोः ।
केशवार्जुनयोः कानुकथासममवद्विज ॥ १ ॥

જનમેજયે પૂછ્યું--હે દ્વિજ! પછી શત્રુઓને મારી સભામાં વસતા મહાત્મા શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુનને શી વાત થઇ? વૈશંપાયને કહ્યું-પોતાના રાજ્યને પામી હર્ષયુક્ત પૃથાનો પુત્ર (અર્જુન) શ્રીકૃષ્ણ સહિત તે દિવ્ય સભામાં વિહાર કરતો હતો. હે નૃપ! હર્ષિત અને પોતાના જનથી યુક્ત એવા તેઓ પોતાની ઇચ્છાથી તેમાં કોઇ પણ સ્વર્ગના દેશ સરખા, સભાના ભાગમાં ગયા. ત્યાં ગયા પછી કૃષ્ણ સહિત, પ્રખ્યાત, પાંડુપુત્ર અર્જુને તે રમણીય સભાને જોઇ કહ્યું-હે મહાબાહો! હે દેવકી જેની માતા છે એવા કૃષ્ણ! જયારે યુદ્ધ પ્રાપ્ત થયું ત્યારે તમારૂં માહાત્મ્ય, અને ઇશ્વરતાવાળું રૂપ મેં જોયું હતું. હે કેશવ! પૂર્વે ભગવાન એવા આપે સ્નેહથી જે મને કહેલું હતું તે સઘળું હે પુરૂષોમાં શ્રેષ્ઠ! આ મારૂં ચિત્ત ભ્રષ્ટ થવાથી નષ્ટ થયું છે. હે માધવ! તમે થોડા વખત પછી દ્વારકાં જવાના છો. તે અર્થો (વિષયો)માં મને ફરી ફરીને આશ્ચર્ય થાય છે. વૈશંપાયને કહ્યું—આ પ્રમાણે કહેતાં મહાતેજસ્વી, વક્તાઓમાં ઉત્તમ એવા કૃષ્ણ અર્જુનને ભેટી કહેવા લાગ્યા કે, હે પૃથાના પુત્ર! મેં તમને જુનું રહસ્ય, સ્વરૂપવાળો ધર્મ, અને સદા રહેનારા લોક સંભળાવ્યા પણ તમે અજાણપણાથી ગ્રહણ ન કર્યા તે મારૂં અતિ મોટું અપ્રિય થયું. આજ તે ફરી મને યાદ આવશે નહિ. હે પાંડુના પુત્ર અર્જુન! જરૂર તમે શ્રદ્ધા રહિત છો અને દુર્બુદ્ધિવાળા છો. ફરી તે પૂર્ણપણાથી કહી શકાવાનું નથી. ધર્મ બ્રહ્મનાં પદને જાણવામાં પૂર્ણ છે, પણ ફરી તે પ્રમાણે પૂર્ણપણાથી મેં તે કહી શકાય એમ નથી; કેમકે મેં યોગયુક્ત થઇ પરબ્રહ્મ કહ્યું હતું. હવે તે વિષયમાં એક ઇતિહાસ કહેવાનો છું કે જે નિર્મળ બુદ્ધિનો આશ્રય કરી તમે ઉત્તમ ગતિ પામશો. હે ધર્મને ધારણ કરનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ! મારૂં સઘળું કહેવું સાંભળો. હે શત્રુઓને દમનાર! બ્રહ્મલોકથી દુઃખેકરી પગભય પમાડાય એવો કોઇ પણ બ્રાહ્મણ સ્વર્ગ લોકથી આવ્યો અને અમારાથી સત્કાર પામ્યો હે ભરતશ્રેષ્ઠ પૃથાના પુત્ર! અમારા પૂછવાથી તેણે દિવ્ય વિધિથી જે કહ્યું તે તમે વિચાર કર્યા વિના સાંભળો. બ્રાહ્મણે કહ્યું-હે વિભો! હે કૃષ્ણ! તમે મોક્ષધર્મનો આશ્રય કરી પ્રાણિઓની ઉપર કૃપા કરવા, મોહને નાશ પમાડનારૂં મને જે પૂછ્યું તે હું તમને યથાયોગ્ય કહેનાર છું માટે હે મધુ દૈત્યને મારનાર માધવ! મારા કહેવાથી સાવધાન થઇ તે સંભળો. કોઇ એક તપસ્વી, ધર્મને અધિક જાણનારો કાશ્યપ નામે બ્રાહ્મણ ખરી રીતે ધર્મોનાં શાસ્ત્રોને મેળવનારા, ઘણીવાર જન્મવું અને મરવું તે વિષયમાં શાસ્ત્રના અનુમાનથી થયેલા જ્ઞાનના અને યોગથી થયેલાં પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનના પારને પામનારા લોકોના તત્વના અર્થમાં કુશળ, સુખ તથા દુઃખના વિષયને જાણનાર જન્મ અને મરણનાં તત્વને જાણનાર, પાપ તથા પુણ્યમાં કોવિદ, કર્મોએ કરી ઉંચ

અને નીચ પ્રાણુઓની ગતિને જોનારા, મુક્તની પેઠે ફરનાર અતિ શાંત, ઇન્દ્રિયોને નિયમમાં રાખનાર બ્રહ્મ અથવા બ્રાહ્મણની શોભાથી પ્રકાશિત સર્વ તરફ જનાર અંતર્ધાનની ગતિને જાણનાર કોઇ પણ બ્રાહ્મણને આવેલો સાંભળી તેની પાસે જવું એમ તે વખતે સાંભળ્યું હતું તે પ્રમાણેજ અંતર્ધાન પામેલા, ચક્રને ધારણ કરનાર સિદ્ધોની સાથે જતા, તેઓની સાથે એકાંતમાં બોલતા તથા બેસતા સ્વચ્છંદપણાથી ચાલતા અને પવનની પેઠે આસક્ત ન થતા તે વિપ્રને મળી ધીર બુદ્ધિવાળો બ્રાહ્મણોમાં શ્રેષ્ઠ એવો તપસ્વી, અતિ સાવધાન થયેલો કાશ્યપ ધર્મની ઇચ્છાથી એના ચરણોને વિનય પ્રમાણે શરણ થયો અને આશ્ચર્ય જોઇ વિસ્મય પામેલો કાશ્યપ પ્રસિદ્ધ, બ્રાહ્મણોમાં શ્રેષ્ઠ ગુરૂ એવા તે વિપ્રને સેવાથી સંતોષ પમાડવા લાગ્યો. પરને તાપ પમાડનાર કાશ્યપ જેમાં સાંભળેલા ચરિત્રવાળું તે સઘળું હતું એ સિદ્ધને ગુરૂવૃત્તિવડે પ્રસન્ન કરવા લાગ્યા. પ્રસન્ન થયેલા તેણે સંતોષથી શિષ્યની પરમ સિદ્ધિ જોઇ જે વચન કહ્યું તે હે શ્રીકૃષ્ણ! મારાથી સાંભળો.

સિદ્ધે કહ્યું—હે તાત! જુદા જુદા પ્રકારનાં કર્મોથી અને કેવળ પુણ્યના યોગોથી મનુષ્યો આ લોકમાં ગતિને તથા દેવલોકમાં સ્થિતિને પામે છે, પણ કોઇ ઠેકાણે અત્યંત સુખ નથી અને કયાંય સદા રહેનારી સ્થિતિ નથી. વારંવાર દુઃખે કરી મળેલા મોટા સ્થાનથી પડવું થાય છે. કામ તથા ક્રોધ યુક્ત અને તૃષ્ણાવડે મોહિત થવાથી, તેમ પાપોના સેવનથી મેં દુઃખકારી અશુભ ગતિઓ જોઇ છે. વળી વારંવાર મરણ અને ફરી ફરીને જન્મ પ્રાપ્ત કરેલા છે. જુદા જુદા પ્રકારનાં ભોજનો ખાધેલાં છે, જુદાં જુદાં સ્તનોનું પાન કરેલું છે. હે નિષ્પાપ! મેં જુદા જુદા પ્રકારની માતાઓ, જુદા જુદા પ્રકારવાળા પિતાઓ, વિચિત્ર સુખો અને દુઃખો જોયેલાં છે. બહુવાર પ્રિયોની સાથે ન વસવાપણું અને અપ્રિયોની સાથે વસવાપણું અનુભવેલું છે, દુઃખેકરી ધન પામી ધનનો નાશ પણ જોયેલો છે. રાજાથી તથા પોતાના જનથી અતિ કષ્ટકારી અપમાન, શરીર અને મનની અતિદારૂણ વેદનાઓ, ઉગ્ર તિરસ્કારો, અને ભયંકર વધ તથા બંધનો અનુભવેલાં છે. નરકમાં પડી દુઃખ સહ્યાં છે અને યમના સ્થાનમાં તીવ્ર દુઃખો મળેલાં છે. મેં આ જગતમાં વૃદ્ધાવસ્થા, રોગો અને વારંવાર ટાઢ તડકા વગેરેથી થયેલાં અતિ દુઃખો સદા અનુભવેલાં છે. પછી કદી અતિ દુઃખથી પીડા પામી મેં વૈરાગ્યથી નિરાકાર (બ્રહ્મ)નો આશ્રય કરી લોકતંત્ર (દ્વૈતથી થયેલાં દુઃખ)નો ત્યાગ કર્યો. હું આ જગતમાં અનુભવ કરી આ માર્ગ પ્રત્યે રહ્યો છું અને તેને લીધે મેં આત્માની (બ્રહ્મની) પ્રસન્નતાથી આ સિદ્ધિ મેળવી છે. હું ફરી અહિં આવીશ નહિ અને હાલ હું લોકોને પોતાની શુભ ગતિઓને પણ, પ્રજાની સૃષ્ટિથી માંડી મોક્ષ સુધી જોઉં છું. હે દ્વિજોમાં શ્રેષ્ઠ! મેં કહ્યું તે રીતે આ ઉત્તમ સિદ્ધિ મેળવેલી છે. હવે અહિંથી ઉત્તમ એવા સત્યલોકને અને તે પછી અતિ ઉત્તમ એવા મોક્ષરૂપ, ન જણાતાં એવાં બ્રહ્મનાં પદને પામીશ, આમાં તમને સંશય થાઓ માં. હે પરંતપ! હું ફરી આ મનુષ્યના લોક પ્રત્યે આવીશ નહિ. હે મોટી બુદ્ધિવાળા! હું તમને પ્રસન્ન થયો છું માટે કહો કે તમારૂં શું પ્રિયકરૂં? જે ઇચ્છા કરી તમે આવેલા છો તેને માટે આ વખત યોગ્ય છે, તમે જે માટે મને મળ્યા તે હું જાણું છું અને થોડા વખતમાં હું જઇશ તેથી તમને પ્રેરણા કરૂં છું. હે વિચક્ષણ (વક્તા)! હું તમને સારાં આચરણથી પ્રસન્ન થયો છું, મને યોગક્ષેમ પૂછો, જે તમે ઇચ્છેલું હશે તે કહીશ. હે કાશ્યપ! જેથી તમે મને જાણ્યો

તેથી તમે અવશ્ય ધારણા યુક્ત બુદ્ધિવાળા છો, હું તમારી બુદ્ધિને બહુ ઉત્તમ માનું છું અને પૂજું છું.

बहुमन्ये च ते बुद्धिं भृशं सम्पूजयामि च ।
येनाहं भवता बुद्धो मेधावी ह्यसि काश्यप ॥ ४६ ॥

इतिश्री महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनुगीतापर्वणि षोडशोऽध्यायः॥१६॥

અધ્યાય ૧૭ મો. અનુગીતા ચાલુ.

वासुदेव उवाच--ततस्तस्योपसंगृह्यपादौ प्रश्नान्सुदुर्वचान् ।
प्रपच्छतांश्च धर्मान्सप्राह धर्मभृतांवरः ॥ १ ॥

વાસુદેવ--કહે છે તે પછી તેના ચરણ ગ્રહણ કરી ધર્મને ધારનારાઓમાં ઉત્તમ એવા તેણે અતિ દુઃખે કહી શકાય એવા પ્રશ્નો અને ધર્મો પૂછ્યા. મુનિ કાશ્યપ પૂછવા લાગ્યા કે શરીર કેમ પડે છે? કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય છે અને કષ્ટરૂપ સંસારથી ફરતો જીવ કેવી રીતે મુક્ત થાય છે? જીવ મૂળ અજ્ઞાનને તજી શરીર છોડે છે અને શરીરથી છૂટો થયેલો બીજા (બ્રહ્મ) ને પામે છે? આ લોક પોતે કરેલાં, સારાં તથા નઠારાં કર્મો ભોગવે છે અને દેહ રહિત જીવનું કર્મ ક્યાં રહે છે? બ્રાહ્મણે કહ્યું--હે વૃષ્ણિના કુળમાં થયેલા કૃષ્ણ! આ રીતે પ્રેરણા કરેલા સિદ્ધે જે પ્રશ્નોના જવાબ આપ્યા તે તમે મારાથી ક્રમે કરી સાંભળો. પેલા સિદ્ધે કહ્યું--શરીર ધારણ કરી આયુષ્ય તથા કીર્તિને આપનારાં કર્મો જે કરે છે તે સર્વ કર્મો ક્ષીણ થાય ત્યારે આયુષ્યનો ક્ષય થવા માણસ વિપરીત (અવળાં) કર્મો કરે છે. વળી નાશ સમીપ આવે છે ત્યારે એની બુદ્ધિ વિપરીત થાય છે. જેનું મન સ્વાધિન નથી એવો પોતાની સત્તા, બળ અને કાળને જાણીને પોતાનાં વિરૂદ્ધોને સેવે છે. જ્યારે એ સર્વ અતિ કષ્ટકારી વસ્તુઓ સેવે છે, ભોજન પણ વધારે કરે છે, કદી ખાતો નથી, એક બીજાનું વિરોધી ભારે, અને પ્રમાણ વગરનું હોય તેવું, દુષ્ટ, અન્ન, માંસ, અને પાન સેવે છે. ન પચ્યું હોય તોય ફરી જમે છે, ઘણી કસરત અને શ્રમ કરે છે, નિરંતર કામના લોભથી આવેલા મળમૂત્ર વગેરેના વેગને રોકે છે. રસવાળાં અન્ન ખાય તથા દિવસે શયન કરે છે. તે પોતે ન પાકેલા દોષો (વાત, પિત્ત, કફ) ને કોપાવે છે અને પોતાના દોષોના કોપથી મરણ જેની સમીપ છે એવા રોગને ભોગ પડે છે અથવા વિપરીત, બંધનો પામે છે. તે કારણોથી તે પ્રાણીનું શરીર પડે છે. હવે જે જીવિત કહેવાય છે તે યથાયોગ્ય સમજો. શરીરમાં તીવ્ર વાયુએ પ્રેરેલો, અતિ કોપેલો પિત્ત (ગરમી) શરીરને ઘેરી સર્વ પ્રાણોને (ઇંદ્રિયોને) રોકે છે. શરીરમાં કોપેલાં, અતિ બળવાન પિત્ત જીવનાં સ્થાન, મર્મોને ભેદે છે. તે પછી વેદના સહિત એવો જીવ ઝટ નાશ પામનારાં શરીરથી જુદો પડે છે. જ્યારે મર્મસ્થાનો ભેદાય છે ત્યારે પ્રાણી વેદનાવડે વ્યાપ્ત મનવાળો થઇ શરીર તજે છે. હે દ્વિજોમાં શ્રેષ્ઠ! જન્મ તથા મરણથી ઉદ્વેગ પામેલા સર્વ પ્રાણિઓ શરીરોને તજતા દેખાય છે. હે દ્વિજોમાં શ્રેષ્ઠ! ગર્ભના દેહમાં પ્રવેશ કરવામાં અને મર્મસ્થાનોના ભેદાવામાં મનુષ્ય ફરી તેવીજ (મરણ જેવી) વેદના પામે છે અને સાંધાઓના ભેદાવાથી તે નર જળવડે વિહ્વલતાને પામે છે. જે રીતે પાંચ

મહાભૂતો વિષે મળેલાપણાને નાશ પમાડે તે રીતે શીતપણાથી (કફથી) કોપેલો, તીવ્ર વાયુએ પ્રેરેલ, જે પાંચ ભૂતો વિષે (પૃથ્વી વગેરેમાં) પ્રાણુ તથા અપાનમાં રહેલો છે તે, ઉંચે જનારો વાયુ દુઃખથી પ્રાણિયોને તજી શરીરને દમે છે, અને એ રીતે શ્વાસ રહિત દેખાય છે. પછી (ચેતને) તજેલો તે નર મોટી ઉષ્મા (ગરમી-ઉનાશ) રહિત, શ્વાસરહિત, શોભા રહિત, અને નાશ પામેલા ચેતનાવાળો થઇ જાય છે એમ કહેવાય છે. શરીરધારી (જીવ) પ્રથમ જે ઇન્દ્રિયોથી ઇંદ્રિયોના અર્થોને જાણે છે તે જ ઇંદ્રિયોથી પછી વસ્તુને નથી જાણી શકતો. વળી તે જ શરીરમાં જે આહારથી થયેલા પ્રાણોને ધારણ કરે છે તે સનાતન જીવ છે. તેમ જે જે કયાંહિં ભેગાપણામાં જોડાએલા છે તે તે ધર્મ તમે સાંભળો; અને તે તે રીતેજ શાસ્ત્રમાં માનેલા છે. જ્યારે તે ધર્મો ભેદ પામે છે ત્યારે શબ્દ કરતો તે પ્રાણીના હૃદયમાં પેસી ઝટ સત્તાને રોકે છે અને તેથી તે ચેતનાવાળો પ્રાણી કશું પણ જાણી શકતો નથી. જ્યારે મર્મસ્થાનો અજ્ઞાનથી ઢંકાય છે ત્યારે અજ્ઞાનથી ઢંકાઇ ગયેલા જ્ઞાનવાળો, સ્થાન રહિત થયેલો જીવ વાયુએ ચલાવેલો થાય છે. તે પછી ભયંકર શ્વાસ લઇ નીકળતો જીવ મોટા શ્વાસવાળા, ચેતના વગરના શરીરને તત્કાળ કંપાવે છે. શરીરથી જુદો પડેલો તે જીવ પોતાનાં કર્મોથી યુક્ત એવો ચોતરફથી પોતાનાં સારાં પુણ્યો અથવા પાપોથી યુક્ત થાય છે અને જ્ઞાન સંપન્ન, શાસ્ત્રના નિશ્ચયવાળા બ્રાહ્મણો તેને લક્ષણોએ કરી કરેલાં પુણ્યવાળો અથવા કરેલાં પાપવાળો જાણી શકે છે. જેમ નેત્રવાળા (દેખતા) જનો અંધકારમાં સંતાતા, એવા પતંગિયાને દેખે છે તેમ જ્ઞાનરૂપ નેત્રવાળા સિદ્ધો દિવ્ય દૃષ્ટિથી નાશ પામતા, પેદા થતા, અને યોનિ પ્રત્યે પ્રવેશ કરતા આવા પ્રકારના જીવને જોઇ શકે છે. શાસ્ત્રથી તે (જીવ) નાં કર્મભૂમિ, આ ભૂમિ, અને જ્યાં જીવો રહે છે તે, આ ત્રણ પ્રકારનાં સ્થાનો માનેલાં છે, માટે સર્વ પ્રાણિયો, શુભ તથા અશુભ કરવાથી અહિંજ જુદા જુદા પ્રકારના ભોગો પામે છે અને પોતાનાં કર્મોએ કરી તે ભોગવે છે. અહિંજ અશુભ કરનારા કર્મોથી નરકને પામે છે. જ્યાં મનુષ્યો પીડાય છે એ કષ્ટકારી નીચી ગતિ છે, માટે અતિ દુર્લભ મોક્ષ અને તેથીજ આત્મા રક્ષણ કરવા યોગ્ય છે. હવે ઉંચે જે સ્થાનકોમાં જઇ જંતુઓ રહેલા છે તે સત્યતાએ કરી કહેવાતા મારાથકી આપ સાંભળો. તે સાંભળી નિશ્ચયવાળી બુદ્ધિને અને કર્મના નિશ્ચયને જાણો. જ્યાં સર્વ તારાઓનાં રૂપો છે, જ્યાં આ ચંદ્રમાનું મંડળ છે અને જે લોકમાં પોતાની કાંતિએ કરી સૂર્યનું મંડળ શોભે છે, એ સ્થળો પુણ્ય કરનારાં જનોનાં જાણો. જ્યારે કર્મોનો ક્ષય થાય છે ત્યારે તે સર્વ ફરી ફરી ત્યાંથી ભ્રષ્ટ થાય છે. સ્વર્ગમાં પણ નીચ, ઉંચ અને મધ્યમ એવો ભેદ છે, ત્યાં પણ અતિ પ્રકાશવાળી લક્ષ્મીને જોઇ સંતોષ થતો નથી. આ રીતે આ સર્વ જુદી જુદી ગતિયો તમને કહી. હે દ્વિજ ! હવે આં પછી હું જે રીતે ગર્ભની ઉત્પત્તિ કહું છું તે રીતે સાવધ થઇ આપ સાંભળો.

उत्पत्तिं तु वक्ष्यामि गर्भस्याहमतःपरम् ।
तथा तन्मे निगदतः शृणुष्वावहितो द्विज ॥ ४२ ॥

इतिश्री महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनुगीतापर्वणि सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

અધ્યાય ૧૮ મો. કર્માનુસાર જન્મ.

ब्राह्मण उवाच--शुभानामशुभानां च नेहनाशोऽस्ति कर्मणाम् ।
प्राप्य प्राप्यानुपच्यन्ते क्षेत्रं क्षेत्रं यथा तथा ॥ १ ॥

બ્રાહ્મણે કહ્યું--સારાં અથવા નઠારાં કર્મોનો નાશ નથી. શરીર શરીરને પામી તે તે રીતે જીવ ફળ પામે છે. જે રીતે ઉત્પન્ન થયેલું વૃક્ષ બહુ ફળ આપે તે રીતે શુદ્ધ મનથી કરેલું કર્મ મોટું પુણ્યરૂપ ફળ આપે છે અને પાપવાળા મનથી કરેલું કર્મ પાપરૂપ ફળ આપે છે. મનને આગળ કરી કર્મમાં પ્રવૃત્ત થવાય છે. હવે જે રીતે કર્મયુક્ત, કામ તથા ક્રોધે વિંટેલો નર ગર્ભ પ્રત્યે પ્રવેશ કરે છે તે પણ સાંભળો. વીર્ય સ્રીના રૂધિરથી મળેલું ગર્ભના સ્થાનમાં ગયેલું, કર્મથી થયેલાં, શુભ અથવા અશુભ શરીરને પામે છે. જે સૂક્ષ્મપણાથી અને ન જણાય એવાપણાથી કોઇ ઠેકાણે આસક્ત થતું નથી, જેને જાણી બ્રહ્મને જાણનારો ઇચ્છિત વસ્તુને પામી નિઃસંગ થાય છે. તે બ્રહ્મ નિત્ય (અવિનાશી) છે, તે સર્વ પ્રાણિયોનાં બીજરૂપ છે અને તેણે કરી જંતુઓ જીવે છે, બ્રહ્મરૂપ છતાં જીવ ગર્ભનાં જુદાં જુદાં સર્વ અંગોમાં પ્રવેશ કરી ઝટ ઇંદ્રિયોનાં સ્થાનકોમાં રહેલો ચિત્તવડે ધારણ થાય છે. પછી ચેતન (જીવ) વાળો તે ગર્ભ અંગોને ફરકાવે છે. જે રીતે થોડો પણ સુવર્ણનો રસ સેચન કરવાથી તાંબાની મૂર્તિને તે રૂપ થઇ પામે છે, તે રીતે તમે ગર્ભમાં જીવનો પ્રવેશ જાણો. જેમ અગ્નિ લોહના પિંડમાં પ્રવેશ કરી તેને તપાવે છે તેમજ તમે ગર્ભમાં જીવનો પ્રવેશ થયેલો જાણો. જે પ્રમાણે ઘરમાં પ્રકાશતો દીવો પ્રકાશ પામે છે એજ પ્રમાણે ચેતના શરીરોને પ્રકાશિત કરે છે. જો કે સારૂં અથવા નઠારૂં જે જે કર્મ થાય છે તે, સર્વ પ્રથમના દેહે કરેલા કર્મના ફળ રૂપે અવશ્ય ભોગવવું પડે છે. ભોગવ્યા પછીજ તે ક્ષય પામે છે અને જ્યાં સુધી મોક્ષના ઉપાયમાં રહેલા ધર્મને માણસ નથી જાણતો ત્યાં સુધી પાછું બીજું કર્મ વધે છે, તેમાં હે સજ્જન ! જે રીતે એક બીજી જાતિયોમાં ઉત્પન્ન થતો પ્રાણી જેણે કરી સુખી થાય છે તે રીતે તે કર્મ જાણવું. દાન, વ્રત, બ્રહ્મચર્ય, કથા-પ્રમાણે વેદનું ધારણ, ઇંદ્રિયોનો નિયમ, શાંતતા, પ્રાણિયો ઉપર દયા, ચિત્તની એકાગ્રતા, ક્રૂરતારહિતપણું, પરધન લેવાનો ત્યાગ, મનથી પણ પૃથ્વીના પ્રાણિયોને પીડા ન કરવી, માતા પિતાની સેવા, દેવતા અને અતિથિયોનું પૂજન, ગુરૂની પૂજા, દયા, પવિત્રતા, નિત્ય ઇંદ્રિયોનો સંયમ, અને શુભ કર્મોની પ્રવૃત્તિ એ સજ્જનોનું આચરણ કહેવાય છે. તેથી ધર્મ ઉત્પન્ન થાય છે કે જે નિરંતર પ્રજાને પાળે છે. આ પ્રમાણે સદા સજ્જનોમાં દૃષ્ટિ કરવી, કેમકે તેઓમાં પણ આ સ્થિતિ નિશ્ચળ (સ્થિર) હોય છે. જેમાં શાંત જનો રહેલા છે તે આચાર, ધર્મને કહે છે (બતાવે છે) અને જે ધર્મરૂપ કર્મ તેઓ (સજ્જનો)માં રહેલું છે તે, સનાતન ધર્મ છે, માટે જે મનુષ્ય તે ધર્મને પામે છે તે ખરાબ ગતિને પામતો નથી. આ કારણથી ધર્મના માર્ગોમાં ભ્રષ્ટ થનારા લોક માટે નિયમ કરેલો છે, પણ જે યોગી ને મુક્ત છે તે આ લોકોથી અધિક છે માટે જણાતો એવો તે કર્મનો સંગ કદાપિ પણ કરી શકતો નથી. ધર્મથી વર્તનારાનું જ્યાં, જે રીતે શુભ કર્મ થાય ત્યાં તે રીતે એનું ઘણા કાળે કરી સંસારથી તારણ થાય છે. આની રીતે પ્રાણી નિત્ય પૂર્વે કરેલાં કર્મને પામે છે. વળી જેણે કરી આત્મા વિકાર પામેલો (જીવપણાને પામેલો) છે તે, સર્વ કારણરૂપ છે. પૂર્વે કોણે આના શરીરનું ગ્રહણ કરવાપણું કલ્પ્યું ? આ પ્રમાણે જગતમાં સંશય

થાય છે. સર્વ લોકોના પિતામહ એવા શુદ્ધ, પરમાત્માએ (પરબ્રહ્મ) આત્માનું શરીર (અવ્યાકૃત આકાશ) કરી સઘળું, સ્થાવર, જંગમ જગત ઉત્પન્ન કરેલું છે. પછી તેણે પ્રધાનરૂપ [સર્વ કાર્યોમાં ભળેલ] જીવોની પ્રકૃતિને સજી, જેણે કરી [જે માયાથી] આ સર્વ જગત વ્યાપેલું છે અને જગતમાં જે મોટું જણાય છે, જે જડ છે તે ક્ષર છે, તેથી ભળેલ જીવ અને ઇશ્વરરૂપ ચૈતન્ય છે તે અક્ષર છે અને અમૃતરૂપ જે બ્રહ્મ, તે શુદ્ધ, અક્ષર છે. આ ત્રણ, ક્ષર, અક્ષર અને શુદ્ધમાંનું જોડું [એટલે ક્ષર અને અક્ષર એ બે] સર્વમાં એક-એકનું જુદું જુદું સ્વરૂપ છે. આ રીતે પૂર્વે થયેલી શ્રુતિ છે કે પ્રથમ જન્મેલા પ્રજાપતિએ સ્થાવર અને જંગમ પ્રાણિયોરૂપ સર્વ પ્રાણિઓને સર્જ્યાં. પિતામહે તેના [શરીર લેવાના] કાળનું પરિમાણ, પ્રાણિઓમાં [જુદા દેહોમાં] ફરવું અને ફરીને જન્મ અને મરણ કર્યું. આ [સંસારના અંતવાનપણાના] વિષયમાં જેમ કોઇ પણ પૂર્વ જન્મમાં જોયેલ આત્માવાળો ધારણાયુક્ત બુદ્ધિવાળો મનુષ્ય કહે તેમ જન્મને જાણનાર હું જે કહું છું તે સઘળું યથા-યોગ્ય સિદ્ધ થાય છે. જે મનુષ્ય ઘણી સારી રીતે સુખ તથા દુઃખને નિત્ય ન રહેનારાં માને છે તેમ કર્મયુક્ત શરીરને અપવિત્ર પદાર્થોના સમૂહવાળું ને તેના નાશવાળું જાણે છે. જે સુખ છે તે સર્વ દુઃખરૂપ છે એમ યાદ કરે છે તે અતિ દુઃખે કરી તરી શકાય એવા ભયંકર સંસારરૂપી સમુદ્રને તરી જાય છે. જન્મ, મરણ અને રોગોથી ભરેલા પ્રધાન (માયા) ને જાણનાર ચેતનાવાળા જીવોમાં ચૈતન્યને એક [જુદું નથી એમ] જાણે છે અને સકળ, પરમપદરૂપ બ્રહ્મને શોધે છે તે, વૈરાગ્ય પામે છે. હે ઉત્તમ સજ્જન ! યથાર્થપણાથી તેનો ઉપદેશ હું કરું છું અને સદા રહેનારાં, નાશરહિત એવા બ્રહ્મનું જે ઉત્તમ જ્ઞાન છે તે, આ કાળ હે વિપ્ર ! પૂર્ણપણાથી તમે જાણો.

शाश्वतस्याव्ययस्याथ यदस्य ज्ञानमुत्तमम् ।
प्रोच्यमानं मया विप्र निबोधेदमशेषतः ॥ ३६ ॥

इतिश्री महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनुगीतापर्वणि अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

અધ્યાય ૧૯ મો. જીવાત્મા વિચાર.

ब्राह्मण उवाच—यः स्यादेकायने लीनस्तूष्णीं किञ्चिदचिन्तयन् ।
पूर्वं पूर्वं परित्यज्य स तीर्णो बन्धनाद्भवेत् ॥ १ ॥

બ્રાહ્મણે કહ્યું—જે સ્થૂલ સૂક્ષ્મ કારણો વિષે પૂર્વ પૂર્વને તજી (એક એકને બીજામાં લય કરી) એક આશ્રયરૂપ બ્રહ્મમાં લીન થયેલો, મૌન ધારણ કરનાર, અને કશું ન વિચારનાર એવો થાય છે તે બંધનથી તરેલો (મુક્ત) થાય છે. સર્વ જેનું મિત્ર છે એવો, સર્વ સહન કરનાર, શાંતિમાં પ્રીતિવાળો, જીતેંદ્રિય, ભય અને રોષરહિત, અને જે આત્મ-વાન એટલે ચિત્તને જીતનાર છે તે નર મુક્ત થાય છે. જે સર્વ પ્રાણિયોમાં આત્માની પેઠે ફરે છે તથા નિયમવાળો પવિત્ર, માનરહિત ને અભિમાન રહિત છે તે સર્વથી મુક્તજ છે. જે જીવિત, મરણ, એ બેમાં સુખ, દુઃખમાં, લાભ, અલાભમાં તથા પ્રિય, અપ્રિયમાં સરખો છે તે મોક્ષ પામે છે. જે કોઇની ઇચ્છા નથી કરતો, કોઇને અપમાન નથી કરતો,

સુખ દુઃખ રહિત છે અને જેનું મન પ્રીતિ રહિત છે તે સર્વ પ્રકારે મુક્તજ છે. જે શત્રુ રહિત, બંધુઓ રહિત, છોકરાંઓ રહિત, ધર્મ, અર્થ તથા કામને તજનાર; અને આકાંક્ષા રહિત છે તે મુક્તિ પામે છે. જે ધર્મી નથી, તેમ અધર્મી નથી, પ્રથમ એકઠાં કરેલાં કર્મનેજ વરાવનારો, ધાતુ (શરીરને કરનારા ભૂત)ના ક્ષયથી અતિ શાંત મનવાળો; અને દ્વૈત રહિત છે તે સંસારથી છૂટે છે. જે કર્મરહિત (સંન્યાસી) આકાંક્ષા રહિત થઇ જગતને નિરંતર ન રહેનારૂં, પિપળાના પાન સરખું, જન્મ, મૃત્યુ અને જરાવાળું જુવે છે વળી નિરંતર વૈરાગ્યમાં બુદ્ધિ રાખનારાને, આત્માના દોષોને ન ઇચ્છનાર છે તે, થોડા સમયમાં થાય તેમ બંધનથી પોતાની મુક્તિ પ્રાપ્ત કરે છે. મનુષ્ય આત્માને ગંધરહિત, રસ, ને સ્પર્શ રહિત, શબ્દ રહિત, પરિગ્રહ રહિત, રૂપ રહિત, અને ન જાણી શકાય એવો જાણી મુક્ત થાય છે જે આત્માને પંચ મહાભૂતના ગુણોએ કરી હીન, મૂર્ત્તિમાન્ નહીં એવો, કારણ રહિત, ગુણો રહિત, અને ગુણોનો ભોગવનાર જુવે છે તે મુક્ત થાય છે. બુદ્ધિવડે શરીર અને મનથી થતા સર્વ સંકલ્પોને તજવાથી ધીરે ધીરે કાઠ વગરના અગ્નિની પેઠે મોક્ષ પામે છે. જે સર્વ સંસ્કારોથી છૂટો, દ્વૈત રહિત, પરિગ્રહ (ગ્રહણ કરવાપણા) રહિત, તપથી ઇંદ્રિયોના સમૂહને ભોગવે છે તે મુક્તજ છે. સર્વ સંસ્કારોથી મુક્ત મનુષ્ય પછીથી સનાતન, અતિ શાંત, અચળ, નિત્ય, અને અક્ષર (ન ખરનાર,) એવા પરબ્રહ્મને પમે છે. હવે પછી યોગીનાં ઉત્તમ, યોગનાં શાસ્ત્રને કહું છું કે જે રીતે યોગિઓ સિદ્ધ આત્માને જુવે છે તેનો ઉપદેશ યથાયોગ્ય કહેવાનો આરંભ કરૂં છું માટે જે ઉપાયોથી ચિત્તને દેહમાં ફેરવનારો યોગી નિત્ય આત્માને આત્મામાં જોઇ શકે છે તે મારાથી સમજો. ઇંદ્રિયોને પોતપોતાના વિષયોથી હરી લઇ મનને પરમાત્મામાં ધારણ કરવું. પ્રથમ આ, તીવ્ર તપ કરી પછી મોક્ષના ઉપાયનું આચરણ કરવું. પછી નિરંતર તપસ્વી, યોગ (ધ્યાન) વાળો, મનથી પરમાત્માને દેહ વિષે જોનારો, વિદ્વાન્ જે વિપ્ર યોગ શાસ્ત્રનું આચરણ કરે છે તે, આ સારો માણસ, જો આત્માને આત્મામાં જોડવા સમર્થ થાય છે તો દૃઢ સ્વભાવ અથવા આચરણવાળો તે પરમાત્માને પોતાના વિષે જુવે છે. તેમ જે નિરંતર સંયમવાળો, ધ્યાનવાળો, મનને વશ રાખનાર, ઇંદ્રિયોને જીતનાર, અને પ્રયોગ સાધનાર છે તે આત્મા-વડે પરમાત્માને જોઇ શકે છે. સારી રીતે યોગ સાધનારો જે રીતે પુરૂષ સ્વપ્નામાં કોઇને પણ દેખી જાગ્યા પછી તેને જોઇ તે આ હતો, એમ ઓળખે છે તે રીતે સમાધિમાં પર-માત્માને વિશ્વ (સર્વ) રૂપવાળો જોઇ પછી પણ તેવોજ જુવે છે. જેમ કોઇ પણ મુંજથી ઇષીકાને (શરીરથી માયાને) ખેંચી દેખાડે તેમ યોગી આત્માને આકર્ષણ કરી દેહથી જોઇ શકે છે. મુંજ એટલે શરીર અને ઇષીકા એટલે આત્માને આશ્રય કરી રહેલી માયા. આ ઉત્તમ દૃષ્ટાંત યોગના જાણનારાઓએ કહેલું છે. જ્યારે દેહધારી જીવ સારી રીતે યોગવાળા આત્માને જુવે છે ત્યારે આ લોકમાં તે જીવનો જે ત્રણ લોકનો પ્રભુ છે તે પણ કોઇ ઇશ્વર નથી. વળી તે બીજાં, બીજાંજ શરીરો છે તેઓને ઇચ્છા પ્રમાણે પામે છે. જરા તથા મૃત્યુને નિવૃત્ત કરી નથી શોક કરતો અને નથી હર્ષ પામતો. મનને વશ રાખનારો યોગી દેવોના પણ દેવપણાને પામે છે અને સદા નહિ રહેનારા દેહને તજી અવિનાશી બ્રહ્મને પામે છે. તેને પ્રાણિયોના નાશથી ત્રાસ થતો નથી તેમ પ્રાણિયો કલેશ પામે છે ત્યારે તે કોઇ પણ કારણથી કલેશ પામતો નથી. યોગ યુક્ત મનવાળો, નિસ્પૃહ અને શાંત મનવાળો મનુષ્ય ભયંકર દુઃખ તથા શોકમય એવા, સંગ અને સ્નેહના ઉભરાથી ચલિત થતો નથી,

(હણતો નથી). એને શસ્ત્રો વિંધતાં (વાગતાં) નથી. એને મૃત્યુ નથી; એને જગતમાં ક્યાંઈ પણ કશું આત્માથી અધિક સુખ દેખાતું નથી. તે સારી રીતે આત્માને પરમાત્મા વિષે જોડી પ્રતિષ્ઠા પામે છે. તે જરા અને દુઃખને નિવૃત્ત કરી સુખ થાય તેમ સુવે છે. વળી તે આ મનુષ્યનાં શરીરને તજી ઇચ્છા પ્રમાણે દેહોને પામે છે. આ રીતે યોગના સામર્થ્યને ભોગવનારાએ કોઇ પણ રીતે યોગમાં વૈરાગ્ય કરવા યોગ્ય નથી. જ્યારે સારો યોગી પરમાત્માને આત્મા વિષેજ દેખે છે ત્યારે અવશ્ય સાક્ષાત્ ઇંદ્રની પણ સ્પૃહા કરતો નથી. એ રીતે ધ્યાનની ટેવવાળો અથવા દૃઢ સારાં આચરણવાળો યોગને પામે છે. વેદ પૂર્વક ઉપદેશનો વિચાર કરી જે દેહમાં વસવું તે દેહની માંહે મન રાખવું પણ બહાર ન રાખવું. આ રીતે દેહના માંહે રહી જે મૂળાધાર વગેરેમાંનાં એક ચક્રમાં વસે છે તેણે તે ચક્રની બહાર અને માંહે મન ધારણ કરવું. જે વખતે પૂર્ણ વિચારથી તે મનુષ્ય ચક્રમાં સઘળું જુવે છે તે વખતે એને બહાર કશું ભાસતું નથી અને મન પણ કશું જોતું નથી. આથી શબ્દ રહિત, નિર્જન વનમાં એકાગ્ર થયેલા માણસે ઇંદ્રિયોના સમૂહને સારી રીતે નિયમમાં રાખી શરીરની બહાર અને માંહે પરિપૂર્ણ બ્રહ્મનું ચિંતન કરવું; તેમ દાંત, તાળુ, જીભ, ગળું, કંઠ, હૃદય, અને તેનાં બંધનરૂપ નાડીયોનું પણ ચિંતન કરવું. હે મધુ દૈત્યને મારનાર કૃષ્ણ! આ રીતે મેં કહેલો મેધાવી શિષ્ય પાછો અતિ દુઃખે પામી શકાય એવો મોક્ષ ધર્મજ પૂછવા લાગ્યો. કોળિએ કોળિએ ખાધેલું અન્ન કેવી રીતે કોઠામાં પચે છે? કેમ રસપણાને પામે છે અને પાછું કયી રીતે લોહિપણાને પામે છે? તેમ માંસ, મેદ, સ્નાયુ, ને અસ્થિ (હાડકાં) કેવી રીતે બને છે? આ પ્રાણિયોનાં સર્વ શરીરો કેમ અને શાથી વધે છે? વધનારમાં બળ કેમ આવે છે? રોકાએલા મળોનું જુદું જુદું નિકળવું કેમ થાય છે? કયાંથી શ્વાસ લે છે? ફરી કયાંથી શ્વાસ કાઢે છે? દેહમાં કયા ભાગ પ્રત્યે મુખ્ય સ્થાન કરી જીવ રહ્યો છે? કેવી રીતે ચેષ્ટા કરતો જીવ શરીરને ધારણ કરે છે અને ફરી કયા વર્ણવાળાં કેવાં શરીરને ભોગવે છે? હે નિષ્પાપ! હે ભગવન્! યથાર્થપણાથી આપ તે મને કહેવા યોગ્ય છો. આ રીતે બ્રાહ્મણે મને પૂછ્યું ત્યારે હે લક્ષ્મીના પતિ! હે મોટી ભુજાવાળા! હે શત્રુને દમનાર! મેં જવાબ આપ્યો કે જે રીતે પોતાના કોઠારમાં વાસણ રાખીને વાસણમાં મન રાખનારો તેને મેળવે છે તે રીતે પોતાના શરીરમાં મનને રાખી સ્થિર ઇંદ્રિયોવડે તેમાં આત્માને ખોળવો અને ગાફલપણાનો ત્યાગ કરવો. આ પ્રમાણે સદા ઉદ્યોગ કરનાર, પ્રસન્ન મનવાળો જન થોડા વખતમાં બને તેમ ઝટ બ્રહ્મને પામે છે—કે જેને જાણી પ્રકૃતિ (માયા જન્મ સર્વ વિકારો) ને જાણનાર થાય છે. આ મોટો આત્મા ચક્ષુથી ગ્રહણ કરાતો નથી; તેમ સર્વ ઇંદ્રિયોવડે જણાતો નથી; પણ મનરૂપી ઉત્તમ દીવાથીજ દેખાય છે. તે સર્વ તરફથી હાથ પગના છેડાવાળો, સર્વ તરફ નેત્ર, મસ્તક અને મુખવાળો તથા સર્વ તરફ કાનવાળો છે અને જગતમાં સર્વનું આવરણ કરી રહ્યો છે. સંપ્રજ્ઞાન સમાધિમાં જીવ શરીરથી નિકળતા આત્માને જુવે છે અને તે તેને તજી દેહમાં પોતાનારૂપ એક બ્રહ્મને ધારણ કરતો મનથી હસતો હોય તેમ આત્માને જુવે છે. આ રીતે તે સમાધિનો આશ્રય કર્યા પછી મારે વિષે મોક્ષ પામે છે. હે બ્રાહ્મણોમાં ઉત્તમ! મેં આ સઘળું રહસ્ય તમને કહ્યું હવે રજા લઉં છું; હું મારૂં કામ સાધીશ અને તમે પણ હવે ખુશી પ્રમાણે જાઓ. હે શ્રીકૃષ્ણ! પછી તે મહા તપસ્વી શિષ્ય, ઉત્તમ વ્રતવાળો બ્રાહ્મણ, ઇચ્છા પ્રમાણે ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યો. વાસુદેવના પુત્ર બોલ્યા કે હે પૃથાના પુત્ર અર્જુન! આ

પ્રમાણે તે વખતે મને વચન કહી સારી રીતે મોક્ષ ધર્મનો આશ્રય કરનાર તે ત્યાંજ અંતર્ધાન થયો. હે પૃથાના પુત્ર! તમે આ એકાગ્ર ચિત્તથી સાંભળ્યું ? જ્યારે તમે રથમાં બેઠેલા હતા ત્યારે પણ આજ સાંભળ્યું હતું. હે પાર્થ ! જેને વિદ્યાનો સંપ્રદાય નથી જાણેલો એવો વ્યગ્ર નરે આ શુદ્ધ અંતઃકરણથી પણ સારી રીતે જણાય એમ નથી. હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! આ દેવોનું અતિ રહસ્ય કહ્યું માટે હે પાર્થ ! કોઇ મનુષ્યે કેમ આ નથી સાંભળ્યું ? હે નિષ્પાપ ! તમારા વિના બીજો મનુષ્ય આ સાંભળવા યોગ્ય નથી, તેમ આજ આ વ્યગ્ર અંતઃકરણથી સારી રીતે જણાય એમ નથી. હે કુંતીના પુત્ર ! દેવોનો લોક ક્રિયાવાળાઓથી ભરેલો છે માટે મનુષ્ય રૂપની નિવૃત્તિ થવી એ દેવોને જરાએ પ્રિય નથી. વળી હે પાર્થ ! દેહને તજી જેને વિષે સદા સુખી થયેલો મનુષ્ય મોક્ષપણાને પામે છે અને જે પ્રસિદ્ધ સનાતન બ્રહ્મ છે તે ઉત્તમ ગતિ છે. હે પૃથાપુત્ર ! જેઓ પાપી જાતિવાળા હોય તે, સ્ત્રી, વૈશ્ય અને શૂદ્રો પણ આ ધર્મ પ્રત્યે રહી ઉત્તમગતિ મેળવે છે ત્યારે નિત્ય પોતાના ધર્મમાં પ્રીતિવાળા, બ્રહ્મલોકમાં પરાયણ, બ્રાહ્મણો અને બહુશ્રુત ક્ષત્રિયો ઉત્તમ ગતિ પામે એમાં શું આશ્ચર્ય ? આમાં સાધન સારૂ ઉપાયો કહ્યા, તેમ સિદ્ધિ, ફળ, મોક્ષ અને દુઃખનો નિર્ણય કહ્યો. હે ભરતશ્રેષ્ઠ પાંડવ ! આથી ઉત્તમ બીજું કશું પણ સુખ નથી. આમાં શ્રદ્ધા રાખનારો બુદ્ધિમાન્ અને પરાક્રમી થાય છે. જે મનુષ્ય લોકવિષે સારરૂપ મન વગેરેને અસારની પેઠે તજે છે તે આ શાંતિ વગેરે ઉપાયોથી તત્કાળ ઉત્તમ ગતિ પામે છે. હે પૃથાના પુત્ર અર્જુન ! આનો અંત નથી માટે ઘણું કહેવાનું નથી. ફક્ત એટલુંજ કહેવાનું છે કે નિત્ય યોગ કરનારને છ માસમાં યોગ પ્રવૃત્ત થાય છે.

एतावदेव वक्तव्यं नान्तो भूयोस्ति किञ्चन ।
षण्मासान्नित्ययुक्तस्य योगः पार्थ प्रवर्त्तते ॥ ६६ ॥

इतिश्री महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनुगीतापर्वणि ऊनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

અધ્યાય ૨૦ મો. દંપતી સંવાદ.

वासुदेव उवाच—अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
दम्पत्योः पार्थसम्वादो योऽभवद्भरतर्षभ ॥ १ ॥

વાસુદેવ કહે છે—હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! પૃથાપુત્ર અર્જુન ! આ વિષયમાં પૂર્વે જે સ્ત્રી, પુરૂષનો સંવાદ થયો હતો તે રૂપ એક પ્રાચીન ઇતિહાસ કહું તે સાંભળ. એક બ્રાહ્મણી જ્ઞાન તથા વિજ્ઞાનના પારને પામેલા બ્રાહ્મણને એકાંતમાં બેઠેલો જોઇ કહેવા લાગી કે હું અગ્નિહોત્ર વગેરે કર્મોને તજનારા, વિચક્ષણ નહિ એવા, કીનાશ (યમ) સરખા કઠિન, બેઠેલા આપ પતિનો આશ્રય કરી કયા લોકમાં જઇશ ? અમે એમ સાંભળ્યું છે કે ભાર્યાઓ પતિએ પ્રાપ્ત કરેલા લોકોને પામે છે માટે હું તમારારૂપ પતિને પામી કયી ગતિ પામીશ ? આ પ્રમાણે પુછાતાં, શાંત મન વાળો તે હસતો હોય તેમ તેને કહેવા લાગ્યો. હે સારાં ભાગ્યવાળિ ! પાપ રહિત, હું તમારા આ વચનપર દોષ બુદ્ધિ કરતો નથી, કર્મ કરનારાઓ જે આ ગ્રહણ કરવા યોગ્ય (દીક્ષાવ્રત વગેરે) અને જોવા યોગ્ય સત્ય કર્મ

છે એનેજ કર્મ, કર્મ એ રીતે નિશ્ચય કરી બેઠા છે. આ રીતે જ્ઞાનથી રહિત લોકો કર્મે કરી મોહનેજ નિયમમાં રાખે છે પણ જગતમાં તેથી બે ઘડીવાર પણ નિષ્કામપણું પમાતું નથી. કર્મ, મન, અને વાણીએ કરી જો શુભ હોય તો શુભ અથવા અશુભ, જન્મ વ- ગેરેથી માંડી જુદી જુદી યોનિઓ પર્યંત કર્મ પ્રાણિયોમાં થાય છે. આ રીતે દસ્યુ દર્શોગ- વાળા કર્મ માર્ગોનો રાક્ષસોથી (દુષ્ટોથી) નાશ થતો જોયો ત્યારે તે માર્ગોથી વૈરાગ્ય પામી મેં આત્માવડે આત્મામાં (ભ્રકુટી અને ઘ્રાણના મધ્યમાં) રહેલું, આવિર્મુક્ત નામનું સ્થાન જોયું; જેમાં અદ્વૈત બ્રહ્મ છે, જેમાં સોમ (ઇડા), અગ્નિ , (પિંગળા) ની સાથે રમે છે, જેમાં પ્રાણિયોને ધારણ કરનાર બુદ્ધિને પ્રેરનાર વાયુ ગતિ કરે છે, જેમાં તે અક્ષરબ્રહ્મની બ્રહ્મા વગેરે યોગવાળા ઉપાસના કરે છે, જેમાં વિદ્વાન, સારાં વ્રતોવાળા શાંત મનવાળા અને જીતેંદ્રિયો બ્રહ્મને સેવે છે. જે સ્થાનમાં રહેલું અક્ષર છે તે નાસિકાથી સુંઘાતું નથી, જીભથી ચખાતું નથી, સ્પર્શથી (ચામડીથી) અડાતું નથી પણ મનથી જણાય છે. જે કંઇ નેત્રોથી ન જોવાય એવું, સાંભળવાથી જુદું, ગંધ રહિત રસ અને સ્પર્શ રહિત, તથા રૂપ રહિત તથા શબ્દનાં લક્ષણ રહિત છે; જેથી સૃષ્ટિ વગે- રેનો વ્યાપાર ચાલે છે અને જેમાં આત્મા રહેલો છે તેથી પ્રાણ (હૃદયનો વાયુ) અપાન (ગુદાનો વાયુ), સમાન (નાભિમાં રહેનારો વાયુ), વ્યાન (સર્વ શરીરમાં ફરનારો વાયુ) અને ઉદાન (કંઠમાં રહેનારો વાયુ), આ સર્વ તેથીજ પ્રવૃત્ત થાય છે અને તેમાંજ પ્રવેશ કરે છે (લય પામે છે). પ્રાણ અને અપાન એ બે સમાન અને વ્યાનના મધ્ય- માં ફરે છે માટે જ્યારે તે અપાન સહિત પ્રાણ ભ્રકુટી તથા નાસિકાના મધ્ય સ્થાનમાં લીન થાય છે ત્યારે સમાન અને વ્યાન પણ લય પામે છે. અપાન તથા પ્રાણ વાયુના મધ્યમાં ઉદાન વાયુ વ્યાપીને રહ્યો છે તે કારણથી સુઇ ગયેલા પુરૂષને પ્રાણ તથા અપાન છોડતાં નથી. સર્વે પ્રાણોની મહત્તા ઉદાનને આધિન છે તેથી તેને ઉદાન૧ કહે છે અને બ્રહ્મવાદિઓ પ્રાણના જયરૂપ નામવાળાં તપને મારે વિષે (મનને ચલાવનાર ઉદાનરૂપ વૈશ્વાનર હું છું તેમ વિષે) રહેલું નિશ્ચય કરે છે. આ રીતે દેહમાં ફરનારા, એક બીજાનાં ભક્ષવાળા તે સર્વ વાયુઓના મધ્ય (નાભિમંડળ) ના મધ્ય ભાગમાં સાત પ્રકારે કરી વૈશ્વાનર નામે અગ્નિ પ્રકાશે છે. વૈશ્વાનરની જ્વાળાની નાસિકા, જીભ, ચક્ષુ, ચામડી, પાંચમો કાન, મન અને બુદ્ધિ આ સાત જીભ છે. હું રૂપ વૈશ્વાનરના સુંઘવાનું, જોવાનું, પીવાનું, સ્પર્શ કર- વાનું, સાંભળવાનું, માનવાનું, અને જાણવાનું, આ સાત, સમિધ (હોમવાનાં કાષ્ઠ) છે. સુંઘનાર, જમનાર, જોનાર, સ્પર્શ કરનાર, પાંચમો સાંભળનાર, માનનાર અને જાણનાર આ સાત ઋત્વિજ્ (હોમ કરનારા) છે. હે સુભગે (સારાં ભાગ્યવાળી) ! તું પણ સુંઘવાનાં પીવાનાં, જોવાનાં, અડવાનાં, સાંભળવાનાં, માનવાનાં અને જાણવાનાંમાં સાત હવિયો ને નાસિકા વગેરેમાં સાત અગ્નિયોમે અને સુંઘનારા વગેરે સાત હોતાઓને જો. જે વિદ્વજ્જનો સાત પ્રકારના અગ્નિયોમાં સાત પ્રકારનાં હવિને સારી રીતે હોમી વર્તે છે તેઓ બ્રહ્મરૂપ થઇ પોતે બ્રહ્મ જેની યોનિ (કારણ) છે એવા અગ્નિયો વિષે પૃથ્વી વગેરેમે પેદા કરે છે. પૃથ્વી, વાયુ, આકાશ, જળ, પાંચમું તેજ, મન, અને બુદ્ધિ આ સાત યોનિ (કારણ)

---

૧ उत्कर्षेण प्राणान् आनयति चेष्टयति इति उदानः अर्थ—ઉત્તમપણાથી પ્રાણોને ચેષ્ટા કરાવે તે ઉદાન.

એમ કહેલાં છે. હવિરૂપ થયેલા, સર્વ સુંઘવાના પદાર્થ વગેરે ગુણો અગ્નિથી થયેલા ગુણું (ગંધ વગેરે જ્ઞાનરૂપ બુદ્ધિ નિવૃત્તિ) પ્રત્યે પ્રવેશ કરે છે અને તે વૃત્તિ સંસ્કારપણાથી ચિત્તમાં રહી પોતાનાં કારણો નાસિકા વગેરેમાં ઉત્પન્ન થાય છે (સાર એકે જોયેલાં રૂપ વગેરે સુષુપ્તિ વગેરેમાં વાસના રૂપથી ચિત્તમાં વસી પાછાં જાગ્યા પછી પેદા થાય છે). વળી તેમાંજ પ્રલય વિષે રોકાય છે અને પ્રાણિયોની ઉત્પત્તિ વિષે તેથી ગંધ થાય છે; તેથી રસ થાય છે, તેથી રૂપ થાય છે, તેથી સ્પર્શ થાય છે, તેથી શબ્દ થાય છે, તેથી સંશય (સંશયવાળું મન) થાય છે અને તેથી નિશ્ચય (નિશ્ચયવાળી બુદ્ધિ) થાય છે; આ સાત પ્રકારે જન્મ ગણાય છે. આ પ્રકારે પુરાતન ઋષિઓએ નાસિકા વગેરેનું રૂપ જાણેલું છે અને ત્રણ (મન, મેય તથા માન કરનાર), પૂર્ણબ્રહ્મની આહુતિયોથી ચોતરફ ભરેલાં લોકો તેના તેજે કરી (તેની સત્તાવડે) પૂર્ણ થાય છે.

अनेनैवं प्रकारेण प्रगृहीतं पुरातनैः ।
पूर्णाहुतिभिरापूर्णास्त्रिभिः पूर्यन्ति तेजसा ॥ २८ ॥

इतिश्री महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनुब्रह्मगीतासु विंशोऽध्यायः ॥२०॥

અધ્યાય ૨૧ મો. દંપતિ સંવાદ. (ચાલુ)

ब्राह्मण उवाच--अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
निबोध दशहोतॄणां विधानमथ यादृशम् ॥ १ ॥

બ્રાહ્મણ બોલ્યો—આ દૃષ્ટિ સૃષ્ટિના વિષયમાં પણ આ, પ્રાચીન ઇતિહાસ કહેવાય છે. હવે દશ હોતા (હોમનારા) ઓનો જેવો વિધિ છે તે મારાથી જાણો. હે ભામિનિ! કાન, ચામડી, નેત્ર, જીભ, નાસિકા, પગ, હાથ, ઉપસ્થ, અને ગુદા, આ રીતે દશ હોતૃ (હોમનારાં) છે. શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગંધ, વાક્ય, ક્રિયા, ગતિ, વીર્ય, મૂત્રનો અને વિષ્ટાનો ત્યાગ, આ દશ હવિયો છે. હે ભામિનિ! દિશાઓ, વાયુ, સૂર્ય, ચંદ્ર, પૃથ્વી, અગ્નિ, વિષ્ણુ, ઇંદ્ર, પ્રજાપતિ, અને મિત્ર દશ અગ્નિયો છે. હે ભાવિનિ! (ભાવવતિ)! દશ, ઇંદ્રિયોરૂપી હોમનાર છે તેઓ એ દશ વિષયો નામે હવિરૂપ કાષ્ટ દશ અગ્નિયોમાં હોમાય છે. ચિત્તરૂપ સ્રુવ (હવિ હોમવાનું સાધન) છે, અને પવિત્ર, ઉત્તમ જ્ઞાનરૂપ ધન છે. આ (ચિત્ત વગેરે) સઘળું જગત્ અતિ વિભાગ પામેલું હતું એમ સાંભળેલું છે. હવે સઘળું ચિત્તજ જાણવા યોગ્ય છે. ચિત્ત જ્ઞાનને જાણે છે અને જ્ઞાન તેના પ્રકાશ કરનારને જુવે છે. આ તો પરસ્પર સંબંધ એમ છે કે જેમ વીર્યથી થતાં શરીરને ધારણ કરનાર (તેના અભિમાનવાળો) શરીરને જાણનારો જીવ સૂક્ષ્મ શરીર ધારણ કરનાર (તેનાં અભિમાનવાળો) થાય છે તે શરીર ધારી ગાર્હપત્ય નામનો અગ્નિરૂપ ને તેથી બીજો મનરૂપ આહ્વનીય નામનો અગ્નિ કહેવાય છે. તેમાં હવિ (તેજ જળ અન્નવાળું ખાવાનું) નંખાય છે તેથી વેદ થયેલો છે, તેથી મન થયેલું છે અને તેથીજ મનરૂપ સૂત્રાત્મા વેદરૂપ વાણીને જુવે છે. મન પછી જુદા જુદા વર્ણો (રંગો) રહિત રૂપ થયું છે અને તે રૂપ મનને પ્રાપ્ત થાય છે. બ્રાહ્મણી પૂછવા લાગી—જ્યારે મને કરી વિચારેલું વાક્ય ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે વાણી શાથી પ્રથમ થઇ અને મન, શાથી પછી થયું? કયા વિજ્ઞાનના

યોગે કરી (પ્રમાણે કરી) મતિ એટલે પ્રાણની જ્ઞાનશક્તિ ચિત્તને પામી છે અને સુષુપ્તિમાં પ્રાપ્ત કરેલી શાથી તે વિષયોને જાણતી નથી અને કોણ તેને બાધ કરે છે ?

બ્રાહ્મણ બોલ્યો—અપાનવાયુ૧ પતિ થઇને પતિપણાથી તે (શક્તિ) ને નીચે લઇ જવાપણાને પ્રાપ્ત કરે છે, તે ગતિ મનની કહેવાય છે ને તેથી મન ઇચ્છા કરે છે. વળી જેથી તમે વાણી તથા મનનો પ્રશ્ન મને પૂછો છો તેથી હું તમને તે બેનો સંવાદ કહેનાર છું. વાણી અને મન એ બે પ્રાણિઓના આત્મા જીવની પાસે જઇ પૂછવા લાગ્યાં કે હે વિભો ! અમારા બેઉનામાં શ્રેષ્ઠ કોણ તે કહો અને અમારા બેનો સંશય મટાડો. ભગવાન જીવે 'મન' એમજ કહ્યું. ત્યારે વાણીએ તેને કહ્યું કે હું તમારી કામનાઓને પૂરનાર છું. આ સાંભળ્યા પછી મન નામનો બ્રાહ્મણ બોલ્યો—સ્થાવર એટલે બહારની ઈંદ્રિયોથી જણાય એવું અને જંગમ ઇંદ્રિયોથી ન જણાય એવું સ્વર્ગ વગેરે. આ બે મારાં મન છે એમ જાણો. તેઓમાં સ્થાવર મારી પાસે છે અને જંગમ તમારા (વાણીના) વિષયમાં છે. જે મંત્ર, વર્ણ, અથવા સ્વર પણ જ્યારે તે દેશમાં જાય છે ત્યારે તે જંગમ નામે મન થાય છે માટે હે વાણિ ! તમે શ્રેષ્ઠ છો. હે શોભનાર વાણિ ! તમે પોતે આવીને હું કામના પૂરનાર છું એમ કહ્યું તેથી મૂર્છાવાનની પેઠે થયેલ હું શ્વાસ લઇ કહું છું કે હે મહા ભાગ્યવાળિ ! આમ છે તોપણ પ્રેરણા કરાતી, દૈવીવાણી, નિરંતર પ્રાણ તથા અપાન વાયુના મધ્યમાંજ રહેલી છે. પૂર્વે પ્રાણ વિના અતિ નીચ થયેલી તે પ્રજાપતિને હે ભગવન્ ! 'પ્રસન્ન થાઓ' એમ પ્રાર્થના કરતી ત્યારે ફરી વાણીને વૃદ્ધિ પમાડનાર પ્રાણ પ્રગટ થયો તેથી શ્વાસને પામી વાણી બોલતી નથી. વાણી બે પ્રકારની છે, એક ઘોષવાળી ૨ (શબ્દવાળી) અને બીજી ન થયેલ ઘોષવાળી. જે નિત્ય ચાલે છે તે બેમાં પણ ઘોષરહિતજ શ્રેષ્ઠ છે. વળી ગાયની પેઠે ઉત્તમ શોભનારી, બ્રહ્મને કહેનારી, વાણી નિરંતર રસને, અર્થોને તથા મોક્ષને આપે છે. હે મનોહર મંદહાસ્ય કરનાર ! જે ભરતખંડમાં થયેલી વાણી છે એ બે રસ વગેરેને સ્રવનારી, સૂક્ષ્મ, વાણીના અંતર (ભેદ) ને જુઓ.

જ્યારે વાક્યો ઉત્પન્ન થયાં ન હતાં ત્યારે બોલવાની ઇચ્છાએ પ્રેરણા કરાતી એવી દૈવીવાણીએ પ્રથમ શું કહ્યું ? બ્રાહ્મણ બોલ્યો—૩પ્રથમ વાણીએ આવુંજ કહ્યું કે જે વાણી, પ્રાણે કરી શરીરમાં પેદા થાય છે, પ્રાણથી અપાનને પામે છે, ઉદાનવાયુરૂપ થયેલી દેહને તજી વ્યાન વાયુવડે સર્વ અંતરિક્ષને ઢાંકે છે, પછી તે અહિં સમાન વાયુમાં રહે છે માટે સ્થાવરપણાથી મન વિશેષ છે તથા જંગમપણાથી દેવી વાણી અધિક છે.

ततः समाने प्रतितिष्ठतीह इत्येव पूर्वं प्रजजल्प वाणी ।
तस्मान्मनः स्थावरत्वाद्विशिष्टं तथा देवीजङ्गमत्वाद्विशिष्टा ॥ २६ ॥

---

૧ અપાન વાયુના વશપણાને પામનાર પ્રાણ વાયુ સુષુપ્તિમાં મનનો લય થવાથી લય પામતો નથી પણ સમાધિમાં અપાનને પોતાને વશ કરી મનનો લય થવાથી લય પામે છે.
૨ ઘોષવાળી પ્રાણથી થતી વૃદ્ધિને ઇચ્છે છે પણ બીજી હંસ મંત્રરૂપ સદા સરખી વર્તે છે.
૩ સાર એ કે વાણીનું પ્રાણને આધિનપણું પણ વાણીની મહત્તાથી થયેલું છે.

इतिश्री महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनुगीतापर्वणि ब्राह्मणगीतासु एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

અધ્યાય ૨૨ મો. જ્ઞાન ઉપર દંપતિનો સંવાદ. (ચાલુ)

ब्राह्मण उवाच—अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
सुभगे सप्तहोतॄणां विधानमिह यादृशम् ॥ १ ॥

બ્રાહ્મણ બોલ્યો—હે સુભાગ્યવતિ ! આ વિષયમાં પણ જેવો સાત હોતાઓનો વિધિ છે તેવો એક પ્રાચીન ઇતિહાસ અહિં કહેવાય છે. હે શોભનાર ! નાસિકા, નેત્ર, જીભ, ચામડી, પાંચમો કાન, મન, અને બુદ્ધિ આ સાત, જુદા જુદા આશ્રય કરી રહેલા હોતાઓ સૂક્ષ્મ માર્ગમાં રહેલા, એક બીજાને જોતા નથી. તમારે સ્વભાવથીજ આ સાતને હોમનારા જાણવા. બ્રાહ્મણી પૂછવા લાગી—હે પ્રભો ! હે ભગવન્ ! સૂક્ષ્મ માર્ગમાં રહેલ છતાં તેઓ કેમ એક બીજાઓને જોનાર નથી અને કેવા સ્વભાવના છે એ મને કહો ? બ્રાહ્મણ બોલ્યો—ગુણોનું અજ્ઞાન, અવિજ્ઞાન, ગુણોનું જ્ઞાન, અને જાણવાપણું પરસ્પર ગુણોને જાણતાં નથી. જીભ, ચક્ષુ, કાન, વાણી, મન તથા બુદ્ધિ, ગંધોને જાણતી નથી, પણ નાક તેઓને જાણે છે. નાક, નેત્ર, કાન, વાણી, મન, અને બુદ્ધિ રસોને જાણનાર નથી, પણ જીભ તેઓને જાણે છે. નાસિકા, જીભ, કાન, વાણી, મન, તથા બુદ્ધિ રૂપને જાણતાં નથી પણ ચક્ષુ તેઓને જાણે છે. નાક, જીભ, નેત્ર, કાન, બુદ્ધિ અને મન સ્પર્શોને જાણનાર નથી, પણ ચામડી તેઓને જાણે છે. નાક, જીભ, ચક્ષુ, વાણી, મન અને બુદ્ધિ શબ્દોને જાણી શકતાં નથી પણ કાન તે (શબ્દોને) સાંભળી શકે છે. નાસિકા, જીભ, ચક્ષુ, ચામડી, કાન, અને બુદ્ધિ સંશયને જાણતાં નથી પણ મન તેને જાણે છે. નાક, જીભ, ચક્ષુ, ચામડી, કાન, અને મન નિશ્ચયને જાણનાર નથી પણ બુદ્ધિ તેને જાણે છે. હે ભામિનિ ! ઇંદ્રિયો તથા મનના સંવાદરૂપ આ પ્રાચીન ઇતિહાસ કહેવાય છે.

મન બોલ્યું—મારા વિના નાક સુંઘતું નથી, જીભ રસને જાણતી નથી, ચક્ષુ રૂપને ગ્રહણ કરતું નથી, ચામડી સ્પર્શને જાણતી નથી ને મારાથી હીન કાન, શબ્દને કોઇ રીતે પણ સાંભળતો નથી. સનાતન, હુંજ સર્વ પ્રાણિયોમાં ઉત્તમ છું. મારાથી હીન ઇંદ્રિયો, ખાલી થયેલાં મંદિરોની પેઠે અને શાંત થયેલ જ્વાળાવાળા અગ્નિઓની પેઠે નથી શોભતાં. સર્વ જંતુઓ મારા વિના જાણે ભીનાં સુકાં કાષ્ટ હોય તેમ યત્ન કરનાર ઇંદ્રિયોથી પણ ગુણો તથા અર્થોને જાણી શકતાં નથી. ઇંદ્રિયોએ કહ્યું જે તમે અમારા પદાર્થોરૂપ ભોગોને અમારા વિના ભોગવો અને તમે જેમ આ માનો છો તેમ આ સત્ય થાય. અમારો લય થયા પછી જો તૃપ્તિ થાય, પ્રાણનું ધારણ થાય અને તમે જો ભોગોને ભોગવો તો તમે જેમ આ માનો તેમ સત્ય થાય અથવા અમારો લય થયા પછી વિષયો રહ્યા હોય અને જો સંકલ્પ માત્રથી તમે ભોગોને ભોગવી શકો તો તમે માનો છો તે સાચું થાય. વળી જો તમે અમારા વિષયોમાં સિદ્ધ માનો છો તો નાસિકાથી રૂપને ગ્રહણ કરો. નેત્રથી રસને ગ્રહણ કરો, કાનથી ગંધોને ગ્રહો, જીભથી સ્પર્શને લ્યો, ચામડીથી શબ્દોને લ્યો, અને બુદ્ધિથી સ્પર્શને જાણો. અમે અતિ દુર્બળ છીયે પણ અમારા નિયમો બળ-

વાન અને નિયમ વગરના એટલે બીજાને આધિન નહિ એવા છે. તમે અપૂર્વ ભોગો ભોગવો; ઉચ્છિષ્ટ ખાવા યોગ્ય નથી. જેમ શિષ્ય શ્રુતિ માટે શાસ્તા (શિખવનાર ગુરૂ) પાસે જાય છે અને તેથી શ્રુતિને લેઇ શ્રુતિના અર્થને જાણે છે, તેમ તમે ઉંઘવામાં તથા જાગવામાં અમે દેખાડેલાજ, આવી ગયેલા, અને આવેલા વિષયોને જાણો છો. ઉદાસ મનપણાને પામેલા, અલ્પ ચિત્તવાળા જીવોનું પ્રાણ ધારણ અમારે અર્થે કાર્ય કરવાથી દેખાય છે. બહુ એવા પણ સંકલ્પોને જાણી તથા સ્વપ્નોએ સેવી ભોગની ઇચ્છાથી પીડાતો પ્રાણી વિષયોને પામે છે અને દ્વાર વગરના ઘરની પેઠે હૃદય પ્રત્યે પ્રવેશ કરી વિષયો વિષે બાંધેલા (લટકેલા) સંકલ્પના ભોગોને ભોગવી પ્રાણ (મન) નો ક્ષય થાય છે ત્યારે જેમ લાકડાંનો નાશ થાય ત્યારે બળતો અગ્નિ શાંત થાય તેમ ચિર શાંતિ પામે છે. જો કે અમારો પોતાના ગુણોમાં ઇચ્છા પ્રમાણે સંગ નથી, ભલે અમને એક બીજાના ગુણોનું જ્ઞાન નથી પણ અમારા વિના તમને જ્ઞાન નથી અને જ્યાં સુધી અમે નથી ત્યાં સુધી તમને હર્ષ મળવાનો નથી.

कामं तु नः स्वेषु गुणेषु सङ्गः कामं च नान्योन्यगुणोपलब्धिः ।
अस्मान्विना नास्तितपोपलब्धिस्तावद्दतेत्वां न भजेत्प्रहर्षः ॥ २९ ॥

इतिश्री महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनुगीतापर्वणि ब्रा. द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

અધ્યાય ૨૩ મો. મન ઇન્દ્રિયોનો સંવાદ.

ब्राह्मण उवाच—अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
सुभगेपञ्चहोतॄणां विधानमिह यादृशम् ॥ १ ॥

બ્રાહ્મણ બોલ્યો—હે સુભાગ્યવતિ ! જેવો પાંચ હોતાઓનો અહિં વિધિ છે તેવો આ બાબતમાં પણ એક પ્રાચીન ઇતિહાસ કહેવાય છે. પ્રાણ, અપાન, ઉદાન, સમાન અને વ્યાન આ પાંચ હોતા તથા તેઓ ઉત્તમ ભાવનારૂપ વિદ્વાનોએ માનેલા છે. બ્રાહ્મણી પૂછવા લાગી—સ્વભાવથી સાત હોતાઓ છે એમ મારૂં પ્રથમનું માનવું થયું હતું પણ હવે જે રીતે ઉત્તમ ભાવનારૂપ પાંચ હોતા હોય તે કહો ? બ્રાહ્મણ બોલ્યો—પ્રાણે ધારણ કરેલ અપાન વાયુ પ્રકટ થાય છે, પછી અપાને ધારણ કરેલો વ્યાન વાયુ ચાલે છે, વ્યાને પ્રવર્તન કર્યા પછી ઉદાન વાયુ પ્રવર્તે છે, ઉદાને ધારણ કરેલો સમાન નામે વાયુ થાય છે. પૂર્વે થયેલા તેઓ પ્રથમ થયેલા, બ્રહ્માને પૂછવા લાગ્યા કે અમારામાં જે શ્રેષ્ઠ હોય તે કહો ? એટલે તે અમારામાં શ્રેષ્ઠ થશે. બ્રહ્મા બોલ્યા—જેના પ્રલયથી પ્રાણ ધારિયોનાં શરીરમાં સર્વ પ્રાણો (વાયુઓ) પ્રલય પામે અને જેના ફરવાથી ફરી સર્વ પ્રાણો ફરે તે શ્રેષ્ઠ જાણવો. હવે જ્યાં ઇચ્છા હોય ત્યાં જાઓ. પ્રાણ બોલ્યો—મારો પ્રલય થવાથી પ્રાણધારિયોનાં શરીરમાં સર્વ પ્રાણ પ્રલય પામે છે અને મારા ફરવાથી ફરી ફરવા માંડે છે માટે હું શ્રેષ્ઠ

---

૧ અહિં **तपोलब्धिः** એમ છાપેલમાં લખેલું છે તો પણ આ વૈદિક પ્રયોગ માનવાથી તપનું જ્ઞાન એવો અર્થ થઇ શકે.

છું, મને પ્રલય પામેલો જુઓ. બ્રાહ્મણ બોલ્યો—આમ કહ્યા પછી પ્રાણ પ્રલય પામ્યો અને પાછો ફરવા લાગ્યો. પછી હે સુંદરિ! સમાન અને ઉદાન એ બે વચન બોલ્યા કે હે પ્રાણ! અહિં અમે જેમ છીયે તેમ તમે આ સર્વમાં વ્યાપી રહેનાર નથી માટે તમે અમારામાં શ્રેષ્ઠ નથી, પણ અપાન તમારા વશમાં છે. આ સાંભળ્યું તોપણ ફરી પ્રાણ ફરવા લાગ્યો ત્યારે અપાને તેને આમ કહ્યું: અપાન વાયુ બોલ્યો–મારો પ્રલય થવાથી પ્રાણધારિયોનાં શરીરમાં સર્વ પ્રાણો પ્રલય પામે છે અને મારા ફરવાથી ફરી તે સઘળા ફરે છે માટે હું શ્રેષ્ઠ છું, મને પ્રલય પામેલો જુઓ. બ્રાહ્મણ બોલ્યો—આ રીતે બોલતા વાયુને વ્યાન તથા ઉદાન કહેવા લાગ્યા કે હે અપાન! તમે શ્રેષ્ઠ નથી કેમકે પ્રાણજ તમને વશ રાખનાર છે. આ સાંભળ્યા પછી અપાન ફરવા લાગ્યો અને વ્યાન તેને ફરી કહેવા લાગ્યો કે જે કારણથી હું સર્વમાં શ્રેષ્ઠ છું તે સાંભળો. મારો પ્રલય થવાથી પ્રાણધારી જીવોનાં શરીરમાં સર્વ પ્રાણો પ્રલય પામે છે અને મારા ફરવાથી ફરી ફરવા માંડે છે માટે હું શ્રેષ્ઠ છું, હવે મને પ્રલય પામેલો જુઓ. બ્રાહ્મણ બોલ્યો—આમ કહ્યા પછી વ્યાન પ્રલય પામ્યો અને પાછો ફરવા લાગ્યો તે વખતે પ્રાણ, અપાન, સમાન ને ઉદાન વ્યાનને કહેવા લાગ્યા–હે વ્યાન! તમે અમારામાં શ્રેષ્ઠ નથી, સમાનજ તમારા વશમાં છે. આ સાંભળી ફરી વ્યાન ફરવા લાગ્યો. પછી સમાને કહ્યું કે હું જે કારણથી સર્વમાં શ્રેષ્ઠ છું તે સાંભળો. મારા પ્રલયથી પ્રાણધારિયોનાં શરીરના સર્વ પ્રાણો પ્રલય પામે છે અને મારા ફરવાથી પાછા ફરવા લાગે છે માટે હું શ્રેષ્ઠ છું, હવે મને પ્રલય પામેલો જુઓ. આમ કહ્યા પછી પાછો સમાન વાયુ ફરવા લાગ્યો અને ઉદાન તેને કહેવા લાગ્યો—હું સર્વના મધ્યમાં જે કારણથી શ્રેષ્ઠ છું તે સાંભળો. મારો પ્રલય થયાથી પ્રાણધારિયોનાં શરીરમાં રહેલા સર્વ પ્રાણો પ્રલય પામે છે અને મારા ફરવાથી પાછા ફરવા માંડે છે માટે હું શ્રેષ્ઠ છું. હવે મને પ્રલય પામેલો જુવો. આમ કહ્યા પછી ઉદાન પ્રલય પામ્યો અને પાછો ફરવા મંડ્યો, તે સમયે પ્રાણ, અપાન, સમાન અને વ્યાન તે (ઉદાન)ને કહેવા લાગ્યા–હે ઉદાન! તમે શ્રેષ્ઠ નથી, વ્યાનજ તમારા વશમાં છે. બ્રાહ્મણ બોલ્યો–પછી ભેગા થયેલા તે વાયુઓને પ્રજાઓના પતિ બ્રહ્માએ કહ્યું કે તમે સર્વ શ્રેષ્ઠ છો કે પરસ્પર ધર્મવાળા હોવાથી સર્વ શ્રેષ્ઠ નથી? સર્વ તમે પોતાના વિષયમાં તો શ્રેષ્ઠ છો અને સર્વ એક બીજાના ધર્મવાળા છો. વળી આ રીતે પ્રજાપતિ (બ્રહ્મા) એ મળેલા તે સર્વેને કહ્યું કે તમારામાં એક સ્થિર છે અને એક અસ્થિર છે, તેમ તમે ભેદથી પાંચ વાયુઓ છો. જેમ એકજ મારે આત્મા બહુ પ્રકારે વૃદ્ધિ પામે છે, માટે એક બીજાના મિત્ર, એક બીજા તરફ ભાવ રાખનારા તમે સુખે કલ્યાણથી ફરો, તમારૂં કલ્યાણ થાઓ અને તમે એક બીજાને ધારણ કરો.

परस्परस्य सुहृदो भावयन्तः परस्परम् ।
स्वस्ति व्रजत भद्रं वो धारयध्वं परस्परम् ॥ २४ ॥

इतिश्री महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अ. ब्रा. त्रयोविंशोऽध्यायः॥ २३ ॥

અધ્યાય ૨૪ મો. નારદ અને દેવમત સંવાદ.

ब्राह्मण उवाच—अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
नारदस्य च सम्वादमृषेर्देवमतस्य च ॥ १ ॥

બ્રાહ્મણ બોલ્યો—અહિં પણ નારદ અને ઋષિ દેવમતના સંવાદરૂપ એક પ્રાચીન ઇતિહાસ કહેવાય છે. દેવમતે પૂછ્યું—જન્મ પામતા જીવમાં પ્રથમ પ્રાણ, અપાન, સમાન, વ્યાન, ને ઉદાન, કેવી રીતે પ્રવર્તે છે? નારદે કહ્યું—જે નિમિત્તથી જંતુ સૃજાય છે તે નિમિત્તથી બીજો પણ પ્રાણ વાયુઓનાં જોડાંને પામે છે કે જે પ્રાણનું જોડું આડું, ઉંચુ અને નીચું અથવા મનુષ્ય વગેરે, દેવ વગેરે અને પશુ વગેરે રૂપ જાણવા વિચારવા યોગ્ય છે. દેવમતે પૂછ્યું-શાથી જંતુ સૃજાય છે? કોણ બીજરૂપને પ્રથમ તેને પામે છે અને જે આડું, ઉચું અને નીચું પ્રાણનું જોડું હોય તે મને કહો? નારદે કહ્યું—સંકલ્પથી આનંદ[1] થાય છે, શબ્દથી થાય છે, રસથી પણ થાય છે અને રૂપથી પણ થાય છે. રરૂધિરથી મળેલાં વીર્યથી પ્રથમ પ્રાણ પ્રવૃત્ત થાય છે. પ્રાણે કરી વીર્ય વિકાર પામે છે ત્યારે અપાન પ્રવૃત્તિ કરે છે. આ રીતે વૃદ્ધિ પામેલાં શુક્ર (વીર્ય) થી અને રસથી હર્ષ થાય છે. ઉદાન (બ્રહ્મ)નું રૂપ ઠરાવેલું છે તથા હર્ષ એટલે આનંદ જોડાના મધ્યમાં એટલે કારણ અને કાર્યને વ્યાપી રહેલો છે. પ્રવૃત્તિના કારણરૂપ ઇચ્છાથી વીર્ય (અદષ્ટ) થાય છે ને વીર્યથી રજ થાય છે. સાધારણ વીર્ય અને રૂધિર એ બે સમાન તથા વ્યાન વાયુથી થયેલ છે. પ્રાણ અને અપાન આ જોડું નીચે તથા ઉંચે જાય છે અને વ્યાન તથા સમાન એ બે આડે જનારાં જોડાંરૂપ કહેવાય છે. અગ્નિ (પરમાત્મા) સર્વ દેવતાઓરૂપ છે. આવી તેજ દેવની આજ્ઞા છે, તે આજ્ઞારૂપ ઉત્તમ બુદ્ધિવાળું જ્ઞાન બ્રહ્મને જાણનારાને થાય છે. તે અતિ તેજવાળા દેવનું તમોગુણરૂપ ધૂમ છે અને રજોગુણ ભસ્મ છે. હવે જે (મુખ્ય અગ્નિ) માં હવિ (ભોગ્ય વસ્તુ) નંખાય છે, આ રીતે યજ્ઞને જાણનારાઓ માને છે. આ પ્રમાણે પ્રાણ અને અપાન વાયુ એ બે ઘૃતના બે ભાગરૂપ છે અને તેઓના મધ્યમાં અગ્નિ૩ (ઉદાન) છે. આ ઉદાનનું ઉત્તમ રૂપ બ્રહ્મને જાણનારા જાણે છે.૪ હવે જે દ્વૈત રહિત છે એ મારા કહેવાથી સાંભળો. દિવસ અને રાત્રિ જોડું છે (વિદ્યા, અવિદ્યા, સ્વપ્ન, જાગરણ ને ઉત્પત્તિ, પ્રલય આ પણ તે રૂપ છે) તે બેના મધ્યમાં હુતાશન (પરબ્રહ્મ) છે. આ ઉદાન નામના બ્રહ્મનું ઉત્તમ રૂપ બ્રાહ્મણો જાણે છે. સત્ અને અસત્ એટલે કાર્ય કારણ અને તે બેના મધ્યમાં હુતાશન એટલે કાર્ય કારણને ભોગવનાર શુદ્ધ બ્રહ્મ છે. આ ઉદાન (પરમ આનંદ)નું ઉત્તમ રૂપ બ્રાહ્મણો જાણે છે. બ્રહ્મ જે સંકલ્પ

---

૧ તેજ સંકલ્પથી જંતુરૂપે પ્રગટ થાય છે. ૨ અદષ્ટથી મળેલી પ્રીતિ વગેરેથી. ૩ જેમ ઘીથી અગ્નિ પ્રકાશે છે તેમ પ્રાણ તથા અપાનને જીતવાથી ઉદાન નામનું પરબ્રહ્મ ભ્રૂકુટીના મધ્યમાં પ્રકાશ પામે છે.

૪ આ સર્વ પ્રશ્નોના ખુલાસા આવી રીતે સમજવા-કોણે આ સૃજાય છે? એનો જવાબ સંકલ્પથી એમ છે. બીજો કોણ પામે છે? એનો ખુલાસો તેનાં મૂળરૂપ ઇચ્છા તથા કર્મ એવો છે. જે સાત્વિક, પ્રાણનું જોડું કહ્યું તે સમાન ને વ્યાન સમજવા. આડું જોડું કહ્યું તેનો જવાબ આનંદ કારણ કાર્યરૂપ જોડાંમાં છે.

નામનાં કારણે કરી સમાન અને વ્યાનવાયુરૂપ.(કારણ ને કાર્ય) થાય છે તે જ કારણથી કર્મ વિસ્તાર પામે છે અને સમાન વાયુવડે કરી તે બ્રહ્મનો નિશ્ચય કરી શકાય છે (આથી એ સમજવાનું છે કે સંકલ્પોને રોકી તટસ્થ રહેવું;) આથી, સમાન, વ્યાન, અને શાંતિના અર્થવાળું સનાતન બ્રહ્મ ત્રણ એક, શાંતિરૂપ છે આ ઉદાન (પરમાનંદ)નું ઉત્તમ રૂપ બ્રાહ્મણો (બ્રહ્મજ્ઞો) જાણે છે.

शान्त्यर्थं व्यानमेकं च शान्तिर्ब्रह्म सनातनम् ।
एतद्रूपमुदानस्य परमं ब्राह्मणाविदुः ॥ १७ ॥

इतिश्री महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अ. ब्रा. चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

અધ્યાય ૨૫ મો. ચાતુર્હોત્ર વિધાન.

ब्राह्मण उवाच--अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
चातुर्होत्रविधानस्य विधानमिह यादृशम् ॥ १ ॥

બ્રાહ્મણ બોલ્યો--જેવો અહિં ચાતુર્હોત્ર વિધિનો વિધિ છે તેવો આ બાબતમાં પણ એક પ્રાચીન ઇતિહાસ કહેવાય છે. હે ભદ્રે ! હે કલ્યાણિ ! સઘળા ચાતુર્હોત્રનો વિધિ વિધિ પ્રમાણે ઉપદિષ્ટ છે માટે મારા કહેવાથી આ અદ્ભુત રહસ્ય સાંભળો. હે શુદ્ધ ભાવવતિ ! કરણ (સાધન, કર્મ, કર્ત્તા, અને મોક્ષ) આ રીતે આ ચારજ હોતાઓ છે કે જેઓથી આ જગત્ ઢંકાએલું છે. જો કે પ્રથમ નાસિકા વગેરે, દશ અને સાત હોતાઓમાં કહેલ છે પણ તેઓમાં કોણ ? કોનું ? કારણ છે એ ત્યાં નથી કહેલું માટે કહે છે. કારણોનાં સર્વ સાધન પૂર્ણપણાથી સાંભળો. નાસિકા, જીભ, ચક્ષુ, ચામડી, પાંચમો કાન, મન, અને બુદ્ધિ આ સાત ગુણ (અવિદ્યા) એજ જેઓનું કારણ છે એવા જાણવા. ગંધ, રસ, રૂપ, શબ્દ, પાંચમો સ્પર્શ, માનવા યોગ્ય, અને જાણવા યોગ્ય આ સાત કર્મરૂપ કારણવાળા (કર્મથી બનેલા) છે. સુંઘનાર, ભક્ષણ કરનાર, જોનાર, બોલનાર, પાંચમો સાંભળનાર, માનનાર અને જાણનાર આ સાત કર્ત્તારૂપ કારણવાળા [1] જાણવા. આ ગુણવાળા સુંઘનાર વગરે સારા અથવા નઠારા, પોતાના ગુણ, ગંધ. વગેરેને ભોગવે છે. હુંજ એક નિર્ગુણ અને અંતરહિત છું. આ સાત, અભિમાનને તજવાથી મોક્ષનાં કારણરૂપ થાય છે. પોતપોતાનાં સ્થાનને વિધિ પ્રમાણે જાણનારા વિદ્વાનોના તે, દેવતારૂપ થયેલા ગુણો નિરંતર હવિને પામે છે. હવે અન્નોને (ગંધ વગેરેને) પામનારો અવિદ્વાન (અભિમાની) મમતાથી બંધાય છે. પોતાને અર્થે અન્ન પચાવનાર મમતાથી નાશ પામે છે. વળી અભક્ષ્યનું ભક્ષણ તથા મદ્યપાન તેને હણે છે. તે અન્નને હણે છે, અને નાશ પામેલું અન્ન ફરી તેને હણે છે. જે આ જાણનાર અન્નનો હણનાર અર્થાત્ અન્ન વગેરે સર્વ પ્રપંચનો આત્મામાં લય કરનાર છે તે ઇશ્વરજ થઇ ફરી તેને ઉત્પન્ન કરે છે. તે જ્ઞાતિ વિષે અન્નથી સૂક્ષ્મ પણ ફેરફાર થતો નથી. માટે મનથી જે પમાય છે, વાણીથી જે જણાય છે, કાનથી જે સંભળાય છે, નેત્રથી જે દેખાય છે, સ્પર્શથી જે સ્પર્શ કરાય છે અને નાકથી જે સુંઘાય છે તે આ સર્વ, મન જેઓમાં છઠ્ઠું છે એવાં હવિઓને નિયમમાં

[1] આથી કર્ત્તાના ભોક્તાપણાને ઇચ્છનારા સાંખ્યનું ખંડન થાય છે.

શાખી મારા માંહેના શરીરમાં રહેલું, ગુણવાન અગ્નિ (કારણ બ્રહ્મ) વાળો, જ્ઞાનરૂપ અગ્નિને આપનાર જેનો જન્મ છે એવો પ્રાણરૂપ સ્તોત્રવાળો, અપાનરૂપ શસ્ત્રવાળો, સર્વના ત્યાગરૂપ સારી દક્ષિણાવાળો, પ્રવૃત્ત થયેલો મારો જે યોગરૂપ યજ્ઞ છે એનો કર્તા (અહંકાર), માનનાર (મન) અને બુદ્ધિરૂપ (જાણનાર) બ્રહ્મજ હોતા ૧ અધ્વર્યુ ૨ અને ઉદ્‌ગાતારૂપ ૩ છે. પ્રશાસ્તા અને તેનું કહેવું છે તે સત્ય વચનરૂપ છે અને મોક્ષરૂપ એની દક્ષિણા છે, એમાં નારાયણને એટલે વેદ અથવા આત્માને જાણનારા જનો પૂર્વે જ્યારે જેઓએ નારાયણ દેવની પ્રાપ્તિ માટે ઇંદ્રિયોને વશપણાથી મેળવી હતી ત્યારે પ્રસન્ન થઈ તેઓ સામ ગાતા હતા. આ દૃષ્ટાંત કહે છે અને તેમાં ઋચાઓ બોલે છે. હે ભીરૂ! તે નારાયણદેવને સર્વના આત્મારૂપ જાણો.

तत्र सामानि गायन्ति तत्र चाहुर्निदर्शनम् ।
देवं नारायणं भीरु सर्वात्मानं निबोधतम् ॥ १७ ॥

इतिश्री महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अ. ब्रा. पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

અધ્યાય ૨૬ મો. દંપતી સંવાદ. (ચાલુ)

ब्राह्मण उवाच—एकः शास्ता न द्वितीयोस्ति शास्ता योहृच्छयस्तमहमनुब्रवीमि ।
तेनैव युक्तः प्रवणादिवोदकं यथा नियुक्तोस्मि तथा वहामि॥१॥

બ્રાહ્મણ બોલ્યો—એક, આજ્ઞા કરનાર પણ બીજો શાસન કરનાર નથી. જે આજ્ઞા કરનાર હૃદયમાં રહેલો છે, હું તેને કહું છું અને તેણેજ જોડેલો જેમ નીચાણમાંથી જળ વહે તેમ વહન કરૂં છું. જગતમાં એક ગુરૂ છે તેથી બીજો ગુરૂ નથી. જે ગુરૂ હૃદયમાં રહેનાર છે તે હું કહું છું, તે ગુરૂએજ સદા સર્વ આજ્ઞા કરેલા છે, બીજા સર્વ દ્વેષ કરનારા, સર્પરૂપ છે. હે પૃથાના પુત્ર! એક બંધુ છે, તેથી બીજો નથી. જે હૃદયમાં રહેલો તેનેજ હું કહું છું, તેણે આજ્ઞા કરેલા બાંધવો બંધુવાળા છે અને સપ્તર્ષિયો અંતરિક્ષમાં શોભે છે. એક સાંભળનાર છે તેથી બીજો નથી. જે હૃદયમાં સુતેલો છે તેનેજ હું કહું છું. તે ગુરૂની પાસે ગુરૂ (ઉત્તમ) વાસ કરી ઈંદ્ર સર્વ લોકોના અમરપણાને પામ્યો છે. એક દ્વેષ કરનાર છે પણ તેથી બીજો નથી. જે હૃદયમાં શયન કરનાર છે તેને અનુસરી હું કહું છું. જગતમાં તે ગુરૂએજ સદા શિખવેલા, સઘળાઓ દ્વેષી સર્પ છે. આ વિષયમાં પણ પ્રજાપતિની પાસે થયેલો સર્પ, દેવ અને ઋષિયોના કારણરૂપ આ પ્રાચીન ઇતિહાસ કહેવાય છે. પૂર્વે પ્રજાપતિને સેવન કરતા એવા દેવ, ઋષિયો, નાગો, અને અસુરો, પૂછવા લાગ્યા કે અમારૂં કલ્યાણ થાય એવું કહો. આ સાંભળી શ્રેય પૂછનારાઓના મધ્યમાં ભગવાને **ओम्** આ રીતે એક, અક્ષરરૂપ બ્રહ્મ શ્રેય કરનાર છે એમ કહ્યું. આ સાંભળી તેઓ દિશાઓ તરફ દોડયા. આ રીતે પોતાના ઉપદેશ અર્થે દોડનાર તેઓનામાં સર્પોને પ્રથમજ પ્રણવના ઉચ્ચાર વખતે મુખના ઉઘડાવા તથા બીડાવામાં દૃષ્ટિ હોવાથી ઉઘડવા બીડાવાથી બને એવાં દશન (કરડવા) માં ભાવ પ્રવૃત્ત થયો. (અર્થાત્ તેઓએ કરડવાને શ્રેયરૂપ માન્યું). અસુરોનો પ્રજાપતિના ઓઠના હાલવામાંજ દૃષ્ટિ હોવાથી દંભમાં (જપ

૧ યજુર્વેદને જાણનાર. ૨ સામ વેદને જાણનાર. ૩ સામ વેદને સમજનાર.

વગેરે દેખાડવામાં) ભાવ સ્વાભાવિક થયો. દેવતાઓ જ્યારે પાર્થના કરે ત્યારે જગતમાં ૐ (ઠીક) એમ આજ્ઞા અપાય છે તેથી દાન શ્રેય કરનાર છે એમ નિશ્ચયવાળા થયા અને મહર્ષિઓ પ્રણવના ઉચ્ચાર વખતે પ્રજાપતિના ઓઠની પ્રવૃત્તિની સમાપ્તિ જોઇ સર્વ પ્રવૃત્તિની સમાપ્તિરૂપ દમ (ઇંદ્રિય નિગ્રહ) ને શ્રેય કરનાર એમ નિશ્ચયથી માનનાર થયા. આ પ્રમાણે એક, શાસ્તા (શિખવનારને પામી) એક, શબ્દથી સંસ્કારને પામેલા, સર્વ, સર્પ, દેવ, ઋષિ અને દાનવો જુદા જુદા નિશ્ચયવાળા થયા માટે આ (હૃદયમાં રહેલો) યથાર્થ કહેવાના વિષયને સાંભળે છે, ગ્રહણ કરે છે અને તે પૂછનારાને વારંવાર સંભળાવે છે તથા ગ્રહણ કરાવે છે, એથી બીજો ગુરૂ નથી. તેની આજ્ઞા થયા પછી કર્મ પ્રવૃત્ત થાય છે માટે હૃદયમાં રહેલો ગુરૂ, જાણનાર, સાંભળનાર અને દ્વેષ કરનાર છે. જગતમાં પાપેકરી આચરણ કરનાર પાપ કરનાર થાય છે અને જગતમાં શુભે કરી વિચરનાર શુભ આચરનારો થાય છે. જે ઇચ્છાથી ઇંદ્રિયોના સુખમાં પ્રીતિવાળો છે તે કામચારી થાય છે અને જે સદા ઇંદ્રિયોને જીતવામાં પ્રીતિવાળો છે એ બ્રહ્મચારી છે. જે વ્રત તથા કર્મરહિત છતાં ફક્ત બ્રહ્મમાં રહેલો, બ્રહ્મરૂપ થયેલો જગતમાં ફરનાર થાય છે, એ બ્રહ્મચારી છે. તેનાં સમિધ (કાષ્ટ) રૂપ બ્રહ્મજ છે. તેનો બ્રહ્મથી થયેલો અગ્નિ પણ બ્રહ્મરૂપ છે, તેનું જળ બ્રહ્મ અને ગુરૂ બ્રહ્મ છે તથા તે બ્રહ્મમાં સમધિવાળો છે. આવું, આજ, સૂક્ષ્મ બ્રહ્મચર્ય પંડિતોએ માનેલું છે અને શરીરને (તત્વ) જાણનારાએ આજ્ઞા કરેલાઓ તેને જાણી પ્રાપ્ત થાય છે.

एतदेवेदृशं सूक्ष्मं ब्रह्मचर्यं विदुर्बुधाः ।
विदित्वा चान्वपद्यन्त क्षेत्रज्ञेनानुदर्शिताः ॥ १८ ॥

इतिश्री महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अ. ब्रा. षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

અધ્યાય ૨૭ મો. સંસાર અને બ્રહ્મવન.

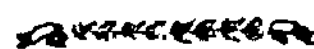
ब्राह्मण उवाच—सङ्कल्पदंशमशकं शोकहर्षहिमातपम् ॥
मोहान्धकारतिमिरं लोभव्याधिसरीसृपम् ॥ १ ॥

બ્રાહ્મણ બોલ્યો—જેમાં સંકલ્પોરૂપ, ડાંસ અને મચ્છરો છે, જેમાં શોક તથા હર્ષરૂપ ટાઢ, તડકો છે, જેમાં મોહાંધકારરૂપ તમ છે, જેમાં લોભ અને રોગોરૂપ સર્પો છે ને જેમાં કામ તથા ક્રોધરૂપ વિરોધ કરનાર છે તે બંધન કરનારા, એકેજ ઉલ્લંઘન કરાય એવા માર્ગ (સંસાર) ને ઓળંગી જે મહા દુઃખે કરી જવાય એવું મ્હોટું વન (બ્રહ્મ) છે તે પ્રત્યે હું પેઠો છું. બ્રાહ્મણી પૂછવા લાગી—હે મહા પંડિત ! તે વન ક્યાં છે ? વૃક્ષો ક્યાં ? નદીઓ કયી ? ગિરિયો કયા ? પર્વતો કયા ? અને તે વન કેટલા માર્ગમાં છે ? બ્રાહ્મણ બોલ્યો—જે જુદાપણું છે એ તે વન નહિ. જે કંઇ સુખ છે તેથી બીજું એ અભેદ, થયેલાં આકાશરૂપ નથી. જે કંઇ દુઃખને મટાડનાર સ્વર્ગ વગેરે છે તેથી બીજું, તેથી બીજું અતિ નનું નથી, તેથી અતિ મોટું નથી, તેથી અતિ સૂક્ષ્મ નથી અને તેની સમ, બીજું સુખ નથી. તેમાં પેસી દ્વિજો શોક કરતા નથી તથા હર્ષ પામતા નથી. કોઇથી તેઓ બીતા નથી અને તેઓથી પણ કોઇ ભય પામતા નથી. તે વનમાં સાત મોટાં વૃક્ષો

(મહત્તત્વ, અહંકાર અને પાંચ તન્માત્રાઓ) છે. સાત ફળ (યાગ વગેરે), સાત અતિથિઓ (યાગ ક્રિયાઓ), સાત આશ્રમો (કર્તા), સાત સમાધિઓ (પ્રીતિ વગેરે) અને સાત દીક્ષાઓ (જુદા જુદા ધર્મોને ગ્રહણ કરવારૂપ) આ અરણ્યનું રૂપ છે; તેમાં શબ્દ વગેરે પાંચ રૂપવાળાં, શબ્દ વગેરેના અનુભવરૂપ દિવ્ય પુષ્પોને તથા તેઓથી થયેલી પ્રીતિ વગેરે રૂપ ફળોને સરજનારાં મનરૂપ વૃક્ષો બ્રહ્મરૂપ વનને વ્યાપીને રહેલાં છે, તેમાં સારા વર્ણોવાળાં (ધોળા પીળા વગેરે રંગોવાળાં) બે સુખ તથા દુઃખરૂપ વર્ણોવાળાં પુષ્પો અને ફળોને ઉત્પન્ન કરતાં, નેત્રોરૂપ વૃક્ષો તે વનને વ્યાપી રહેલાં છે. સ્વર્ગ વગેરે રૂપ સુગંધવાળાં, બે વર્ણવાળાં, પુષ્પો તથા ફળોને પેદા કરનારાં ઝાડ તે વનને વ્યાપી રહેલાં છે. સુગંધવાળાં, સુખરૂપ એક વર્ણવાળાં પુષ્પો તથા ફળોને સુજતાં, ધ્યાન વગેરે રૂપ વૃક્ષો તે વનને વ્યાપી રહેલાં છે. બહુ ન જણાય એવા સ્વરૂપવાળાં પુષ્પો તથા ફળોને સરજનારાં, બુદ્ધિ ને મનરૂપ બે મોટાં વૃક્ષો તે વનને વ્યાપીને રહેલાં છે. એ વનમાં સારાં બુદ્ધિને મનરૂપ સ્રુક્ તથા સુવવાળો, બ્રહ્મને જાણનાર આત્મારૂપ એક અગ્નિ છે. પાંચ ઇંદ્રિયોરૂપ કાષ્ઠો છે તે મન વગેરો (હુતદ્રવ્યો) થી થયેલા સાત મોક્ષ[1] દીક્ષાઓને ફળે છે. એના ગુણો ફળોરૂપ છે, અને ફળોને ઇચ્છનારા અતિથિયો (દેવતાઓ) છે, તે તે ઠેકાણે મહર્ષિઓ (ઇંદ્રિયોના અધિષ્ઠાતા દેવતાઓ) અતિથિપણાને ગ્રહણ કરે છે. જ્યારે સત્કાર પામેલા તેઓ લીન થાય છે ત્યારે બીજું વન ગમે છે. જે સજ્જનો મોક્ષરૂપ ફળવાળાં, શાંતિરૂપ છાયાથી યુક્ત જ્ઞાનના આશ્રયવાળાં, અને અંતઃશરીરને જાણનાર આત્મારૂપ સૂર્યવાળાં બુદ્ધિરૂપ વૃક્ષને જાણે છે, તેઓને ફરી ભય થતો નથી. તે વૃક્ષનો ઉંચો, નીચો અને આડો અંત જણાતો નથી. તે વૃક્ષને જાણનારા વિષે નાસિકા વગેરે નિવૃત્તિઓરૂપ સાત સ્ત્રીઓ જલદી સંકલ્પોને સિદ્ધ કરનાર, પુરૂષને વશ ન કરવાથી નીચું સુખ કરનાર, ચૈતન્ય જ્યોતિવાળી વસે છે; જેઓ પ્રજાઓથી સત્યને અસત્યતા પ્રમાણે ઉત્તમતાથી સર્વ રસોને લે છે, તેમાંજ સાત સિદ્ધ, બ્રહ્મર્ષિયો વસિષ્ઠ વગેરેની સાથે રહે છે અને ફરી તેમાં ઉદ્યોગ કરે છે. યશ, કીર્તિમાન્, દીપ્તિમાન્, ભાગ્યવાન્, વિજયવાન્ અને સિદ્ધ તેજવાળા અને સાત જ્યોતિ એજ સૂર્યને અનુસરે છે. તેમાં બ્રહ્મથી થયેલા જળને ધારણ કરનારી નદીઓ, સરિત્, ગિરિઓ તથા પર્વતો ટુંકાણથી રહેલા છે, તે અતિગૂઢ, યોગ યજ્ઞના વિસ્તારનાં સ્થાનરૂપ, હૃદયના આકાશમાં નદીઓનો સંગમ થાય છે જેથી પોતાના આત્માવડે તૃપ્ત થયેલા તેઓ સાક્ષાત્ બ્રહ્મને પામે છે કે જેઓ થોડી આશાવાળા, સારાં વ્રતોને ઇચ્છનારા, તપથી જેઓનાં પાપ બળેલાં છે એવા થઇ આત્માને પરમાત્મામાં રાખી બ્રહ્મને સેવે છે. આમાં વિદ્યાવડે પંમાય એવા બ્રહ્મરૂપ અરણ્યને જાણનારા જનો બુદ્ધિની ગતિને અનુસરી તે અરણ્ય (બ્રહ્મ) ને જાણી શાંતિને વખાણે છે. આવાં આજ, પુણ્યકારી અરણ્યને બ્રહ્મને જાણનારા જાણે છે અને તેને દર્શાવનારા આત્મસ્થી જાણી તેને અનુસરે છે.

एतदेवेदृशं पुण्यमरण्य ब्राह्मणा विदुः ।
विदित्वा चानुतिष्ठान्ति क्षेत्रज्ञेनानुदर्शिना ॥ २४ ॥

इतिश्री महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अ. ब्रा. सप्तविंशतितमोऽध्यायः ॥२७॥

---

૧ સાત મોક્ષ દ્રવ્યોના સમજવા.

વગેરે દેખાડવામાં) ભાવ સ્વાભાવિક થયો. દેવતાઓ જ્યારે પાર્થના કરે ત્યારે જગતમાં ૐ (ઠીક) એમ આજ્ઞા અપાય છે તેથી દાન શ્રેય કરનાર છે એમ નિશ્ચયવાળા થયા અને મહર્ષિઓ પ્રણવના ઉચ્ચાર વખતે પ્રજાપતિના ઓઠની પ્રવૃત્તિની સમાપ્તિ જોઇ સર્વ પ્રવૃત્તિની સમાપ્તિરૂપ દમ (ઇંદ્રિય નિગ્રહ) ને શ્રેય કરનાર એમ નિશ્ચયથી માનનાર થયા. આ પ્રમાણે એક, શાસ્તા (શિખવનારને પામી) એક, શબ્દથી સંસ્કારને પામેલા, સર્વ, સર્પ, દેવ, ઋષિ અને દાનવો જુદા જુદા નિશ્ચયવાળા થયા માટે આ (હૃદયમાં રહેલો) યથાર્થ કહેવાના વિષયને સાંભળે છે, ગ્રહણ કરે છે અને તે પૂછનારાને વારંવાર સંભળાવે છે તથા ગ્રહણ કરાવે છે, એથી બીજો ગુરૂ નથી. તેની આજ્ઞા થયા પછી કર્મ પ્રવૃત્ત થાય છે માટે હૃદયમાં રહેલો ગુરૂ, જાણનાર, સાંભળનાર અને દ્વેષ કરનાર છે. જગતમાં પાપેકરી આચરણ કરનાર પાપ કરનાર થાય છે અને જગતમાં શુભે કરી વિચરનાર શુભ આચરનારો થાય છે. જે ઇચ્છાથી ઇંદ્રિયોના સુખમાં પ્રીતિવાળો છે તે કામચારી થાય છે અને જે સદા ઇંદ્રિયોને જીતવામાં પ્રીતિવાળો છે એ બ્રહ્મચારી છે. જે વ્રત તથા કર્મરહિત છતાં ફક્ત બ્રહ્મમાં રહેલો, બ્રહ્મરૂપ થયેલો જગતમાં ફરનાર થાય છે, એ બ્રહ્મચારી છે. તેનાં સમિધ (કાષ્ટ) રૂપ બ્રહ્મજ છે. તેનો બ્રહ્મથી થયેલો અગ્નિ પણ બ્રહ્મરૂપ છે, તેનું જળ બ્રહ્મ અને ગુરૂ બ્રહ્મ છે તથા તે બ્રહ્મમાં સમાધિવાળો છે. આવું, આજ, સૂક્ષ્મ બ્રહ્મચર્ય પંડિતોએ માનેલું છે અને શરીરને (તત્વ) જાણનારાએ આજ્ઞા કરેલાઓ તેને જાણી પ્રાપ્ત થાય છે.

एतदेवेदृशं सूक्ष्मं ब्रह्मचर्यं विदुर्बुधाः ।
विदित्वा चान्वपद्यन्त क्षेत्रज्ञेनानुदर्शिताः ॥ १८ ॥

इतिश्री महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अ. ब्रा. षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

અધ્યાય ૨૭ મો. સંસાર અને બ્રહ્મવન.

ब्राह्मण उवाच—सङ्कल्पदंशमशकं शोकहर्षहिमातपम् ॥
मोहान्धकारतिमिरं लोभव्याधिसरीसृपम् ॥ १ ॥

બ્રાહ્મણ બોલ્યો—જેમાં સંકલ્પોરૂપ, ડાંસ અને મચ્છરો છે, જેમાં શોક તથા હર્ષરૂપ ટાઢ, તડકો છે, જેમાં મોહાંધકારરૂપ તમ છે, જેમાં લોભ અને રોગોરૂપ સર્પો છે ને જેમાં કામ તથા ક્રોધરૂપ વિરોધ કરનાર છે તે બંધન કરનારા, એકેજ ઉલ્લંઘન કરાય એવા માર્ગ (સંસાર) ને ઓળંગી જે મહા દુઃખે કરી જવાય એવું મ્હોટું વન (બ્રહ્મ) છે તે પ્રત્યે હું પેઠો છું. બ્રાહ્મણી પૂછવા લાગી—હે મહા પંડિત ! તે વન ક્યાં છે ? વૃક્ષો ક્યાં ? નદીઓ કયી ? ગિરિયો કયા ? પર્વતો કયા ? અને તે વન કેટલા માર્ગમાં છે ? બ્રાહ્મણ બોલ્યો—જે જુદાપણું છે એ તે વન નહિ. જે કંઇ સુખ છે તેથી બીજું એ અભેદ, થયેલાં આકાશરૂપ નથી. જે કંઇ દુઃખને મટાડનાર સ્વર્ગ વગેરે છે તેથી બીજું, તેથી બીજું, અતિ નનું નથી, તેથી અતિ મોટું નથી, તેથી અતિ સૂક્ષ્મ નથી અને તેની સંમ, બીજું સુખ નથી. તેમાં પેસી દ્વિજો શોક કરતા નથી તથા હર્ષ પામતા નથી. કોઇથી તેઓ બીતા નથી અને તેઓથી પણ કોઇ ભય પામતા નથી. તે વનમાં સાત મોટાં વૃક્ષો

(મહત્તત્વ, અહંકાર અને પાંચ તન્માત્રાઓ) છે. સાત ફળ (યાગ વગેરે), સાત અતિથિઓ (યાગ ક્રિયાઓ), સાત આશ્રમો (કર્તા), સાત સમાધિઓ (પ્રીતિ વગેરે) અને સાત દીક્ષાઓ (જુદા જુદા ધર્મોને ગ્રહણ કરવારૂપ) આ અરણ્યનું રૂપ છે; તેમાં શબ્દ વગેરે પાંચ રૂપવાળાં, શબ્દ વગેરેના અનુભવરૂપ દિવ્ય પુષ્પોને તથા તેઓથી થયેલી પ્રીતિ વગેરે રૂપ ફળોને સૃજનારાં મનરૂપ વૃક્ષો બ્રહ્મરૂપ વનને વ્યાપીને રહેલાં છે, તેમાં સારા વર્ણોવાળાં (ધોળા પીળા વગેરે રંગોવાળાં) બે સુખ તથા દુઃખરૂપ વર્ણોવાળાં પુષ્પો અને ફળોને ઉત્પન્ન કરતાં, નેત્રોરૂપ વૃક્ષો તે વનને વ્યાપી રહેલાં છે. સ્વર્ગ વગેરે રૂપ સુગંધવાળાં, બે વર્ણવાળાં, પુષ્પો તથા ફળોને પેદા કરનારાં ઝાડ તે વનને વ્યાપી રહેલાં છે. સુગંધવાળાં, સુખરૂપ એક વર્ણવાળાં પુષ્પો તથા ફળોને સૃજતાં, ધ્યાન વગેરે રૂપ વૃક્ષો તે વનને વ્યાપી રહેલાં છે. બહુ ન જણાય એવા સ્વરૂપવાળાં પુષ્પો તથા ફળોને સૃજનારાં, બુદ્ધિ ને મનરૂપ બે મોટાં વૃક્ષો તે વનને વ્યાપીને રહેલાં છે. એ વનમાં સારાં બુદ્ધિને મનરૂપ સુક્ તથા સ્રુવવાળો, બ્રહ્મને જાણનાર આત્મારૂપ એક અગ્નિ છે. પાંચ ઇંદ્રિયોરૂપ કાષ્ઠો છે તે મન વગેરે[૧] (હુતદ્રવ્યો) થી થયેલા સાત મોક્ષ દીક્ષાઓને ફળે છે. એના ગુણો ફળોરૂપ છે, અને ફળોને ઇચ્છનારા અતિથિયો (દેવતાઓ) છે, તે તે ઠેકાણે મહર્ષિઓ (ઇંદ્રિયોના અધિષ્ઠાતા દેવતાઓ) અતિથિપણાને ગ્રહણ કરે છે. જ્યારે સત્કાર પામેલા તેઓ લીન થાય છે ત્યારે બીજું વન ગમે છે. જે સજ્જનો મોક્ષરૂપ ફળવાળાં, શાંતિરૂપ છાયાથી યુક્ત જ્ઞાનના આશ્રયવાળાં, અને અંતઃશરીરને જાણનાર આત્મારૂપ સૂર્યવાળાં બુદ્ધિરૂપ વૃક્ષને જાણે છે, તેઓને ફરી ભય થતો નથી. તે વૃક્ષનો ઉંચો, નીચો અને આડો અંત જણાતો નથી. તે વૃક્ષને જાણનારા વિષે નાસિકા વગેરે નિવૃત્તિઓરૂપ સાત સ્ત્રીઓ જલદી સંકલ્પોને સિદ્ધ કરનાર, પુરૂષને વશ ન કરવાથી નીચું મુખ કરનાર, ચૈતન્ય જ્યોતિવાળી વસે છે; જેઓ પ્રજાઓથી સત્યને અસત્યતા પ્રમાણે ઉત્તમતાથી સર્વ રસોને લે છે, તેમાંજ સાત સિદ્ધ, સપ્તર્ષિયો વસિષ્ઠ વગેરેની સાથે રહે છે અને ફરી તેમાં ઉદ્યોગ કરે છે. યશ, કીર્તિમાન્, દીપ્તિમાન્, ભાગ્યવાન્, વિજયવાન્ અને સિદ્ધ તેજવાળા અને સાત જ્યોતિ એજ સૂર્યને અનુસરે છે. તેમાં બ્રહ્મથી થયેલા જળને ધારણ કરનારી નદીઓ, સરિત્, ગિરિઓ તથા પર્વતો ટુંકાણથી રહેલા છે, તે અતિગૂઢ, યોગ યજ્ઞના વિસ્તારનાં સ્થાનરૂપ, હૃદયનાં આકાશમાં નદીઓનો સંગમ થાય છે જેથી પોતાના આત્માવડે તૃપ્ત થયેલા તેઓ સાક્ષાત્ બ્રહ્મને પામે છે કે જેઓ થોડી આશાવાળા, સારાં વ્રતોને ઇચ્છનારા, તપથી જેઓનાં પાપ બળેલાં છે એવા થઇ આત્માને પરમાત્મામાં રાખી બ્રહ્મને સેવે છે. આમાં વિદ્યાવડે પમાય એવા બ્રહ્મરૂપ અરણ્યને જાણનારા જનો બુદ્ધિની ગતિને અનુસરી તે અરણ્ય (બ્રહ્મ) ને જાણી શાંતિને વખાણે છે. આવાં આજ, પુણ્યકારી અરણ્યને બ્રહ્મને જાણનારા જાણે છે અને તેને દર્શાવનારા આત્માથી જાણી તેને અનુસરે છે.

एतदेवेदृशं पुण्यमरण्य ब्राह्मणा विदुः ।
विदित्वा चानुतिष्ठान्ति क्षेत्रज्ञेनानुदर्शिना ॥ २४ ॥

इतिश्री महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अ. ब्रा. सप्तविंशतितमोऽध्यायः ॥२७॥

---

૧ સાત મોક્ષ દ્રવ્યોના સમજવા.

તે રાજાને ઘણી ડાળવાળા વૃક્ષને કાપે તેમ કાપવા લાગ્યા. તેને નાશ પામેલો, પડેલો જોઇ મળેલા સર્વ બાંધવો તરવાર તથા શક્તિઓ લેઇ ભૃગુકુળમાં થયેલા પરશુરામને ચોતરફથી નસાડવા લાગ્યા. પરશુરામ પણ ધનુષ્ય લઇ રથ પ્રત્યે ચઢી સત્વર બાણોની વૃષ્ટિઓ કરતા રાજાનાં સૈન્યને નાશ પમાડવા લાગ્યા; ત્યારે જમદગ્નિના પુત્ર નામના ભયથી પીડા પામેલા કેટલાક ક્ષત્રિયો સિંહે પીડેલા મૃગોની પેઠે પર્વતરૂપ કોટરો પ્રત્યે પેઠા, તેના ભયથી તથા બ્રાહ્મણોના ન દેખાવાથી પોતાનું કહેલું કર્મ ન કરનારા તે (ક્ષત્રિયોની) પ્રજા શૂદ્રપણાને પામી. એવી રીતે ક્ષત્રિયના ધર્મવાળાને ઉદય નાશ થવાથી તેઓ, દ્રવીડ, આભીર (આયર) અને પુંડ્ર શબરો (ભીલો) સહિત શૂદ્રપણાને પામ્યા. જ્યારે ક્ષત્રિય જાતિ વારંવાર નાશ પામેલા વીરોવાળી થઇ ત્યારે બ્રાહ્મણોએ ક્ષત્રિયને ઉત્પન્ન કરાવ્યા તેને પણ જમદગ્નિના પુત્રે કાપી નાખ્યા. આ રીતે એકવીસમા યજ્ઞના અંતમાં દિવ્ય, મધુર, અને સર્વ લોકે સાંભળેલી શરીર વગરની વાણી (આકાશ વાણી) પરશુરામને કહેવા લાગી કે, હે તાત! હે રામ! હે રામ! નિવૃત્ત થાઓ, ફરી ફરી નીચ ક્ષત્રિયોને પ્રાણ સાથે વિયોગ પમાડવામાં કયો ગુણ જુઓ છો? તેમજ તે વખને ઋચીક વગેરે તેના પિતામહોએ મહાત્મા પરશુરામને કહ્યું કે હે મહાભાગ! નિવૃત્ત થાઓ (આથી બંધ પડો). આ સાંભળી પિતાના વધને ન સહન કરનારા પરશુરામે ઋષિયોને કહ્યું કે તમે અહિં મને નિવારણ કરવા યોગ્ય નથી. પિતૃઓ બોલ્યા—હે જીતનારાઓમાં ઉત્તમ! તમે ક્ષત્ર બંધુઓને[1] હણવા યોગ્ય નથી. બ્રાહ્મણ થયેલા તમોએ રાજાઓને હણવા યોગ્ય નથી."

नार्हसे क्षत्रबन्धूस्त्वं निहन्तुं जयतांवर ।
नेह युक्तं त्वया हन्तुं ब्राह्मणेन सतान्नृपान् ॥ २२ ॥

इतिश्री महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनुगीतापर्वणि एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

અધ્યાય ૩૦ મો. અલર્ક અને સમુદ્ર.

पितर ऊचुः—अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
श्रुत्वा च तत्तथा कार्यं भवताद्विजसत्तम ॥ १ ॥

પિતૃ બોલ્યા—હે દ્વિજોમાં શ્રેષ્ઠ! અહિં પણ એક પ્રાચીન ઇતિહાસ કહેવાય છે તે સાંભળી તમારે તેમ કરવું. પૂર્વે અતિ મોટો એક તપસ્વી ધર્મને જાણનાર, સત્યને બોલનાર મહાત્મા, અતિ દૃઢ વ્રતવાળો, અલર્ક નામે રાજર્ષિ હતો, તેણે ધનુષથી સમુદ્ર પર્યંત આ પૃથ્વીને જીતી અતિ મુશ્કેલ કર્મ કરી મન સૂક્ષ્મ વિચારમાં ધારણ કર્યું હતું. હે મોટી મતિવાળા! અતિ મોટાં શત્રુના જય વગેરે કર્મને તજી વૃક્ષોનાં મૂળોમાં બેઠેલા તે રાજાને સૂક્ષ્મ એવા બ્રહ્મને પામવા ચિંતા થઇ. અલર્ક બોલ્યો—મારા મનનું બળ ગયું છે અને મનને જીતવાથી જરૂર જય છે. ઇંદ્રિયોરૂપ શત્રુઓએ ઘેરેલો હું પછી બીજે (બહારના શત્રુઓ માટે) બાણો ધારણ કરીશ. આ મન ચપળતાથી સર્વ મનુષ્યો પ્રત્યે કર્મ કરવા

---

૧ કોઇની શૂરતા વગેરે ગુણોમાં સ્પર્ધા થવાથી કંઇ કહેવું હોય ત્યારે બંધુ શબ્દ વપરાય છે જેમકે બ્રહ્મબંધુ, ક્ષત્રબંધુ.

ઇચ્છે છે તે મન પ્રત્યે હું અતિ તીક્ષ્ણ અગ્ર ભાગવાળાં બાણો નાંખીશ. મન બોલ્યું—હે અલર્ક ! કોઇ રીતે પણ આ બાણો મને તરી જશે નહિ પણ તમારાંજ મર્મસ્થાનને ભેદશે, અને મર્મના ભેદાવાથી તમે મરશો માટે જે બાણોથી તમે મને મારી શકો તે બીજાં બાણોને જુવો. આ વચન સાંભળ્યા પછી પણ વિચાર કર્યા વિના તે વખતે આવાં વચન બોલ્યો. અલર્ક કહેવા લાગ્યો—નાસિકા અતિ ઘણા ગંધોને સુંઘી તેઓનેજ ઇચ્છે છે માટે હું તે પ્રત્યે તીક્ષ્ણ બાણો ફેંકીશ. નાસિકા બોલી—હે અલર્ક ! કોઇ રીતે પણ આ બાણો મને તરશે નહિ અને તમારૂંજ મર્મ ભેદશે. પછી ભેદ પામેલા મર્મવાળા તમે મરશો માટે બીજાં બાણો જુવો કે જેઓવડે તમે મને હણો. તે સાંભળી તે (રાજા) વિચાર્યા પછી તે સમયે વચન બોલ્યો. અલર્ક કહેવા લાગ્યો—આ જીભ સ્વાદવાળા રસોને ભોગવી તેઓનેજ ચાહે છે માટે હું જીભ પ્રત્યે તીક્ષ્ણ બાણો છોડીશ. જીભ બોલી—હે અલર્ક ! કોઇ રીતે પણ આ બાણો મને પાર પામશે નહીં અને તમારૂંજ મર્મસ્થાન ભેદશે. પછી ભિન્ન થયેલ મર્મવાળા તમે મરણ પામશો; માટે જે બાણોથી મને હણી શકો તે બીજાં બાણોને લ્યો, તે વાક્ય સાંભળ્યા પછી વિચારી તે વખત તે વચન બોલ્યો. અલર્ક કહેવા લાગ્યો—ચામડી વિવિધ સ્પર્શોને અડી તેઓનેજ ઇચ્છે છે માટે જુદા જુદા પ્રકારનાં બાણોથી ત્વચાને ભેદીશ. ત્વચા બોલી—હે અલર્ક ! આ બાણો મને તરી શકનાર નથી, તમારાંજ મર્મને ભેદશે અને મર્મનો ભેદ થવાથી આપ મૃત્યુ પામશો; માટે બીજાં બાણોને લ્યો કે જેઓએ કરી તમે મને મારી શકો. તે સાંભળી ફરીને વિચાર કરીને તે સમયે વચન બોલ્યો. અલર્ક કહેવા લાગ્યો—જુદા જુદા પ્રકારના શબ્દો સાંભળી ફરીથી તેઓનેજ કાન ઇચ્છે છે માટે હું તીક્ષ્ણ બાણોને કાન તરફ ફેંકીશ. કાન કહેવા લાગ્યો—હે અલર્ક ! આ બાણો કોઇ પ્રકારે મને તરી જનારાં નથી પણ તમારાં મર્મને ભેદશે અને પછી તમે જીવિતને તજશો; માટે બીજાં બાણો જુવો કે જેઓ વડે તમે મને મારી શકો. તે સાંભળ્યા પછી વિચારી ફરીને વચન બોલ્યો. અલર્ક કહેવા લાગ્યો—ચક્ષુ ઘણાં રૂપોને જોઇ તેઓનેજ ઇચ્છે છે માટે હું તીક્ષ્ણ બાણોએ કરી તેને હણીશ. ચક્ષુ બોલ્યું—હે અલર્ક ! આ બાણો કોઇ પણ રીતે મને તરશે નહિ, તમારાંજ મર્મને ભેદશે અને મર્મ ભિન્ન થવાથી મરશો માટે બીજાં બાણો જુવો કે જેઓથી તમે મને મારી શકો; તે સાંભળ્યા પછી વિચાર કરી પાછળથી તે વચન બોલ્યો. અલર્ક કહેવા લાગ્યો આ બુદ્ધિ જ્ઞાને કરી બહુ પ્રકારના નિશ્ચયોને દઢ કરી શકે છે માટે હું બુદ્ધિ પ્રત્યે તીક્ષ્ણ બાણો છોડીશ. બુદ્ધિ બોલી—હે અલર્ક ! કોઇ પણ પ્રકારે આ બાણો મને ઉલ્લંઘનાર નથી, તમારાંજ મર્મને ભેદશે અને જેનું મર્મ ભેદ પામેલું છે એવા તમે મરણ પામશો માટે બીજાં બાણો જુઓ કે જેઓથી તમે મને હણી શકો. બ્રાહ્મણ બોલ્યો—આ સાંભળ્યા પછી અલર્કે જ્યારે ત્યાંજ દુષ્કર, ભયંકર તપ કરી શક્તિથી એ સાત વસ્તુ વિષે ઉત્તમ બાણ બીજું જોયું નહિ ત્યારે અતિ સાવધાન ચિત્તવાળો થઇ તે સમર્થ રાજા વિચાર કરવા લાગ્યો અને હે દ્વિજશ્રેષ્ઠ ! ઘણા કાળ સુધી વિચાર કરી અલર્કે યોગથી ઉત્તમ શ્રેય બીજું જાણ્યું નહિ. મતિમાનોમાં ઉત્તમ એવો તે મનને એકદમ નિશ્ચલ કરી યોગ પ્રત્યે રહ્યો અને વીર્યવાન તે રાજા ઝટ એક બાણથી ઇંદ્રિયોને હણવા લાગ્યો. અને યોગથી પરમાત્મામાં પ્રવેશ કરી ઉત્તમ સિદ્ધિને પામ્યો; આમ છતાં પણ વિસ્મય પામેલા રાજર્ષિએ આ ગાથા ગાઇ કે અહો કષ્ટ છે કે ભોગ ને તૃષ્ણાથી યુક્ત થયેલા અમે (અમોએ) પ્રથમ

રાજ્ય સેવ્યું અને બહારનું સઘળું કર્યું પણ યોગથી (રાજયોગથી) ઉત્તમ બીજું સુખ નથી એવું જાણ્યું નહિ. માટે હે રામ! તમે પણ આવું જાણો. ક્ષત્રિયોને હણો માં અને ઘોર તપ કરો, તેથી શ્રેય (કલ્યાણ) પામશો. આ પ્રમાણે પિતામહો (પિતૃ) એ કહેલા તે અતિ મોટાં ભાગ્યવાળા, જમદગ્નિના પુત્ર, પરશુરામ ઘોર તપ કરવા લાગ્યા અને દુઃખે પમાય એવી સિદ્ધિ પામ્યા.

इत्युक्तः स तपोघोरं जामदग्न्यः पितामहैः ।
आस्थितः सुमहाभागो ययौ सिद्धिं च दुर्गमाम् ॥ ३३ ॥

इतिश्री महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अ. ब्रा. त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

અધ્યાય ૩૧ મો. ગુણવર્ણન.

ब्राह्मण उवाच—त्रयोवैरिप ोलोके नवधा गुणतः स्मृताः
प्रहर्षः प्रीतिरानन्दस्त्रयस्ते सात्विका गुणाः ॥ १ ॥

બ્રાહ્મણ બોલ્યો—જગતમાં ત્રણ શત્રુઓ ગુણથી નવ પ્રકારે કહેલા છે, તેઓમાં પ્રહર્ષ, ૧ પ્રીતિ ૨ અને આનંદ ૩, તે ત્રણ ગુણો સાત્વિક છે. તૃષ્ણા, ક્રોધ તથા અભિસંરંભ ૪, એ ત્રણ ગુણો રાજસ કહેલા છે. શ્રમ, તંદ્રા ૫ અને મોહ, એ ત્રણ તામસ ગુણો છે. આ ગુણોને બાણોના સમૂહોથી કાપી ધૈર્યવાન, તંદ્રારહિત, શાંત મનવાળો અને ઇંદ્રિયોને જીતનારો મનુષ્ય શત્રુઓને જીતવા સમર્થ થાય છે. આ વિષયમાં પુરાણ વિધિને જાણનારા જનો કથા કહે છે કે જે પૂર્વે શાંતિ પામતા, અંબરીષ રાજાએ કહી હતી. જ્યારે દોષો વધ્યા અને સારા ગુણો બાધ પામવા લાગ્યા ત્યારે મહા યશસ્વી અંબરીષે વેગ અથવા બળથી રાજ્ય ગ્રહણ કર્યું અને તે પોતાના દોષોને દબાવી તથા સારા ગુણોનો સત્કાર કરી મોટી સિદ્ધિ પામ્યા અને આ વાતો કહેવા લાગ્યા કે મેં બહુ દોષોને જીત્યા અને સર્વ શત્રુઓને હણ્યા પણ એક, જે અતિ મોટો હણવા યોગ્ય દોષ છે તેને મેં નથી હણ્યો. જેણે યુક્ત જીવ તૃષ્ણા રહિતપણાને પામતો નથી તથા તૃષ્ણાએ પીડેલો, નીચ કર્મો પ્રત્યે દોડતો જ્ઞાન પામતો નથી. વળી જેણે પ્રેરણા કરેલો નર ન કરવા યોગ્યને પણ સેવે છે. તે દુઃખ દેનારા લોભને તીક્ષ્ણ તરવારોથી કાપો, કેમકે લોભથી તૃષ્ણા થાય છે, તેથી ચિંતા પ્રવૃત્ત થાય છે અને તે લોભને ઇચ્છનારો રાજસ ગુણોને પામે છે. જ્યારે તે ગુણોની પ્રાપ્તિ થાય છે ત્યારે તામસ ગુણોને પામે છે. ગુણોથી મળેલાં દેહનાં બંધનવાળો તે ફરી ફરી જન્મે છે, કર્મને ઇચ્છે છે અને જન્મે કરી જ્યારે જન્મનો ક્ષય થાય છે ત્યારે ભેદ પામેલ, વિખરાઇ ગયેલ દેહવાળો બની ફરી મૃત્યુ પામે છે; માટે એ લોભને સારી રીતે જાણી ધૈર્યથી કબજામાં રાખી આત્મા વિષે રાજ્ય (પરમ આનંદરૂપ) ઇચ્છવું. અહિં એ રાજ્ય છે એથી બીજું રાજ્ય નથી અને આત્મા જ યં-

૧ પ્રિયની પ્રાપ્તિના નિશ્ચયમાં જે સુખ થાય છે તે. ૨ પ્રિયની પ્રાપ્તિમાં જે સુખ છે તે. ૩ પ્રિયના ભોગમાં જે સુખ છે તે. ૪ દ્વેષનો ભરાવો. ૫ નિદ્રાના આદિ અને અંતમાં થતું આલસ્ય.

અયોગ્ય રાજા જાણેલો છે. આ રીતે એક લોભને કાપી નાંખનારા, યશસ્વી અંબરીષ રાજાએ ઉત્તમ રાજ્યને આગળ કરી કથા કહેલી છે.

इति राज्ञाम्बरीषेण गाथागीता यशस्विना ।
अधिराज्यं पुरस्कृत्य लोभमेकं निकृन्तता ॥ १ ॥

इतिश्री महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि एकत्रिंशोऽध्यायः ॥३१॥

અધ્યાય ૩૨ મો. જનક ને બ્રાહ્મણનો સંવાદ.

ब्राह्मण उवाच--अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
ब्राह्मणस्य च सम्वादं जनकस्य च भाविनि ॥ १ ॥

બ્રાહ્મણ બોલ્યો—હે ભાવિનિ! અહિં પણ બ્રાહ્મણ તથા જનકના સંવાદરૂપ એક પ્રાચીન ઇતિહાસ કહેવાય છે. જનક રાજા અપરાધમાં રહેલા બ્રાહ્મણને મારા દેશમાં તમારે ન વસવું એવી શિક્ષા કરવા લાગ્યો ત્યારે આ રીતે કહેવાયલા બ્રાહ્મણે પછી રાજાને જવાબ આપ્યો કે હે રાજન્! જેટલો દેશ તમારા વશમાં રહેલો હોય તે દેશ મને બતાવો એટલે હે સમર્થ! પૃથ્વીના પતિ! હું બીજા રાજાના દેશમાં વસવા જાઉં. તમારૂં વચન શાસ્ત્ર (આજ્ઞા) પ્રમાણે હું પાળવા ઇચ્છું છું. આ રીતે યશસ્વી બ્રાહ્મણે કહ્યું તેથી રાજા જનક તે વખતે વારંવાર ઉનો નિશ્વાસ (નિસાસો) નાખી કશું પણ સામું બોલ્યો નહિ અને જે રીતે ગ્રહ સૂર્યને પામે તે રીતે બેઠેલા, ધ્યાન કરતા, ઘણાં બળવાળા રાજાને ઝટ મોહ પ્રાપ્ત થયો. પછી મોહ મટી ગયો ત્યારે આશ્વાસના પામી બે ઘડીવાર વિચાર કરી વખત ગયે તે બ્રાહ્મણને કહેવા લાગ્યા. પિતૃ અને પિતામહનું રાજ્ય તથા દેશ વશ હોવાથી હું પૃથ્વીને ખોળતાં પણ બીજા દેશને નથી જાણતો. જ્યારે મેં પૃથ્વીમાં બીજા દેશને જાણ્યો નહિ ત્યારે મિથિલા નગરી શોધી, જ્યારે તેમાં પણ બીજો દેશ જણાયો નહિ ત્યારે પોતાની પ્રજાને ખોળી, જ્યારે તેમાં પણ બીજો દેશ દેખાયો નહિ ત્યારે મને મોહ થયો. પછી મને મોહના અંતમાં ફરી બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થઇ કે હું બીજા કોઇ દેશને જાણતો ન હતો. સર્વ મારો દેશ છે માટે હવે આ આત્મા પણ મારો નથી અથવા સઘળી પૃથ્વી મારી છે, વળી હે દ્વિજોમાં શ્રેષ્ઠ! જે રીતે મારૂં છે તે રીતે હું બીજાઓનું છે એમ માનું છું માટે જ્યાં સુધી ઉત્સાહ થાય ત્યાં સુધી રહો અને જ્યાં સુધી રહો ત્યાં સુધી આ દેશને ભોગવો. બ્રાહ્મણ બોલ્યો—પિતૃ તથા પિતામહો (બાપદાદાઓ) નું રાજ્ય તથા દેશ વશ છતાં તમે શું બુદ્ધિ રાખી મમતા તજી? કયી બુદ્ધિનો આશ્રય કરી સઘળો તમારો-જ દેશ છે અથવા સર્વ દેશ તમારો નથી એમ જેણે કરી દેશને જાણ્યો છો તે મને કહો? જનક બોલ્યા—જેથી સર્વ કર્મોમાં અંતવાળી અવસ્થાઓ જાણી છે તેથી મારૂં આ થાય, એમ મેં જાણ્યું નહિ, તેમ કોનું આ છે એમ, અને કોનું આ ધન છે એમ વેદનું વચન છે, તેથી મારૂં આ છે એમ મેં બુદ્ધિથી માન્યું નહિ. મેં આ બુદ્ધિનો આશ્રય કરી મમતા છોડી. હવે જેને જાણી સર્વ મારો દેશ છે તે બુદ્ધિ સાંભળો. હું પોતા માટે નાસિકામાં ગયેલા ગંધોને ઇચ્છતો નથી તેથી મેં જીતેલી પૃથ્વી સદા મારા વશમાં રહે છે. હું પોતાને સારૂ મુખમાં વર્તતા એવા પણ રસોને ઇચ્છતો નથી તેથી મેં જીતેલું જળ મારા

मनो मे ब्राह्मणं विद्धि बुद्धिं मे विद्धि ब्राह्मणीम् ।
क्षेत्रज्ञ इति यश्चोक्तः सोहमेव धनञ्जय ॥ १२ ॥
इतिश्री महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनु० ब्रा० चतुस्त्रिंशोध्यायः॥३४॥

અધ્યાય ૩૫ મો. મને બ્રહ્મ-પરમજ્ઞેય સમજાવો.

अर्जुन उवाच—ब्रह्मयत्परमं ज्ञेयं तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ।
भवतो हि प्रसादेन सूक्ष्मे मे रमते मतिः ॥ १ ॥

અર્જુને પૂછ્યું--તમારી પ્રસન્નતાથી મારી મતિ સૂક્ષ્મ એવા બ્રહ્મમાં રમે છે, માટે પરમ જાણવા યોગ્ય જે બ્રહ્મ છે તે, મને સંભળાવો. વસુદેવના પુત્રે કહ્યું—અહિં પણ શિષ્યને ગુરૂની સાથે થયેલો મોક્ષના સંવાદરૂપ એક પ્રાચીન ઇતિહાસ કહેવાય છે. એક મેધાવી (ધારણા યુક્ત બુદ્ધિવાળો) શિષ્ય બેઠેલા, વખાણવા યોગ્ય વ્રતવાળા, બ્રહ્મને જાણનારા આચાર્યને (ગુરૂને) પૂછવા લાગ્યો. હે શત્રુઓને તાપ પમાડનાર! શું શ્રેય (કલ્યાણ) છે? મોક્ષને પરાયણ થયેલો હું આપ ભગવાનને શરણે રહું છું અને હે વિપ્ર! તમને મસ્તક નમાવી યાચું છું કે હું જે પૂછું તે મને કહો. આ પ્રમાણે પૂછનારા તે શિષ્યને હે પૃથાના પુત્ર અર્જુન! ગુરૂએ કહ્યું કે, હે દ્વિજ! જેમાં તમને સંશય છે તે સઘળું હું તમને કહીશ. આ પ્રમાણે ગુરૂએ કહેતાં તે શિષ્ય બે હાથ જોડી પૂછવા લાગ્યો તે હે બુદ્ધિવાળા! કુરૂઓમાં શ્રેષ્ઠ, યત્નવાન્ થઇ તે સાંભળો. શિષ્ય પૂછવા લાગ્યો--હું [1] ક્યાંથી? તમે [2] ક્યાંથી અને જે આપણાથી બીજું સત્ય [3] છે તે કહો? હે વિપ્ર! ક્યાંથી સ્થાવર અને જંગમ પ્રાણિયો ઉત્પન્ન થયા છે? પ્રાણિયો શાણે કરી જીવે છે? તેઓનું આયુષ્ય શા અંતવાળું છે? શું તપ અને સજ્જનોએ ગુણો કયા કહેલા છે? માર્ગો કયા? કલ્યાણ અથવા સુખરૂપ શાથી થવાય છે? સુખ શું છે? દુષ્કર્મ શું છે? હે સારાં વ્રતવાળા ભગવન્! આ પ્રશ્નોને આપ યથાર્થપણાથી કહેવા યોગ્ય છો. હે વિપ્રર્ષિ! તમારાથી બીજો કોઇ પણ તત્વેકરી યથાયોગ્ય આ પ્રશ્નોને કહેવા યોગ્ય નથી, માટે હે ધર્મને જાણનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ! મને મોટું આશ્ચર્ય છે તે આપ કહો? તમે મનુષ્યોમાં મોક્ષ ધર્મના અર્થમાં કુશળ કહેવાઓ છો. વળી તમારાથી બીજો કોઇ સંશયોને મટાડનાર નથી અને અમે સંસાર (જન્મ મરણ) થી બીકણ તથા મોક્ષને ઇચ્છનારા છીયે. વસુદેવના પુત્રે કહ્યું—હે શત્રુઓને દમનાર! કુરૂના કુળમાં શ્રેષ્ઠ પૃથાના પુત્ર! ધારણ કરેલા વ્રતવાળા, ધારણા યુક્ત બુદ્ધિવાળા ગુરૂએ શરણ આવેલા, યથાયોગ્ય પૂછતા, ગુણવાન, શાંત, પ્રિય થાય તેમ વર્ત્તનાર, છાયારૂપ થયેલા, ઇંદ્રિયોને જીતનાર, યત્નવાન્, બ્રહ્મચારી શિષ્યને સર્વ પ્રશ્નો કહેવા યોગ્ય છે.

ગુરૂ બોલ્યા—આ તમે પૂછેલું બ્રહ્માએ વેદની વિદ્યાનો આશ્રય કરી તત્વરૂપ થયેલા અર્થના વિચારવાળું, સઘળું કહેલું, શ્રેષ્ઠ ઋષિઓએ સેવેલું છે. અમે બ્રહ્મના જ્ઞાનને

---

1 જીવ 2 ઇશ્વર 3 બાધવગરની વસ્તુ.

ઉત્તમ માનીએ છીએ, સંન્યાસને ઉત્તમ તપ જાણીએ છીએ, જે વેદનાં સર્વ રીતે બાધ રહિત એવાં જ્ઞાનના યથાર્થપણાને તથા દઢ નિશ્ચયથી, સર્વ પ્રાણિઓમાં રહેલા આત્માને (બ્રહ્મને) જાણે છે તે સર્વ ઠેકાણે જનારો થાય છે (સર્વ લોકમાં યથેચ્છ ફરનાર થાય છે); જે વિદ્વાન ચૈતન્ય તથા જડની સાથે વસવાપણાને અને જુદા રહેવાપણાને જાણે છે, તેમ ચૈતન્યના એકપણાને તથા જુદાં જુદાંપણાને જાણે છે તે દુઃખથી છુટે છે. જે કશું પણ ઇચ્છતો નથી ને કશું પણ અભિમાન કરતો નથી એ આ લોકમાં રહેલો બ્રહ્મના ભાવ માટે કલ્પાય છે (જીવન્મુક્ત થાય છે). માયાને સત્વ વગેરે ગુણોના યથાર્થપણાને જાણનાર, સર્વ પ્રાણિયોના કારણને જાણનાર, મમતા રહિત અને અહંકાર રહિત મુક્ત થાય છે એમાં સંશય નથી. ન જણાતાં એવાં અજ્ઞાનરૂપ મૂળ ને અંકુરવાળું; બુદ્ધિ (મહત્તત્વ) રૂપ વાળું, મોટા અહંકારરૂપ મોટી શાખાવાળું, જેનાં કોટર (દર, ખોલ) માં ઇંદ્રિયોરૂપી કાંટા છે એવું, મહા ભૂતરૂપ કળિઓવાળું, સ્થૂળ કાર્યોરૂપ નાની શાખાઓવાળું, સદા સંકલ્પરૂપ પાંદડાંવાળું, સદા કર્મરૂપ પુષ્પવાળું, સદા સુખરૂપ ફળને ઉત્પન્ન કરનાર, સર્વ પ્રાણિયોની આજીવિકારૂપ, બ્રહ્મરૂપ બીજવાળું, સનાતન મોટું ઝાડ છે. એ (બ્રહ્મ) ને જાણી જન જ્ઞાનરૂપ ઉત્તમ ખડ્ગથી તત્વોને કાપી અમરપણાને પામી મૃત્યુ તથા જન્મને તજે છે. હે મહા પંડિત! આજ હું તમને થયેલા, થતા, અને થનારા વગેરે ધર્મ, કામ, અને અર્થના નિશ્ચયવાળું, સિદ્ધોના સમૂહે સમજેલું જૂના વિધિવાળું, સનાતન, ઉત્તમ પદ (પામવા યોગ્ય બ્રહ્મ) કહેવાનો છું. જેને જાણી સિદ્ધ, આ લોકમાં વિદ્વાન થાય છે. પૂર્વે પરસ્પર જાણવાને ઇચ્છતા, સર્વ માર્ગો પ્રત્યે ફરી પોતાના કર્મોએ કરી થાકેલા પ્રજાપતિ, ભરદ્વાજ, ગૌતમ, ભાર્ગવ, વસિષ્ઠ, કશ્યપ વિશ્વામિત્ર, અને અત્રિ ઋષિયો વૃદ્ધ અંગિરાના પુત્રને આગળ કરી બ્રહ્માના સ્થાનમાં ગયા અને તે બ્રાહ્મણો નાશ થયેલા પાપોવાળા, બ્રહ્માનું દર્શન કરવા લાગ્યા. સુખથી બેઠેલા મહાત્માને પ્રણામ કરી ઋષિયો વિનયવાન થઇ મોક્ષને માટે ઉત્તમ આ પ્રશ્ન કરવા લાગ્યા; કે સારૂં કર્મ કરવું? કેવી રીતે પાપથી મુક્ત થવાય? કયા માર્ગો અમારા સુખરૂપ છે? શું સત્ય છે? શું દુષ્કર્મ છે? કયા બે દક્ષિણ અને ઉત્તર એવા કર્મોના માર્ગ છે? કેમ તેને પમાય છે? પ્રાણિયોના જન્મ, મૃત્યુ, પ્રલય અને મોક્ષ અમને કહો. આવી રીતે શ્રેષ્ઠ મુનિયોએ પૂછેલા બ્રહ્માએ જે કહ્યું તે હું હે શિષ્ય! તમને કહું છું, માટે વેદમાં કહ્યું છે તે રીતે સાંભળો. બ્રહ્મા બોલ્યા—હે સારાં વ્રતોવાળા! સત્ય એવા બ્રહ્મથી સ્થાવર અને જંગમ પ્રાણિયો જન્મેલાં છે, તેઓ કર્મે કરી જીવે છે તથા પોતાને કરનારા બ્રહ્મને વિસરી જઇ પોતાનાં કર્મથી વર્ત્તે છે. ગુણોવાળું સત્ય (બ્રહ્મ) અવશ્ય પાંચ લક્ષણવાળું છે; તેઓમાં ઇશ્વર સત્ય; ધર્મ સત્ય, જીવ સત્ય, સત્યથી થયેલાં મહાભૂત સત્ય, અને પંચમહાભૂતમય એવું જરાયુજ વગેરે જગત્ સત્ય છે માટે જેઓ સત્યમય, નિત્ય યોગમાં તત્પર જેઓએ ક્રોધ તથા સંતાપને તજેલો છે એવા નિશ્ચયથી ધર્મને સેવનારા છે, તે પરસ્પર નિશ્ચયવાળા વિદ્યાવાન ધર્મરૂપ પાજને પ્રવર્ત્તાવનારા, સદા રહેનારાને, લોકને ઉત્પન્ન કરનારાઓને હું ધર્મ, અર્થ, કામ, અને મોક્ષને, જુદા જુદા ચાર આશ્રમવાળા ઉત્તમ વર્ણોને તથા પંડિતો જે ઉત્તમ ધર્મને સત્ય ચાર ચરણ (ચારપાયા) વાળો કહે છે તે તમને કહીશ. હે દ્વિજો! જેથી પૂર્વે પંડિતો અવશ્ય બ્રહ્મપણાને પામેલા છે, તે ક્ષેમ કરનાર, સુખરૂપ માર્ગ તમોને સંભળાવીશ. હે મહા ભાગ્યવાન વક્તાઓ! આજ મારાથી તમે દુઃખે જણાય એવા

તે, ઉત્તમ માર્ગને જાણો અને તે માર્ગથી ઉત્તમ પદરૂપ બ્રહ્મને પૂર્ણપણાથી સમજો. જ્યાંસુધી જીવ બ્રહ્મજ્ઞાનને પામતો નથી અને જાણતો નથી ત્યાં સુધી તેજ, આકાશ, સૂર્ય, વાયુ, ઇંદ્ર અને પ્રજાપતિ તેઓને જુવે છે. હવે આગળ વળી અધ્યાત્મ જ્ઞાનનો જે ઉપાય કહું છું તે સાંભળો. વનમાં વસતા, ફળ, મૂળ, વાયુને ભક્ષ કરતા, મૌન, ધારણ કરતા, ત્રણ, દ્વિજોને (બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય, તથા વૈશ્યોને) વાનપ્રસ્થ આશ્રમ કરવો કહેલો છે, જે ગૃહસ્થપણું છે તે સઘળા વર્ણોથી પાળી શકાય છે. ધીર પુરૂષો ધર્મને શ્રદ્ધારૂપ લક્ષણવાળો હમેશ કહે છે. આવી રીતે ધીર સજ્જનોએ પોતાનાં કર્મોએ કરી ચલાવેલા, ધર્મની પાજે (પૂલ)રૂપ દેવલોકને પહોંચવાના ઉપાયરૂપ માર્ગો તમને કહ્યા. આ ધર્મોમાં-થી એક પણ જુદા ધર્મ પ્રત્યે જે ઉત્તમ આચારવાળો રહે છે તે કાળે કરી સદા અવશ્ય પ્રાણિયોની ઉત્પત્તિ તથા નાશને જુવે છે. આ પછી (હવે) યથાર્થપણાથી કારણે કરી હું બુદ્ધિના વિષયમાં રહેલાં, જુદાં જુદાં વર્ત્તનારાં, સર્વ તત્વો કહું છું. મહત્તત્વ, આત્મા, અવ્યક્ત (માયા), અહંકાર, દશ ઇંદ્રિયો, એક મન, પાંચ મહાભૂત, પાંચ મહાભૂતના વિશેષ ગુણો, આ રીતે સનાતન સૃષ્ટિ છે અને ચોવીસને એક (પચીસ) તત્વોની સંખ્યા કહેલી છે. હવે જે ધીર સર્વ તત્વોનાં જન્મ મરણને જાણે છે તે સર્વ પ્રાણિયોમાં મોહ પામતો નથી. જે તત્વોને, સર્વ ગુણોને તથા સકળ દેવતાઓને યથાયોગ્ય જાણે છે તે પાપનો પ્રલય થવાથી બંધનને તોડી નિર્મળ એવા સર્વ લોકોને પામે છે.

तत्त्वानि यो वेदयते यथा तथं गुणांश्च सर्वानखिलांश्च देवताः ।
विधूत पाप्माप्रविमुच्य बन्धनं स सर्वलोकानमलान्समश्नुते ॥ ६० ॥

इतिश्री महाभारते आश्वमेधिकपर्वाणि अनु० गुरुशिष्यसम्वादे पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

અધ્યાય ૩૬ મો. ગુણાતીત અવ્યક્ત.

ब्रह्मोवाच—तदव्यक्तमनुद्रिक्तं सर्वव्यापिध्रुवं स्थिरम् ।
नवद्वारं पुरं विद्यात्त्रिगुणपञ्चधातुकम् ॥ १ ॥

બ્રહ્મા બોલ્યા—તત્વોમાં સમાન એવા, સત્વ રજ અને તમ એ ત્રણ ગુણોને અવ્યક્ત (અજ્ઞાન–માયા વગેરે નામથી) જાણવા. તે સર્વ વ્યાપક, અવિનાશી અને સ્થિર (આરંભરહિત) છે, તેજ ત્રણ ગુણવાળું અવ્યક્ત (માયા) સમતારહિત થયેલું નવ[1] દ્વારવાળું પાંચ ધાતુવાળું[2] પૂર[3] જાણવું. અગીયાર ઇંદ્રિયોવાળું, મનવડે પ્રકટ થનારા વિષયોવાળું, બુદ્ધિરૂપ જેનો સ્વામી છે એવું એ (પૂર) બ્રહ્મરૂપ અને અગિયારમા ઇંદ્રિય મનવાળું છે. એમાં જે ત્રણ પ્રવાહો છે તે વારંવાર પૂરાય છે અને એજ ત્રણ ગુણવાળી સરવાણીઓ પ્રવૃત્ત થયા કરે છે. તમ, રજ તથા સત્વ એ ગુણો કહેવાય છે તે સર્વ ગુણો એક બીજાને જોડાએલા છે. પરસ્પર બીજ અને અંકુરની પેઠે આજીવિકાવાળા છે, એક બીજાના આશ્રયવાળા છે, એક બીજાને અનુસરનારા છે અને એક બીજાથી તેજ ને જળની પેઠે જુદા ને

---

૧ પાંચ જ્ઞાનેંદ્રિય, મન, બુદ્ધિ પ્રાણ અને અહંકારરૂપ નવ દરવાજાવાળું. ૨ પંચ મહાભૂતવાળું. ૩ શરીર.

લગતા છે. આ ત્રણ ગુણોવાળાં પંચ મહાભૂત છે. તમો ગુણને પરાભવ પમાડનાર સત્વ ગુણ છે. રજોગુણને મથનારો સત્વગુણ થાય છે અને સત્વને હઠાવનારો તમોગુણ થાય છે. જ્યાં તમોગુણને નિયમમાં રખાય છે ત્યાં રજોગુણ પ્રવર્ત્તે છે. જ્યાં રજોગુણને નિયમવાળો કરાય છે ત્યાં સત્વગુણ પ્રવર્ત્તે છે. તેઓમાં અંધકારરૂપ તમોગુણ જાણવો. મોહની સંજ્ઞાવાળા ત્રણ ગુણ મળેલા હોવાથી સત્ય રીતે તો રજ ને તમ એ બે છે. અધર્મનાં લક્ષણવાળું, પાપ કર્મોમાં નિશ્ચયવાળું તમોગુણનું રૂપ છે અને એ મળેલા પણ દેખાય છે. વિપરીતપણાવાળો સ્વાભાવિક રજોગુણ કહેવાય છે. આ રીતે સર્વ પ્રાણિયોમાં પ્રવૃત્ત થયેલા, તેઓની ઉત્પત્તિનું લક્ષણ જોવા લાયક છે. સર્વ પ્રાણિયોમાં પ્રકાશરૂપ, ધર્મ જ્ઞાન વગેરેમાં સારાપણું, શ્રદ્ધાવાનપણું, અને મનોજ્ઞપણું આ પ્રમાણે સત્વગુણનું રૂપ સજ્જનોએ માનેલું છે. હવે તત્વનાં કારણોથી એઓનાં કાર્યનાં સ્વરૂપો સંક્ષેપ તથા વિસ્તાર સહિત સારી રીતે કહેવાય છે તે સાંભળો. સંમોહ, અજ્ઞાન, ત્યાગ (દાનનો) અભાવ, કર્મોનો અનિશ્ચય, નિદ્રા, ગર્વ, ભય, લોભ, પોતાથી સત્કર્મમાં દૂષણ, સ્મૃતિનો નાશ, દુષ્ટ પરિણામ (ખરાબ પરિપાક), નાસ્તિકપણું ભિન્નવૃત્તિપણું (શીલનો ભંગ), યોગ્ય અને અયોગ્યની પરીક્ષાને ન જાણવાપણું, અંધપણું (અયોગ્ય જાણવાપણું), ચાંડાલના ગુણોની વૃત્તિપણું ન કરવાના કાર્યને માનવાપણું, અજ્ઞાનમાં જ્ઞાનને માનવાપણું; મૈત્રી ન રાખવાપણું, જુદી જુદી ક્રિયાઓમાં પ્રવૃતિ ન કરવાપણું, શ્રદ્ધા ન રાખવી, મૂઢપણું, સરળતા ન રાખવાપણું, સારૂં ન જાણવાપણું, પાપ કરવું, અજ્ઞાન, અંગોનું જડપણું, દેવતા વગેરેમાં ભક્તિ ન રાખવાપણું, જીતેંદ્રિય ન થવાપણું, નીચ કર્મોમાં હમેશ ચાલવું, આ સર્વ આચરેલા, તામસ ગુણો કહેલા છે. જગતમાં જે બીજા ભાવો, ભાવ એવાં નામવાળા કહેલા છે અને તેમાં નિયમ રાખવામાં આવે છે તે સર્વ તમોગુણના ધર્મ છે. નિત્ય દેવ, બ્રાહ્મણ અને વેદની નિંદાની વાત, ત્યાગ (દાન) ન કરવું, અભિમાન, મોહ, ક્રોધ અસહનતા અને પ્રાણિયોમાં મત્સર કરવો, આ આચરણ તમોગુણનું કહેવાય છે. જે કોઇ પણ વૃથા આરંભો છે તે, જે વૃથા દાનો છે તે અને જે વૃથા ભક્ષણ છે તે, આ બધાં તમોગુણની વૃત્તિ રૂપ ગણેલ છે. અતિ વાદ, તિતિક્ષાનો અભાવ, મત્સરતા, અભિમાનીપણું, અને શ્રદ્ધા રહિતપણું આ તમો ગુણની વૃત્તિ કહેવાય છે. આવા પ્રકારના જે કોઇ આ જગતમાં પાપ કરનારા અને મર્યાદાને તોડનારા મનુષ્યો છે તે સઘળા તમોગુણવાળા કહેલા છે. હવે તે પાપ કરનારાઓની નિશ્ચયવાળી યોનિ (ઉત્પત્તિ)ને કહું છું. જેઓ નીચા અથવા વાણી વગરના નરકના ભાવો અને જેઓ આડા નરકને વિષે જનારા ભાવો છે–જેવા કે સ્થાવર પ્રાણિયો, પશુઓ, વાહનો (ભાર ઉપાડનારાં પશુઓ), માંસને ખાનારા (રાક્ષસો), સર્પો, કૃમિઓ, કીડાઓ, પક્ષિઓ, ઇંડાથી થયેલા જીવો, સર્વ ચોપગા જીવો, ઘેલા, બેરા, મુંગા, જે બીજા, પાપી રોગવાળા છે તેઓ, તમોગુણમાં બુડેલા, દુષ્ટવૃત્તિવાળા, પોતાનાં કર્મે કરી કરેલા ચિન્હોવાળા અને જેઓનો નીચે જનારો ચિત્તરૂપ પ્રવાહ છે એવા આ તથા આ રીતે તમો ગુણમાં મગ્ન છે તે સર્વ તમોગુણી છે. હવે હું તેઓનો ચઢવાનો ક્રમ, અને પુણ્યથી થયેલી વૃદ્ધિ કહું છું કે જે રીતે તેઓ પુણ્ય કરનારા થઇ પુણ્યકારી લોકોને પામે છે. જે બીજે પ્રકારે, (પશુ વગેરેમાં) જન્મેલા, પોતાનાં કર્મોમાં પ્રીતિવાળા, શુભને ઇચ્છનારા બ્રાહ્મણોએ અગ્નિહોત્ર વગેરે કર્મ માટે વધેરેલા (હણેલા) જીવો તે સંસ્કારથી ઉંચે જાય છે અને ત્યાંથી પડેલા યત્ન કરવાથી પાછા સ્વર્ગમાં દેવોની સમાન લોકપણાને પામે છે. આવી

તે, ઉત્તમ માર્ગને જાણો અને તે માર્ગથી ઉત્તમ પદરૂપ બ્રહ્મને પૂર્ણપણાથી સમજે. જ્યાંસુધી જીવ બ્રહ્મજ્ઞાનને પામતો નથી અને જાણતો નથી ત્યાં સુધી તેજ, આકાશ, સૂર્ય, વાયુ, ઇંદ્ર અને પ્રજાપતિ તેઓને જુવે છે. હવે આગળ વળી અધ્યાત્મ જ્ઞાનનો જે ઉપાય કહું છું તે સાંભળો. વનમાં વસતા, ફળ, મૂળ, વાયુને ભક્ષ કરતા, મૌન, ધારણ કરતા, ત્રણ, દ્વિજોને (બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય, તથા વૈશ્યોને) વાનપ્રસ્થ આશ્રમ કરવો કહેલો છે, જે ગૃહસ્થપણું છે તે સઘળા વર્ણોથી પાળી શકાય છે. ધીર પુરૂષો ધર્મને શ્રદ્ધારૂપ લક્ષણવાળો હમેશ કહે છે. આવી રીતે ધીર સજ્જનોએ પોતાનાં કર્મોએ કરી ચલાવેલા, ધર્મની પાજો (પૂલ)રૂપ દેવલોકને પહોંચવાના ઉપાયરૂપ માર્ગો તમને કહ્યા. આ ધર્મોમાં-થી એક પણ જુદા ધર્મ પ્રત્યે જે ઉત્તમ આચારવાળો રહે છે તે કાળે કરી સદા અવશ્ય પ્રાણિયોની ઉત્પત્તિ તથા નાશને જુવે છે. આ પછી (હવે) યથાર્થપણાથી કારણે કરી હું બુદ્ધિના વિષયમાં રહેલાં, જુદાં જુદાં વર્ત્તનારાં, સર્વ તત્વો કહું છું. મહત્તત્વ, આત્મા, અવ્યક્ત (માયા), અહંકાર, દશ ઇંદ્રિયો, એક મન, પાંચ મહાભૂત, પાંચ મહાભૂતના વિશેષ ગુણો, આ રીતે સનાતન સૃષ્ટિ છે અને ચોવીસને એક (પચીસ) તત્વોની સંખ્યા કહેલી છે. હવે જે ધીર સર્વ તત્વોનાં જન્મ મરણને જાણે છે તે સર્વ પ્રાણિયોમાં મોહ પામતો નથી. જે તત્વોને, સર્વ ગુણોને તથા સકળ દેવતાઓને યથાયોગ્ય જાણે છે તે પાપનો પ્રલય થવાથી બંધનને તોડી નિર્મળ એવા સર્વ લોકોને પામે છે.

तत्त्वानि यो वेदयते यथा तथं गुणांश्च सर्वानखिलांश्च देवताः ।
विधूत पाप्माप्रविमुच्य बन्धनं स सर्वलोकानमलान्समश्नुते ॥ ६० ॥

इतिश्री महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनु० गुरुशिष्यसम्वादे पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

અધ્યાય ૩૬ મો. ગુણાતીત અવ્યક્ત.

ब्रह्मोवाच—तदव्यक्तमनुद्रिक्तं सर्वव्यापिध्रुवं स्थिरम् ।
नवद्वारं पुरं विद्यात्रिगुणपञ्चधातुकम् ॥ १ ॥

બ્રહ્મા બોલ્યા—તત્વોમાં સમાન એવા, સત્વ રજ અને તમ એ ત્રણ ગુણોને અવ્યક્ત (અજ્ઞાન-માયા વગેરે નામથી) જાણવા. તે સર્વ વ્યાપક, અવિનાશી અને સ્થિર (આરંભરહિત) છે, તેજ ત્રણ ગુણવાળું અવ્યક્ત (માયા) સમતારહિત થયેલું નવ[1] દ્વારવાળું પાંચ ધાતુવાળું[2] પૂર[3] જાણવું. અગીયાર ઇંદ્રિયોવાળું, મનવડે પ્રકટ થનારા વિષયોવાળું, બુદ્ધિરૂપ જેનો સ્વામી છે એવું એ (પૂર) બ્રહ્મરૂપ અને અગિયારમા ઇંદ્રિય મનવાળું છે. એમાં જે ત્રણ પ્રવાહો છે તે વારંવાર પૂરાય છે અને એજ ત્રણ ગુણવાળી સરવાણીઓ પ્રવૃત્ત થયા કરે છે. તમ, રજ તથા સત્વ એ ગુણો કહેવાય છે તે સર્વ ગુણો એક બીજાને જોડાએલા છે. પરસ્પર બીજ અને અંકુરની પેઠે આ જીવિકાવાળા છે, એક બીજાના આશ્રયવાળા છે, એક બીજાને અનુસરનારા છે અને એક બીજાથી તેજ ને જળની પેઠે જુદા ને

---

[1] પાંચ જ્ઞાનેંદ્રિય, મન, બુદ્ધિ પ્રાણ અને અહંકારરૂપ નવ દરવાજાવાળું. [2] પંચ મહાભૂતવાળું. [3] શરીર.

વવાનાં કર્મો, સ્વાહાકાર, નમસ્કાર, સ્વધાકાર, વષટકાર, યજ્ઞાવવું, ભણાવવું, યજવું; ભણવું, દાન, ગ્રહણ કરવું, પ્રાયશ્ચિતો, મંગળ કર્મ, 'આ મારૂં છે, આ મારૂં છે' એમ કહેવું; ગુણથી થયેલો સ્નેહ, દ્રોહ, માયા, નિકૃતિ (અપકાર), માન, ચોરી, હિંસા, વગોવવાપણું, પરિતાપ, જાગવું, દંભ, ગર્વ, રાગ, ભક્તિ, પ્રીતિ, હર્ષ, જુગટું, જનવાદ, જે સ્ત્રીઓએ કરેલા સંબંધો છે તે, જે કોઇ નાચ, વાજીંત્ર અને ગીતોના પ્રસંગો છે તે, આ સર્વ હે વિપ્રો! રાજસગુણો કહેલા છે. પૃથ્વીમાં થયેલા, થતા અને થનારા ભાવો (પદાર્થો)ના વિચારો, નિત્ય ધર્મ, અર્થ તથા કામમાં પ્રીતિવાળા વિચારો અને ધર્મ, અર્થ, કામ એ પણ રાજસગુણો છે. જે કામની વૃત્તિવાળા, સર્વ કામનાઓની સમૃદ્ધિઓથી ખુશ થાય છે તેઓ અને જેના મનનો પ્રવાહ નીચો છે, એ મનુષ્યો રજોગુણથી ભરેલા છે. તેઓ વારંવાર જન્મતા, આ જગતમાં આનંદ પામે છે અને મરણ પછી થનારા આ જગતમાં સુખને ચાહે છે. દાન કરે છે, દાન લે છે તર્પણ કરે છે તથા હોમ કરે છે. આ રીતે બહુ પ્રકારે તમને રજોગુણે માણસ યથાયોગ્ય કહેલા, ગુણની વર્તણુકને તથા સદા ગુણોને જાણે છે, તે રાજસ, સર્વ ગુણોથી મુક્ત થાય છે.

रजोगुणा वो बहुधानुकीर्त्तिता यथावदुक्तं गुणवृत्तमेव च ।
नरोपि यो वेदगुणानिमान्सदा स राजसैः सर्वगुणैः प्रमुच्यते ॥ १८ ॥

इतिश्री महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनुगीतापर्वणि गुर्जरभाषान्तरे सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

અધ્યાય ૩૮ મો. સત્વગુણનું વર્ણન.

ब्रह्मोवाच—अतः परं प्रवक्ष्यामि तृतीयं गुणमुत्तमम् ।
सर्वभूतहितं लोके सतां धर्ममनिन्दितम् ॥ १ ॥

બ્રહ્મા બોલ્યા—હું હવે જગતમાં સર્વ પ્રાણિયોના હિતરૂપ, સજ્જનોના ધર્મરૂપ, નિંદાથી રહિત, ઉત્તમ એવા ત્રીજા ગુણને વર્ણવું છું. આનંદ, પ્રીતિ, ઉન્નતિ, પ્રકાશતા, સુખ, કૃપણતાનો ત્યાગ, નિર્ભયતા, સંતોષ, શ્રદ્ધાવાનપણું, ક્ષમા, ધૈર્ય, અહિંસા, સમતા, સત્ય, સરલતા, અક્રોધ, અનસૂયા,૧ પવિત્રતા ડહાપણુ, પરાક્રમ, શાસ્ત્રોનું જ્ઞાન મિથ્યા છે, આચાર મિથ્યા છે, સેવા વૃથા છે અને શ્રમ વ્યર્થ છે, એમ જાણી જે યોગીના ધર્મવાળો થાય છે તે પરલોકમાં અવિનાશી પદને પામે છે. જે મમતા રહિત, અહંકાર રહિત, આશીષ રહિત, સર્વથી સમ, અને નિષ્કામ થયેલ છે એવો સજ્જનોનો સનાતન ધર્મ છે. વિશ્વાસ, લજ્જા, તિતિક્ષા,૨ દાન, શુદ્ધતા, આલસ્યનો ત્યાગ, ક્રૂરતાનો ત્યાગ, સંમોહનો ત્યાગ, પ્રાણિયો વિષે દયા, ચાડીનો ત્યાગ, પુત્રના જન્મ વગેરેથી થયેલો હર્ષ, સંતોષ, વિસ્મય, વિનય, સારી વૃત્તિપણું, શાંતિ (મોક્ષ) ના કર્મમાં શુદ્ધિ, શુભ બુદ્ધિ, સરલતાથી પ્રવૃત્તિ, ઉદાસીપણું, બ્રહ્મચર્ય, સર્વનો ત્યાગ, નિર્મમતા, આશીર્વાદ રહિતપણું, અદીનધર્મપણું, દાન ખોટું છે, યજ્ઞ ખોટો છે, ભણેલું ખોટું, વ્રત ખોટું, દાન લેવું ખોટું,

---

૧ એ ગુણોમાં દોષો ન ઠરાવવા તે. ૨ ટાઢ તડકા સહન કરવો તે.

વેદમાં કહેલી એકશ્રુતિ છે. બીજી રીતે ઉત્પન્ન થયેલા, પોતાનાં કર્મોમાં મોહિત જેઓ, ફરી જન્મ મરણ ધર્મવાળા છે તેઓ મનુષ્યો થઇ જન્મે છે. પાપી યોનિને પામેલા, ચાંડાલ, મુંગા અને ચુંચા (સરખું ન બોલનારા) થાય છે અને ક્રમથી પણ ઉત્તરોત્તર વર્ણોને પામે છે. શૂદ્રની જાતિને ઉલ્લંઘવાથી જે બીજા, વૈશ્ય વગેરે જાતિના તામસ ગુણો છે તે તમોગુણરૂપ પ્રવાહના મધ્યમાં આવી તમાસ ગુણમાં વર્ત્તે છે, માટે તેઓથી આત્માની રક્ષા કરવી. જે સ્ત્રી વગેરેની કામનામાં આસક્તિ તે મહામોહ સર્વત્ર રહેલો છે અને એમાં સુખને ઇચ્છનારા ઋષિયો મુનિયો અને દેવો પણ મોહ પામે છે. અવિદ્યા૧ (અજ્ઞાન) છે તે તમ; ૨અસ્મિતા (હુંપણું) એ મોહ, ક્રોધ છે તે તામિસ્ર અને મરણ એ અંધતામિસ્ર કહેવાય છે. હે બ્રાહ્મણો ! આ સર્વ તમને વિધિ પ્રમાણે વર્ણથી (સ્વરૂપથી), ગુણથી (વિપરીતપણાથી), યોનિથી (તામસપણાથી) સત્ય રીતે મેં સમજાવ્યું. કોણ આ સારી રીતે જાણે છે અને કોણ આને ઠીક રીતે જુવે છે ? (અર્થાત્ તેવો કોઇ નથી) માટે જે તત્વ ન હોય તેમાં તત્વને જોનાર છે તે, તમોગુણનાં તત્વ (સત્યપણા)નું લક્ષણ છે. બહુ પ્રકારના તમોગુણ કહેલા છે પણ જે આગળ પાછળ યથાયોગ્ય કહેલા છે તે તમને, તથા આ ગુણોને સદા સમજે છે તે નર તમના સર્વ ગુણોથી મુક્ત થાય છે.

तमो गुणा बहुविधाः प्रकीर्त्तिता यथावदुक्तं च तमः परावरम् ।
नरो हि योवेदगुणानिमान्सदा स तामसः सर्वगुणैः प्रमुच्यते ॥२६॥

इति श्री महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनु० गुर्जरभाषान्तरे षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

અધ્યાય ૩૭ મો. રજોગુણનું વર્ણન.

ब्रह्मोवाच—रजोहं वः प्रवक्ष्यामि याथातथ्येन सत्तमाः ।
निबोधत महाभागागुणवृत्तं च राजसम् ॥ १ ॥

બ્રહ્મા બોલ્યા—હે મહા ભાગ્યવાળા શ્રેષ્ઠ સજ્જનો ! હું તમોને યથાર્થ પણાથી રજોગુણ કહેવાનો છું માટે રજોગુણનું આચરણ સમજો. સંતાપરૂપ, શ્રમ, સુખ, દુઃખ, ટાઢ, તડકો, ઇશ્વરતા (સામર્થ્ય), વિગ્રહ, સંધિ, કારણવાદ, અપ્રીતિ, ક્ષમા, બળ, શૌર્ય, મદ, રોષ, કસરત, કલહ, ઇર્ષ્યા, ઇચ્છા, ચાડી, યુદ્ધ, મમતા, પાલન, વધ, બંધન, કલેશ, ખરીદ કરવું, વેચવું, વાઢો, છેદો, ભેદો એ રીતે કહેવું, શત્રુનાં કવચને કાપવું, ઉગ્ર એવું હિંસકપણું, બોલવું, પારકાનાં છિદ્રો શોધવાં તે, લોકની ચિંતાની પાછળ ચિંતા, મત્સર, પરિપાલન, ખોટો વાદ, મિથ્યાદાન, વિકલ્પ, ધિક્કાર કરી બોલવું, નિંદા, સ્તુતિ, પ્રશંસા, પ્રતાપ, હઠાવવું, પરિચર્યા, શુશ્રુષા, સેવા, તૃષ્ણા, આશ્રય, વ્યવહાર રચનાની કુશળતા, નીતિ, પ્રમાદ, પરિવાદ, પરિગ્રહ, જે, લોકોમાં, નરોમાં, નારીઓમાં, પ્રાણિયોમાં, દ્રવ્યોમાં અને રક્ષણ કરનારાઓમાં જુદા જુદા સંસ્કારો થાય છે તે, સંતાપ, અવિશ્વાસ, વ્રતો, જે નિયમો છે તે આશીર્વાદવાળાં કર્મો, જુદાં જુદાં, વાવ, કુવા, સરોવર વગેરે ખોદા-

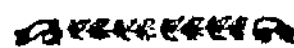
૧ તે પદાર્થ ન હોય અને તેમાં તેની બુદ્ધિરૂપ અવળાપણું થવું તે અવિદ્યા. ૨ જેમાં પોતાપણું ન હોય અને હુંપણું થવું એ અસ્મિતા.

ધર્મ કહેલો નથી માટે સત્વ ગુણમાં રહેનારા ઉંચે જાય છે. રજો ગુણવાળા મધ્યમાં રહે છે અને છેવટના ગુણવાળા એટલે તામસ જનો નીચે જાય છે. તમ શૂદ્રમાં, રજ, ક્ષત્રિયોમાં અને ઉત્તમ સત્વ બ્રાહ્મણમાં હોય છે તથા આ રીતે આ ત્રણ વર્ણોમાં ફરે છે. દૂરથી પણ (શૂદ્રમાં પણ) તમ, સત્વ અને રજ એ ગુણો મળેલા તથા મળીને રહેનારા દેખાય છે પણ જુદાઇમાં રહેલા સાંભળ્યા નથી. ઉદય પામતા સૂર્યને દેખી નિંદિત કર્મ કરનારા ચોરોને ભય થાય છે, તાપથી દુઃખ ભોગવનારા ખેપીઆઓ પરિતાપ પામે છે; આમાં પણ સૂર્ય અધિક સ્વરૂપ છે, ચોરો તમરૂપ છે અને માર્ગમાં ચાલનારાઓને પરિતાપ આપે છે એ રજનો ગુણ કહેવાય છે. પ્રકાશપણારૂપ, સૂર્ય સત્વ ગુણ છે, સંતાપ (તડકો) છે તે રજનો ગુણ છે અને પર્વોમાં તેનો જે દુખાવો (ગ્રહણ) થાય છે તે તમનો ગુણ જાણવો. આ રીતે સર્વ તેજોમાં ત્રણ ગુણો વર્ત્તે છે અને તે તે રીતે તે તે પદાર્થ વગેરેમાં ક્રમેકરી વર્ત્યા કરે છે. સ્થાવર ભાવો (પદાર્થો)માં અધિકપણાંને પામેલું તમ છે, રાજસ પદાર્થો (ખાટા તીખા વગેરે) બીજાં દ્રવ્યના યોગથી અથવા પાક વગેરેથી વિસ્તાર પામ્યા કરે છે. સ્નેહ (તેલ) વાળો જે ભાવ છે તે સાત્વિક (સત્વગુણવાળો) છે. તેમ દિવસ ત્રણ પ્રકારનો જાણવો. રાત્રિ ત્રણ પ્રકારની કહેવાય છે. પખવાડિયું, માસ, વર્ષો, ઋતુઓ તથા સંધિઓ (તેઓને જોડાવાના કાળ) ત્રણ પ્રકારના છે, ત્રણ પ્રકારનું દાન દેવાય છે. ત્રણ પ્રકારે યજ્ઞ પ્રવર્ત્તે છે, ત્રણ પ્રકારના લોક છે, ત્રણ પ્રકારે દેવો છે, ત્રણ પ્રકારની વિદ્યાઓ છે, ત્રણ પ્રકારવાળી ગતિયો છે, થયેલું, થતું, થનારૂં, ધર્મ, અર્થ, કામ, પ્રાણ, અપાન, ઉદાન, આ ત્રણ ગુણોરૂપ છે. આ ગુણો ત્યાં ત્યાં તે તે પ્રમાણે ક્રમેકરી પ્રવર્ત્તે છે. આ લોકમાં જે કંઇ છે તે સઘળું આ ત્રણ ગુણોરૂપ છે. ત્રણ ગુણો નિત્ય સ્પષ્ટ થયા-વિના પ્રવૃત્તિ કરે છે અને સત્વ, રજ તથા તમ, સનાતન ગુણોની સૃષ્ટિ છે. તમ, અવ્યક્ત (સ્પષ્ટ નહિ એવું), શિવ, ધામ, રજ, યોનિ (કારણ), સનાતન, પ્રકૃતિ, વિકાર, પ્રલય, પ્રધાન, પ્રભવ (જન્મરૂપ), અવ્યય (નાશરૂપ), અનુદ્રિક્ત (અધિક નહિ એવું), અનૂન (ઓછું નહીં એવું), સત્, અસત્, સઘળું અવ્યક્ત (માયા), ત્રણ ગુણવાળું કહેલું છે. આ બાવીસ નામો અધ્યાત્મ જ્ઞાનનો વિચાર કરનારાઓએ જાણવા યોગ્ય છે. જે સત્યતાથી સર્વ અવ્યક્ત (માયા) નાં નામો ગુણો તથા કેવળ (એક) ગતિયોને જાણે છે તે, મુક્ત થયેલા દેહવાળો, વિભાગથી તત્વને જાણનારો, અને નીરોગી થઇ સર્વ ગુણોથી છૂટે છે.

अव्यक्तनामानि गुणांश्च तत्त्वतो यो वेद सर्वाणि गतिश्च केवलाः ।

विमुक्तदेहः प्रविभागतत्त्ववित्स मुच्यते सर्वगुणैर्निरामयः ॥ २५ ॥

इतिश्री महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनुगीतापर्वणि उनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

અધ્યાય ૪૦ મો. આત્માનું પ્રાકટ્ય.

ब्रह्मोवाच—अव्यक्तात्पूर्वमुत्पन्नो महानात्मा महामतिः ।

आदिर्गुणानां सर्वेषां प्रथमः सर्ग उच्यते ॥ १ ॥

ધર્મ ખોટો અને તપ એ ઠું એમ માની વર્ત્તનારા જે કોઇ, સત્વ ગુણનો આશ્રય કરનારા, વેદનાં કારણ બ્રહ્મમાં રહેલા બ્રાહ્મણો છે તે ધીરાઓ સત્ય જાણનારા છે. વળી તે ધીર માનવો સર્વ પાપોને તજી શોક રહિત થઇ સ્વર્ગને પામી ત્યાંથી અનેક શરીરો ધારણ કરી શકે છે અને તે માહાત્માઓ સ્વર્ગમાં જનારા દેવો હોય તેમ અનેક આકારવાળું મન તથા ઇશિત્વ,૧ વશિત્વ,૨ લઘુત્વ૩ વગેરે સિદ્ધિયોને પામે છે. આ રીતે તેઓ ઉંચાં મનરૂપ પ્રવાહવાળા, સ્વર્ગને પામેલા, તે તે ઠેકાણે પ્રકૃતિવડે મનને અનેક પ્રકારનું કરનારા થઇ જે જે ઇચ્છે છે તે સર્વ પામે છે અને તેઓનો વિભાગ પણ કરી શકે છે; (અર્થાત્ બીજાઓને આપે છે), તેથી તેઓ વૈકારિક નામના દેવો કહેલા છે. આ રીતે હે શ્રેષ્ઠ વિપ્રો! તમને આ સત્વગુણનું આચરણ કહ્યું. આ વિધિ પ્રમાણે જાણવાથી જે જે ઇચ્છે છે તેને તે તે મળે છે. આ પ્રમાણે વિશેષપણાથી સત્વગુણ કહ્યો. આ ગુણોને તથા યથાયોગ્ય કહેલી ગુણની વૃત્તિને જે નર સદા જાણે છે તે ગુણોને ભોગવે છે, પણ તે ગુણો સાથે બંધાતો નથી.

प्रकीर्तिताः सत्त्वगुणाविशेषतो यथावदुक्तं गुणवृत्तमेव च ।
नरस्तु यो वेदगुणानिमान्सदा गुणान्स भुङ्क्तेनगुणैः सयुज्यते ॥१६॥

इतिश्री महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनुगीतापर्वणि गुर्जरभाषान्तरे अष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

અધ્યાય ૩૯ મો. ગુણોની સંમિશ્રતા.

ब्रह्मोवाच—नैव शक्यागुणावक्तुं पृथक्त्वेनैव सर्वशः ।
अविच्छिन्नानि दृश्यन्ते रजः सत्त्वं तमस्तथा ॥ १ ॥

બ્રહ્મા બોલ્યા—સર્વ જુદાપણાથી ગુણો કહી શકાય તેવા નથી; કેમકે રજ, સત્ત્વ અને તમ, તે જુદાં થયેલાં દેખાય છે, એક બીજાથી રંજન થાય છે, પરસ્પર અર્થોવડે જીવે છે, સર્વ એક બીજાનો આશ્રય પામનાર, અને એક એકને અનુસરનાર છે. જ્યાં સુધી સત્વ છે ત્યાં સુધી રજ વર્તે છે એમાં સંશય નથી. જ્યાં સુધી તમોગુણ છે ત્યાં સુધી સત્વ અને રજ વર્ત્તે છે મળેલા સમુદાયથી ફરનારા (મળેલા સ્વભાવના) ને મળેલ. વૃત્તિવાળા એ ગુણો મળીને વ્યવહાર કરે છે, આમ છતાં કારણોથી તથા કારણો વિના પણ તેઓ વર્તે છે, અધિક અને અધિક નહિ એવા, પરસ્પર વર્ત્તનારા ગુણોનું સર્વ રીતે ઓછું નહિ એવું તથા અધિક નહિ એવું રૂપ બને છે તેમ કહીએ. જ્યાં કુતરાં, ભુંડ વગેરેમાં રહેલ વધારે તમ હોય ત્યાં રજ થોડું તથા સત્વ અતિ થોડું જાણવું. જ્યાં મધ્ય મનરૂપ પ્રવાહવાળા જીવોમાં રહેલ રજ, વધારે હોય ત્યાં તમ ઓછું અને સત્વ ઘણું ઓછું જાણવું. જ્યાં ઉંચા મનરૂપ પ્રવાહવાળા જીવોમાં રહેલું સત્વ વિશેષ હોય ત્યાં તમ અલ્પ અને રજ અતિ અલ્પ જાણવું. સત્વ છે તે ઇંદ્રિયોના શબ્દ વગેરે ગુણોને પ્રકાશ કરનાર વૈકારિક અહંકારના કારણરૂપ છે. સત્વ ગુણથી કોઇ પણ બીજો ઉત્તમ

---

૧ સ્થાવરો પણ જેની આજ્ઞા કરનાર છે એવું પ્રભુપણું ૨ પૃથ્વીમાં આવજાવ થાય એવું વશપણું ૩ લઘુપણું (સુંદરતા અથવા શીઘ્રતા).

લોકોના સનાતન લોક (પામવાનાં સ્થાન) રૂપ છે. ત્રણ ગુણમય એવા અહંકારે કરી આ (શબ્દ વગેરે) ગુણોને ભોગવવા ઇચ્છતા પુરુષનો ભૂતોનો આદિ એવો તામસ અહંકાર આકાશ વગેરે ભૂતોને સૃજે છે માટે તે ભૂતોનો કરનાર છે. એ રીતે વૈકારિક અહંકાર સર્વ ઇંદ્રિયોરૂપ જગતને સૃજી ચેષ્ટા દર્શન વગેરે ક્રિયાઓ કરે છે અને રજોગુણથી થયેલા, અહંકાર પોતાના તેજવડે પાંચ કર્મેંદ્રિય તથા પ્રાણોરૂપ જગતને સૃજી તેને રંજન કરે છે.

अहंकारेणाहरतो गुणानिमान्भूतादिरेवं सृजते स भूतकृत् ।
वैकारिकः सर्वमिदं विचेष्टे स्वतेजसा रञ्जयते जगत्तथा ॥ ६ ॥

इतिश्री महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनुगीतापर्वणि एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

અધ્યાય ૪૨ મો. અહંકારમાંથી પંચ મહાભૂત.

ब्रह्मोवाच—अहङ्कारात्प्रसूतानि महाभूतानि पञ्चवै ।
पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिश्च पञ्चमम् ॥ १ ॥

બ્રહ્મા બોલ્યા—અહંકારથી પૃથ્વી, વાયુ, આકાશ, જળ અને પાંચમું તેજ, એ પાંચ મહાભૂત પેદા થયેલાં છે, તે પંચ મહા ભૂતોમાંના શબ્દ સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધની ક્રિયાઓમાં જીવો મોહ પામે છે. હે ધીરાઓ ! મહાભૂતોના વિનાશના અંતમાં જ્યારે પ્રલય પાસે આવે છે ત્યારે સર્વ પ્રાણધારિઓને મોટી દહેશત (બીક) ઉત્પન્ન થાય છે. જે મહાભૂત જેથી ઉત્પન્ન થાય છે તે તેમાં લય પામે છે. આ રીતે ક્રમ પ્રમાણે એક પછી એક ઉત્પન્ન થાય છે અને લય પામે છે. જ્યારે સ્થાવર અને જંગમ, સર્વ પ્રાણી પ્રલય પામે છે ત્યારે સ્મૃતિ (યાદી) વાળા, ધીર[1] પુરુષો લય પામતા નથી. શબ્દ, રૂપ, સ્પર્શ, રસ, અને પાંચમો ગંધ તેઓને લેવાની ક્રિયાઓ કારણરૂપ મનેકરી અવિનાશી છે અને મોહ સંજ્ઞાવાળી એટલે સ્થૂળ ક્રિયાઓ નાશવાળી છે. એ લોભને ઉત્પન્ન કરનાર કર્મથી થયેલાં, પંચભૂતના ભેદરહિત, કોઇ સત્ વસ્તુ જેઓમાં માંસ તથા રૂધિરના સમૂહવાળાં, એક બીજાની આજીવિકાવાળાં, દીન (ભૂખ વગેરેથી પીડિત) અને કૃપણ જીવનવાળાં છે તથા જીવમાં પણ પ્રાણ, અપાન, સમાન ઉદાન અને આ પાંચ વાયુઓ વાણી, મન, અને બુદ્ધિની સાથે નિયમથી બંધાયા છે માટે આ, આઠ આત્મા (સ્વરૂપ) વાળું જગત્ છે. વળી તેમાં ચામડી નાક કાન, નેત્ર, જીભ અને વાણી બંધન પામેલાં છે. આથી જેનું મન અધિક શુદ્ધ છે, બુદ્ધિ વ્યભિચાર વગરની છે અને ચામડી વગેરે રૂપ આઠ અગ્નિઓ જેના મનને સદા બાળતા નથી તે પ્રસિદ્ધ શુભ એવા બ્રહ્મને પામે છે અને તેથી વિશેષ અધિક બીજું કંઇ નથી. હે દ્વિજ ! અગીઆર ઇંદ્રિયો કહેવાય છે. તેઓ, અહંકારથી કહેલી હું તમને કહું છું. કાન, ચામડી, ચક્ષુ, જીભ, પાંચમી નાસિકા, પગ, ગુદા, ઉપસ્થ, હાથ અને દશમી વાણીએ ઇંદ્રિયોનો સમુદાય છે. તેઓમાં મન અગિયારમું

---

૧ જેઓ યોગના બળથી સૂક્ષ્મ ભૂતોમાં સ્થૂળનો લય કરે છે તે તન્માત્રારૂપ શરીરવાળા હોવાથી સ્થૂળ ભૂતો સાથે નાશ પામતા નથી.

બ્રહ્મા બોલ્યા—અવ્યક્ત (ત્રિગુણ)થી પ્રથમ મોટી મતિવાળો મહાન્, આત્મા ઉત્પન્ન થયો તે સર્વ ગુણોની (ગુણ કાર્યોની) આદિ, પ્રથમ સૃષ્ટિરૂપ છે, મહાન્ (મહત્તત્વ); આત્મા, મતિ, વિષ્ણુ, જિષ્ણુ, શંભુ, વીર્યવાન્, બુદ્ધિ, પ્રજ્ઞા, ઉપલબ્ધિ, ખ્યાતિ, ધૃતિ, સ્મૃતિ, આ પર્યાયવાળા શબ્દોથી મહાન્ આત્મા જણાય છે અને તેને જાણનારો વિદ્વાન્ બ્રાહ્મણ મોહ પામતો નથી. તે (આત્મા) ચોતરફ હાથ પગવાળો, સર્વ તરફ નેત્ર, મસ્તક અને મુખવાળો, તથા સર્વ ઠેકાણે કાનવાળો છે અને જગતમાં સર્વને વ્યાપી રહેલો છે. મોટા સામર્થ્યવાળો તે પુરૂષ સર્વના હૃદયમાં નિશ્ચયવાળો છે. તેમ અણિમા, લઘિમા પ્રાપ્તિ આંગળીથી ચંદ્ર વગેરેને પામવું તે, વગેરે સિદ્ધિઓરૂપ ઇશ્વર, તેજ રૂપ ને અવિનાશી છે; તેમાં બુદ્ધિને જાણનારા, ધ્યાન કરનારા, નિત્ય યોગવાળા, જીતેંદ્રિય, વળી જે કોઇ જ્ઞાનવંત, લોભ રહિત, ક્રોધને જીતનારા, ધીર, મમતા રહિત અને અહંકાર રહિત હોય, જેઓ સદ્ભાવ કરવામાં પ્રીતિવાળા છે એ સર્વ પ્રસન્ન મનવાળો, મુક્ત થઇ મહત્તત્વને પામે છે. જે મહાન્, આત્માની પુણ્યરૂપ, ઉત્તમ ગતિને જાણે છે, તે જ્યારે અહંકારથી પૃથ્વી, વાયુ, આકાશ, જળ અને પાંચમું તેજ, એ પાંચ મહાભૂત ઉત્પન્ન થયાં છે ને પાંચ મહાભૂતોમાં પ્રાણિયો બંધાય છે અને તે મહાભૂત શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધની ક્રિયાઓમાં મળી જાય છે. આ રીતે મહાભૂતોના વિનાશની છેવટમાં પ્રલય નજીક આવે છે ત્યારે હે ધીરાઓ! સર્વ પ્રાણિયોને મોટો ભય ઉત્પન્ન થાય છે. ધીર સર્વ લોકોમાં મોહ પામતો નથી અને આદિ સૃષ્ટિઓમાં પોતાની મેળે થનાર, પ્રભુ એવા વિષ્ણુરૂપજ થાય છે. આવી રીતે જે હૃદયરૂપ ગુફામાં શયન કરનાર, પ્રભુ, પરમ, પુરાણ પુરૂષ, સર્વ રૂપવાળા, હિરણ્યમય અને બુદ્ધિ માનોની ઉત્તમ ગતિરૂપ મહાન્ આત્માને જાણે છે તે બુદ્ધિમાન્ બુદ્ધિને ઉલ્લંઘન કરી રહે છે.

एवं हि यो वेद्गुहाशयं प्रभुं परं पुराणं पुरुषं विश्वरूपम् ।
हिरण्मयं बुद्धिमतां परां गतिं स बुद्धिमानबुद्धिमतीत्यतिष्ठति ॥ १३ ॥

इतिश्री महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनुगीतापर्वणि चत्वारिंशो ऽध्यायः ॥ ४० ॥

અધ્યાય ૪૧ મો. દ્વિતીય સર્ગ વર્ણન.

ब्रह्मोवाच—य उत्पन्नो महान् पूर्वमहङ्कारः स उच्यते ।
अहमित्येव सम्भूतो द्वितीयः सर्ग उच्यते ॥ १ ॥

બ્રહ્મા બોલ્યા— જે પ્રથમ ઉત્પન્ન થયો, મહાન્ હુંજ થયો એમ જાણવાથી અહંકાર કહેવાય છે અને તે બીજી સૃષ્ટિ પણ કહેવાય છે. તામસ અહંકાર ભૂતોના આદિ અને વૈકારિક (મહત્તત્વથી થયેલા) કહેલા છે. તૈજસ (રજોગુણથી થયેલા) ચેતના ધાતુ (પુરૂષ) રૂપ, પ્રજાઓની જેથી ઉત્પત્તિ છે એવો અને પ્રજાનો પતિ કહેવાય છે. દેવોની (ઇંદ્રિયોની) તથા મનની ઉત્પત્તિરૂપ. ક્રીડા કરનાર, ત્રણ લોકને ઉત્પન્ન કરનાર, અને તે સર્વ હુંજ છું, એવું અભિમાન રાખનાર કહેવાય છે, એ અધ્યાત્મ (લિંગદેહ) ના જ્ઞાનથી તૃપ્ત થયેલા મુનિ, ભાવિક મનવાળા અને સ્વાધ્યાય તથા યજ્ઞથી સિદ્ધ બનેલા

કહેવાય છે. વાયુ બીજું મહાભૂત છે. તેમાં ચામડી, સ્પર્શ અધિભૂત, અને વીજળી અધિદેવતા વિખ્યાત છે. ત્રીજું ભૂત તેજ છે એમ કહેવાય છે, તેમાં ચક્ષુ અધ્યાત્મ, રૂપ અધિભૂત અને સૂર્ય અધિદેવતા મનાય છે. ચોથું ભૂત જળ જાણવું, તેમાં જીભ અધ્યાત્મ અને ચંદ્ર અધિભૂત જાણવો અને જળ અધિદેવતા જાણવું. આ યથાયોગ્ય અધ્યાત્મનો વિધિ હે ધર્મને જાણનારાઓ! મેં તમને કહ્યો અને જ્ઞાનવાળા તેઓનું જ્ઞાન પણ મળ્યું. આ જગતમાં પાંચ ઇંદ્રિયો, પાંચ તેઓના વિષયો અને પાંચ મહાભૂતો છે. આ સર્વને મન સાથે જોડી મનને ધારણ કરવું. જ્યારે સર્વ મન ક્ષીણ થાય છે ત્યારે જન્મનું સુખ ઇચ્છાતું નથી અને તે સુખ જ્ઞાન સંપન્ન બુદ્ધિવાળા વિદ્વાનોએ માનેલું છે. હવે પછી સર્વ પ્રાણિયોમાં કલ્યાણ અને સુખરૂપ સૂક્ષ્મપણાને કરનારી નિવૃત્તિને કોમળ તથા કઠણ ઉપાયથી કહું છું. જેમાં ગુણો અવગુણોરૂપ છે એવું આસંગ (અભિમાન) રહિત, ભેદરહિત, બ્રાહ્મણમય એકલું ફરવાપણું (એકાંત વાસ) છે તે આચરણ એક વખતે મળેલાં સર્વ સુખરૂપ કહેવાય છે. જે વિદ્વાન્ લોક કાચબો જેમ અંગોને સંકેલે તેમ સર્વ કામનાઓને હરી રજોગુણરહિત થયેલો છે તે સર્વથી મુક્ત તથા સદા સુખી છે. કામનાઓને મનમાં દબાવી ક્ષીણ તૃષ્ણાવાળો થયેલો સાવધાન, સર્વ પ્રાણિયોનો સુહૃદ મિત્ર જે મનુષ્ય છે તે બ્રહ્મપણાને પામનાર થાય છે. વિષયોને ઇચ્છનાર, સર્વ ઇંદ્રિયોનો રોધ કરવાથી અને દેશનો ત્યાગ કરવાથી મુનિનો અધ્યાત્મ જ્ઞાનરૂપ અગ્નિ વૃદ્ધિ પામે છે. જેમ અગ્નિ લાકડાંઓથી વૃદ્ધિ પામેલો મોટાં તેજવાળો થઇ પ્રકાશે છે, તેમ ઇંદ્રિયોને રોકવાથી આત્મા પ્રકાશ પામે છે. જ્યારે પ્રસન્ન ચિત્તવાળો પોતાના હૃદયમાં ભૂતોને જુવે છે ત્યારે પોતે જ્યોતિરૂપ થયેલો સૂક્ષ્મ (જીવ) થી પણ ઉત્તમ સૂક્ષ્મ (બ્રહ્મ)ને પામે છે. જેનું અગ્નિ રૂપ છે, જળ પ્રવાહ છે ને વાયુ સ્પર્શ છે, એવું પૃથ્વીરૂપી કાદવને ધારણ કરનાર, ઘોર આકાશ રૂપ કાનવાળું, રોગ અને શોકથી ભરેલું, પંચ પ્રવાહો (ઇંદ્રિયો) થી યુક્ત, પંચ મહાભૂતોથી મળેલું, નવ[1] દ્વારવાળું, બે (જીવ ને ઇશ્વર) દેવતાવાળું, રજોગુણવાળું ન જોવા યોગ્ય, ત્રણ ગુણવાળુ[2] ત્રણ [3]ધાતુએ'વાળુ, સંગથી પ્રીતિવાળું, અને મૂઢ (ચેતના વગરનું) શરીર છે. આ સર્વ લોકમાં દુઃખે કરી જેનું સમાધાન ન થાય એવું તે બુદ્ધિ પ્રત્યે આશ્રય પામી રહેલું છે અને એજ (બાલપણ વગેરે અવસ્થાવાળું) આ જગતમાં કાળચક્રરૂપ પ્રવર્તે છે. એજ મોહની સંજ્ઞાવાળું, ઘોર, અગાધ, મોટા સમુદ્રરૂપ બનેલું ન મરણ પામનારા દેવો સહિત જગતને જુદું પાડે છે, ભેગું કરે છે અને બોધ કરે છે માટે પંડિતો ઇંદ્રિયોને રોકવાથી કામ, ક્રોધ, ભય, લોભ, દ્રોહ ને અસત્ય, વગેરે દુઃખે કરી તજાય એવા થયેલાઓને તજે છે. જેણે આ જગતમાં પંચમહાભૂતો ગુણો જીતેલા છે તે આકાશમાં અનંતપણારૂપ ઉત્તમ સ્થાનને પામે છે. જે મનુષ્ય પાંચ ઇંદ્રિયોરૂપી મોટા કાંઠાવાળી, મનના વેગરૂપી મોટાં જળવાળી, અને મોહરૂપ ધુનાઓવાળી નદીને તરી કામ તથા ક્રોધ એ બેને જીતે છે તે સર્વ દોષોથી મુક્ત થયેલો હૃદયરૂપ કમળમાં મનને રાખી દેહમાં આત્માને જોયા પછી પરબ્રહ્મને પામે છે. વળી સર્વ પ્રાણિયોમાં સર્વને જાણનાર આત્માને આત્મા વિષે (જીવને પોતામાં) જાણે છે તે, તે ઠેકાણે જેમ એક દીવાથી અનેક દીવાઓ થાય તેમ એક પ્રકારે અને બહુ પ્રકારે રૂપોને જુદાં કરનાર થઇ

---

૧ બે કાન, બે નેત્ર, બે નાકનાં ટેરવાં, મુખ, ઝાડા અને પેશાબનાં બે સ્થાન. ૨ સત્વ, રજ અને તમ. ૩ વાત, પિત્ત અને કફ.

જરૂર જોઇ શકે છે વિષ્ણુ, મિત્ર, વરૂણ, અગ્નિ ને પ્રજાપતિરૂપ પણ તે જ છે. તે જ ધાતા, વિધાતા છે અને તે જ સર્વ મુખેવાળો પ્રભુ સર્વ પ્રાણિયોનાં હૃદયરૂપ મોટો આત્મા થઇ પ્રકાશે છે, તેમ વિપ્રોના સમૂહો, સુરો, અસુરો યક્ષો, પિશાચો પિતૃઓ, પક્ષિઓ, રાક્ષસોના ગણો, ભૂતોનાં ટોળાં અને સર્વ ઋષિઓ સદા તેને સ્તવે છે (તેનીજ સ્તુતિ કરે છે).

तं विप्रसङ्घाश्च सुरासुराश्च यक्षाः पिशाचाः पितरो वयांसि ।
रक्षो गणाभूतगणाश्चः सर्वे महर्षयश्च व सदास्तुवन्ति ॥ ६७ ॥

इतिश्री महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनुगीतापर्वणि द्विचत्वारिंशो ऽध्यायः ॥ ४२ ॥

અધ્યાય ૪૩ મો. પ્રાણીઓનું વૈવિધ્ય.

ब्रह्मोवाच—मनुष्याणां तु राजन्यः क्षत्रियो मध्यमो गुणः ।
कुञ्जरो वाहनानां च सिंहश्चारण्यवासिनाम् ॥१ ॥

બ્રહ્મા બોલ્યા--મનુષ્યોનો રાજા ક્ષત્રિય મધ્યમાં એવા રજો ગુણરૂપ છે. વાહનોનો રાજા હસ્તિ, અને અરણ્યમાં વસનારાઓનો રાજા સિંહ રજોગુણમય છે. સર્વ પશુઓમાં ગાડર, રાફડાઓમાં રહેનારાઓ વિષે સર્પ, ગાયોમાં બળદ ને સ્ત્રીઓમાં પુરૂષ રાજારૂપ તથા રજોગુણી છે. વડ, જાંબુનું ઝાડ, પિપળો, શાલ્મલિ (શીમળાનું ઝાડ), શિંશપા, મેષશૃંગ, પોલા વાંસ, અને વેણુ (નક્કર વાંસ) આ જગતમાં વૃક્ષોના રાજાઓ છે, એમાં સંશય નથી. હિમવાન, પારિયાત્ર, સહ્ય, વિંધ્ય, ત્રિકૂટવાન્, શ્વેત, નીલ, ભાસ, કોષ્ઠવાન્ પર્વત, ગુરૂસ્કંધ, મહેંદ્ર અને માલ્યવાન્ પર્વતોના રાજાઓ છે. ગણોના રાજાઓ મરુત્ છે. ગ્રહોના અધિપતિ સૂર્ય અને નક્ષત્રોના ચંદ્રમા છે. પિતૃનો યમ, અને નદીઓનો અધિપતિ સમુદ્ર છે. જળોનો રાજા વરૂણ અને મરૂતોનો રાજા ઇંદ્ર કહેવાય છે. ઉષ્ણોનો અધિપતિ સૂર્ય, જ્યોતિષનો ચંદ્ર, નિત્ય ભૂતોનો પતિ અગ્નિ અને બ્રાહ્મણોના અધિપતિ બૃહસ્પતિ કહેવાય છે. ઔષધોનો પતિ ચંદ્ર, બળવાળાઓના પતિ વિષ્ણુ, રૂપોનો અધિરાજ ત્વષ્ટા, અને પશુઓના ઇશ્વર શિવ છે. દીક્ષાવાળાઓનો રાજા યજ્ઞ, દેવોનો રાજા ઇંદ્ર, દિશાઓનો રાજા ઉત્તર દિશા અને વિપ્રોનો રાજા પ્રતાપવાન્ ચંદ્રમા છે. સર્વ રત્નોનો કુબેર તથા દેવતાઓનો રાજા પુરંદર (ઇંદ્ર) છે. આ ભૂતોનો અધિપતિ, પ્રજાઓની સૃષ્ટિરૂપ, પ્રજાઓનો પતિ, અને સઘળાંજ પ્રાણિયોમાં મહાન્ બ્રહ્મમય હું છું. મારાથી અથવા વિષ્ણુથી પણ અતિપર બીજું ભૂત નથી. બ્રહ્મમય મહાન્ એવા વિષ્ણુ સર્વના રાજાઓના અધિરાજ છે. તમે તેને ઇશ્વરપણારૂપ કર્ત્તા, અકર્ત્તા, અને હરિ (દુઃખને હરનાર) જાણો. તે જ નર, કિન્નર, યક્ષ, ગંધર્વ, સર્પ, રાક્ષસ, દેવ, દાનવ, અને નાગ, સર્વના ઇશ્વર છે. કામી જનોએ અનુસરેલી સર્વ સ્ત્રીઓમાં સુંદર નેત્રવાળાં; મહાદેવી જે મહેશ્વર (શિવ) નાં સ્ત્રી પાર્વતી પ્રસિદ્ધ છે, તે ઉમા દેવીને નારીઓમાં શુભ તથા ઉત્તમ જાણો. સ્ત્રીઓનાં પ્રીતિસુખમાં ધનવાળી અપ્સરાઓ ઉત્તમ છે. રાજાઓ ધર્મની ઇચ્છાવાળા હોય છે અને બ્રાહ્મણો ધર્મની પાળેરૂપ છે માટે રાજાએ બ્રાહ્મણોના રક્ષણમાં યત્ન કરવો. જે રાજાઓના દેશમાં સજ્જનો દુઃખ પામે છે તે રાજાઓ સર્વ

પોતાના ગુણોથી હીન થઇ મરણ પછી ખરાબ માર્ગ (નરક) માં જનારા થાય છે. જે રાજાઓના દેશમાં સજ્જનોની રક્ષા થાય છે તેઓ આ જગતમાં આનંદ પામે છે અને મરણ પામ્યા પછી સુખ ભોગવે છે. હવે આ પછી હે બ્રહ્મવિપ્રો ! મહાત્માઓ જે નિયમવાળા ધર્મના લક્ષણને પામે છે તે તમને કહું છું; માટે આ પ્રમાણે સમજો. અહિંસા છે તે ઉત્તમ ધર્મ છે અને અધર્મરૂપ લક્ષણવાળી હિંસા છે. દેવતાઓ પ્રકાશરૂપ લક્ષણવાળા મનુષ્યો કર્મરૂપ ચિહ્નવાળા, આકાશ શબ્દનાં લક્ષણવાળું, અને વાયુ સ્પર્શનાં લક્ષણવાળો છે. તેજોનું લક્ષણ રૂપ છે. રસનાં લક્ષણવાળાં પાણી છે. સર્વ પ્રાણિયોને ધારણ કરનારી પૃથ્વી ગંધનાં લક્ષણવાળી છે. સ્વર અને વ્યંજન અક્ષરોના સંસ્કારવાળી વાણી શબ્દનાં લક્ષણવાળી છે. મનનાં લક્ષણરૂપ ચિંતા અને બુદ્ધિરૂપ લક્ષણવાળી ચિંતા કહેલી છે; કેમકે મનુષ્ય મનવડે ચિંતન કરેલા અર્થોનો બુદ્ધિએ કરી નિશ્ચય કરે છે તથા બુદ્ધિ નિશ્ચયથી જણાય છે એમાં સંશય નથી. આ રીતે મનનું લક્ષણ ધ્યાન છે અને પુરૂષ (જીવ) નું લક્ષણ ન જણાય એવું છે. પ્રવૃત્તિના લક્ષણવાળો યોગ (કર્મ) ને સંન્યાસનાં લક્ષણવાળું જ્ઞાન છે માટે બુદ્ધિમાન્ માનવે જ્ઞાનને આગળ કરી સંન્યાસ લેવો. જ્ઞાનવાળો સંન્યાસી પરમ ગતિ પામે છે. વળી માન તથા અપમાનને ઉલ્લંઘી રહેલો અને તમ (અજ્ઞાન), મૃત્યુ તથા જરા (ઘડપણ) ને ઉલ્લંઘનાર ઉત્તમ ગતિ પામે છે. આ રીતે મેં તમોને ધર્મ, તેનાં લક્ષણ અને તેઓનો સંયોગ વિધિ અનુસાર કહ્યો.

હવે આ પછી હું સારી રીતે ગુણોને ગ્રહણ કરવાનું કહું છું. જે પૃથ્વીનો ગંધ છે તે નાકથી લેવાય છે અને નાસિકામાં રહેલો વાયુ ગંધના જ્ઞાનમાં પ્રવીણ છે. જળના સારરૂપ રસ છે તે જીભથી લેવાય છે અને જીભમાં રહેનાર સોમ (ચંદ્ર) રસના જ્ઞાનમાં રહેલો કહેવાય છે. તેજનો ગુણ રૂપ છે તે ચક્ષુથી ગ્રહણ થાય છે અને સદા ચક્ષુમાં રહેનારા સૂર્ય રૂપને જાણવામાં અનુગ્રહ કરાવે છે. વાયુનો ગુણ સ્પર્શ છે તે સદા ચામડીથી જણાય છે અને સદા ચામડીમાં રહેનાર વાયુ છે, તે સ્પર્શ કરવામાં અનુગ્રહ કરાવનાર થાય છે. આકાશનો ગુણ શબ્દ છે તે કાનથી ગ્રહણ કરાય છે અને કાનમાં રહેલી સર્વ દિશાઓ શબ્દના જ્ઞાનમાં રહેલી છે. મનનો ગુણ ચિંતા છે તે બુદ્ધિથી જણાય છે અને હૃદયમાં રહેનાર ચેતન ધાતુ (જીવ) મનના જ્ઞાનમાં રહેનારા કહેવાય છે. બુદ્ધિ નિશ્ચયથી તથા મહાન્ (મહત્તત્વ) જ્ઞાનથી માલમ પડે છે. આ રીતે નિશ્ચય કરીને જાણવાથી તેઓનું સ્વરૂપ ન જણાય એવું છતાં પણ જણાય છે એમાં સંશય નથી. આ રીતે બુદ્ધિ વગેરે સ્વરૂપથી જણાય છે પણ ક્ષેત્રને જાણનારા આત્મા નિત્ય સ્વરૂપથી ગ્રહણ ન થાય એવો, નિર્ગુણ સ્વરૂપ છે માટે ક્ષેત્રજ્ઞ (આત્મા) ફક્ત જ્ઞાનરૂપ લક્ષણવાળો અને લિંગ (સ્વરૂપ) રહિત છે. ગુણોની ઉત્પત્તિ અને નાશવાળું જે અવ્યક્ત (માયા) છે તે ક્ષેત્ર કહેલું છે તેમાં લીન થયેલો હું (આત્મા) સદા જોઉં છું, જાણું છું અને સાંભળું છું. આ રીતે પુરૂષ (જીવ) તેને (ક્ષેત્રને) જાણે છે માટે ક્ષેત્રજ્ઞ કહેવાય છે. વળી જેવી રીતે ગુણોની વૃત્તિ આદિ, મધ્ય અને અંતથી બાંધેલી સૃજાતી અને ચેતનારહિત થાય છે તેવી રીતે ક્ષેત્રને જાણનારો જુવે છે પણ વારંવાર સૃજાતા ગુણો આત્માને જાણતા નથી. જે ગુણરૂપ (ભોગ્ય) થયેલા ગુણોથી પર, મોટું સત્ય (બ્રહ્મ) છે તેને કોઇ પણ જાણતો નથી. ક્ષેત્રને જાણનારો (આત્મા)જ તેને જાણે છે, માટે ધર્મને જાણનારો ગુણોને તથા

બુદ્ધિને તજ્યા પછી જેના દોષો ક્ષીણ થયા છે એવો ગુણોને તજી રહેલો થયાથી ૧ ક્ષેત્રને જાણનારા પરમાત્મા પ્રત્યે પ્રવેશ કરે છે અને તે જ સુખ દુઃખ વગેરે જોડાંરહિત, નમસ્કારરહિત સ્વાહાકારરહિત અચળ, સ્થાનરહિત, ક્ષેત્રને જાણનારો, ને પરમ વ્યાપક થાય છે.

निर्द्वन्द्वो निर्नमस्कारो निःस्वाहाकार एव च ।
अचलश्चानिकेतश्च क्षेत्रज्ञः स परो विभुः ॥ ४२ ॥

इतिश्री महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

અધ્યાય ૪૪ મો. તત્વોમાંનું આદિરૂપ.

ब्रह्मोवाच--यदादिमध्यपर्यन्ते ग्रहणोपायमेव च ।
नाम लक्षणसंयुक्तं सर्वं वक्ष्यामि तत्त्वतः ॥ १ ॥

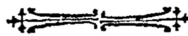
બ્રહ્મા બોલ્યા--જે આદિ મધ્ય ને અંતવાળું, ગ્રહણ કરવાના ઉપાયવાળું (કર્મથી થાય એવું) તથા નામ, લક્ષણવાળું છે તે સઘળું સત્યતાથી કહું છું. પ્રથમ દિવસ, ને પછી રાત્રિ છે. શુકલપક્ષ જેઓમાં પ્રથમ છે એવા માસ કહેલા છે. શ્રવણ વગેરે નક્ષત્રો છે, શિશિર વગેરે ઋતુઓ છે. ગંધોની આદિ પૃથ્વી, રસોની પ્રથમ જળ, રૂપોનો જ્યોતિરૂપ સૂર્ય અને સ્પર્શોનો આદિ વાયુ કહેવાય છે. તેમ શબ્દનો આદિ આકાશ છે, આ ભૂતોને કરનારા (તામસ અહંકાર) ના ગુણરૂપ છે. હવે આ પછી ભૂતોના ઉત્તમ આદિને કહું છું. જ્યોતિષો (તેજો)નો આદિ સૂર્ય, જરાયુજ વગેરે પ્રાણિયોનો આદિ જઠરનો અગ્નિ, સર્વ વિદ્યાઓનાં આદિ સાવિત્રી અને દેવતાઓના આદિ પ્રજાપતિ (બ્રહ્મા) કહેવાય છે. સર્વ વેદોનો આદિ ઓંકાર અને વચનોનો આદિ પ્રાણ કહેવાય છે. પ્રથમ જે સાવિત્રી કહી તે આ જગતમાં બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય વગેરે મ્લેચ્છ પર્યંત લોકોને નયમથી સઘળું જપવા યોગ્ય છે તે સાવિત્રી કહેવાય છે. છંદોનો આદિ ગાયત્રી, પ્રજાનો આદિ સૃષ્ટિનો પ્રથમ કાલ, ચોપગાંમાં આદિરૂપ ગાયો અને મનુષ્યોમાં આદિ દ્વિજો કહેવાય છે. હે ઉત્તમ દ્વિજો! પક્ષિયોમાં આદિ સિચાણો, યજ્ઞોનું આદિરૂપ ઉત્તમ હોમવાનું દ્રવ્ય, સર્વ સરીસૃપોમાં (આડાં ચાલનારા જીવોમાં) મોટો સર્પ છે. સર્વ યુગોનો આદિ સત્યયુગ છે એમાં સંશય નથી. સર્વ રત્નોમાં આદિ સુવર્ણ, ઔષધોમાં આદિ યવ, સર્વ ભક્ષ્ય અને ભોજ્ય પદાર્થોમાં ઉત્તમ અન્ન કહેવાય છે. સર્વ દ્રવ્ય અને પીવાના પદાર્થોમાં જળ ઉત્તમ છે. સર્વ સ્થાવર પ્રાણિયોમાં અવિશેષપણાથી સદા પુણ્યકારી બ્રહ્મનાં ક્ષેત્રરૂપ પીપળો પ્રથમ કહેલો છે. હું સર્વ પ્રજાપતિયોમાં પ્રથમ અને મારા આદિ અચિંત્ય આત્મવાળા વિષ્ણુ છે કે જે સ્વયંભુ (પોતાની મેળે થનારા) એ રીતે કહેલા છે. સર્વ પર્વતોની આગળ થયેલા મહા મેરૂ કહેલા છે. દિશાઓ અને તેના ખુણાઓમાં ઉર્ધ્વ, ને પૂર્વદિશા પ્રથમ છે. તેમ નદીઓમાં આગળ જન્મેલી ગંગા નદી કહી છે. સર્વ સરોવર તથા કૂવા વગેરે જળ પીવાનાં સ્થાનોની આગળ થયેલો સમુદ્ર છે. દેવ, દાનવ, ભૂત, પિશાચ, ઉરગ, રાક્ષસ, નર, કિન્નર અને યજ્ઞો, એ સર્વના પ્રભુ રૂદ્ર છે. સર્વ જગતના આદિ, બ્રહ્મમય, મહાન્ એવા વિષ્ણુ છે કે જેથી આ ત્રણ લોકમાં અતિ ઉત્તમ બીજું ભૂત

૧ સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ શરીર છે.

(પ્રાણી) નથી. સર્વ આશ્રમોના આદિરૂપ ગૃહસ્થપણું છે એમાં સંશય નથી. લોકોનાં આદિરૂપ ત્રિગુણ, અને અંતરૂપ પણ તે જ છે. દિવસો અસ્તમય અંતવાળા છે, રાત્રિ ઉદયરૂપ અંતવાળી છે (ઉદયને અંતે અસ્ત અને અસ્તને અંતે ઉદય છે). સુખના અંતરૂપ સદા દુઃખ અને દુઃખના અંતરૂપ સુખ છે. સર્વ વધારાઓ ઘટાડારૂપ અંતવાળા, ચઢતીઓ પડતીરૂપ અંતવાળી, સર્વ ભેગાં થવાં જુદાં થવારૂપ છેવટવાળાં અને જીવવું મરવારૂપ અંતવાળું છે. સર્વ કાર્ય નાશરૂપ અંતવાળું છે ને જન્મેલાનું જરૂર મરણ છે; કેમકે આ જગતમાં સદા સ્થાવર અને જંગમ નિરંતર રહેનાર કોઇ નથી. યજ્ઞ, દાન, તપ, ભણેલું, વ્રતો અને નિયમો વગેરે છે તે પણ સર્વ નાશરૂપ અંતવાળાં છે; પણ જ્ઞાનનો અંત નથી માટે શુદ્ધ જ્ઞાને કરી અતિ શાંત મનવાળો, જીતેંદ્રિય, મમતારહિત અને અહંકારથી રહિત પુરૂષ સર્વ પાપોથી મુક્ત થાય છે.

तस्माज्ज्ञानेन शुद्धेन शान्तात्मा जितेन्द्रियः ।
निर्ममो निरहङ्कारो मुच्यते सर्वपापभिः ॥ २२ ॥

इतिश्री महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनुगीतापर्वणि चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

અધ્યાય ૪૫ મો. વિચિત્ર કાળચક્ર.

ब्रह्मोवाच--बुद्धिसारं मनः स्तम्भमिन्द्रियग्रामबन्धनम् ।
महाभूतपरिस्कन्धं निवेश परिवेशनम् ॥ १ ॥

બ્રહ્મા બોલ્યા--બુદ્ધિરૂપ સારવાળું, મનરૂપ સ્તંભવાળું, ઇંદ્રિયોના સમૂહરૂપી બંધનવાળું, મહાભૂતોના સમૂહવાળું, સ્ત્રીઓના ભોગરૂપ ઢાંકણવાળું, જરા અને શોકથી ભરેલું, વ્યાધિ તથા વ્યસનોની ઉત્પત્તિવાળું, દેશ અને કાળવડે ચાલનારૂં, શ્રમ (થાક) ને મહેનતરૂપ શબ્દવાળું, દિવસ તથા રાત્રિરૂપ ચલાવનારાવાળું, ટાઢ તડકારૂપ ફરતાં મંડળવાળું, સુખ, દુઃખરૂપ મધ્યના સાંધાવાળું, ક્ષુધા ને તૃષારૂપ ખીલાઓવાળું, મેઘ અને સંતાપરૂપ ખોદનારવાળું, મટમટાવવું અને તેનું મીચાવું તે બેથી વિધ્વંસ, ભયંકર, મોહરૂપ જળથી વ્યાપ્ત, સદા ચાલનારૂં, જડ, માસ અને અર્ધમાસની ગણતીવાળું, સમ નહિ એવું, લોકોમાં ફરનારૂં, તમોગુણના નિયમરૂપ કાદવવાળું, રજોગુણના વેગરૂપી પ્રવર્ત્તાવનારાવાળું, મોટા અહંકારથી પ્રકાશ પામેલું, સત્વ વગેરે ગુણોની સ્થિતિવાળું, પરિતાપરૂપ પાટાઓના સમૂહવાળું, શોક અને મૃત્યુરૂપ જીવિકાવાળું, ક્રિયા તથા કારણોથી યુક્ત પ્રીતિરૂપ વિસ્તારવાળું, લાંબું, લોભ ને તૃષ્ણારૂપ, ક્ષોભ (કંપ) પમાડવાવાળું, વિચિત્ર અજ્ઞાનથી ભરેલું ભય ને મોહરૂપ પરિવારવાળું, પ્રાણિયોના મોહને કરનારૂં, આનંદ ને પ્રીતિથી ચાલનારૂં, કામ ને ક્રોધરૂપી પરિગ્રહવાળું, મહત્તત્વ વગેરે ભેદોરૂપ છેડાવાળું, નહિ રોકાતું, સંસાર અને તેના કારણરૂપ, મનરૂપ વેગવાળું, અને મનથી સુંદર કાળરૂપ ચક્ર ચાલે છે. આ માન અપમાન વગેરે જોડાંવાળું જડ કાળચક્ર ન મરનારા દેવો સહિત જગતને જુદું પાડે છે, ભેગું કરે છે અને બાધવાળું કરે છે. જે ખરી રીતથી કાળરૂપ ચક્રની પ્રવૃત્તિને તથા નિવૃત્તિને નિત્ય જાણે છે તે, પ્રાણિયોમાં મુંઝાતો નથી. વળી સર્વ સંસ્કારોથી મુક્ત, સર્વ સુખ

દુઃખથી રહિત; અને સર્વ પાપોથી મુકત થયેલો પુરૂષ ઉત્તમ ગતિ પામે છે. ગૃહસ્થ, બ્રહ્મચારી, વાનપ્રસ્થ અને ભિક્ષુક એ ચાર આશ્રમો કહેલા છે. તે સર્વે ગૃહસ્થપણારૂપ મૂળવાળા છે. આ જગતમાં જે કોઇ શાસ્ત્ર કહેલાં છે તેના અંતને પામવું શ્રેયરૂપ છે તથા સનાતન કીર્તિ છે. પ્રથમ સંસ્કારોથી સંસ્કાર પામેલા, યથાયોગ્ય વ્રતને આચરનારા, તત્વને જાણનારા ગુણોથી વિશેષ થયેલી જાતિમાં વર્ત્તવું. નિત્ય પોતાની સ્ત્રીમાં પ્રીતિમાન્, પંડિતોના સરખા આચારવાન્, ઇંદ્રિયોને જીતનાર અને શ્રદ્ધાવાન્ થઇ પાંચ મહા યજ્ઞોથી યજન કરવું. જેમ સુખ રહે તેમ શકિત પ્રમાણે યજ્ઞ તથા દાનથી યુક્ત, વેદોનાં કર્મોમાં દેવતા, અતિથિ અને પંડિતોના આશીર્વાદ લેવામાં પ્રીતિમાન્ થવું. હાથ અને પગની ચપળતાવાળો મુનિ નથી, નેત્રની ચપળતાવાળો નથી અને વાણી તથા અંગથી ચપળ નથી હોતો. આવો પંડિતનો વિષય છે (આ પંડિતનું લક્ષણ છે). નિરંતર, યજ્ઞોપવીત (જનોઇ) ધારણ કરનાર, શ્વેત વસ્ત્રો ધારણ કરનાર, અને સારાં આચરણોથી યુક્ત હોય છે. તેમ યમ[1] અને દાનના નિયમવાળો થઇ સદા શિષ્ટ લોકો સાથે બેસનાર, ઉપસ્થ તથા ઉદરને જીતનાર , મૈત્રીવાળા, અને શિષ્ટના આચરણથી યુક્ત મનુષ્યે વેણુનો દંડ અને જળ સહિત કમંડલુ ધારણ કરવું. ભણીને ભણાવવાનું કરવું, યજવું, યજાવવું, દાન અને લેવું અને દેવું, આ છ ગુણવાળી વૃત્તિનું આચરણ બ્રાહ્મણે કરવું. બ્રાહ્મણોની આજીવિકારૂપ યજાવવું, ભણાવવું એ બે, અને શુદ્ધથી દાન લેવું, આ ત્રણ કર્મ જાણવાં. હવે શેષ રહેલાં ત્રણ કર્મ જે દાન, અધ્યયન અને યજ્ઞ છે તે પણ ધર્મયુક્ત છે, માટે સારા ધર્મને જાણનારાએ તે ત્રણ કર્મોમાં ગાફલપણાનો ત્યાગ કરવો. ઇંદ્રિયોને જીતનાર, મૈત્રીવાળો, ક્ષમાવાન્ , સર્વ પ્રાણિયોમાં સમાન વૃત્તિવાળો મુનિ, શકિત પ્રમાણે સર્વ પ્રવર્તાવનાર, પવિત્ર, આવી રીતે યોગવાળો, વખાણવા યોગ્ય વ્રતવાળો ને ગૃહસ્થ હોઇ સ્વર્ગને જીતે છે.

सर्वमेतद्यथाशक्ति विप्रो निर्वर्त्तयन् शुचिः ।
एवं युक्तो जयत्स्वर्गं गृहस्थोसंशितव्रतः ॥ २१ ॥

इतिश्री महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनुगीतापर्वणि पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

અધ્યાય ૪૬ મો. કોણ આલોકને જીતે છે?

ब्रह्मोवाच—एवमेतेन मार्गेण पूर्वोक्तेन यथाविधिः ।
अधीतवान् यथाशक्तिस्तथैव ब्रह्मचर्यवान् ॥ १ ॥

બ્રહ્મા બોલ્યા—આ રીતે વિધિ પ્રમાણે પ્રથમ કહેલા માર્ગે કરી શકિત મુજબ અધ્યયનવાળો બ્રહ્મચર્યવાન્, પોતાના ધર્મમાં પ્રીતિવાળો વિદ્વાન્, સર્વ ઇંદ્રિયો જેની નિયંમિત છે એવો મુનિ, ગુરૂના પ્રિય તથા હિતમાં યોગ્ય, સત્ય ધર્મમાં તત્પર ને પવિત્ર થયેલો મનુષ્ય હોય તો તેણે ગુરૂની આજ્ઞા લેઇ અન્નની નિંદા કર્યા વિના ભોજન કરવું. તેમ હવિષ્ય અને ભિક્ષાનાં અન્નને જમનાર સ્થાન, આસન, તથા વિહારથી યુક્ત, બે વખત અગ્નિમાં હોમનાર, પવિત્ર અને સમાધિવાળા પુરૂષે સદા બિલ્વ અથવા ખાખરાના

---

[1] અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય અને પરિગ્રહ.

વૃક્ષનો દંડ ધારણ કરવો. દ્વિજનું વસ્ત્ર હિરાગળ, સૂતરાઉ અથવા મૃગચર્મનું હોય પણ તે સર્વ કાષાય (ગેરૂ)થી રક્ત (રાતું) હોવું જોઇયે. મુંજ (આ નામનાં તૃણ ,ની મેખળા હોવી જોઇયે. જટાવાન , નિત્ય જળ રાખનાર, યજ્ઞોપવીત ધારણ કરનાર, સ્વાધ્યાયવાન, લોભરહિત, નિયમિત વ્રતવાન , અને ભાવથી પવિત્ર જળેકરી સદા નિયમવાન થઇ દેવતાનું તર્પણ કરનાર બ્રહ્મચારી વખણાય છે. આવી રીતે યોગ્ય થયેલો, જીતેંદ્રિય વાનપ્રસ્થ લોકોને જીતે છે. વળી ઉત્તમ સ્થાનનો આશ્રય કરનાર જન્મો વિષે ફરતો નથી. તેમજ સર્વ સંસ્કારોથી સંસ્કાર પામેલા, બ્રહ્મચર્યવાન્ મુનિએ ગામથી નિકળી અરણ્યમાં જઇ વસવું, ચર્મને વલ્કલ ધારણ કરવાં, સાયંકાળ તથા પ્રાતઃકાળમાં આચમન લેવું, નિત્ય અરણ્યનો આશ્રય કરવો પણ ફરી ગામમાં ન પેસવું. ભોજન વખતે આવેલા અતિથિયોનો સત્કાર કરવો; અને ફળ તથા પાન જેમાં બીજાં છે એવાં મૂળ અને સામાથી વૃત્તિ ચલાવનારાએ આશ્રય પણ આપવો. દીક્ષા પ્રમાણે નિદ્રાથી થતા આલસ્યરહિત થયેલાએ ચાલતાં જળ તથા વાયુ અને સર્વ વનના પદાર્થનો આશ્રય કરવો; તેમ ક્રમ પ્રમાણે ભોજન કરવું. મૂળ અને ફળસહિત એવી ભિક્ષાથી આવેલા અતિથિનો સત્કાર કરવો. તે વખતે જે ભિક્ષા હોય તે ભિક્ષા, નિત્ય આલસ્યરહિત થઇ આપવી. સદા દેવ અને અતિથિયોને પ્રથમ જમાડી વાણીને નિયમમાં રાખી જમવું. સ્પર્ધારહિત મનવાળો, થોડું જમનારો, દેવતાનો આશ્રયી, ઇંદ્રિયોને વશ રાખનાર, મૈત્રીવાળો, ક્ષમાવાન, કેશ તથા દાઢીને ધારણ કરનાર, હોમ કરનાર, પોતાના અધ્યયનમાં સારી વૃત્તિ રાખનાર, સત્ય ધર્મમાં પરાયણ, પવિત્ર દેહવાળો, સદા ચતુર એવો નિત્ય વનમાં રહેનાર, સાવધાન, અને યોગ્ય થયેલો જીતેંદ્રિય વાનપ્રસ્થ સ્વર્ગને જીતે છે. ગૃહસ્થ, બ્રહ્મચારી અથવા વાનપ્રસ્થમાંથી જે મોક્ષ પામવા ઇચ્છતો હોય તેણે ઉત્તમ વૃત્તિનો આશ્રય કરવો. સર્વ પ્રાણિયોને અભય આપી નિષ્કામપણાનું આચરણ કરવું. વળી સર્વ જીવોને સુખ દેનારા, મૈત્રી રાખનારા, સર્વ ઇંદ્રિયોને નિયમમાં ચલાવનારા મુનિએ યાચના વગરની, સંકલ્પ વગરની અને એની મેળે મળેલી ભિક્ષા દિવસના પૂર્વ ભાગમાં કરી જ્યારે સર્વ જમી રહે અને ધૂમાડારહિત રસોડું થાય ત્યારે ભક્ષણ કરવું. મોક્ષને જાણનારે પ્રાપ્ત થએલાં માટીનાં વાસણમાં ભિક્ષા લેવા ઇચ્છા કરવી. લાભ થાય તેથી ખુશી ન થવું અને ગેરલાભ થાય તેથી ઉદાસ થવું નહિ. ફક્ત પ્રાણની યાત્રા (વ્યવહાર)માં કુશળ એવા પુરૂષે અતિ ભિક્ષા ભિખવી નહિ. યાત્રાના અર્થી અને કાળને ઇચ્છનારાએ સાવધ થઇ ભિક્ષા કરવી. સાધારણ લાભની ઇચ્છા કરવી નહિ. સત્કાર પામી ભોજન કરવું નહિ, ભિક્ષુકે અવશ્ય સત્કારથી થયેલા લાભથી કંટાળવું. ખાવાનાં—કડવાં, તુરાં અને તીખાં અન્નોનો તથા મધુર રસોનો ભિક્ષુકે સ્વાદ કરવો નહિ; કેવળ પ્રાણનું ધારણ થાય અને યાત્રા (વ્યવહાર) ચાલે એટલું ભોજન કરવું. મોક્ષને જાણનારાએ પ્રાણિયોને દુઃખ ન થાય તે રીતે આજીવિકા ચલાવવી. ભિક્ષા કરનારે કોઇ રીતે પણ બીજાં અન્નને ઇચ્છવું નહિ. ધર્મને પ્રકાશિત કરવો નહિ. એકાંતમાં રજોગુણરહિત થઇ ફરવું. આશ્રય માટે શૂન્ય, સ્થાન, અરણ્ય, વૃક્ષમૂળ, નદી, અથવા પર્વતની ગુફા શોધવી; પછી ઉનાળામાં ગામ વિષે એક રાત્રિ રહેવું અને વર્ષાકાળમાં એક ઠેકાણે વસવું. સૂર્યે દર્શાવેલો માર્ગ હોય તેમાં કીડાની પેઠે પૃથ્વી પ્રત્યે ફરવું અને પ્રાણિયોની દયા સારૂ પૃથ્વીને જોઇને ચાલવું. બહુ સંચય કરવો નહિ. સ્નેહવાળા નિવાસનો ત્યાગ કરવો તથા મોક્ષને જાણનારા પુરૂષે સદા પવિત્ર જળથી નિત્ય કાર્ય કરવું. તેમ કાઢેલા (તાજા) જળવડે આચમન કરવું. અહિંસા, બ્રહ્મચર્ય, સત્ય,

સરળતા, ક્રોધનો ત્યાગ અસૂયાનો (ગુણુમાં દોષારોપણુનો) ત્યાગ, દમ (ઇંદ્રિયોનો નિગ્રહ), નિત્ય પિશુનતાનો ત્યાગ વગેરે આઠ વસ્તુઓમાં યુક્ત અને વ્રતોમાં નિયમિત ઇંદ્રિયવાન થવું. નિત્ય પાપરહિત, શઠતારહિત તથા કુટિલતારહિત આચરણુ આચરવું. સ્પૃહારહિત થઇ સદા આવેલું ભોજન કરવા યોગ્ય ભોજન કરવું. ફક્ત યાત્રા અને પ્રાણુની ગાત્રા થાય તેટલું ખાવું ને ધર્મથી મળેલું જમવું. પોતાની ઇચ્છાને અનુસરવું નહિ. કોઇ પ્રકારે પણુ ભોજન અને ઓઢવાનાં વસ્ત્રથી બીજું ગ્રહણુ કરવું નહિ. જેટલું જમાય તેટલુંજ અન્ન લેવું પણુ વધારે લેવું નહિ. કદી પણુ બીજાઓથી લેવું નહિ અને દેવું નહિ. સદા જ્ઞાનીએ પ્રાણિયોને દીનપણુાથી વિભાગ કરીને (વહેંચી આપીને) પરધનોને લેવાં નહિ તથા અયાચિત એવા મનુષ્યે પણુ પરધનો ગ્રહણુ કરવાં નહિ. કોઇ પણુ દેશ (સ્થાન)માં ભોજન કરી ફરી તેની ઇચ્છા ન કરવી. કાર્યવાળાએ પ્રવૃત્ત થતાં, સામટાં નહિ એવાં માટી, જળ, અન્ન, પત્ર, પુષ્પ, અને ફળો લેવાં. શિલ્પની આજીવિકાથી જીવવું નહિ. સુવર્ણને ઇચ્છવું નહિ. દ્વેષી ન થવું, ઉપદેશ કરનાર થવું નહિ અને શણુગારેલા થવું નહિ. શ્રદ્ધાથી પવિત્ર અન્નો ખાવાં. નિમિત્તો અને અજ્ઞાનને તજવાં. અમૃતના સરખી વૃત્તિવાળા અને સર્વ જીવોથી આસક્ત ન થનાર થવું. જે સર્વ આશીર્વાદ યુક્ત તથા હિંસાવાળાં કર્મો છે તે અને લોકના સમુદાયનો ધર્મ કરવો નહિ તથા કરાવવો નહિ. સર્વ પદાર્થોને તજી ફક્ત હલકા થઇ ફરવું અને સર્વ સ્થાવર, જંગમ જીવોમાં સમ વૃત્તિવાળા થવું. બીજા કોઇને ઉદ્વેગ પમાડવો નહિ અને કોઇથી પણુ ઉદ્વેગ ધરવો નહિ. ઉત્તમ મોક્ષને જાણુનારો સર્વ જીવોએ વિશ્વાસ કરવા લાયક કહેવાય છે. કાળની આકાંક્ષા રાખનાર, સાવધાન, માનવામાં નહિ આવેલાનું ધ્યાન ધરવું નહિ, ગયેલાનું ચિંતન કરવું નહિ અને ચાલતાંની (થતા પદાર્થની) ઉપેક્ષા કરવી. કદી પણુ નેત્ર, મન, અને વાણીથી દોષ કરવો નહિ. તેમ પ્રત્યક્ષ અથવા અપ્રત્યક્ષ કશું દુષ્ટ કર્મ આચરવું નહિ. જેમ કાચબો સર્વ તરફથી અંગોને ખેંચી લે તેમ સર્વ વિષયોથી ઇંદ્રિયોને ખેંચી લેવી. જેની ઇંદ્રિયો, મન અને બુદ્ધિથી ક્ષીણુ થયેલી છે એવો, નિઃસ્પૃહ, સર્વ તત્વને જાણુનાર, સુખ દુઃખ વગેરે રહિત, નમસ્કાર રહિત, સ્વાહાકારરહિત, મમતારહિત, અહંકાર રહિત, યોગક્ષેમ રહિત, આત્મવાન્, આશિષ રહિત, નિર્ગુણુ, શાંત, આસક્તિ રહિત, આશ્રય રહિત, આત્માનો સંગી, અને તત્વને જાણુનારો જે હોય તે મુક્ત થાય છે, એમાં સંશય નથી. જેઓ પગ, હાથ અને પીઠરહિત, મસ્તક રહિત, ઉદરરહિત, ગુણુ તથા કર્મથી અતિ હીન, કેવળ નિર્મળ સ્થિર, ગંધથી રહિત, રસ ને સ્પર્શથી રહિત, રૂપ તથા શબ્દથી રહિત, અનુસરવા યોગ્ય, અનાસક્ત, માંસરહિત, ચિંતારહિત, નાશરહિત, દિવ્ય (દીપ્ત) ગૃહમાં રહેલો છતાં પણુ સર્વદા સર્વ પ્રાણિયોમાં રહેલો જે પ્રસિદ્ધ બ્રહ્મરૂપ આત્મા છે તેને જાણે છે તે મરતો નથી. જ્યાં જ્ઞાનવાળાઓની પ્રાપ્તિ સ્વરૂપ વિના જાણી શકાય એવી કહેલી છે ત્યાં નથી બુદ્ધિ, નથી ઇંદ્રિયો, નથી દેવતા, નથી વેદો, યજ્ઞો, લોકો, નથી તપ અને નથી વ્રતો કશું જઇ શકતું નથી માટે સ્વરૂપ વગરના ધર્મને જાણુનારાએ ધર્મના તત્વને સેવવું. ગૃહ ધર્મનો આશ્રય કરનાર વિદ્વાને વિજ્ઞાનનું આચરણુ આચરવું. વળી મૂઢ ન છતાં, ધર્મને દૂષિત ન કરતાં મૂઢના રૂપ (વેશ)થી ફરવું. જે રીતે બીજાઓ સદા એને તરછોડે તે રીતે આચરણુ કરનાર, સજ્જનોના ધર્મોને નહિ નિંદનાર અને શાંત થઇ ફરનાર, આ પ્રમાણે આચરણુથી સંપન્ન હોય તે મુનિ શ્રેષ્ઠ કહેવાય છે. ઇંદ્રિયો, ઇંદ્રિયોના વિષયો, પાંચ મહાભૂત, મન, બુદ્ધિ.

અહંકાર, માયા અને પુરૂષ આ સર્વને જાણી યથાયોગ્ય તત્વનો નિશ્ચય થયા પછી સર્વ બંધનોથી મુક્ત થયેલો સ્વર્ગને પામે છે માટે તત્વને જાણનારાએ એટલું અંત વખતે જાણી એકાંતમાં બેસી, ધ્યાન કરવું. આમ કર્યા પછી આશ્રયરહિત અને જેમ આકાશમાં જતો વાયુ હોય તેમ સર્વ સંગોથી મુક્ત, ક્ષીણ થયેલા કોશવાળો અને નિર્ભય એવો તે પરબ્રહ્મને પામે છે.

निर्मुक्तः सर्वसङ्गेभ्यो वायुराकाशगो यथा ।
क्षीणकोशो निरातङ्कस्तथेदं प्राप्नुयात्परम् ॥ ६८ ॥

इतिश्री महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनुगीतापर्वणि षट्चत्वारिंशो ऽध्यायः ॥ ४६ ॥

અધ્યાય ૪૭ મો. બ્રાહ્મણ પરમજ્ઞાન પામે છે.

ब्रह्मोवाच--संन्यासं तप इत्याहुर्वृद्धा निश्चितवादिनः ।
ब्राह्मणा ब्रह्मयोनिस्था ज्ञानं ब्रह्मपरं विदुः ॥ १ ॥

બ્રહ્મા બોલ્યા--નિશ્ચય કરેલી વસ્તુને કહેનારા વૃદ્ધો સંન્યાસને તપ છે એમ કહે છે અને બ્રહ્મરૂપ કારણમાં રહેલા બ્રાહ્મણો (બ્રહ્મજ્ઞજનો) બ્રહ્મ જેમાં મુખ્ય છે એવા જ્ઞાનને જાણે છે, અથવા પરબ્રહ્મ જ્ઞાનરૂપ છે એમ સમજે છે. જે અતિ દૂર સ્વરૂપવાળું, વેદ વિદ્યાનો આશ્રય કરનારૂં, સુખ દુઃખ વગેરે રહિત, નિર્ગુણ, નિત્ય, અચિંત્ય ગુણોવાળું અને ઉત્તમ બ્રહ્મ છે તે પરબ્રહ્મને નિશ્ચિત મનવાળા, પવિત્ર, રજોગુણને દૂર કરનાર અને નિર્મળ એવા ધીર પુરૂષો જ્ઞાન અને તપવડે જુવે છે તથા તપે કરી કલ્યાણકારી માર્ગરૂપ પરમેશ્વર પામે છે. નિરંતર જેઓ, સંન્યાસમાં પ્રીતિવાળા તથા બ્રહ્મને જાણનારા છે તે જનો સંન્યાસરૂપ ઉત્તમ દીવો ધર્મને સાધનાર આચાર છે એમ કહે છે માટે મનુષ્યે અવશ્ય ઉત્તમ જ્ઞાન અને સંસારરૂપ ઉત્તમ તપને જાણવું જોઇયે. જે તત્વના નિશ્ચયથી નિરાધાર, જ્ઞાનરૂપ, સર્વ જીવોમાં રહેલા, આત્માને જાણે છે તે સર્વમાં ગતિ કરનારા થાય છે. જે વિદ્વાન્ પ્રાણીની સાથે વસવાપણાને, જુદા વસવાપણાને અને એકપણાને તથા જુદા જુદાપણાને જુવે છે તે દુઃખથી મુક્ત થાય છે. જે કયું પણ ઇચ્છતો નથી અને કોઇને પણ અપમાન પહોંચાડતો નથી તે આલોકમાં રહેલોજ બ્રહ્મપણાને પામનાર થાય છે. માયાના ગુણોના તત્વને જાણનાર, સર્વ પ્રાણિયોની માયાને સમજનાર મમતા રહિત અને અહંકારથી રહિત મુક્તિ પામે છે, એમાં સંશય નથી. સુખ દુઃખ વગેરે દ્વંદ્વ રહિત, નમસ્કાર રહિત અને સ્વધાકાર રહિતજ ઉત્તમ શાંતિએ કરીનેજ નિર્ગુણ, નિત્ય, અને દ્વૈત રહિત એવા બ્રહ્મને પામે છે. વળી જંતુ ગુણમય સારાં નઠારાં, સર્વ કર્મને તજી સત્ય અને અસત્ય એ બેને છોડી મુક્ત થાય છે એમાં સંશય નથી. જેનું કારણ અને ઉત્પત્તિ જણાતી નથી એવું, બુદ્ધિરૂપ થડવાળું, મોટું, મોટા અહંકારરૂપી પાનવાળી ડાળખીઓવાળું, ઇંદ્રિયોરૂપ અંકુર (કાંટા) જેના કોતરો (દરો) માં રહેલા છે એવું, મહા ભૂતવડે વિશાળ એવું, સદા પુષ્પોવાળું, શુભ તથા અશુભ ફળોને ઉપજાવનારૂં, સર્વ પ્રાણિયોની આજીવિકારૂપ, સનાતન (જુનું) બ્રહ્મરૂપ ઝાડ છે. જે શાખાઓવાળા

(વૃક્ષો) ને વધારે છે એને તત્વજ્ઞાનરૂપ તરવારથી છેદીને તથા ભેદીને મૃત્યુ, જન્મ અને વૃદ્ધાવસ્થાને ઉપજાવનારા, સંગમય પાશાઓને તજી મમતા રહિત અને અહંકારથી રહિત થયેલો જ્ઞાની, મુક્ત થાય છે એમાં સંશય નથી. આ બે (જીવ ને ઇશ્વરરૂપ) પક્ષિઓ નિત્ય છે. તેની ઉપાધિરૂપ બુદ્ધિ ને માયા એ બે ચેતન રહિત છે અને તેઓથી પર જે બીજો છે તે ચેતનાવાન્ કહેવાય છે. જે ચેતન વગરના જેવો જીવ છે તે જ પ્રાણિયો જેણે કરી જુદાં ગણાય છે તે દેહ વગેરે ઉપાધિ મુક્ત થયેલો અંતરત્મા, સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ શરીરોને જાણનાર અને બુદ્ધિથી જે પર વસ્તુ છે તેને ચૈતન્ય યુક્ત કરનાર છે. વળી સર્વ બુદ્ધિયોને જાણનાર અને ગુણોને ઉલ્લંઘન કરનાર થવાથી સર્વ પાપોથી મુક્ત થાય છે.

अचेतनः सत्वसंख्शा विमुक्तः सत्वात्परं चेतयतेऽन्तरात्मा ।
सक्षेत्रवित्सर्वसंख्शातबुद्धिगुणातिगो मुच्यते सर्वपापैः ॥ १७ ॥

इतिश्री महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनुगीतापर्वणि सप्तचत्वारिंशो ऽध्यायः ॥ ४७ ॥

અધ્યાય ૪૮ મો. સંસારરૂપી વૃક્ષ.

ब्रह्मोवाच--केचिद्ब्रह्ममयं वृक्षं केचिद्ब्रह्म वनं महत् ।
केचित्तु ब्रह्मचाव्यक्तं केचित्परमनामयम् ॥ १ ॥

બ્રહ્મા બોલ્યા--કેટલાક સંસારરૂપી વૃક્ષને બ્રહ્મનો વિકાર માને છે, કેટલાક બ્રહ્મરૂપ મોટું વન માને છે, કંઇક તો બ્રહ્મને ન જાણી શકાય એવું માને છે અને કંઇક પરબ્રહ્મને નિર્વિકાર તથા સર્વરૂપ માને છે, એવું પણ જેની ઉત્પત્તિ ને વિનાશ જણાતો નથી એવું પણ માને છે. જો કે આમ છે તોપણ અંતને વખતે જે શ્વાસ લેવા માત્ર પણ ભેદ રહિત અથવા સર્વરૂપ થાય છે તે હૃદયના બ્રહ્મને પામી મોક્ષપણા માટે કલ્પાય છે. જો નિમેષ (એક મટકાં) માત્ર પણ આત્મા (મન) ને પરમાત્મા વિષે નિયમિત કરે છે (ધ્યાન યુક્ત કરે છે) તો પરમાત્માની પ્રસન્નતાથી વિદ્વાનોની અવિનાશી પ્રાપ્તિરૂપ મોક્ષને પામે છે. જે ઇંદ્રિયોને નિયમમાં રાખનારા દશ ૧ અથવા બાર ૨ પ્રાણાયામોથી કે બાત્રીસ પ્રાણાયામોથી વારંવાર ઇંદ્રિયોને નિયમમાં રાખે છે તે ચોવીસમા તત્વરૂપ માયાથી પર પચીસમા તત્વરૂપ પરમાત્માને પામે છે. આ રીતે પ્રથમ પ્રસન્ન મનવાળો યોગના બળથી જે જે ઇચ્છે છે તે તે પામે છે અને અવ્યક્તને પામી જ્યારે સત્વ ગુણ અતિ ઉત્તમ થાય છે ત્યારે મોક્ષપણા માટે કલ્પાય છે (પુરૂષ માત્ર આકારવાળો થાય છે). આ જગતમાં સત્વ ગુણને જાણનારાઓ સત્વગુણથી બીજાને અતિ ઉત્તમ કહેતા નથી. અમે અનુમાનથી પુરૂષ (પરમેશ્વર) ને સત્વગુણના આશ્રયરૂપ જાણીએ છીયે. હે શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણો ! સત્વગુણથી બીજે પ્રકારે પરમાત્માને પામી શકાતું નથી. ક્ષમા, ધીરજ, અહિંસા સમતા,

---

૧ યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન, સમાધિ, તર્ક અને વૈરાગ્ય. ૨ તર્ક, વૈરાગ્ય બાદ કરતાં મૈત્રી, કરૂણા, મુદિતા અને ઉપેક્ષા, આ ચાર મળવાથી તે બાર થાય છે.

સત્ય, સરલતા, જ્ઞાન, દાન, અને સંન્યાસ (ત્યાગ) એ સત્વગુણનું આચરણ કહેવાય છે. આજ અનુમાનથી કંઇક પંડિતો ૧ સત્વગુણને પુરૂષરૂપ માને છે તે વિચાર વગરનું છે. જેઓ ૨ જ્ઞાનમાં નિષ્ઠાવાળા છે તે કેટલાક પંડિતો સ્થૂળ સૂક્ષ્મ શરીરને જાણનારા આત્માની અને સત્વગુણની એકતા કહે છે, એમ કહેવું એ પણ યોગ્ય નથી. પુરૂષ સત્વગુણથી જુદો થયેલો છે એમ જાણવું એ પણ વિચાર રહિત છે. ખરી રીતથી તો પુરૂષમાં સત્વ ગુણને સમુદ્રમાં રહેલા તરંગની પેઠે સાથે રહેલો જાણવો અને તેનું શબ્દ તથા જ્ઞાનથી જુદાપણું પણ જાણવું. તરંગની પેઠેજ એકતા, અને જુદા જુદાપણું કહેવાય છે. આ વિદ્વાનોએ યુક્તિ માન્ય કરેલી છે. જેમ ઉંબરાના ફળમાં મશકની અને તેની એકતા તથા જુદાઇ પણ દેખાય છે, જેમ જળમાં માછલાં જુદાં અને ભેગાં છે તેમ તે બેનો યોગ (સંયોગ) છે. જેમ કમળના પાનમાં જળનાં બિંદુઓનો સંબંધ છે તેમ પુરૂષમાં સત્વગુણનો સંબંધ છે. ગુરૂ બોલ્યા—આ પ્રમાણે જ્ઞાનને ધારણ કરનારા મુનિયોમાં શ્રેષ્ઠ એવા તે વિપ્રો ફરી સંશય પામેલા થવાથી લોકોના પિતામહ (બ્રહ્મા)ને આ પ્રમાણે પ્રશ્ન કરવા લાગ્યા.

इत्युक्तवन्तस्तेविप्रास्तदालोकपितामहम् ।
पुनः संशयमापन्नाः प्रपच्छुर्मुनिसत्तमाः ॥ १ ॥

इतिश्री महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनुगीतापर्वणि अष्टचत्वारिंशो ऽध्यायः ॥ ४८ ॥

અધ્યાય ૪૯ મો. ધર્મની વિવિધ ગતિ.

ऋषय ऊचुः--को वास्विदिह धर्माणामनुष्ठेयतमोमतः ।
व्याहतामिव पश्यामो धर्मस्य विविधां गतिम् ॥ १ ॥

ઋષિઓ પૂછવા લાગ્યા--આ જગતમાં અમે ધર્મની જુદા જુદા પ્રકારની ગતિને નાશ પામેલી હોય તેમ જોઇએ છીએ માટે આપે ધર્મોના મધ્યમાં કયો ધર્મ અધિક આચરવા યોગ્ય માનેલો છે? કંઇક ઉત્તમ લોકો દેહના નાશ પછી પણ આત્મા છે એમ માને છે, બીજાઓ ૧ નથી એમ કહે છે. કેટલાક ૨ સઘળું સંશયવાળું અને કંઇક ૩ સંશયરહિત માને છે. કેટલાકો ૪ સર્વ નિત્ય નથી (સૃષ્ટિને પ્રલયવાળું છે) એમ કહે છે. કંઇક ૫ સર્વ પ્રવાહે કરી નિત્ય છે એમ કહે છે. કેટલાક ૬ કશું નથી એમ અને કેંક ૭ સઘળું ક્ષણિક છે એવું કહે છે. કેંક ૮ એક રૂપવાળું વિજ્ઞાન, બેહ પ્રકારે થયેલું છે એમ અને કેટલાક ૧૦ મિશ્ર (ભિન્ન ભિન્ન છે) એમ કહે છે. કેટલાક ઉત્તમ બ્રહ્મ (શાસ્ત્ર)ને

---

૧ તર્કને જાણનારા પંડિતો સત્વગુણને પુરૂષથી જુદો ન માનતાં પુરૂષના કર્તાપણા વગેરેને ખરાં માને છે. ૨ સાંખ્યને જાણનારા પંડિતો પુરૂષ અને સત્વગુણની એકતા વાસ્તવ (ખરી) નથી પણ જણાય છે એમ માને છે, અર્થાત્ સત્વગુણ જુદો છે.

૧ ચાર્વાક. ૨ સપ્તભંગી ન્યાયને જાણનારા સ્યાદ્વાદિઓ. ૩ તૈર્થિકો. ૪ તાર્કિકો વગેરે. ૫ મીમાંસકો. ૬ શૂન્યવાદિઓ (સર્વ શૂન્ય છે એમ કહેનારા). ૭ બૌદ્ધ મતવાળા. ૮ યોગાચારવાળા. ૯ ઉડુલોમી. ૧૦ આ વસ્તુ છે એવાં જ્ઞાનરૂપ આકારવાળું, અને "હું છું" એવા અર્થરૂપ આકારવાળું.

જાણુનારા, તત્વને જોનારા બ્રાહ્મણો બ્રહ્મજ એક છે એમ માને છે. કેટલાક૧૧ જુદાં જુદાં સાધારણ નહિ એવાં કર્મોને કારણ માને છે અને કેંક૧૨ કારણોનું બહુપણું માને છે. કેટલાક૧૩ દેશ અને કાલ એ બે છે એમ માને છે અને કેંક૧૪ એ (દેખાતું સર્વ) નથી એમ માને છે. કેટલાક જટા તથા ચર્મને ધારણ કરનારા છે, કેંક મુંડાઓ અને સંવર્ણ-રહિત (નગ્ન) છે. કેટલાકો સ્નાન ન કરવાને (નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચર્યને) અને કેંક તત્વદર્શી; બ્રહ્મવેત્તા બ્રાહ્મણ જનો ને દેવો સ્નાન (ગૃહસ્થપણા)ને ઇચ્છે છે. કેટલાક આહારને ઇચ્છે છે અને કેટલાક ન ખાવામાં પ્રીતિવાળા છે. કેટલાક કર્મને વખાણે છે અને કેંક જનો ઉત્તમ શાંતિને વખાણે છે. કેટલાક મોક્ષને તથા કેટલાક જુદા જુદા પ્રકારના ભોગોને વખાણે છે. કેટલાક ધનોને અને કેટલાક નિર્ધનપણાને ઇચ્છે છે. કેટલાક ઉત્તમ જનો સાધનને સેવીને પાછળથી એ સર્વ નથી એમ કહે છે. કેટલાક અહિંસામાં પ્રીતિવાળા છે અને કંઇક હિંસામાં તત્પર છે. કેટલાક પુણ્ય અને યશ માટે યત્ન કરવો એમ કહે છે અને કેંક એ નથી એમ પણ કહે છે. કેટલાક સદ્ભાવમાં પ્રીતિવાળા છે અને કેંક સંશયવાળા માર્ગમાં રહેલા છે. કેટલાક દુઃખની નિવૃત્તિ માટે ધ્યાન કરવું એમ કહે છે. કંઇક સુખને સારૂ ધ્યાન કરવું એમ કહે છે અને કેટલાક નિષ્કામ ધ્યાન ધરવું એમ કહે છે, કંઇક વિપ્રો યજ્ઞને, કંઇક ઉત્તમ દાનને, કંઇક તપને અને કેટલાક પોતાના અધ્યયનને વખાણે છે. કંઇક જ્ઞાનને સંન્યાસથી મળે એવું માને છે. કંઇક ભૂત (વસ્તુ તત્વ) નો વિચાર કરનારા સ્વભાવને જ્ઞાનરૂપ (સ્વભાવથીજ જ્ઞાન થાય છે) એમ કહે છે. કંઇક ઉત્તમ જનો સઘળું વખાણે છે અને કંઇક કશુંપણ વખાણતા નથી. આ પ્રમાણે હે સુરસત્તમ! બહુ પ્રકારે વિપ્રોએ જણાવેલું હોવાથી ધર્મમાં મૂઢ થયેલા અમે નિશ્ચય ઉપર આવી શકતા નથી. ' આ શ્રેય હશે, કે પેલું શ્રેય હશે ' એવા વિચારવાળો લોક, વિરૂદ્ધ આચરણવાળો થાય છે. જે જે ધર્મમાં પ્રીતિમાન્ છે તે સદા તેને વખાણે છે તે કારણથી અમારી બુદ્ધિ ભમે છે અને મન બહુ રૂપવાળું થાય છે માટે હે સત્તમ! શ્રેય શાથી છે એ આપે અમને કહેવું જોઇએ. આથી જે વધારે છાનું હોય તે અને સત્વ ગુણ તથા સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ શરીરને જાણનારા આત્માનો સંબંધ કયા કારણથી છે તે પણ તમે અમને કહો ? આ પ્રમાણે તે વિપ્રોએ લોકને ઉત્પન્ન કરનારા ધર્માત્મા, બુદ્ધિમાન્, ભગવાન (બ્રહ્મ) ને પૂછ્યું અને યથાર્થપણાથી તેમને કહેવા લાગ્યા.

एवमुक्तः सतैर्विप्रैर्भगवाँल्लोकभावनः ।
तेभ्यः शशंस धर्मात्मा यथातथ्येन बुद्धिमान् ॥ १७ ॥

इतिश्री महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनुगीतापर्वणि एकोनपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

અધ્યાય ૫૦ મો. બ્રહ્મનું ધર્મ કથન.

ब्रह्मोवाच—हन्त वः सम्प्रवक्ष्यामि यन्मां पृच्छथ सत्तमाः ।
गुरुणा शिष्यमासाद्य यदुक्तं तन्निबोधत ॥ १ ॥

૧૧ બીજા મીમાંસાશાસ્ત્રને જાણનારા. ૧૨ પરમાણુવાદિઓ, (પરમાણુથી ઉત્પત્તિને કહેનારા). ૧૩ જોષીઓ. ૧૪ વૃદ્ધો.

બ્રહ્મા બોલ્યા—હે શ્રેષ્ઠ સજ્જનો ! તમે મને જે પૂછોછો તે હું હવે તમને કહું છું. ગુરૂએ શિષ્ય પાસે જઇ જે પૂછ્યું હતું તે હું કહું છું. વળી અહિં તે સઘળું સાંભળી સારી રીતે ધારણ કરો. કોઇપણ પ્રાણીની હિંસા કરવી યોગ્ય નથી એ ધર્મનાં લક્ષણવાળું, ઉદ્વેગ વગરનું અતિ ઉત્તમ પદરૂપ છે. નિશ્ચિત વસ્તુને જાણનારા વૃદ્ધો જ્ઞાનને નિશ્રેય (મોક્ષ) રૂપ કહે છે માટે શુદ્ધ જ્ઞાને કરી મનુષ્ય સર્વ પાપોથી મુક્ત થાય છે. જે કોઇ હિંસામાં તત્પર, નાસ્તિક વૃત્તિવાળા અને લોભ તથા મોહથી યુક્ત હોય તેઓ નરક પામે છે. જેઓ નિદ્રાથી થતા આલસ્યને તજનારા આશિષવાળાં કર્મો કરે છે તેઓ આ જગતમાં વારંવાર જન્મ પામવા છતાં આનંદ પામે છે. જે શ્રદ્ધાવાળા વિદ્વજ્જનો આશિષ વિનાના યોગવાળા (નિષ્કામ) થઇ કર્મો કરે છે તેઓ ધીર અને સત્ય જાણનારા છે. હે શ્રેષ્ઠ સજ્જનો ! હવે પછી જે રીતે સત્વગુણ અને ક્ષેત્રને જાણનારા (આત્મા) નો સંયોગ અને વિયોગ છે તે હું કહું છું. વિષય અને વિષયવાળાપણું, આ સંબંધ કહેવાય છે. તેમાં નિત્ય પુરૂષ (આત્મા) વિષયવાન્ અને સત્વગુણ વિષય કહેલો છે. જેમ પ્રથમ યુક્તિથી મશક અને ઉંબરાનું ફળ કહ્યું તેમ નિત્ય ભોગવાતો ચેતન વગરનો સત્વગુણ આત્માને જાણતો નથી માટે પંડિતો સત્વગુણને સુખ દુઃખ વગેરેથી યુક્ત કહે છે. જે આવી રીતે તે (ગુણ) ને જાણે છે, ભોગવે છે, ભોગવાય છે, જે સુખ દુઃખ વગેરે રહિત નિષ્કળ, નિત્ય (સત્ય) અને નિર્ગુણ સ્વરૂપવાળો છે તે ક્ષેત્રને જાણનાર (આત્મા) કહેવાય છે. સર્વ ઠેકાણે વ્યાપી રહેલો, સંજ્ઞાને અનુસરનાર આત્મા જેવી રીતે જળથી અલિપ્ત કમળનું પત્ર જળને ધારણ કરે છે તેવી રીતે સદા સમ જણાતા ગુણને ભોગવે છે. જે પ્રમાણે કમલિનીનાં પાંદડાં ઉપર રહેલો ચલિત એવો જળનો બિંદુ જળથી લેપાતો નથી, તે પ્રમાણે વિદ્વાન્ પુરૂષ સઘળા ગુણોથી મળેલો છતાં પણ લેપાતો નથી. એવી રીતેજ પુરૂષ મળેલો ન હોવો જોઇયે એમાં સંશય નથી. પુરૂષનો સત્વગુણ એટલે સત્વ ને પુરૂષ મળી દ્રવ્ય માત્ર થયું છે. જેમ દ્રવ્યનો (આ પદાર્થ છે એ જ્ઞાનનો) અને કર્ત્તાનો (આં હું છું એ જ્ઞાનનો) સંયોગ છે તેમ આ બેનો (પુરૂષ ને સત્વનો) મેળાપ છે. જે રીતે કોઇ મનુષ્ય દીવો લઇ અંધકારમાં જાય તે રીતે ઉત્તમ ઇચ્છાવાળાઓ સત્વગુણરૂપ દીવાવડે ગતિ કરે છે. (સત્વરૂપ દીવો લઇ ચાલે છે). જ્યાં સુધી તેલરૂપી દ્રવ્ય અને ગુણ (વાટ) હોય છે ત્યાં સુધી દીવો બળે છે અને જ્યારે દ્રવ્ય (તેલ) તથા ગુણ (વાટ) ક્ષીણ થાય છે ત્યારે દીવો અંતર્ધાન પામે છે. (ઓલાય છે, ઠરે છે). * આ રીતે સત્વગુણ જાણી શકાય એવો અને પુરૂષ ન જણાય એવો કહેવાય છે. હે વિપ્રો ! ફરી તમોને જે કહું તે સારી રીતે સમજો. જે દુષ્ટ બુદ્ધિવાળો છે તે હજાર વાતે પણ બુદ્ધિ (જ્ઞાન)ને પામતો નથી અને જે બુદ્ધિમાન છે તે ચોથા અંશથી (ભાગથી) પણ સુખ હોય તેમ વૃદ્ધિ પામે છે. આ રીતે ઉપાયને જાણનારો, ધારણાયુક્ત બુદ્ધિવાળો અત્યંત સુખ ભોગવે છે માટે ઉપાયથી ધર્મનું સારૂં સાધન જાણવું. જેવી રીતે

---

* જેમ તેલ અને વાટથી સ્થિતિ પામેલો દીવો પોતાનો તથા ઘરનો પ્રકાશ કરે છે; તેલને વાટનો અભાવ થવાથી ઠરી જાય છે તેમ કર્મથી સ્થિતિ પામેલો સત્વગુણ સ્પષ્ટ થઇને પોતાને તથા પુરૂષને જુદો જણાવે છે અને જ્યારે કર્મ ક્ષીણ થાય છે ત્યારે પોતેજ અંતર્ધાન પામે છે.

કોઈ ઠેકાણે ભાથા વગર માર્ગ પ્રત્યે ગયેલો મનુષ્ય ઘણા કલેશથી જઈ શકે છે અથવા માર્ગની મધ્યમાં પણ વિનાશ પામે છે તેવી રીતે પુરૂષના ચિત્તના શ્રેયના વિષયમાં શુભ તથા અશુભને દેખાડનારૂં કર્મોનું ફળ થાય છે અથવા નથી થતું. જે રીતે તત્વના જ્ઞાન રહિત મનુષ્ય પ્રથમ ન જોયેલા મોટા માર્ગ પ્રત્યે પગવડે જાય છે તે રીતે તત્વજ્ઞાન વગરનો લોક સંસારરૂપ મોટા માર્ગમાં ભમે છે. જેમ તે જ માર્ગમાં ઝટ ચાલનારા ઘોડાઓથી યુક્ત રથવડે જાય તેમ આ લોકમાં બુદ્ધિમાનોમી ગતિ છે. ઉંચે [૧]પર્વત પ્રત્યે ચઢી પૃથ્વી તળને જોવું નહિ. રથવડે પણ ચેતન વગરના રથવાળાને કલેશ પામતો જુઓ. જે વિદ્વાન છે તે, જ્યાં સુધી રથે જવાનો માર્ગ હોય ત્યાં સુધી રથમાં બેસીને જાય અને જ્યારે રથનો માર્ગ ક્ષય પામે ત્યારે રથને તજી ચાલે છે; આ રીતે ધારણાયુક્ત બુદ્ધિવાળો તત્ત્વના યોગને તથા વિધિને જાણનાર, ગુણને સમજનાર, સર્વ રીતથી જાણીને ચઢીયાતાથી શ્રેષ્ઠ શ્રેષ્ઠ પ્રત્યે જાય છે. જે વહાણ [૨]વગર નર હાથથીજ મોહ પામી મહા ઘોર સમુદ્ર પ્રત્યે પ્રવેશ કરે છે તે સંશય વિના વધ (નાશ)ને ઇચ્છે છે. જેમ વિભાગને જાણનાર પંડિત સારાં હલેસાંવાળી નૌકાથી થાક્યા વગર જળમાં ગતિ કરે છે અને ઝટ હૃદ (ધુના) ને તરે છે તેમ ગુરૂરૂપ નૌકાનો આશ્રય કરવાથી મનુષ્ય સંસાર સમુદ્રને તરે છે. જેમ રથવાળા, અને પગપાળાનું પ્રથમ જણાવેલા વિધિથી કહ્યું તેમ તરેલાએ નૌકાને છોડી મમતા રહિત થઈ ઉત્તમ પાર[૩] પ્રત્યે જવું. જે રીતે વ્હાણવાળો સ્નેહથી મોહ પામેલો, વ્હાણમાંજ રહે છે તે રીતે મમતાથી પરાભવ પામેલ તેમાંજ (સંસારમાંજ) ફર્યા કરે છે. નૌકા પર ચઢી સ્થળ માર્ગે ફરી શકાતું નથી અને રથે ચઢી જળમાં ગતિ કરાતી નથી. આવી રીતે વિષયોમાં રહેનાર જુદાં જુદાં વિચિત્ર કર્મોનાં ફળ છે તથા જગતમાં જે રીતે કર્મ કરેલાં હોય તે રીતે તે તેમને (કરનારાઓને) મળે છે. જે ગંધવાળું નથી, જે રસવાળું નથી, જે રૂપ, સ્પર્શ અને શબ્દવાળું નથી તેને મુનિયો બુદ્ધિથી જાણે છે અને પ્રધાન કહે છે. તેમાં પ્રધાન અવ્યક્ત (અસ્પષ્ટ) છે, એ અવ્યક્તનો ગુણ મહાન (મહત્તત્ત્વ) છે. મહત્તત્વરૂપ પ્રધાનના કાર્યનો ગુણ અહંકાર છે, અહંકારથી મહાભૂતરૂપ કરેલો ગુણ (આકાશ વગેરે રૂપપણાથી કલ્પેલો ગુણ) થયેલો છે તે મહાભૂતોના જે વિષયો છે તે પણ જુદાપણાથી ગુણો કહેલા છે. આ રીતે અવ્યક્ત (માયા) બીજ (કારણ) ધર્મવાળું અને પુષ્પના (કાર્યના) ધર્મવાળું છે. અમે એમ સાંભળ્યું છે કે બીજના ધર્મવાળો અને પ્રસવ (પુષ્પ–કાર્ય) રૂપ મહાન આત્મા છે, બીજના ધર્મરૂપ અહંકાર છે, અને વારંવાર પ્રસવ (કાર્ય) રૂપ થાય છે. પંચમહાભૂત બીજ વગેરે પ્રસવના ધર્મવાળાં છે. પંચમહાભૂતના વિશેષ ગુણો (શબ્દ વગેરે) બીજના ધર્મવાળા છે એમ કહેવાય છે અને તેઓ પ્રસવ (પુષ્પ) રૂપ કાર્યને ઉત્પન્ન કરે છે. તેઓ (વિશેષ ગુણો) નું વિશેષણ (જુદું પાડનારૂં) ચિત્ત છે. તેમાં (તે ભૂતોમાં) એક ગુણવાળું આકાશ, અને બે ગુણવાળો વાયુ કહેવાય છે. ત્રણ ગુણોવાળું તેજ તથા ચાર ગુણોવાળું જળ છે એમ કહેવાય છે. સર્વ ભૂતોને (પ્રાણિયોને) કરનારી, શુભ તથા અશુભને દેખાડનારી, જંગમ અને સ્થાવર જીવોથી ભરેલી પૃથ્વીને પાંચ ગુણોવાળી જાણવી. હે સજ્જન દ્વિજો! શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ,

---

૧ પરમ પદને પામી શાસ્ત્રને તજવું એ અભિપ્રાય છે. ૨ ગુરૂરૂપ વ્હાણ વગર સંસાર સમુદ્ર પ્રત્યે જનાર નર બૂડે છે એ ભાવ છે. ૩ યોગને પામ્યા પછી ગુરૂને પણ તજવા એવો અર્થ છે.

રસ અને પાંચમો ગંધ, એ પાંચ ગુણો ભૂમિના જાણવા. ગંધ છે તે પૃથ્વીજ થાય છે અને તે ગંધ બહુ પ્રકારથી કહેલો છે, હું તે ગંધના બહુ ગુણો વિસ્તારથી તમને કહું છું. પ્રિય, અપ્રિય, મધુર, ખારો, તીખો, નિર્હારી (મનોહારી), મળેલો, સ્નેહવાળો, લુખો, અને સ્વચ્છ વગેરે રીતે પૃથ્વીથી થયેલો ગંધ દશ ભેદવાળો જાણવો. શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ અને રસ, એ જળના ગુણો કહેલા છે. હવે રસોનું જ્ઞાન કહું છું–રસ બહુ પ્રકારે માનેલો છે. જેવો કે મધુર, ખારો, તીખો, કડવો, તુરો અને ખારો. આમ ૭ પ્રકારના વિસ્તારવાળો, જળમય રસ છે. શબ્દ, સ્પર્શ તથા રૂપ આ ત્રણ ગુણોવાળું તેજ કહેવાય છે. તેજનો મુખ્ય ગુણ રૂપ છે તે બહુ ભેદોથી માનેલો છે. જેમકે, ધોળું, કાળું, રાતું, લીલું, પીળું, અરુણ, હ્રસ્વ (ટુંકું), દીર્ઘ (લાંબુ), પાતળું, જાડું ચોખૂણ, (ચોખંડું) અને ગોળાકાર. આ રીતે બાર ભેદવાળું જાણવા યોગ્ય તેજનું રૂપ વૃદ્ધ, ધર્મને જાણનારા, સત્યવાદી બ્રાહ્મણોએ કહેલું છે. શબ્દ તથા સ્પર્શ એ બે વાયુના ગુણો જાણવા. આથી વાયુ બે ગુણોવાળો કહેવાય છે પણ વાયુનો પોતાનો ગુણ સ્પર્શ છે અને તે બહુ પ્રકારવાળો માનેલો છે. રૂક્ષ (લુખો), શીત (ઠંડો), ઉષ્ણ (ઉનો), સ્નેહવાળો, નિર્મળ, કઠિન, ચીકણો, શ્લક્ષ્ણ (ઝીણો), પિચ્છિલ, દારુણ (ભયંકર) અને કોમળ, આ પ્રમાણે બાર પ્રકારવાળો વાયુનો ગુણ (સ્પર્શ) કહેવાય છે. વિધિ પ્રમાણે તત્ત્વને જાણનારા ધર્મને પણ જાણનારા બ્રાહ્મણોએ તેમાં એક ગુણવાળું આકાશ અને તેનો ગુણ શબ્દજ છે એમ કહેલું છે, તે શબ્દના વિસ્તારથી ઘણા ગુણો કહું છું, જેવા કે ષડ્જ, ઋષભ, ગાંધાર સહિત મધ્યમ, પંચમ, એથીપર જાણવા લાયક, નિષાદ, ધૈવત, પ્રિય, અપ્રિય, મળેલો, અને ઉત્તમ વિભાગવાળો શબ્દ. આ રીતે દશ ભેદવાળો, આકાશથી થયેલો શબ્દ જાણવો. આકાશ છે તે ઉત્તમ મહાભૂત છે, તેથી ઉત્તમ અહંકાર છે, અહંકારથી ઉત્તમ બુદ્ધિ છે, બુદ્ધિથી ઉત્તમ આત્મા (જીવ) છે, તે આત્માથી ઉત્તમ અવ્યક્ત (માયા) છે અને અવ્યક્તથી ઉત્તમ પુરુષ (પરબ્રહ્મ) છે. આ રીતે એક ઉત્તમથી બીજા ઉત્તમને જાણનારા, પ્રાણિઓનાં સર્વ કર્મોના વિધિને સમજનાર અને જેનો આત્મા સર્વ પ્રાણિયોના આત્મારૂપ થયેલો છે તે, અવિનાશી, આત્માને પામે છે.

परापरज्ञो भूतानां विधिज्ञः सर्वकर्मणाम् ।
सर्वभूतात्मभूतात्मा गच्छत्यात्मानमव्ययम् ॥ ५६ ॥

इतिश्री महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनुगीतापर्वणि पञ्चाशत्तमो ऽध्यायः ॥ ५० ॥

અધ્યાય ૫૧ મો. મન ભૂતોનું કારણ છે.

ब्रह्मोवाच—भूतानामथ पञ्चानां यथैषामीश्वरं मनः
नियमे च विसर्गे च भूतात्मा मन एव च ॥ १ ॥

બ્રહ્મા બોલ્યા—હવે જે રીતે આ, પાંચ મહાભૂતોના સંહારમાં તથા ઉત્પત્તિમાં મનજ સમર્થ છે અને મન ભૂતોના આત્મારૂપ (ભૂતોનું સ્વરૂપ) છે તે કહેવાય છે. મન નિત્ય મહાભૂતોનું અધિષ્ઠાતા (નિમિત્ત કારણ પણ) છે. બુદ્ધિ મનમાં સામર્થ્યને કહે છે,

અને તે ક્ષેત્રને જાણુનાર આત્મા (જીવ) પણુ મનજ કહેવાય છે. જેમ સારાથિ સારા ઘોડાઓને જોડે તેમ મન ઇંદ્રિયોને જોડે છે તથા ઇંદ્રિયો, મન અને બુદ્ધિ સદા ક્ષેત્રને જાણુનારા (આત્મા) માં જોડાય છે. તે પ્રાણિયોનો આત્મા (જીવ) મોટા ઇંદ્રિયોરૂપ ઘોડાવાળા, બુદ્ધિરૂપ રાશવાળા શરીરરૂપ રથ પર ચઢી ચોતરફ દે ડે છે. ઇંદ્રિયોના સમૂહથી યુક્ત, મનરૂપ સારથિવાળો, બુદ્ધિરૂપ રાશવાળો, નિત્ય મહાન્ એવો બ્રહ્મમય (બ્રહ્મના વિકારરૂપ) રથ છે, આવી રીતે જે વિદ્વાન્ બ્રહ્મમય રથને જાણે છે તે ધીર જીનોમાં મોહ પામતો નથી. માયા જેમાં આદિ છે, વિશેષ ગુણો જેમાં અંતે છે એવું, સ્થાવર ને જંગમ સહિત, સૂર્ય તથા ચંદ્રની કાંતિરૂપ પ્રકાશવાળું, ગ્રહ અને નક્ષત્રોથી શોભિત, ચોતરફ નદી અને પર્વતોના સમૂહેથી ચળકતું, નિરંતર જુદા જુદા પ્રકારનાં જળોથી દીપતું, સર્વ જીવોની આજીવિકારૂપ, સર્વ પ્રાણધારિયેની ગતિરૂપ બ્રહ્મરૂપ વન છે તેમાં નિત્ય સ્થૂળ સૂક્ષ્મ શરીરને ધરનાર આત્મા ફરે છે. આ જગતમાં જે જંગમ અને સ્થાવર જીવો છે તેઓ પ્રથમ પ્રલય પામે છે, પછી ભૂતોએ કરેલા ગુણો અને ગુણોથી પંચમહાભૂત લય પામે છે. આ (આવો) પ્રાણિયોનો ઉદય અને અસ્ત છે. દેવો, મનુષ્યો, ગંધર્વો, પિશાચો, અસુરો અને રાક્ષસો સર્વ સ્વભાવથી સૃજેલા છે પણ નથી ક્રિયાઓથી કે નથી કારણથી સૃજેલા. વિશ્વને સૃજનારાઓ વારંવાર જન્મે છે અને પંચમહાભૂતોથી થયેલા તેજ પંચમહાભૂતોમાં કાળને અનુસરી જેમ તરંગો સમુદ્રમાં લય પામે તેમ લય પામે છે. વિશ્વને સૃજનારા સ્થૂળ જીવોથી સર્વ મહાભૂત (સૂક્ષ્મભૂતો) ઉત્તમ છે. એ પાંચ મહાભૂતથી પણ મુક્ત (મોક્ષવાળો) ઉત્તમ ગતિ પામે છે. સમર્થ એવા પ્રજાપતિએ આ સઘળું મનથીજ સૃજ્યું, તેમજ ઋષિયો તપે કરી (મનમાં સંકલ્પે કરી) દેવોને પામ્યા. વળી તપ (સંકલ્પના) ના ક્રમે કરી ફળ, મૂળોને ખાનારા, સમાધિવાળા સિદ્ધો અહીં તપે કરી ત્રણ લોકને જુવે છે. સર્વ રોગને મટાડનાર પદાર્થ વગેરે ઔષધો અને જુદા જુદા પ્રકારની વિદ્યાઓ તપથીજ સિદ્ધ થાય છે તથા સાધન તપરૂપ મૂળવાળુંજ હોય છે. જે દુઃખે કરી પમાય એવું ઇંદ્રપદ વગેરે છે, જે દુઃખે જણાય એવું વેદ વગેરે શાસ્ત્ર છે, જે દુઃખે પરાભવ પમાડાય એવું અગ્નિ વગેરે તત્ત્વ છે અને જે દુઃખે કરી સમાધાન થાય એવું મહા પ્રલય વગેરે છે તે સઘળું તપથી સિદ્ધ થાય છે. તપજ દુઃખે કરી ઉલ્લંઘન કરાય એવું છે. મદિરાને પીનારો, બ્રાહ્મણને હણનારો, ચોરી કરનારો, બાળની હત્યા કરનારો અને ગુરૂની સ્ત્રી પાસે જનારો (સ્ત્રી સાથે ચાલનારો) તપવડે પાપથી છૂટે છે.

મનુષ્યો, પિતૃ, દેવો, પશુઓ, મૃગો, પક્ષિઓ, અને બીજાં સ્થાવર અને જંગમ પ્રાણિયો આ સર્વ તપને પરાયણ થવાથી તપવડે સિદ્ધિ પામે છે. તપે કરી મોટી માયાવાળા દેવતાઓ સ્વર્ગમાં ગયા છે. જેઓ આલસ્ય રહિત અહંકારવાળા થઇ કામનાવાળાં કર્મો કરે છે તેઓ પ્રજાપતિની પાસે જાય છે. જેઓ શુદ્ધ ધ્યાનના યોગે કરી મમતા રહિત અને અહંકાર રહિત થયેલા મહાત્માઓ છે તેઓ ઉત્તમ લોકને પામે છે. જેઓ ધ્યાનના ઉપાયને પામી પ્રસન્ન બુદ્ધિવાળા અને આત્માને (બ્રહ્મને) જાણુનારા છે તેઓ સુખ વધારનારાં અવ્યક્ત (ન જણાય એવા) આનંદ પ્રત્યે પ્રવેશ કરે છે. જે અહીં મમતાથી રહિત અને અહંકારથી રહિત થયેલાઓ ધ્યાનના યોગથી પડીને (પૂરા ધ્યાનના યોગને પામ્યા વિના) મરણ પામે છે તેઓ મોટાઓના ઉત્તમ લોકરૂપ માયા પ્રત્યે પ્રવેશ કરે છે. માયાથીજ ફરી ઉત્પન્ન થઇ તેના સમાન નામ (અવ્યક્તપણા)ને પામેલા, તમ, અને

રજોગુણથી રહિત થઇ એક સત્વ ગુણને પામી સર્વ પાપથી મુક્ત થયેલા જે સર્વ સૃજે છે તેને જે કાળરહિત જાણે છે તથા ક્ષેત્રજ્ઞ (ઇશ્વર) એમ સમજે છે તે વેદને જાણનાર થાય છે. મુનિએ ચિત્તથી જ્ઞાન પામી સંયમવાન થઇ બેસવું, કેમકે જેમાં ચિત્ત હોય છે તેરૂપ જીવ અવશ્ય થાય છે. આ સનાતન રહસ્ય છે. ન જણાતી એવી માયાથી આરંભી વિશેષ ગુણો પર્યંત અજ્ઞાનનું લક્ષણ કહેલું છે, તે રીતે આવું આ ગુણોથી ઉત્પન્ન થયેલું લક્ષણ સમજો. બે અક્ષરવાળો મૃત્યુ છે અને ત્રણ અક્ષરવાળું સદા રહેનારૂં બ્રહ્મ છે. મારૂં એમ જાણવું એ મૃત્યુરૂપ થાય છે તથા મારૂં નથી એમ જાણવું એ સદા રહેનાર બ્રહ્મરૂપ બને છે. કેટલાક મંદ બુદ્ધિમાં (ઓછા જ્ઞાનમાં) પ્રીતિવાળા નરો કર્મને વખાણે છે પણ જેઓ વૃદ્ધ મહાત્માઓ છે તેઓ કર્મને વખાણતા નથી; કેમકે કર્મે કરી મૂર્ત્તિમાન્ (દેહવાળો) સોળ[1] વસ્તુઓવાળો જંતુ જન્મે છે અને વિદ્યા તે પુરૂષને ગ્રસે છે. કર્મ દેવતા વગેરેથી શેષ રહેલાં અમૃતને ખાનારાઓએ ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે માટે જે કોઇ પારને જોનાર છે તેઓ કર્મોમાં સ્નેહથી રહિત છે. આ પુરૂષ છે તે વિદ્યામય કહેલો છે પણ કર્મમય કહેલો નથી. આ રીતે મરણ રહિત, નિત્ય, અગ્રાહ્ય, સદા રહેનાર, અક્ષર (ન ખરનાર), વશ મનવાળા અને સંગ રહિત એવા આત્માને જાણે છે તે મરનાર થતો નથી. જે આ રીતે જેની પૂર્વે બીજો નથી એવા, ન કરેલ, નિત્ય, વિચાર વગરના, (કૂટસ્થ માયામાં રહેનાર), ન ગ્રહણ કરાય એવા, ન મરનારા ઇશ્વરના પણ સંહાર કરનારા આત્માને જાણે છે તે આ કારણોથી સ્થિર, ન ગ્રહણ કરનાર કરાય એવો અને મરણ રહિત થાય છે. વળી તે સર્વ સંસ્કારોને દૃઢ કરી ચિત્તને પરમાત્મા વિષે રોકી જે શુભ બ્રહ્મ છે તેને જાણે છે જેથી બીજું કશું અધિક નથી. જ્યારે સત્વગુણની નિર્મળતા થાય છે ત્યારે લોક શાંતિ પામે છે. ચિત્તની પ્રસન્નતા (શાંતિ)નું લક્ષણ જે રીતે સ્વપ્નનો દેખાવ (દેહના સંગ વગરની સ્થિતિ) થાય તે રીતે બહારની ઉપાધિયોથી શૂન્ય અંતરમાં પ્રચાર કરનાર થાય છે. આ ગતિ તે મુક્ત જનોની થાય છે કે જેઓ જ્ઞાનમાં આસ્થાવાળા અને પરિણામથી થતી સર્વ પ્રવૃત્તિયોને જોનાર છે. વૈરાગ્યવાળાઓની આ ગતિ છે, આ સનાતન ધર્મ છે. આ જ્ઞાનવાળાઓની પ્રાપ્તિરૂપ છે (જ્ઞાનવાળાએ પામવા યોગ્ય છે) અને આ નિંદા વગરની વર્તણુક છે. આ ગતિ (બ્રહ્મ-જ્ઞાન) સર્વ પ્રાણિયોમાં સમાન, નિઃસ્પૃહ, આશા રહિત, અને સર્વમાં બ્રહ્મને જોનારાએ પામી શકાય એવી છે. હે વિપ્રર્ષિયોમાં શ્રેષ્ઠ ! મેં આ સઘળું તમોને કહ્યું એ પ્રમાણે જલદી તમે આચરણ કરો તેથી સિદ્ધિ પામશો. ગુરૂ બોલ્યા—આ રીતે ગુરૂ (પૂજ્ય) બ્રહ્માએ જેમ કહ્યું તેમ કરનારા મહાત્માઓ ઉત્તમ લોકને પામ્યા; માટે હે મહાભાગ ! હે શુદ્ધ મનવાળા ! તમે પણ આ મેં કહેલું બ્રહ્માના વચન પ્રમાણે આચરણ કરો તેથી સિદ્ધિ પામશો. વસુદેવના પુત્ર બોલ્યા--હે કુંતિના પુત્ર ! તે સમયે ગુરૂએ આ પ્રમાણે કહેલો શિષ્ય સઘળો ઉત્તમ ધર્મ કરવા લાગ્યો અને તેથી મોક્ષ પામ્યો. વળી હે કુરૂના કુળને ધારણ કરનાર (અર્જુન) ! ત્યારે કૃતકૃત્ય (પુણ્યવાન) થયેલો તે શિષ્ય જ્યાં જઇને શોક કરવો પડતો નથી તે સ્થાનને પામ્યો. અર્જુને પૂછ્યું—હે સમર્થ ! હે જનોએ પ્રાર્થના કરવા યોગ્ય કૃષ્ણ ! એ બ્રાહ્મણ કોણ ? અને શિષ્ય કોણ ? જો આ મારે સાંભળવા લાયક હોય તો મને તે કહો ? વસુદેવના પુત્રે કહ્યું--હે મહાબાહો ! હું ગુરૂ અને મારા મનને શિષ્ય સમજો. હે ધનંજય ! આ રહસ્ય

---

૧ પંચમહાભૂત અને અગિયાર વિકારો (દશ ઇંદ્રિયો, ને મન).

તમારી પ્રીતિથી તમને કહ્યું. હવે હે કુરૂકુળને ધારનાર ! જો નિત્ય મારામાં તમારી પ્રીતિ છે તો આ અધ્યાત્મ જ્ઞાન સાંભળી હે સારાં વ્રતવાળા ! તમે સારી રીતે આચરણ કરો. હે શત્રુઓને હણનાર ! આ ધર્મ સારી રીતે આચર્યા પછી તમે સર્વ પાપોથી મુક્ત થઇ ઉત્તમ મોક્ષ પામશો. હે મોટી ભુજાવાળા ! જ્યારે યુદ્ધનો વખત સમીપ આવ્યો હતો ત્યારે પ્રથમ પણ મેં આજ કહ્યું હતું માટે આમાં મન ધારણ કરો. હે ભરત કુળમાં શ્રેષ્ઠ અર્જુન ! મેં પ્રભુ એવા પિતાને જોયે ઘણો વખત થયો માટે હું તમારો મત હોય તો તેમને જોવા ઇચ્છું છું. વૈશંપાયન બોલ્યા—આ પ્રમાણે કહેતા કૃષ્ણ પ્રત્યે અર્જુને કહ્યું કે, હે કૃષ્ણ ! આજેજ આપણે બે હસ્તિનાપુર નામના નગર પ્રત્યે જઇયે અને ત્યાં ધર્માત્મા યુધિષ્ઠિર રાજાને મળી તેમની આજ્ઞા લઇ ત્યાં જઇએ.

समेत्य तत्र राजानं धर्मात्मानं युधिष्ठिरम् ।
समनुज्ञाप्य राजानं स्वां पुरीं यातुमर्हसि ॥ ५२ ॥

इतिश्री महाभारते अश्वमेधिकपर्वाणि अनुगीतायां गुरुशिष्यसम्वादे एकपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

અધ્યાય ૫૨ મો. કૃષ્ણનું દ્વારિકાગમન.

वैशम्पायन उवाच—ततोभानोदयत्कृष्णो युज्यतामिति दारुकम् ।
मुहूर्त्तादिव चाचष्टयुक्तमित्येव दारुकः ॥ १ ॥

વૈશંપાયન કહે છે—ઉપર પ્રમાણે કહ્યા પછી શ્રીકૃષ્ણે દારૂક નામના સારથિને 'રથ જોડો' એવી પ્રેરણા કરી અને બે ઘડી વારમાં દારૂકે 'જોડયો'. પાંડુના પુત્ર અર્જુને સૈનિકોને સજ્જ થાઓ, આપણે હસ્તિનાપુર પ્રત્યે જઇએ, એમ પાછળ ચાલવા વગેરેની પ્રેરણા કરી. હે જનાધિપ ! આ પ્રમાણે કહેલા, સજ્જરૂપ થયેલા સૈનિકો ઘણાં તેજવાળા અર્જુનને સર્વ સજ્જ થયું છે એમ કહેવા લાગ્યા પછી હે જનાધિપ ! કૃષ્ણ અને પાંડવ અર્જુન રથમાં બેસી વિચિત્ર કથાઓ કરતા પ્રસન્ન થતા માર્ગે ચાલ્યા. હે ભરત શ્રેષ્ઠ ! ફરીમે પણ મહાતેજસ્વી અર્જુને રથમાં બેઠેલા, વસુદેવના પુત્ર કૃષ્ણને કહ્યું—હે વૃષ્ણિના કુળને ધારણ કરનાર ! તમારી પ્રસન્નતાથી રાજા યુધિષ્ઠિરે જય મેળવ્યો, શત્રુઓને હણ્યા અને શત્રુઓ સહિત રાજ્ય મેળવ્યું. હે મધુ દૈત્યને મારનાર ! તમારાથી અમો પાંડવો નાથવાળા છીયે અને આપરૂપી વહાણને પામી કુરૂરૂપ સમુદ્રને તર્યા છીયે. હે વિશ્વકર્મન્ ! હે વિશ્વરૂપ આત્માવાળા ! અને હે વિશ્વમાં શ્રેષ્ઠ ! તમને નમસ્કાર છે. જે રીતે હું તમારો માનેલો છું તે રીતે હું તમને માનું છું. હે મધુદૈત્યને હણનારા ! પ્રાણિયોનો આત્મા નિત્ય તમારા તેજથી થનારો છે, તમારૂં રમણ ક્રીડામય છે. હે વિભો ! આકાશ અને પૃથ્વી એ બે તમારી માયારૂપ છે. આ જે સ્થાવર તથા જંગમ જગત્ છે તે સઘળું તમારામાં રહેલું છે, તમેજ સર્વ પ્રકારના પ્રાણિયોના સમૂહને, પૃથ્વીને, સ્વર્ગને તથા આકાશને જુદે જુદે પ્રકારે સર્જો છો, હે મધુદૈત્યને મારનાર ! નિર્મળ ચંદ્રમાની કાંતિ તમારા હાસ્યરૂપ છે. ઋતુઓ તમારી ઇંદ્રિયોરૂપ છે, સદા ગતિ કરનારો વાયુ તમારા પ્રાણરૂપ છે, સનાતન મૃત્યુ તમારા ક્રોધરૂપ છે. હે મહા બુદ્ધિયુક્ત ! નિરંતર તમારી પ્રસન્નતામાં કમળમાં વસનારી લક્ષ્મી છે,

હે અનઘ! તમેજ રતિ (પ્રીતિ), તુષ્ટિ (સંતોષ), ધીરજ, ક્ષમા, બુદ્ધિ, કાંતિ, જંગમ, સ્થાવર અને યુગોના અંતમાં નાશરૂપ કહેવાઓ છો. હે કમળના સરખાં નેત્રવાળા! મેં તમારા ગુણો અતિ મોટો વખત ગયે પણ કહી શકાય તેમ નથી. તમે આત્મા અને પરમાત્મા છો માટે તમને નમસ્કાર કરૂંછું. હે અતિ દુઃખે પરાભવ પમાડાય એવા કૃષ્ણ! મેં નારદ, દેવલ, કૃષ્ણદ્વૈપાયન (વ્યાસ) તથા કુરૂઓના પિતામહ (દાદા) ભીષ્મથી તમને જાણ્યા છે. હે અનઘ (પાપ અથવા દુઃખ રહિત)! તમારામાં સઘળું જગત આસક્ત છે અને તમેજ એક જનોના ઇશ્વર છો. હે જનોએ પામવા યોગ્ય કૃષ્ણ! તમેં આ અનુગ્રહ (કૃપા) વડે વૃત્ત કહ્યું, એ સઘળું હું આચરીશ. અમારૂં પ્રિય કરવાની ઇચ્છાથી તમે આ અદ્ભુત કામ કર્યું કે જે યુદ્ધમાં પાપી કૌરવ, ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્ર (દુર્યોધન) ને હણ્યો. યુદ્ધમાં તમેજ દગ્ધ કરેલાં સૈન્યને મેં જીત્યું જેથી મેં જય મેળવ્યો તે કર્મ તમેજ કર્યું. દુર્યોધનની લડાઇમાં તમારી બુદ્ધિ અને પરાક્રમોએ કર્ણના, સિંધુ દેશના રાજા (જયદ્રથ) ના અને પાપી ભૂરિશ્રવાના વધનો ઉપાય યથાયોગ્ય દેખાડ્યો. હે દેવકીના પુત્ર! પ્રસન્ન થઇ તમે જે મને કહેલું છે, તે હું અવશ્ય કરીશ એમાં મને વિચાર નથી. હે અનઘ! ધર્મને જાણનાર! હું ધર્માત્મા યુધિષ્ઠિર રાજાને મળી તમારા ગમન (પ્રયાણ) માટે પ્રેરણા કરીશ. હે સમર્થ ને જનોએ પ્રાર્થના કરવા યોગ્ય! તમારૂં દ્વારકાં જવું મને ગમે છે માટે તમે થોડા વખતમાં મારા મામાને, દુઃખે કરી હઠાવાય એવા બળદેવજીને તથા બીજા ઉત્તમ વૃષ્ણિઓને (યાદવોને) જોશો. આવી રીતે વાત કરતા તે બે હસ્તિનાપુર પહોંચ્યા અને હર્ષ પામેલા નરોથી આકુળ, ઇંદ્રના સ્થાનની ઉપમા અપાય એવા ધૃતરાષ્ટ્રના મંદિર પ્રત્યે પેઠા. હે મહારાજ! તેમાં જઇ તે બન્નેએ જનોના અધિપતિ ધૃતરાષ્ટ્રને, મહા બુદ્ધિમાન વિદુરને તથા રાજા યુધિષ્ઠિરને જોયા. પછી દુઃખે હરાવાય એવા ભીમસેનને, માદ્રીથી જન્મેલા પાંડવોને ધૃતરાષ્ટ્રને સેવતા અને પરાજય નહિ પામેલા યુયુત્સુને, મોટી બુદ્ધિવાળાં ગાંધારી તથા કુંતીને, સ્ત્રી એવાં દ્રૌપદીને, અને સુભદ્રા વગેરે તે સઘળી ભરતકુળના જનોની સ્ત્રીઓને દીઠી. તે સર્વ સ્ત્રીઓને ગાંધારી (ધૃતરાષ્ટ્રની સ્ત્રી) ની સેવા કરતી જોઇ. પછી શત્રુઓને દબાવનારા અથવા દાબનારા તે બે રાજા ધૃતરાષ્ટ્રને મળી પોતાનાં નામ જણાવી તેના ચરણ ગ્રહણ કરવા લાગ્યા, તેમજ મહાત્મા તેઓ ગાંધારી, કુંતિ, ધર્મરાજ અને ભીમના ચરણને ગ્રહણ કરવા લાગ્યા. પછી તે બે, ક્ષત્તાને (દ્વારપાળને) મળી અખંડ કુશળ પૂછી તેઓ સાથે વૃદ્ધ રાજા (ધૃતરાષ્ટ્ર) ને સેવવા લાગ્યા. પછી જ્યારે રાત્રિ થઇ ત્યારે ધારણાયુક્ત મતિવાળા મહારાજ ધૃતરાષ્ટ્રે કૌરવોને તથા કૃષ્ણને ઘેર જવા રજા આપી. રાજાએ આજ્ઞા આપેલા તેઓ પોતપોતાનાં સ્થાન પ્રત્યે ગયા, અને પરાક્રમી કૃષ્ણ તો અર્જુનને ઘેરજ ગયા; ત્યાં લોક રીતિ પ્રમાણે સત્કાર પામેલા, સર્વ કામનાઓથી યુક્ત થયેલા, અર્જુનરૂપ સહાયવાન, ધારણાયુક્ત બુદ્ધિવાળા કૃષ્ણ સુતા અને જ્યારે રાત્રિ પ્રભાતરૂપ થઇ ત્યારે દિવસના પૂર્વ કાળની ક્રિયા કરી પરમ સત્કાર પામેલા તે બે મહાત્મા, જ્યાં મહા બળવાન ધર્મરાજ (યુધિષ્ઠિર) હતા તે ધર્મરાજના સ્થાનકે ગયા અને તે ઘરમાં પેસી, જેમ બે અશ્વિનીકુમાર, દેવોના રાજાને જુવે તેમ અતિ સત્કાર પામેલા, ધર્મરાજને મળ્યા. પછી રાજાને મળી પ્રસન્ન થતા તેણે આજ્ઞા આપેલા તે, વૃષ્ણિ કુળમાં થયેલા કૃષ્ણ અને કુરૂઓમાં ઉત્તમ અર્જુન સામે બેઠા. તે વખતે ધારણાયુક્ત બુદ્ધિવાળા, વક્તાઓમાં શ્રેષ્ઠ, અને રાજાઓમાં અતિ સારા એવા

તેમને બોલવાની ઇચ્છાવાળા જોઇ આવું વચન બોલ્યા.

યુધિષ્ઠિર કહેવા લાગ્યા—હે યદુ તથા કુરુના કુળને ધારણ કરનારા વીરો! હું અવંશ્ય તમોને બોલવાની ઇચ્છાવાળા માનું છું માટે વિચારો માં, ઝટ કહો, હું તમારું કહેલું સઘળું કરીશ આ પ્રમાણે કહેલા, બોલવામાં કુશળ એવા અર્જુને ત્યાં વિનયવાનની પેઠે સમીપ આવી ધર્મરાજાને કહ્યું—હે રાજન્! આ ઘણો વખત રહેલા, પ્રતાપવાન્ વસુદેવના પુત્ર (કૃષ્ણ) તમને જવા માટે જણાવી પિતાને મળવા ઇચ્છે છે. જો તમે માનો તો આપે આજ્ઞા આપેલા તે વીર, આનર્ત (ઓખામંડલ) દેશની નગરી (દ્વારકાં) પ્રત્યે જાય, માટે તમે આજ્ઞા આપો. યુધિષ્ઠિર બોલ્યા—હે કમળનેત્ર! હે સમર્થ! હે મધુદૈત્યને મારનાર! તમારું કલ્યાણ થાઓ, આજ તમે દ્વારકાંપુરી તથા શૂરના પુત્ર (વસુદેવ) ને મળવા પધારો. હે મહાભુજ કેશવ! મને તમારું જવું પસંદ છે, કારણ કે તમારે મારી મામીને જોયે તથા દેવી દેવકીને જોયે ઘણો વખત થયો છે. હે માનને દેનાર મહા પંડિત! મામાને મળી તથા બળદેવજીને મળી મારાં વચનથી યથાયોગ્ય સત્કાર કરજો. વળી હે માન આપનાર! નિત્ય મને, બળિયામાં ઉત્તમ એવા ભીમને, અર્જુનને, સહદેવને અને નકુળને સંભારજો. હે અઘરહિત! મહાભુજ! તમે આનર્ત દેશોને, પિતાને તથા યાદવોને મળી પાછા મારા અશ્વમેધ યજ્ઞમાં આવજો. હે સાત્વત (યાદવ)! તે તમે વિવિધ રત્નો તથા ધન લઇને જાઓ. જે બીજું પણ તમને પ્રિય હોય તે સાથે લ્યો. હે વીર કેશવ! આ સર્વ પૃથ્વી તમારી પ્રસન્નતાથી અમને મળી અને શત્રુઓને પણ અમે હણ્યા. આવું જ્યારે કૌરવ ધર્મરાજા યુધિષ્ઠિર બોલતા હતા ત્યારે પુરૂષોમાં ઉત્તમ વસુદેવના પુત્ર (કૃષ્ણ), બોલ્યા કે, હે મહાભુજ ઇશ્વર! હાલ સઘળી પૃથ્વી, ઉત્તમ ધન અને રત્નો તમારાંજ છે, જે બીજું મારે ઘેર દ્રવ્ય છે તેના ધણી સદા તમેજ છો. આવું સાંભળી 'ઠીક' એમ તે વખતે કહેલા, ધર્મના પુત્રે સત્કાર કરેલા, પરાક્રમી, ને જેનો મોટો ભાઇ ગદ છે એવા, કૃષ્ણ વિધિ પ્રમાણે ફુઇની પાસે વાત કરી તેણે સત્કાર કરેલા તેમને પ્રદક્ષિણા કરી ચાલ્યા. જેમ ફુઇયે પ્રસન્ન કર્યા તેમજ સર્વ વિદુર વગેરેએ પ્રસન્ન કરેલા પોતે, ચાર ભુજાવાળા, ગદ જેનો મોટો ભાઇ છે એવા તે, દિવ્ય (દેવતાઇ) રથમાં બેસી હસ્તિનાપુર બહાર નીકળ્યા, યુધિષ્ઠિર તથા ફુઇ (કુંતી)ના પણ અનુમતથી સારા ભાવવાળી સુભદ્રાને રથમાં બેસાડી નગરના જનોએ વિંટેલા, મોટી ભુજાવાળા, જનોએ પ્રાર્થના કરવા યોગ્ય કૃષ્ણ સિધાવ્યા. તે મધુ કુળમાં થયેલા અથવા લક્ષ્મીના પતિ કૃષ્ણની પાછળ સાત્યકી સહિત ઉત્તમ વાનર જેની ધ્વજામાં છે એવો અર્જુન માદ્રીના પુત્રો, અગાધ બુદ્ધિવાળા વિદુર, અને ઉત્તમ હાથીની ગતિ સરખી ચાલવાળો પોતે ભીમ આવ્યો, તે વખતે કુરૂદેશને વધારનારા તે સર્વને તથા વિદુરને પાછા વાળી પરાક્રમી જનોએ પ્રાર્થ્ય કૃષ્ણ, ત્વરાસહિત (ઉતાવળા) દારૂક સારથિને તથા સાત્યકિને ઘોડાઓને 'ચલાવો' એમ કહેવા લાગ્યા. પછી શત્રુઓના સમૂહને પાયમાલ કરનાર, શિનિકુળના ઉત્તમ શૂર એવા સાત્યકિએ અનુસરેલા, જનોએ પામવા અથવા પ્રાર્થના કરવા યોગ્ય કૃષ્ણ શત્રુઓનાં ટોળાંને હણી પ્રતાપી, સો યજ્ઞ કરનારો ઇંદ્ર સ્વર્ગ પ્રત્યે જાય તેમ આનર્ત દેશની નગરી (દ્વારકાં) તરફ ચાલ્યા.

निवर्त्तयित्वा कुरुराष्ट्रवर्द्धनांस्ततः स सर्वान् विदुरं च वीर्यवान् ।
जनार्दनो दारुकमाहसत्वरः प्रचोदयाश्वानिति सात्यकिं तथा ॥ ५७ ॥

ततो ययौ शत्रुगणप्रमर्दनः शिनिप्रवारानुगतो जनार्दनः ।
यथा निहत्यारिगणं शतक्रतुर्दिवं तथा नर्त्तपुरीं प्रतापवान् ॥ ५८ ॥

इतिश्री महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनु० कृष्णप्रयाणे द्विपंचाशत्तमो ऽध्यायः ॥ ५२ ॥

અધ્યાય ૫૩ મો. ઉત્તંકોપાખ્યાન.

वैशम्पायन उवाच—तथा प्रयान्तं वार्ष्णेयं द्वारिकां भरतर्षभाः ।
परिष्वज्य न्यवर्त्तन्त सानुयात्राः परन्तपाः ॥ १ ॥

વૈશંપાયન કહે છે—દ્વારકાં જતાં વૃષ્ણિકુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા કૃષ્ણને મળી શત્રુને તાપ પમાડનારા તે, ભરતકુળના શ્રેષ્ઠ પુરૂષો પાછા ફર્યા. અર્જુન વારંવાર વૃષ્ણિકુળમાં થયેલા કૃષ્ણને ભેટવા લાગ્યો અને તે ચોતરફ નેત્ર કરી પોતાના દેશથી એમને જોવા લાગ્યો. પૃથાના પુત્ર અર્જુને શ્રીકૃષ્ણપર રાખેલી દૃષ્ટિ દુઃખથીજ દૂર કરી અને પરાજયરહિત એવા કૃષ્ણે પણ તેથી દુઃખવડે નજર ખેંચી. મહાત્મના પ્રયાણ વખતે જે, બહુ અદ્ભુત રૂપવાળા શકુનો થયા તે મારા કહેવાથી સાંભળો. મોટા વેગથી માર્ગને કાંકરારહિત, ધૂળરહિત, અને કાંટાઓ વગરનો કરનાર વાયુ રથની આગળ વાવા લાગ્યો. ઈંદ્ર, શાર્ઙ્ગ નામના ધનુષ્યવાળા કૃષ્ણની પાસે પવિત્ર સુંદર, સુગંધવાળું જળ અને દિવ્ય પુષ્પો વર્ષવા (ખેરવવા) લાગ્યો. પછી સમ (સરખા) એવા મરૂ (મારવાડ) દેશમાં ચાલેલા તેમણે નહિ મપાય એવાં તેજવાળા, ઉત્તંક નામના શ્રેષ્ઠ મુનિને જોયા. વિશાળ નેત્રવાળા તેજસ્વી મુનિનો સત્કાર કરી તેમણે સત્કાર કરેલા, કુશળ પૂછવા લાગ્યા. આ રીતે તેમણે સત્કાર કરી પૂછેલા બ્રાહ્મણોમાં શ્રેષ્ઠ એવા ઉત્તંક ઋષિ મધુદૈત્યને મારનારા, લક્ષ્મીના પતિ કૃષ્ણને કુશળ પૂછવા મંડયા. હે શૂરના કુળમાં થયેલા! કેમ તમે કુરૂ તથા પાંડવોને ઘેર જઈ અચળ (ભમે નહિ) એવું સારા ભાઇને ઘટે એવું કામ કર્યું, જે કર્યું હોય તે આપ મને કહો. હે વૃષ્ણિયોમાં ઉત્તમ કેશવ ! કેમ નિરંતર પોતાના પ્રિય અને સંબંધી એવા શૂરાઓને સંધિ કરાવી નિવૃત્ત થયા છો? હે શત્રુઓને તપાવનાર ! કેમ પાંચ પાંડુના પુત્રો તથા ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્ર તમારી સાથે લોકોમાં વિહાર (ક્રીડા) કરશે ? હે કેશવ ! તમારારૂપ નાથ વડે પોતાના દેશમાં અતિ શાંતિ પામેલા કૌરવો વિષે રાજાઓ સુખ પામશે ? હે તાત ! મારી તમારા વિષે જે નિત્ય સારી ધારણા હતી તે હે તાત ! તમે કેમ ભરતકુળના પુરૂષો પ્રત્યે સફળ કરી?

શ્રી ભગવાન બોલ્યા—મેં પ્રથમ કૌરવો પ્રત્યે અતિ શાંતિપણા (સલાહ) માટે યત્ન કર્યો પણ જ્યારે ખરી રીતથી તેઓ સમપણું ન રાખી શકયા ત્યારે તેઓ સર્વ પુત્ર અને બાંધવો સહિત નાશ પામ્યા. હે પાપ અથવા દુઃખરહિત મહર્ષિ ! આ સર્વ તમારૂં સારી પેઠે જાણેલું છે કે બુદ્ધિ અથવા બળેકરીને ભાગ્ય પણ ઉલ્લંઘન કરી (તજી) શકાતું નથી. જ્યારે તેઓએ મારી ભીષ્મની અને વિદુરની મતિને ઉલ્લંઘન કરી ત્યારે તેઓ એક બીજાને મળી યમના સ્થાનકે ગયા. હવે જેના શત્રુઓ નાશ પામ્યા છે તથા જેના પુત્રો મરેલા છે એવા પાંચજ પાંડવો શેષ (બાકી) છે અને સઘળા, ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો, પુત્ર અને બાંધવો સહિત સર્વ હણેલા છે. આ રીતે જ્યારે કૃષ્ણે કહ્યું ત્યારે અતિ ક્રોધવાળા જેનાં નેત્ર

ઉધડેલાં છે એવા ઉત્તંક કૃષ્ણને કહેવા લાગ્યા કે હે કૃષ્ણ! શક્ત છતાં તમે, સંબંધી અને પ્રિય એવા કૌરવોની રક્ષા કરી નહિ માટે હું નિઃસંશય [જરૂર] તમને શાપ આપીશ. હે મધુદૈત્યને હણનાર! તમે હઠથી તેઓને પકડી નિવાર્યા નહિ માટે ક્રોધથી ભરેલો હું તમને શાપ દઇશ. હે માધવ! શક્ત છતાં તમે ખોટાં આચરણથી ચોતરફથી મળેલા અને નાશ પામતા, શ્રેષ્ઠ કુરૂઓની જરૂર ઉપેક્ષા કરી [તમે ખોટાઇથી ભેગા થયેલા કૌરવોને નાશ પામતાં ગણકાર્યા નહિ]. વસુદેવના પુત્ર (કૃષ્ણ) બોલ્યા—હે ભૃગુના પુત્ર! હું જે કહું છું એ મારૂં કહેવું વિસ્તારથી સાંભળો. હે ભૃગુપુત્ર! તમે તપસ્વી છો માટે મારી પ્રાર્થના પણ સાંભળો. મારૂં જે આત્મજ્ઞાનવાળું વચન છે તે સાંભળી આજ અવશ્ય શાપ આપજો. હે તપ કરનારાઓમાં ઉત્તમ પુરૂષ! મને થોડાં તપથી પરાભવ પમાડવા આપ સમર્થ નથી માટે હું તમારાં તપનો નાશ કરવા ઇચ્છતો નથી. હે દ્વિજોમાં શ્રેષ્ઠ! તમે અતિ મોટું તપ પ્રકાશેલું છે, ગુરૂઓને પણ પ્રસન્ન કર્યા છે અને હું તમારૂં જે કુમાર અવસ્થાનું બ્રહ્મચર્ય છે તે જાણું છું તેથી તમારાં દુઃખે મળેલાં તપનો નાશ કરવા ઇચ્છતો નથી.

कौमारं ब्रह्मचर्यन्ते जानामि द्विजसत्तम ।
दुःखार्जितस्य तपसस्तस्मान्नेच्छामि ते व्ययम् ॥ २६ ॥

इतिश्री महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनु० उत्तङ्कोपाख्यानेकृष्णोत्तङ्कसमागमेत्रिपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

અધ્યાય ૫૪ મો. ઉત્તંક અને શ્રીકૃષ્ણ.

उत्तंक उवाच—ब्रूहि केशव तत्त्वेन त्वमध्यात्ममनिन्दितम् ।
श्रुत्वा श्रेयोभिधास्यामि शापं वा ते जनार्दन ॥ १ ॥

ઉત્તંક બોલ્યા—હે જનોએ પામવા યોગ્ય અથવા યાચના કરવા યોગ્ય સુંદર કેશવાળા કૃષ્ણ! તમે નિંદાથી રહિત, આત્માને આશ્રય કરનારૂં જ્ઞાન કહો? તે સાંભળી હું તમને શ્રેય અથવા શાપ દઇશ નહિ પણ સારૂં નઠારૂં જે હશે તે કહીશ. વસુદેવના પુત્ર બોલ્યા—હે દ્વિજ! તમ, રજ અને સત્વગુણ, આ પદાર્થોને મને આશ્રય પામી રહેલા જાણો. તેમજ રૂદ્રો અને વસુઓને પણ મારાથી થયેલા સમજો. મારામાં સર્વ પ્રાણિયો તથા સર્વ પ્રાણિયોમાં હું રહેલો છું એમ ધારો. આમાં તમને સંશય થાઓ માં. હે દ્વિજ! તે રીતે સર્વ દૈત્યોના સમૂહ, યક્ષ, ગંધર્વ, રાક્ષસો, નાગ, અને અપ્સરાઓને મારાથી જન્મેલાં જાણો. જે સાચું, ખોટું ન જણાય એવું, જણાય એવું, અવિનાશી અને નાશવાળું કહેવાય છે એ સઘળું હું રૂપ છે. હે મુનિ! જે ચાર પ્રકારે આશ્રમોના ધર્મો જાણેલા છે તથા જે સર્વ વેદનાં કર્મો છે તે સઘળું હું રૂપ સમજો. જે ખોટું (સસલાનું શિંગડું વગેરે). સાચું, ખોટું (ઘડા વગેરે) અને સાચાં ખોટાંથી પર, નહિ જણાય એવું છે તે સર્વ સનાતન દેવોનો દેવ હું છું, તેથી બીજું કંઇ નથી. હે ભૃગુના કુળને ધારણ કરનાર! તમે ઓંકાર વગેરે વેદોને હુંરૂપ માનો. યજ્ઞમાં દેવોને તૃપ્ત કરનાર, સોમ, હોમ, ચરૂ અને યૂપ (યજ્ઞના સ્તંભ)ને હુંરૂપ જાણો. હે ભૃગુપુત્ર! મને હોમનાર તથા હોમવાનું દ્રવ્ય જાણો.

અધ્વર્યુ (યજુર્વેદને જાણનારા), કલ્પક (વિધિ) અને પરમ સંસ્કાર પામેલું હવિ હું છું. હે બ્રાહ્મણ ! મોટા યજ્ઞમાં સામવેદને જાણનાર પણ ગીતોના શબ્દોથી મને સ્તવે છે. હે દ્વિજશ્રેષ્ઠ ! પ્રાયશ્ચિત્તોમાં શાંતિ તથા મંગળને વાંચનારો વિશ્વકર્મા હું છું તેની સદા સ્તુતિ કરે છે. હે દ્વિજોમાં શ્રેષ્ઠ ! આગળ જન્મેલા ધર્મને મારો પુત્ર જાણો. હે શ્રેષ્ઠવિપ્ર ! સર્વ પ્રાણિયોમાં દયાવાળું જે મન છે તે મને પ્રિય છે, તેમાં હું પ્રવૃત્ત અને નિવૃત્ત થતા માનવો સાથે બહુ જન્મોને પામતો ત્રણ લોકમાં તે તે વેશ અને રૂપોવડે ધર્મની સ્થાપનાને અર્થે તથા ધર્મનાં રક્ષણ કાજે વર્તું છું. હે ભૃગુપુત્ર ! હું વિષ્ણુ, હું બ્રહ્મા, ઇંદ્ર, અને જન્મ વિનાશરૂપ છું, અવિનાશી એવો હું સઘળા પ્રાણિયોના સમુદાયનો સૃજનાર અને સઘળા અધર્મમાં વર્તનારાઓના સંહારરૂપ છું. હું ચાલતા યુગમાં પ્રજાઓના હિતની ઇચ્છાથી તે તે યોનિયો (કારણો-ઉત્પત્તિયો)ને પામી ધર્મની પાજ બાંધું છું. હે ભૃગુનંદન ! જ્યારે હું દેવની જાતિમાં વર્તું છું ત્યારે સઘળું દેવની પેઠે આચરણ કરૂં છું એમાં સંશય (ફેર) નથી. હે ભૃગુને આનંદ આપનારા ! જ્યારે હું ગંધર્વની જાતિમાં વર્તું છું ત્યારે સઘળું ગંધર્વની બરોબર આચરૂં છું એમાં સંશય નથી. જ્યારે નાગની જાતિમાં હોઉં ત્યારે નાગની પેઠે વર્તું છું, તેમ હું યક્ષ અને રાક્ષસની જાતિયોમાં પણ યથાયોગ્ય વિચરૂં છું. હાલ ચાલતી મનુષ્ય જાતિમાં મેં કૃપણ (દીન)પણાથી યાચના કરી પણ જેઓને અતિ મોહ થયેલો છે એવા તે, મૂઢ જનોએ મારૂં વચન ગ્રહણ કર્યું નહિ. મેં મોટા ભય કહી ત્રાસ પમાડ્યા (બીવરાવ્યા) અને કોપવાન થઇ ફરી યથાયોગ્ય સમજાવ્યા તોપણ તેઓ અધર્મથી યુક્ત અને કાળના ધર્મથી ગ્રસાયા, તેથી યુદ્ધમાં ધર્મથી હણાયા અને સ્વર્ગમાં ગયા એમાં સંશય નથી. તેમ હે દ્વિજોમાં ઉત્તમ ! પાંડવો લોકોમાં ખ્યાતિ પામ્યા. આ સઘળું તમે મને જે પૂછો છો તે તમને કહ્યું.

लोकेषु पाण्डवाश्चैव गता ख्यातिं द्विजोत्तम ।
एतत्ते सर्वमाख्यातं यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ २३ ॥

इतिश्री महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनु० कृष्णवाक्येचतुष्पञ्चाशत्तमो ऽध्यायः ॥ ५४ ॥

અધ્યાય ૫૫ મો. ઉત્તંકે કરેલી શ્રીકૃષ્ણસ્તુતિ.

उत्तङ्क उवाच—अभिजानामि जगतः कर्त्तारं त्वां जनार्दन ।
नूनं भवत्प्रसादोयमिति मे नास्ति संशयः ॥ ५४ ॥

ઉત્તંક બોલ્યા---હે કૃષ્ણ ! તમને જગતના કરનારા જાણું છું, જરૂર આ તમારો પ્રસાદ (અનુગ્રહ-કૃપા) છે એથી મને સંશય નથી. હે શત્રુને તપાવનાર વિનાશથી રહિત કૃષ્ણ ! હવે મારૂં ચિત્ત અતિ પ્રસન્ન થયું, તમારા ભાવને પામ્યું અને શાપથી મારૂં મન નિવૃત્ત થયું એમ જાણો. હે કૃષ્ણ ! જો હું તમારાથી કાંઇ પણ અનુગ્રહને પામવા યોગ્ય હોઉં તો જે તમારૂં ઇશ્વર સંબંધી (મોટું) રૂપ જોવા ઇચ્છું છું તે દેખાડો. વૈશંપાયન બોલ્યા-આવું વચન સાંભળ્યા પછી પ્રસન્ન મનવાળા તેણે ઉત્તંકને, નિરંતર રહેનારૂં વિષ્ણુનું (વ્યાપક) શરીર બતાવ્યું કે જે આગળ બુદ્ધિમાન અર્જુને જોયું હતું. તે (ઉત્તંક)

મોટી ભુજાવાળા, હજારો સૂર્યની ઉપમાવાળા, દીપ્તિમાન અગ્નિની ઉપમા અપાય એવો, સર્વ આકાશને ઢાંકી રહેલા, સર્વ મુખવાળા, સર્વ રૂપવાળા મહાત્માને જોવા લાગ્યા અને તે, વિષ્ણુનાં પરમ, અદ્ભુત, વ્યાપક રૂપને જોઇ તથા પરમેશ્વરને દેખી વિપ્ર ઉત્તંક વિસ્મય પામ્યા.

ઉત્તંક સ્તુતિ કરવા લાગ્યા—હે સર્વ કર્મોવાળા! હે વિશ્વના આત્મારૂપ! અને હે વિશ્વને ઉત્પન્ન કરનાર! તમ। નમસ્કાર છે. તમારા ચરણોથી પૃથ્વી વ્યાપેલી છે, મસ્તકથી આકાશ વ્યાપેલું છે, તમારા ઉદરે (પેટે) આકાશ અને પૃથ્વીનું જે મધ્ય છે તેને ઢાંકેલું છે, તમારી બે ભુજાઓએ દિશાઓને ઢાંકેલી છે. હે નાશથી રહિત! તમે આ સર્વરૂપ છો. હે દેવ! પાછું ક્ષય ન પમાડાય એવા ઉત્તમ રૂપને હરો; કેમકે ફરી હું સદા રહેનારા તમોને પોતાના રૂપથી જોવા ઇચ્છું છું. વૈશંપાયન બોલ્યા—હે જનમેજય! પ્રસન્ન મનવાળા ગોવિંદ, તેને 'વર માગો' એમ કહેવા લાગ્યા. તે વખતે ઉત્તંકે આ વચન કહ્યું—હે મોટી કાંતિવાળા! પુરૂષોમાં ઉત્તમ કૃષ્ણ! આજે તમારાથી મને સંપૂર્ણ વર મળ્યો કે જે હું તમારૂં રૂપ જોઉં છું. ફરી તેને કૃષ્ણે કહ્યું—તમે આમાં વિચારો માં; કારણ કે અવશ્ય મારે આ મારૂં દર્શન સફળ કરવું છે. ઉત્તંક બોલ્યા—હે વિભો! જો તમે આ અવશ્ય કરવા યોગ્ય માનો છો તો, જે મરૂ (મારવાડ) દેશોમાં પ્રિય અને દુર્લભ છે એ જળને ઉપજાવવા ઇચ્છું છું. આ સાંભળ્યા પછી ઇશ્વર (કૃષ્ણ) તે, તેજને હરણ કરી ઉત્તંકને કહેવા લાગ્યા કે જ્યારે જળની ઇચ્છા થાય ત્યારે મને સંભારવો. આવું કહી પછી દ્વારકાં ગયા. તે પછી કોઇ વખતે ભગવાન ઉત્તંક તૃષાવાળા થઇ જળની ઇચ્છાથી મરૂ દેશમાં ચોતરફ ફરવા લાગ્યા અને અવિનાશી કૃષ્ણને સંભારવા લાગ્યા. તે સમયે મારવાડમાં, બુદ્ધિમાન દ્વિજોત્તમ ઉત્તંકે કૃષ્ણને સંભારતાંજ દિશાઓરૂપ વસ્ત્રવાળો, મેલરૂપ કાદવવાળો, કૂતરાઓનાં ટોળાંએ વિંટેલો, ભયંકર, બાંધેલી તરવારવાળો, બાણ તથા ધનુષને ધારણ કરનાર માતંગ [ચંડાળ]ને જોયો અને તેની નીચે ઓખનું ઘણું જળ અથવા તેની નજીક નીચા પ્રવાહવાળી ભોગવતીનું જળ દીઠું; ત્યારે તેને હસતો હોય તેમ ચાંડાળ કહેવા લાગ્યો—હે ભૃગુકુળને ધારણ કરનાર ઉત્તંક! તમે આવો અને મારાથી જળ ગ્રહણ કરો; કેમકે તમને તૃષાવાન જોઇ મને અતિ ઘણી કૃપા ઉત્પન્ન થઇ છે. આ પ્રમાણે તેણે કહેતાં મુનિએ તે જળ પસંદ કર્યું નહિ, અને બુદ્ધિમાન ઉત્તંક ઉગ્ર વાણીથી અવિનાશી કૃષ્ણને નિંદવા લાગ્યા તથા માતંગ (ચાંડાલ જાતિમાં રહેલો) વારંવાર તેને 'જળ પીઓ' એમ કહેવા લાગ્યો પણ ક્રોધ સહિત તેમણે ક્ષોભ પામેલાં અંતઃકરણને લીધે જળ પીધું નહિ. હે મહારાજ! તે રીતે તે મહાત્માએ નિશ્ચયથી ના પાડેલો (માતંગ) ત્યાંજ કૂતરાઓસહિત અંતર્ધાન પામ્યો. જ્યારે તેમ થતો તેને જોયો ત્યારે લજ્જાયુક્ત મનવાળા ઉત્તંક પોતાને શત્રુઓને હણનારા કૃષ્ણે છેતરેલો માનવા લાગ્યા. પછી તે જ માર્ગથી શંખ, ચક્ર અને ગદાને ધારણ કરનાર કૃષ્ણ આવ્યા અને એને મોટી બુદ્ધિવાળા ઉત્તંક કહેવા લાગ્યા—હે સમર્થ પુરૂષોમાં શ્રેષ્ઠ! તમારે તેવું જળ ઉત્તમ બ્રાહ્મણોને માતંગ (ચાંડાલ જાતિ)ની ઓખથી આપવું યોગ્ય નથી. આવી રીતે વચન કહેનારા ઉત્તંક પ્રત્યે, મહા બુદ્ધિમાન કૃષ્ણ શુભ વાણીથી શાંત કરતા આ વાક્ય બોલ્યા—જેવાં ધારેલાં રૂપથી જળ દેવું યોગ્ય હતું તેવુંજ. તમને આપ્યું પણ જે તમે જાણ્યું નહિ. મેં તમારે અર્થે વજ્ર જેના હાથમાં છે એવા વૃત્રના પૂરને હણનારા ઇંદ્રને આવું કહ્યું કે તમે ઉત્તંકને જળરૂપ અમૃત આપો;

ત્યારે હે ભૃગુના પુત્ર ! સમર્થ દેવોના પતિએ મને કહ્યું કે મરણ ધર્મવાળો મનુષ્ય અમરપણાને ન પામવો જોઇએ માટે એને બીજો વર (બીજું ઇચ્છિત) આપો. મેં અનેકવાર શચીના પતિ ઇંદ્રને અમૃતજ આપવું છે એમ કહ્યું ત્યારે મને પ્રસન્ન કરી ફરીને તે દેવોનો ઇંદ્ર બોલ્યો—હે મતિવાળા ! જો અમૃતજ આપવું છે તો હું માતંગ થઇને મહાત્મા ભૃગુના પુત્રને અમૃત આપીશ. જો આ રીતે ભૃગુનો પુત્ર, આજ, અમૃત લે તો આ હું ભૃગુના પુત્રને અમૃત આપવા જાઉં છું પણ હે વિભો ! તે મને ના પાડશે તો હું કોઇ રીતે તેને અમૃત આપીશ નહિ. આવો ઠરાવ કરી ઇંદ્ર તે રૂપથી તમારી પાસે આવ્યો હતો અને તમે અમૃત આપતા ચાંડાલના રૂપવાળા ભગવાન ઇંદ્રને ના પાડી. આ તમારી અતિ મોટી ભૂલ થઇ તોપણ ફરીને પણ મેં જે તમારૂં ઇચ્છિત કરી શકાય એવું છે તે હું તમારી દુઃખે મટાડાય એવી જળની ઇચ્છાને સફળ કરીશ. હે બ્રાહ્મણ ! જે દિવસોમાં તમને જળની ઇચ્છા થશે તે દિવસોમાં મારવાડ વિષે જળે ભરેલા મેઘ [વર્ષાદ] થશે અને હે ભૃગુના પુત્ર ! તે રસવાળું જળ આપશે. વળી તે ' ઉત્તંક મેઘ ' એ રીતે કહેવાઇ ખ્યાતિ પામશે. આ પ્રમાણે કૃષ્ણે કહેતાં તે વિપ્ર (ઉત્તંક) પ્રીતિમાન (ખુશ] થયા અને હે ભારત ! આજ પણ મારવાડમાં ઉત્તંકના મેઘ વર્ષે છે.

इत्युक्तः प्रीतिमान्विप्रः कृष्णेन स बभूव ह ।
अद्याप्युत्तंकमेघाश्च मरौ वर्षन्ति भारत ॥ ३७ ॥

इतिश्री महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनुगीतापर्वणि उ० पञ्चपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

અધ્યાય ૫૬ મો. ઉત્તંકનું તપ.

जनमेजय उवाच—उत्तंक केन तपसा संयुक्तो वै महामनाः ।
यः शापं दातुकामोऽभूद्विष्णवे प्रभविष्णवे ॥ १ ॥

જનમેજયે પૂછ્યું—મોટા મનવાળા જે અતિ સમર્થ વિષ્ણુ (કૃષ્ણ)ને શાપ આપવા ઇચ્છાવાળા થયા હતા તે ઉત્તંક કયા તપે કરી યુક્ત હતા? વૈશંપાયને કહ્યું—હે જનમેજય ! ઉત્તંક મોટા તપથી યુક્ત અને ગુરૂના ભક્ત હતા, તેજસ્વી એવા તે ગુરૂથી બીજા કશાને માનતા નહિ. હે ભારત! સર્વ ઋષિઓના પુત્રોનો એ મનોરથ હતો કે આપણે શાથી ઉત્તંકના જેવી ગુરૂમાં વૃત્તિ પામીએ. હે જનમેજય ! ત્યારે ઘણા શિષ્યોમાં ગૌતમની ઉત્તંક વિષેજ અધિક પ્રીતિ અને સ્નેહ હતો તે ગૌતમ તેના ઇંદ્રિય નિગ્રહથી, પવિત્રતાથી, પરાક્રમવાળા કર્મથી અને સારી ચાકરીથી પ્રીતિમાન્ થયા હતા. હવે ઋષિ (ગૌતમ) હજારો શિષ્યોને જવા આજ્ઞા આપવા લાગ્યા પણ પરમ પ્રીતિને લીધે ઉત્તંકને આજ્ઞા આપવા તેમણે ઇચ્છા કરી નહિ. હે તાત! ક્રમે કરી તે મહા મુનિ ઉત્તંકને જરા (વૃદ્ધાવસ્થા) પ્રાપ્ત થઇ પણ ગુરૂ જેને વહાલા છે એવા તે મુનિએ જાણી નહિ. પછી હે રાજેંદ્ર! એક વખતે ઉત્તંક લાકડાં લેવા ગયા અને મોટો લાકડાંનો ભારો આણ્યો. હે શત્રુને નિયમમાં રાખનાર! હે રાજન્! તે ભારાથી પીડિત દેહવાળા, અતિ થાકેલા, જમવાની ઇચ્છાવાળા, તેમણે લાકડાંનો ભારો પૃથ્વી ઉપર નાખ્યો. તે વખતે રૂપાના જેવી કાંતિવાળી તેમની જટા લાકડામાં

લાગેલી (ભરાયેલી) હતી તેથી લાકડાંની સાથે ધરતી તળે પડયા અને હે ભારત! ભૂખવાળા તે, ભારથી ભૂકો થઇ ગયા જેવા થયા. આ રીતે તે સમયે વયની (ઉમ્મરની)તે અવસ્થા (સ્થિતિ) જોઇ પીડિત સ્વરથી રોવા લાગ્યા. પછી પિતાની આજ્ઞાથી મસ્તકવડે નમેલાં, ધર્મને જાણનાર, સુંદર કેડવાળાં, વિશાળ નેત્રવાળાં અને કમળનાં પાન સરખાં મુખવાળાં, ગુરૂની પુત્રી હાથે કરી તેમનાં આંસુ લુછવા લાગ્યાં. તે આંસુનાં ટીપાંઓથી બળેલા તેના હાથ હેઠા પડયા અને પૃથ્વી તે આંસુના પડવાને ધરણ કરી શકી નહિ પણ ગૌતમ તો પ્રસન્ન મનવાળા થઇ ઉત્તંક બ્રાહ્મણને કહેવા લાગ્યા-હે તાત! આજ તમારૂં મન શાથી શોક ભરેલું છે? હે વિપ્રર્ષિ! હું સાંભળવા ઇચ્છું છું માટે તે તમે પોતાની મેળે કહો? ઉત્તંક બોલ્યા—હે દ્વિજોમાં શ્રેષ્ઠ! તમારામાં રહેલા મનથી, તમારૂં પ્રિય કરવાની ઇચ્છાથી, તમારી ભક્તિને પામવાથી અને તમારા ભાવને અનુસરવથી મેં જરાને જાણી નહિ ને મેં સુખને જાણ્યું નહિ તમે મારી બરોબર નહિ એવા, આવેલા સો અને હજારો શિષ્યોને રજા આપી પણ તમે સો વર્ષથી રહેતા મને જવા આજ્ઞા આપતા નથી. ગૌતમ બોલ્યા-હે દ્વિજશ્રેષ્ઠ! તમારી પ્રીતિયુક્ત થવાથી અને તમારી ગુરૂ સેવાથી મેં વહી જતા મોટા વખતને જાણ્યો નહિ પણ હે ભૃગુના પુત્ર! જો આજ તમારી જવાની શ્રદ્ધા હોય તો અનુજ્ઞા લઇ તમે પોતાને ઘેર જાઓ, ઘણી વાર લગાડો માં.

ઉત્તંક બોલ્યા—હે દ્વિજશ્રેષ્ઠ! હું ગુરૂ માટે કયો પદાર્થ આપું, તે તમે કહો? હે સમર્થ! હું તે આપી તમારી આજ્ઞા પામી જઇશ. ગૌતમ બોલ્યા—હે બ્રહ્મન્! સજ્જનો ગુરૂના અતિ સંતોષનેજ દક્ષિણારૂપ કહે છે માટે હું અવશ્ય તમારાં આચરણથી પ્રસન્ન થયો છું એમાં સંશય નથી. હે ભૃગુના કુળને ધારણ કરનાર, વળી જો આજજ તમે સોળ વર્ષના જુવાન થાઓ તો આ રીતે મને પરિતોષ (સંતોષ) પામેલો જાણો. હે દ્વિજ! આના વિના બીજી સ્ત્રી તમારૂં તેજ સેવવા યોગ્ય નથી માટે પોતાની દીકરી, કન્યા' તમને પત્ની રૂપે આપું છું (પત્નીરૂપ કરી દેઉં છું). આ સાંભળ્યા પછી યુવાન થયેલા તેમણે તે યશવાળી કન્યાને લીધી અને ગુરૂએ આજ્ઞા આપેલા તે ગુરૂની સ્ત્રીને કહેવા લાગ્યા કે મને આજ્ઞા કરો. તમને શું સારૂં ધન આપું? હું પ્રાણોથી પણ પ્રિય ધનથી પણ પ્રિય તથા હિત કરવા ઇચ્છું છું માટે આ જગતમાં જે દુર્લભ, અતિ અદ્‌ભુત અને મોટું રત્ન હશે તે, તપવડે લાવી આપીશ. એમાં મને સંશય નથી અહલ્યા બોલ્યાં—હે પાપથી રહિત વિપ્ર! નિરંતર તમારી ભક્તિથી તમને હું પ્રસન્ન થયેલી છું. હે તાત! આ ઇચ્છા પ્રમાણે તમારૂં કલ્યાણ થાઓ તથા તમે ઇચ્છા પ્રમાણે જાઓ. વૈશંપાયન બોલ્યા--હે મહારાજ! ફરીને પણ ઉત્તંક વચન બોલ્યા-હે માત! મને તમારૂં પ્રિય કરવાનું કહો. અહલ્યા બોલ્યાં-સૌદાસ રાજાની સ્ત્રી (મદયંતી) એ જે દિવ્ય, મણિમય કુંડળ ધારણ કર્યાં છે તે લાવો, તમારૂં કલ્યાણ થાઓ અને આ લાવવાથી ગુરૂનો અર્થ સરશે. આ સાંભળી હે જનમેજય! તે 'તમે કહો છો તે રીતે કરીશ' એમ પ્રતિજ્ઞા લઇ ગુરૂની સ્ત્રીનું પ્રિય કરવા માટે તે વખતે લેવા ચાલી નીકળ્યા અને પછી બ્રાહ્મણોમાં શ્રેષ્ઠ એવો ઉત્તંક ઝટ રાક્ષસ થયેલા સૌદાસ પાસે મણિનાં કુંડળ માગવા ગયો અહિં ગૌતમ પત્નીને કહેવા લાગ્યા કે આજ ઉત્તંક દેખાતો નથી. આ રીતે પૂછેલાં તેમણે કુંડળને કાજે ગયેલો કહ્યો. આ સાંભળ્યા પછી તેમણે આને કહ્યું કે તમે આ સારૂં ન કર્યું, શાપે રાક્ષસ થયેલો તે રાજા જરૂર બ્રાહ્મણને હણશે. અહલ્યા બોલ્યાં—હે ભગવન્! અજાણતાં મેં તેને આજ્ઞા કરી પણ તમારી કૃપાથી તેને કોઇ

ભય થશે નહિ. આ પ્રમાણે ગૌતમ, 'એમ થાઓ' એવું કહેવા લાગ્યા અને ઉત્તંક શૂન્ય વનમાં તે રાજાને મળ્યા.

इत्युक्त प्राहतां पत्नीमेवमस्त्विात गौतमः ।
उत्तंकोपिवने शून्ये राजानं तं ददर्शह ॥ ३५ ॥

इतिश्री महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनु० उ०कुण्डलाहरणेषट्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

અધ્યાય ૫૭ મો. સૌદાસ પાસે મણિ કુંડળની યાચના.

वैशम्पायन उवाच—स तं दृष्ट्वा तथा भूतं राजानं घोरदर्शनम् ।
दीर्घश्मश्रुधरं नृणां शोणितेन समुक्षितम् ॥ १ ॥

વૈશંપાયન કહે છે—બ્રાહ્મણે તેમ થયેલા, ભયંકર દેખાવવાળા, મોટી દાઢીને ધારણ કરનારા અને નરોનાં લોહીએ ભિંજેલા તે રાજાને જોઇ દુઃખ ધારણ કર્યું નહિ પણ મહા તેજસ્વી, ભય કરનાર, યમની ઉપમા અપાય એવો રાજા ઉભો થઇ એમને કહેવા લાગ્યો—હે કલ્યાણરૂપ દ્વિજ શ્રેષ્ઠ! તમે છટ્ઠે કાળે ભક્ષ્ય (ખાવાનું) શોધતાં મારી સમીપ આવી ચઢયા છો. ઉત્તંક બોલ્યા—હે રાજન્! પંડિતો ગુરૂને અર્થે ઉદ્યમ કરનારને હિંસા કરવા લાયક કહેતા નથી માટે મને ગુરૂના અર્થ સારૂ ફરવા આવેલો જાણો. રાજા બોલ્યો—હે દ્વિજોમાં શ્રેષ્ઠ! મને છટ્ઠે કાળે આહાર કરવો કહેલો છે અને આજ અવશ્ય ક્ષુધા (ભૂખ) લાગી છે માટે મારાથી તમને તજી શકાય એમ નથી. ઉત્તંક બોલ્યા—હે મહારાજ! તમે કહો છો એમ થાઓ પણ મારો ઠરાવ કરો. હું ગુરૂનું કામ પૂરૂં કરી પાછો તમારી પાસે અવશ્ય આવીશ. હે રાજાઓમાં શ્રેષ્ઠ! મેં ગુરૂની પાસે જે કામ કરવું કબૂલ કરેલું છે તે હે નરોના ઇશ્વર! રાજાઓના ઇંદ્ર, તમારે આધિન છે માટે તમારી પાસે તે માગું છું. હે નરશ્રેષ્ઠ! તમે નિત્ય મુખ્ય વિપ્રોને રત્નો આપો છો, તમે આ પૃથ્વીમાં દાતા તથા પાત્રરૂપ થયેલા છો માટે હે નૃપશ્રેષ્ઠ! મને પણ દાન લેવામાં યોગ્ય જાણો. હે શત્રુને દંડ દેનાર! હે રાજેંદ્ર! તમને આધિન એવું ગુરૂનું કામ તેને સોંપી ઠરાવથી પાછો તમારી પાસે આવીશ. તમારી પાસે આ સત્ય પ્રતિજ્ઞા કરૂં છું, આમાં કોઇ રીતે પણ ખોટું નથી. મેં પોતાની ઇચ્છાથી વર્ત્તનારાઓમાં પણ પ્રથમ ખોટું કર્યું નથી ત્યારે બીજે કયાંથી કહું? સૌદાસ બોલ્યો—જો તમારા ગુરૂનું કામ મારે આધિન છે તો તે કરેલુંજ છે. જો હાલ હું દાન લેવરાવવા (દાન દેવા) યોગ્ય છું તો મને તે (દેવાનું હોય તે) કહો. ઉત્તંક બોલ્યા—હે પુરૂષોમાં ઉત્તમ! હું તમને દાન દેવા યોગ્યજ માનું છું તેથી તે હું તમારી પાસે મણિવાળાં કુંડળ માગવા આવ્યો છું. હે વિપ્રર્ષિ સુવ્રત! તે બે યોગ્ય મણિનાં કુંડળ મારી સ્ત્રીનાં છે, તમે બીજો પદાર્થ માગો તે તમને જરૂર આપીશ. ઉત્તંક બોલ્યા—હે પૃથ્વીના ધણિ! તમારા મિષથી ઘણું થયું (બસ છે). જો અમે તમારા પ્રમાણરૂપ છીએ તો મને કુંડળ આપો અને સત્યવક્તા થાઓ. વૈશંપાયન બોલ્યા—આ પ્રમાણે કહેતાં રાજા ફરીને ઉત્તંકને કહેવા લાગ્યો—હે સજ્જન! જાઓ તથા મારાં વચનથી દેવી (રાણી)ને કુંડળ આપો એમ કહો. હે દ્વિજોમાં શ્રેષ્ઠ! આ રીતે

મારા કહેવાથી તમે કહેલાં પવિત્ર વ્રતવાળાં અવશ્ય તે બે કુંડળ તમને આપશે એમાં સંશય નથી. ઉત્તંક બોલ્યા—હે નરોના ઇશ્વર! મેં કયાં તમારી પત્ની જોઇ શકાય એમ છે? પોતેજ તમે શા સારૂ પત્નીની સમીપ જતા નથી? સૌદાસ બોલ્યા—આજ તમે તેને કોઇ પણ વનમાં (અરણ્ય અથવા જળનાં) ઝરણાંની પાસે દેખશો. આજ છઠ્ઠા કાળમાં (છઠ્ઠે દિવસે) તે મારાથી જરૂર જોઇ શકાય એમ નથી. વૈશંપાયન બોલ્યા—હે ભરતશ્રેષ્ઠ! તે રીતે કહેતાં ઉત્તંક ચાલતા થયા અને મદયંતીને જોઇ પોતાનું પ્રયોજન જણાવવા લાગ્યા. તે વખતે હે જનમેજય! સૌદાસનું વચન સાંભળી કમળ નેત્રવાળી મદયંતી મહા બુદ્ધિમાન્ ઉત્તંકને કહેવા લાગી–હે અઘરહિત બ્રાહ્મણ! તમે ખોટું નથી બોલતા પણ કોઇ નિશાની (એંધાણ) લાવવા યોગ્ય છો માટે આવું મને કહો કે નિત્ય દેવ, યજ્ઞ અને મહર્ષિઓ તે તે ઉપાયોથી મારાં આ દિવ્ય (દીપ્ત) મણિમય કુંડળોને હરવાની ઇચ્છાએ કરી છિદ્રો (દોષો) નો વિચાર કરે છે? જો આ રત્ન પૃથ્વીમાં પડયું હોય તો સર્પો તેને ગળી જાય છે. જો અપવિત્ર રહી ધારણ કરેલું હોય તો યક્ષો અથવા સુરો નિદ્રાવશપણાથી ઝોંટી જાય છે. હે દ્વિજશ્રેષ્ઠ! આ છિદ્રો થવાથી દેવ, રાક્ષસ અને નાગ, આને હરી જાય છે માટે ગાફેલ થયા વિના આ ધારણ કરાય છે. હે દ્વિજશ્રેષ્ઠ! દિવસ તથા રાત્રિમાં આ, સુવર્ણને સ્રવે છે અને રાત્રે નક્ષત્ર તથા તારાઓની કાંતિને દૂર ફેંકી (તરછોડી) વર્તે છે. હે ભગવન્! આને ધારણ કરવાથી કદી પણ ઝેર, અગ્નિ અને ઝેરી જીવોથી ભય નથી થનાર ત્યારે ક્ષુધા તથા પાણી પીવાની ઇચ્છા (તરસ)ની બીક કયાંથી થાય? (ન થાય). જ્યારે નાનાએ આ ધારણ કરાય છે ત્યારે નાનાં થાય છે અને યોગ્યે ધારણ કરાય ત્યારે તેના પ્રમાણવાળાં થાય છે. આવા પ્રકારનાં અતિ માન પામેલાં, ત્રણ જગતમાં જાણેલાં, આ મારાં કુંડળ છે માટે તેનું એંધાણ આણો.

एवं विधे ममैते वै कुण्डले परमर्चिते ।
त्रिषुलोकेषु विज्ञाते तदभिज्ञान मानय ॥ २८ ॥

इतिश्री महाभारते आश्वमेधिकपर्वाणि अनु० उ० सप्तपञ्चाशत्तमो ऽध्यायः ॥ ५७ ॥

અધ્યાય ૫૮ મો. સૌદાસ અને ઉત્તંક.

वैशम्पायन उवाच—स मित्र सहमासाद्य अभिज्ञानमयाचत ।
तस्मैददावभिज्ञानं स चेक्ष्वाकुवरस्तदा ॥ १ ॥

વૈશંપાયન કહે છે—જ્યારે તેણે સૌદાસના પાસે જઇ એંધાણ માગ્યું ત્યારે ઇક્ષ્વાકુના કુળમાં ઉત્તમ એવા તે રાજાએ તેને એંધાણ આપ્યું. સૌદાસ બોલ્યા—આ ગતિ (સ્થિતિ) ક્ષેમવાળી (કલ્યાણવાળી–સારી) નથી, તેમ આથી બીજી પણ ગતિ નથી. આ મારો મત જાણી મણિનાં કુંડળ આપો એમ કહો. આવું કહેલા ઉત્તંકે ભરથારનું વચન તે (સ્ત્રી)ને ફરી કહ્યું તે સાંભળી તેજ વખતે તેણે તે, મણિમય કુંડળ ઉત્તંકને આપ્યાં, તે બે કુંડળને પામી ઉત્તંક પાછો રાજા પાસે આવ્યો. હે પૃથ્વીના પતિ! તમે એ છાનું શું બોલ્યા? એ સાંભળવા હું ઇચ્છું છું. સૌદાસે કહ્યું–ક્ષત્રિય લોકો સ્વભાવથીજ બ્રાહ્મણોને માને છે અને

બ્રાહ્મણોથી પણ ઘણા દોષો જરૂર પ્રકટ થાય છે. આ હું બ્રાહ્મણોને નમવા છતાં બ્રાહ્મણથી દોષ પામ્યો અને મદયંતીરૂપ સહાયવાળો બીજી ગતિ દેખતો નથી. હે ગતિવાળાઓમાં ઉત્તમ! હે દ્વિજોત્તમ! રહેવામાં અને સ્વર્ગના દ્વાર આગળ જવામાં પણ બીજી પ્રતિ-કું એનો નથી, વળી વિશેષ, બ્રાહ્મણોની સાથે વિરૂદ્ધ થઇ રાજાએ જગતમાં રહી શકાતું નથી, તેમ મરણ પછી સુખ પામી વધાતું નથી માટે તમને પ્રિય એવા મેં પોતાનાં આ મણિમય કુંડળ આપ્યાં પણ તમે જે, આજે કરાર કર્યો છે તે મારી પાસે સફળ કરો. ઉત્તંક બોલ્યા-હે શત્રુને તપાવનાર રાજન્! તમે કહો છો તેમ કરીશ. પાછો તમારે શરણે આવીશ પણ તમને કોઇ પ્રશ્ન પૂછવા પાછો આવ્યો છું. સૌદાસે કહ્યું—હે વિપ્ર! ઇચ્છા પ્રમાણે પૂછો, તમને જવાબ આપીશ અને તમારો સંશય ટાળીશ એમાં મને વિચાર નથી. ઉત્તંક પૂછવા લાગ્યા-ધર્મની નિપુણતાને જાણનારાઓ વાણી જેણે નિયમમાં રાખેલી છે તેને વિપ્રરૂપ કહે છે અને જે મિત્રોમાં સમ નથી તેને ચોર છે એમ સૌ માને છે માટે હે પૃથ્વીના પતિ! આજ તે તમે મારા મિત્રપણાને પામ્યા છો તેથી હે પુરૂષોમાં શ્રેષ્ઠ! આપ મને પોતે આ-નેલી બુદ્ધિ આપો. આજ હું અર્થને પામ્યો છું અને તમે પુરૂષને ખાનારા (રાક્ષસ) છો માટે મારે તમારી સમીપ આવવું યોગ્ય છે અથવા નથી એ કહો? સૌદાસ બોલ્યો-હે દ્વિજોમાં શ્રેષ્ઠ! અને હે ઉત્તમ દ્વિજોમાં પણ ઉત્તમ! જો તમે અહિં મને યોગ્ય કહેવાનું પૂછતા હો તો કોઇ રીતે પણ મારી પાસે આવવું નહિ. હે ભૃગુકુળને ધારનાર વિપ્ર! આ રીતે તમારૂં હું શ્રેય જોઉં છું અને આવવાથી જરૂર તમારૂં મરણ થશે એમાં સંશય નથી.

વૈશંપાયન બોલ્યા-આ રીતે જ્યારે બુદ્ધિમાન્ રાજાએ તેમને યોગ્ય હિત કહ્યું ત્યારે તે રાજાની આજ્ઞા લઇ અહલ્યાની તરફ ગયા. ગુરૂ પત્નીનું પ્રિય કરનાર તે દિવ્ય કુંડળને લઇ મોટા વેગથી ગૌતમના આશ્રમ તરફ ચાલ્યા. જે રીતે મદયંતીએ તે બેનું રક્ષણ કરવું કહ્યું હતું તે રીતે તે કુંડળને કાળાં અથવા કાલીયાર મૃગનાં ચર્મમાં બાંધી આવ્યા. તે વખતે ક્ષુધાનો ભરાવો થવાથી તે સુંદર ફળોના ભારવાળું બિલ્વ વૃક્ષ (બીલ્લું) જોવા લાગ્યા અને તે વિપ્રર્ષિ તે ઝાડ ઉપર ચઢયા. પછી હે શત્રુને દમનાર! તે વખતે તેનીજ શાખામાં કાળા ચામડાને બાંધી તે શ્રેષ્ઠ વિપ્ર બિલ્વ ફળો પાડવા મંડયા. એ પછી હે વિભો! જ્યારે બિલ્લાંઓએ તેનાં નેત્ર ખેંચ્યાં હતાં તથા તે પડતાં હતાં ત્યારે બિલ્લાં તેજ ચર્મ ઉપર પડવા લાગ્યાં અને ઉત્તમ વિપ્રે જેમાં તે કુંડળ બાંધ્યાં હતાં તેનું બન્ધન (ગાંઠ) બિલ્લાંઓના પ્રહારો (વાગવા)થી છુટી ગયું તથા તત્કાળ કુંડળ સહિત તે ચર્મ વૃક્ષથી નીચે પડયું. જ્યારે તુટેલા બંધવાળું કાળું ચર્મ પૃથ્વી ઉપર પડયું ત્યારે ઐરાવતના કુળમાં થયેલા કોઇ નાગે તે મણિવાળાં કુંડળ જોયાં અને ઉતાવળો થઇ મુખમાં કુંડળને લઇ તેજ વખતે રાફડામાં પેસી ગયો. આ રીતે કુંડળોને સર્પે હરેલાં જોઇ ઉદ્વેગ સહિત તે, દુઃખથી ઘણા ક્રોધવાન થઇ નીચે ઉતર્યા. અને તે વખતે દંડનું કાષ્ઠ લઇ રાફડાને ખોદવા મંડયા. હે ભારત! તે વખતે ક્રોધ ને વિચારથી સંતાપ પામેલા શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણે બ્યગ્ર થયા વિના પાંત્રીસ દિવસો સુધી રાફડો ખોદ્યો. ત્યારે સહન ન થાય એવા તેના વેગને ન ખમ-નારી, દંડના લાકડાથી પીડિત અંગવાળી, અતિ આકુળ બનેલી વસુંધરા (વસુને ધારણ કરનારી પૃથ્વી) કંપવા લાગી. જ્યારે નિશ્ચયથી નાગ લોકના માર્ગને કરવાની ઇચ્છાથી વિપ્રર્ષિ પૃથ્વીનાં તળાંને ખોદતા હતા ત્યારે મહા તેજસ્વી, વજ્ર જેના હાથમાં છે એવો ઇન્દ્ર ઘોડાથી જુતા રથમા બેસી ત્યાં આવ્યો અને ઉત્તમ દ્વિજને નિહાળવા લાગ્યો.

વૈશંપાયને કહ્યું—તેણે તેનાં દુઃખે કરી દુઃખી બની બ્રાહ્મણ ઉત્તંકને કહ્યું કે આ તમારાથી અવશ્ય થઇ શકવાનું નથી કેમકે અહિંથી નાગલોક (પાતાલ) હજારો યોજન છે માટે હું આ, તમારૂં કામ દંડના કાષ્ઠથી થાય એવું માનતો નથી. ઉત્તંક બોલ્યા—હે દ્વિજોમાં ઉત્તમ બ્રાહ્મણ ! જો નાગલોકમાં મારાથી કુંડળ નહિ પામી શકાય તો તમારા જોતાં પ્રાણ તજીશ. વૈશંપાયને કહ્યું—જ્યારે વજ્રને હાથમાં ધારણ કરનાર ઇંદ્ર તેમના નિશ્ચયને ફેરવી શક્યો નહિ ત્યારે તેણે દંડને વજ્રાસ્ત્રની સાથે જોડ્યો. પછી હે જનમેજય ! વજ્રના પ્રહારોથી ભેદાતી પૃથ્વીએ નાગલોકનો રસ્તો મોકળો કર્યો. તે રસ્તેથી નાગલોક પ્રત્યે પેઠા અને હજારો યોજનમાં દિવ્ય, મણિ ને મુક્તાઓથી શણગારેલા તથા સુવર્ણમય કોટના સમૂહોથી યુક્ત નાગલોક નિરખવા લાગ્યા. હે મહાભાગ ! તેમજ સ્ફાટિકનાં પગથિયાંઓવાળી, નિર્મળ જળવાળી વાવોને, નદીઓને તથા જુદા જુદા પ્રકારનાં પક્ષિઓનાં ટોળાંઓથી યુક્ત ઘણાં વૃક્ષોને જોવા લાગ્યા. ભૃગુકુળને ધારણ કરનારા તેમણે તે લોકનું પાંચ યોજન વિસ્તારવાળું અને સો યોજન લાંબુ દ્વાર દીઠું. તે વખતે નાગલોકને જોઇ ઉત્તંક તો દિંગજ થઇગયા અને ત્યાં ફરીને કુંડળ લેવામાં નિરાશ થયા. ત્યાં તેજથી પ્રકાશતો હોય તેવો, શ્યામ તથા શ્વેત વાળવાળો, રાતાં મુખ અને નેત્રવાળો કૌરવનો ઘોડો તેમને કહેવા લાગ્યો—હે વિપ્ર ! તમે મારાં અપાન (ગુદા) સ્થાનને ધમો (ફુંકો) તેથી અહિં ઐરાવતના પુત્રે તમારાં કુંડળ આણેલાં છે તે પામશો. હે પુત્ર ! આ બાબતમાં તમે કોઇ પણ રીતે સુગ કરો માં; કેમકે જ્યારે તમે ગૌતમના આશ્રમમાં હતા ત્યારે તમે તે આચરણ કર્યું હતું. ઉત્તંક બોલ્યા—હું તમને ગુરૂના આશ્રમ પ્રત્યે હતા એમ કેમ જાણું ? માટે મેં જે પૂર્વે આચરેલું હોય તે સાંભળવા ઇચ્છું છું. ઘોડો બોલ્યો—હે વિપ્ર ! તમે મને ગુરૂનો ગુરૂ, પ્રકાશ પામનાર અગ્નિ જાણો. હે ભૃગુના પુત્ર ! હે વિપ્ર ! તમે પવિત્ર થઇ સદા ગુરૂને અર્થે મારી વિધિ પ્રમાણે પૂજા કરેલી છે માટે તમારૂં શ્રેય કરીશ, ઘણો વખત કરો માં. આ રીતે અગ્નિના કહેવાથી ઉત્તંક તેમ કરવા લાગ્યા અને પ્રીતિમાન્ અગ્નિ પણ બાળવાની ઇચ્છાથી અધિક પ્રકાશવા મંડ્યા. પછી હે ભારત ! એના ધમવાથી ત્યાં રોમ (રૂંવાડાં) રૂપ કૂવાઓથી નાગલોકના ભયને ધારણ કરનાર ઘણો ધુમાડો ઉત્પન્ન થયો. હે ભરતકુળના મહારાજ ! તે વધતા મોટા ધૂમાડાથી કશું જણાતું ન હતું. હે જનમેજય ! વાસુકિ વગેરે નાગોનાં ઘરો ધૂમાથી રૂદ્ધ થયેલાં પ્રકાશતાં ન હતાં અને સઘળું ઐરાવતનું સ્થાન હાહાકારવાળું થયું હતું. વળી પર્વતો તથા વનો જેમ ઝાકળથી ઢાંકેલાં હોય તેમ ધુંધળાં થયાં હતાં. આ રીતે ધૂમથી રાતાં નેત્રોવાળા, અગ્નિનાં તેજથી તપેલા તેઓ મહાત્મા, ભૃગુપુત્રનો નિશ્ચય જાણવા આવ્યા અને તે અતિ તેજસ્વી મહર્ષિનો નિશ્ચય જાણી ફરતાં નેત્રોવાળા, સર્વ વિધિ પ્રમાણે પૂજા કરવા લાગ્યા. વૃદ્ધ તથા બાળક વગેરે સર્વ નાગ બે હાથ જોડી મસ્તકોથી નમન કરી ' હે ભગવન્ ! પ્રસન્ન થાઓ ' એમ કહેવા લાગ્યા અને તે નાગોએ બ્રાહ્મણને પ્રસન્ન કરી, પાદ્ય (પગ ધોવાનું) અને પૂજાના વિધિનું જળ નિવેદન કરી પરમ પૂજેલાં દિવ્ય કુંડળ પાછાં આપ્યાં. પછી નાગોએ પૂજેલા પ્રતાપી ઉત્તંક તે વખતે અગ્નિને પ્રદક્ષિણા કરી ગુરૂના ઘર તરફ ગયા. હે દુઃખ અથવા પાપથી રહિત રાજન્ ! તેણે ત્વરાથી ગૌતમને ઘેર જઇ તે જ વખતે ગુરૂની સ્ત્રીને દિવ્ય કુંડળ આપ્યાં અને હે જનમેજય ! દ્વિજોમાં શ્રેષ્ઠ એવા ઉત્તંકે વાસુકિ વગેરે નાગો સાથે થયેલું સર્વ વૃત્ત ગુરૂને યથાયોગ્ય કહ્યું. આ રીતે હે જન-

મેજય! મહાત્માએ ત્રણ લોકમાં ફરી દિવ્ય એવાં મણિ કુંડળ આણ્યાં હતાં. હે ભરતશ્રેષ્ઠ! તમે મને જે પૂછો છો તે ઉત્તંક મુનિ એવાં સામર્થ્યવાળા ને ઉત્તમ તપથી યુક્ત હતા.

एवं प्रभावः समुनिरुत्तंको भरतर्षभ ।
परेण तपसा युक्तो यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ ६० ॥

इतिश्री महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनुगीतापर्वणि अष्टपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

અધ્યાય ૫૯ મો. ગિરનાર થઈ દ્વારકાં.

जनमेजय उवाच—उत्तंकस्य वरं दत्वा गोविन्दो द्विजसत्तम
अत ऊर्ध्वं महाबाहुः किं चकार महायशाः ॥ १ ॥

જનમેજયે પૂછ્યું—હે દ્વિજોમાં શ્રેષ્ઠ (વૈશંપાયન)! ઉત્તંકને વર આપી તે પછી મોટી ભુજાવાળા મહા યશસ્વી ગોવિંદે (કૃષ્ણે) શું કર્યું? વૈશંપાયને કહ્યું—ઉત્તંકને વરદાન આપી કૃષ્ણ સાત્યકિની સાથે શીઘ્ર વેગવાળા મોટા ઘોડાઓથી દ્વારકાં તરફ ચાલ્યા અને પછી સરોવર, નદીઓ, વનો અને પર્વતોને ઓળંગી રમણીય દ્વારકાંપુરી પ્રત્યે આવ્યા. જ્યારે રૈવતનો (ગિરનારનો) ઉત્સવ ચાલતો હતો ત્યારે યુયુધાન (સાત્યકિ) જેને અનુસરનાર છે એવા કમળના સરખાં નેત્રોવાળા કૃષ્ણ ત્યાં આવ્યા. હે પુરૂષોમાં શ્રેષ્ઠ! તે વખતે પર્વત પણ જુદાં જુદાં રૂપોવાળા, વિશેષ આશ્ચર્યોવાળા, રત્નમય કોશો (ખજાનાઓ)થી યુક્ત શોભતો હતો: સુવર્ણની માળાઓ, ઉત્તમ પુષ્પો, વસ્ત્રો, કલ્પવૃક્ષો ને સુવર્ણ જેવાં દીપવૃક્ષોથી અત્યંત શોભિત, મોટો પર્વત ગુફા તથા ઝરણાંઓના ભાગોમાં દિવસરૂપ થયેલો હતો. ઘંટાઓ સહિત વિચિત્ર, પતાકાઓથી, શોભતો અને સ્ત્રીઓથી ચોતરફ ભરેલો જાણે ઉત્તમ ગીતવાળો હોય તેમ શોભતો હતો. હે ભરતવંશમાં થયેલા અથવા ભરતખંડમાં થયેલા! જેમ મુનિયોના સમૂહોએ જોવા યોગ્ય મેરૂ પર્વત હોય તેમ મત્ત અને હર્ષિતરૂપવાળાં સ્ત્રી પુરૂષોએ અતિ જોવા લાયક તે હતો. પર્વતના ગાનારાઓનો શબ્દ આકાશ અથવા સ્વર્ગને સ્પર્શ કરતો હોય તેમ રમત વગેરેમાં આસક્તિથી ગાફલ થયેલા, મદ્ય વગેરેથી બેભાન બનેલા અને ખુશ થતા જનોનાં કૂદવા અને નાચવાથી આકુળ થયો હતો, તેમ પૃથ્વીને ધારણ કરનાર પર્વત, કિલકિલ શબ્દોથી (કલકલાટથી) મનને હરનાર, હાટ ને બજારવાળો, રમણીય, ભક્ષણ ને ભોજન કરવાના પદાર્થો તથા ક્રીડાનાં સ્થાનકોવાળો હતો. વસ્ત્ર ને માળાઓના સમૂહોથી યુક્ત, વીણા, વેણુ અને મૃદંગવાળો તે મહા પર્વતનો ઉત્સવ દીન, અંધ અને કૃપણ વગેરે જનોને સદા અપાતા સુરા તથા મૈરેયથી મિશ્ર ભક્ષણ કરવાની અને ભોજન કરવાના પદાર્થોએ કરી પરમ કલ્યાણ કરનાર ભાસતો હતો. હે વીર! પુણ્યકારી સ્થાનવાળો પુણ્ય કરનારાઓએ સેવેલો, શૂરા યાદવોનો ગિરનારના ઉત્સવમાં થયેલો વિહાર અને ઘરોથી મળેલો તે પર્વત દેવલોક જેવો શોભતો હતો. તે સમયે હે ભરતશ્રેષ્ઠ! કૃષ્ણના સમીપપણાને પામી તે પર્વતોનાં રાજા ઇંદ્રનાં સ્થાન સરખો લાગતો હતો. આ રીતે સારી પેઠે પૂજાનો તે સુંદર સ્થાન પ્રત્યે પેઠા અને કૃષ્ણ તથા સાત્યકિ પોતાને સ્થાનકે ગયા ને ઘણા કાળના પ્રવાસથી હર્ષયુક્ત મનથી તેમાં

વૈશંપાયને કહ્યું—તેણે તેનાં દુઃખે કરી દુઃખી બની બ્રાહ્મણ ઉત્તંકને કહ્યું કે આ તમારાથી અવશ્ય થઇ શકવાનું નથી કેમકે અહિંથી નાગલોક (પાતાલ) હજારો યોજન છે માટે હું આ, તમારૂં કામ દંડના કાષ્ઠથી થાય એવું માનતો નથી. ઉત્તંક બોલ્યા—હે દ્વિજોમાં ઉત્તમ બ્રાહ્મણ ! જો નાગલોકમાં મારાથી કુંડળ નહિ પામી શકાય તો તમારા જોતાં પ્રાણ તજીશ. વૈશંપાયને કહ્યું—જ્યારે વજ્રને હાથમાં ધારણ કરનાર ઇંદ્ર તેમના નિશ્ચયને ફેરવી શક્યો નહિ ત્યારે તેણે દંડને વજ્રાસ્ત્રની સાથે જોડ્યો. પછી હે જનમેજય ! વજ્રના પ્રહારોથી ભેદાતી પૃથ્વીએ નાગલોકનો રસ્તો મોકળો કર્યો. તે રસ્તેથી નાગલોક પ્રત્યે પેઠા અને હજારો યોજનમાં દિવ્ય, મણિ ને મુક્તાઓથી શણગારેલા તથા સુવર્ણમય કોટના સમૂહોથી યુક્ત નાગલોક નિરખવા લાગ્યા. હે મહાભાગ ! તેમજ સ્ફાટિકનાં પગથિયાંઓવાળી, નિર્મળ જળવાળી વાવોને, નદીઓને તથા જુદા જુદા પ્રકારનાં પક્ષિઓનાં ટોળાંઓથી યુક્ત ઘણાં વૃક્ષોને જોવા લાગ્યા. ભૃગુકુળને ધારણ કરનારા તેમણે તે લોકનું પાંચ યોજન વિસ્તારવાળું અને સો યોજન લાંબુ દ્વાર દીઠું. તે વખતે નાગલોકને જોઇ ઉત્તંક તો દિંગજ થઇગયા અને ત્યાં ફરીને કુંડળ લેવામાં નિરાશ થયા. ત્યાં તેજથી પ્રકાશતો હોય તેવો, શ્યામ તથા શ્વેત વાળવાળો, રાતાં મુખ અને નેત્રવાળો કૌરવનો ઘોડો તેમને કહેવા લાગ્યો—હે વિપ્ર ! તમે મારાં અપાન (ગુદા) સ્થાનને ધમો (ફુંકો) તેથી અહિં ઐરાવતના પુત્રે તમારાં કુંડળ આણેલાં છે તે પામશો. હે પુત્ર ! આ બાબતમાં તમે કોઇ પણ રીતે સુગ કરો માં; કેમકે જ્યારે તમે ગૌતમના આશ્રમમાં હતા ત્યારે તમે તે આચરણ કર્યું હતું. ઉત્તંક બોલ્યા—હું તમને ગુરૂના આશ્રમ પ્રત્યે હતા એમ કેમ જાણું ? માટે મેં જે પૂર્વે આચરેલું હોય તે સાંભળવા ઇચ્છું છું. ઘોડો બોલ્યો—હે વિપ્ર ! તમે મને ગુરૂનો ગુરૂ, પ્રકાશ પામનાર અગ્નિ જાણો. હે ભૃગુના પુત્ર ! હે વિપ્ર ! તમે પવિત્ર થઇ સદા ગુરૂને અર્થે મારી વિધિ પ્રમાણે પૂજા કરેલી છે માટે તમારૂં શ્રેય કરીશ, ઘણો વખત કરો માં. આ રીતે અગ્નિના કહેવાથી ઉત્તંક તેમ કરવા લાગ્યા અને પ્રીતિમાન અગ્નિ પણ બાળવાની ઇચ્છાથી અધિક પ્રકાશવા મંડ્યા. પછી હે ભારત ! એના ધમવાથી ત્યાં રોમ (રૂંવાડાં) રૂપ કૂવાઓથી નાગલોકના ભયને ધારણ કરનાર ઘણો ધુમાડો ઉત્પન્ન થયો. હે ભરતકુળના મહારાજ ! તે વધતા મોટા ધૂમાડાથી કશું જણાતું ન હતું. હે જનમેજય ! વાસુકિ વગેરે નાગોનાં ઘરો ધૂમાથી રૂદ્ધ થયેલાં પ્રકાશતાં ન હતાં અને સઘળું ઐરાવતનું સ્થાન હાહાકારવાળું થયું હતું. વળી પર્વતો તથા વનો જેમ ઝાકળથી ઢંકેલાં હોય તેમ ધુંધળાં થયાં હતાં. આ રીતે ધૂમથી રાતાં નેત્રોવાળા, અગ્નિનાં તેજથી તપેલા તેઓ મહાત્મા, ભૃગુપુત્રનો નિશ્ચય જાણવા આવ્યા અને તે અતિ તેજસ્વી મહર્ષિનો નિશ્ચય જાણી ફરતાં નેત્રોવાળા, સર્વ વિધિ પ્રમાણે પૂજા કરવા લાગ્યા. વૃદ્ધ તથા બાળક વગેરે સર્વ નાગ બે હાથ જોડી મસ્તકોથી નમન કરી 'હે ભગવન્ ! પ્રસન્ન થાઓ' એમ કહેવા લાગ્યા અને તે નાગોએ બ્રાહ્મણને પ્રસન્ન કરી, પાદ્ય (પગ ધોવાનું) અને પૂજાના વિધિનું જળ નિવેદન કરી પરમ પૂજેલાં દિવ્ય કુંડળ પાછાં આપ્યાં. પછી નાગોએ પૂજેલા પ્રતાપી ઉત્તંક તે વખતે અગ્નિને પ્રદક્ષિણા કરી ગુરૂના ઘર તરફ ગયા. હે દુઃખ અથવા પાપથી રહિત રાજન્ ! તેણે ત્વરાથી ગૌતમને ઘેર જઇ તે જ વખતે ગુરૂની સ્ત્રીને દિવ્ય કુંડળ આપ્યાં અને હે જનમેજય ! દ્વિજોમાં શ્રેષ્ઠ એવા ઉત્તંકે વાસુકિ વગેરે નાગો સાથે થયેલું સર્વ વૃત્ત ગુરૂને યથાયોગ્ય કહ્યું. આ રીતે હે જન-

મેજય! મહાત્માએ ત્રણ લોકમાં ફરી દિવ્ય એવાં મણિ કુંડળ આણ્યાં હતાં. હે ભરતશ્રેષ્ઠ! તમે મને જે પૂછો છો તે ઉત્તંક મુનિ એવાં સામર્થ્યવાળા ને ઉત્તમ તપથી યુક્ત હતા.

एवं प्रभावः समुनिरुत्तंको भरतर्षभ ।
परेण तपसा युक्तो यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ ६० ॥

इतिश्री महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनुगीतापर्वणि अष्टपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

અધ્યાય ૫૯ મો. ગિરનાર થઈ દ્વારકાં.

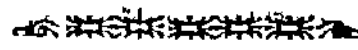
जनमेजय उवाच—उत्तंकस्य वरं दत्वा गोविन्दो द्विजसत्तम
अत ऊर्ध्वं महाबाहुः किं चकार महायशाः ॥ १ ॥

જનમેજયે પૂછ્યું—હે દ્વિજોમાં શ્રેષ્ઠ (વૈશંપાયન)! ઉત્તંકને વર આપી તે પછી મોટી ભુજાવાળા મહા યશસ્વી ગોવિંદે (કૃષ્ણે) શું કર્યું? વૈશંપાયને કહ્યું—ઉત્તંકને વરદાન આપી કૃષ્ણ સાત્યકિની સાથે શીઘ્ર વેગવાળા મોટા ઘોડાઓથી દ્વારકાં તરફ ચાલ્યા અને પછી સરોવર, નદીઓ, વનો અને પર્વતોને ઓળંગી રમણીય દ્વારકાંપુરી પ્રત્યે આવ્યા. જ્યારે રૈવતનો (ગિરનારનો) ઉત્સવ ચાલતો હતો ત્યારે યુયુધાન (સાત્યકિ) જેને અનુસરનાર છે એવા કમળના સરખાં નેત્રોવાળા કૃષ્ણ ત્યાં આવ્યા. હે પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ! તે વખતે પર્વત પણ જુદાં જુદાં રૂપોવાળા, વિશેષ આશ્ચર્યોવાળા, રત્નમય કોશો (ખજાનાઓ)થી યુક્ત શોભતો હતો: સુવર્ણની માળાઓ, ઉત્તમ પુષ્પો, વસ્ત્રો, કલ્પવૃક્ષો ને સુવર્ણ જેવાં દીપવૃક્ષોથી અત્યંત શોભિત, મોટો પર્વત ગુફા તથા ઝરણાંઓના ભાગોમાં દિવસરૂપ થયેલો હતો. ઘંટાઓ સહિત વિચિત્ર, પતાકાઓથી, શોભતો અને સ્ત્રીઓથી ચોતરફ ભરેલો જાણે ઉત્તમ ગીતવાળો હોય તેમ શોભતો હતો. હે ભરતવંશમાં થયેલા અથવા ભરતખંડમાં થયેલા! જેમ મુનિયોના સમૂહોએ જોવા યોગ્ય મેરૂ પર્વત હોય તેમ મત્ત અને હર્ષિતરૂપવાળાં સ્ત્રી પુરૂષોએ અતિ જોવા લાયક તે હતો. પર્વતના માનારાઓનો શબ્દ આકાશ અથવા સ્વર્ગને સ્પર્શ કરતો હોય તેમ રમત વગેરેમાં આસક્તિથી વ્યાકુલ થયેલા, મદ્ય વગેરેથી બેભાન બનેલા અને ખુશ થતા જનોનાં કૂદવા અને નાચવાથી વ્યાકુળ થયો હતો, તેમ પૃથ્વીને ધારણ કરનાર પર્વત, કિલકિલ શબ્દોથી (કલકલાટથી) મનને હરનાર, હાટ ને બજારવાળો, રમણીય, ભક્ષણ ને ભોજન કરવાના પદાર્થો તથા ક્રીડાનાં સ્થાનકોવાળો હતો. વસ્ત્ર ને માળાઓના સમૂહોથી યુક્ત, વીણા, વેણુ અને મૃદંગવાળો તે મહા પર્વતનો ઉત્સવ દીન, અંધ અને કૃપણ વગેરે જનોને સદા અપાતા સુરા તથા મૈરેયથી મિશ્ર ભક્ષણ કરવાની અને ભોજન કરવાના પદાર્થોએ કરી પરમ કલ્યાણ કરનાર ભાસતો હતો. હે વીર! પુણ્યકારી સ્થાનવાળો પુણ્ય કરનારાઓએ સેવેલો, શૂર યાદવોનો ગિરનારના ઉત્સવમાં થયેલો વિહાર અને ઘરોથી ભજેલો તે પર્વત દેવલોક જેવો શોભતો હતો. તે સમયે હે ભરતશ્રેષ્ઠ! કૃષ્ણના સમીપપણાને પામી તે પર્વતોનાં રાજા ઇંદ્રનાં સ્થાન સરખો લાગતો હતો. આ રીતે સારી પેઠે પૂજાતો તે સુંદર સ્થાન પ્રત્યે પેઠો અને કૃષ્ણ તથા સાત્યકિ પોતાને સ્થાનકે ગયા ને ઘણા કાળના પ્રવાસથી હર્ષયુક્ત મનથી તેમાં

પેઠા. દાનવોમાં સુખે ન કરી શકાય એવું કર્મ કરી જેમ ઇંદ્ર આવે તેમ દુષ્કર કામ કરી આવેલા વૃષ્ણિકુળમાં થયેલા મહાત્મા કૃષ્ણની સામે જેમ દેવો ઇંદ્રની સામે જાય તેમ ભોજ, વૃષ્ણિ અને અંધક કુળના જનો ગયા. તે વખતે તેઓનો સત્કાર કરી કુશળ પૂછી પ્રસન્ન થયેલા, ધારણાવાળી બુદ્ધિવાળા તે પિતા અને માતાને વંદન કરવા લાગ્યા. પછી મળેલા, ને શાંત થયેલા તે સર્વ વૃષ્ણિયોથી મળ્યા અને વિશ્રાંતિ પામેલા મહા તેજસ્વી તથા જેણે ચરણની શુદ્ધિ કરેલી છે એવા તે પિતાએ પૂછેલા સર્વ મહાયુદ્ધને કહેવા લાગ્યા.

સવિશ્રાન્તો મહાતેજાઃ કૃતપાદો વનેજનઃ ।
કથયામાસ તત્સર્વં પૃષ્ટઃ પિત્રા મહાહવમ્ ॥ ૨૧ ॥

ઇતિશ્રી મહાભારતે આશ્વમેધિકપર્વણિ અનુગીતાપર્વણિ ઊનષષ્ઠિતમો ऽध्यायः ॥ ૫૯ ॥

અધ્યાય ૬૦ મો. વસુદેવે પૂછેલું યુદ્ધવૃત્ત.

वसुदेव उवाच—श्रुतवानस्मि वार्ष्णेय संग्रामं परमाद्भुतम् ।
नराणां वदतां तत्र कथंवातेषु नित्यशः ॥ १ ॥

વસુદેવે પૂછ્યું—હે વૃષ્ણિ કુળમાં થયેલા કૃષ્ણ! મેં નરોના કહેતાં પરમ આશ્ચર્યવાળું યુદ્ધ સાંભળ્યું છે પણ ત્યાં તેઓમાં નિત્ય કેવી રીતે તે થતું તે મોટી ભુજાવાળા તમે પ્રત્યક્ષ જોનાર તથા રૂપને જાણનાર છો માટે હે અઘરહિત! જે રીતે મહાત્મા પાંડવોનું યુદ્ધ ભીષ્મ, કર્ણ, કૃપાચાર્ય દ્રોણાચાર્ય, અને શલ્ય વગેરેની સાથે થયું હોય તથા બીજા પણ કુશળ અસ્ત્રવાળા, જુદા જુદા વેશ અને આકારવાળા ને જુદા જુદા દેશમાં વસનારા અનેક ક્ષત્રિયોનું યુદ્ધ થયું હોય તે રીતે સત્યપણાથી મને કહો. વૈશંપાયને કહ્યું—આ રીતે માતાની સમીપ પિતાએ પૂછ્યું તેથી કમળના સરખાં નેત્રવાળા કૃષ્ણ જે રીતે યુદ્ધમાં કુરુના શૂરોનું મરણ થયું હતું તે રીતે કહેવા લાગ્યા. વસુદેવના પુત્ર (કૃષ્ણે) કહ્યું—મહાત્મા ક્ષત્રિયોમાં અતિ અદ્ભુત કર્મો ઘણાં હોવાથી સો સો વર્ષોએ પણ કહી શકાય એવાં નથી પણ હે અમર (દેવ)ના સરખી કાંતિવાળા! મુખ્યપણાથી હું કાણમાંજ અથવા એકઠાં કરી સત્ય કહેવાતાં પૃથ્વીના પતિયો (રાજાઓ)નાં કર્મો મારાથી સાંભળો. જે રીતે ઇંદ્ર દેવોના સેનાપતિ થાય તે રીતે કૌરવ પતિયોની સેનાઓના પતિ, કૌરવોમાં થયેલા ભીષ્મ અગિયાર સેના (ફોજની ટુકડીઓ) ઓના પતિ થયા હતા, તેમ શ્રીમાન્ અર્જુને રક્ષા કરેલા બુદ્ધિમાન્ શિખંડિ પાંડવોની સાત સેનાઓનો પતિ નાયક (લઇ જનાર) થયો હતો. તે મહાત્માં કુરુ અને પાંડવોનું રૂંવાંને હર્ષ પમાડનારૂં, અતિ મોટું યુદ્ધ દશ દીવસ થયું. પછી મહાયુદ્ધમાં શિખંડિએ ગાંડીવ નામના ધનુષવાળા અર્જુનની સાથે યુદ્ધ કરતાં ગંગાના પુત્ર ભીષ્મને ઘણાં બાણોથી પ્રહાર કર્યો તેથી બાણોની શય્યામાં સુતેલા ભીષ્મે દક્ષિણ અયનને તજી જ્યારે ઉત્તરાયણ આવ્યું ત્યારે કાળ કર્યો. પછી કૌરવ પતિના ઉત્તમ શૂર, અસ્ત્ર જાણનારાઓમાં ઉત્તમ એવા દ્રોણાચાર્ય જેમ દૈત્યના પતિના સેનાપતિ શુક્રાચાર્ય થાય તેમ સેનાપતિ થયા. યુદ્ધમાં વખાણવા યોગ્ય તે શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણ શેષ રહેલી, નવ અક્ષૌહિણી સેનાથી યુક્ત અને કૃપાચાર્ય વૃષ વગેરેએ રક્ષા કરેલા હતા. પાંડવોના નાયક, મહાઓને

જાણનાર, ધારણયુક્ત બુદ્ધિવાળો, ભીમે રક્ષા કરેલો ધૃષ્ટદ્યુમ્ન જે રીતે મિત્રે રક્ષા કરેલો વરૂણ હોય તે રીતે થયો હતો અને સેનાઓએ વિંટેલો, દ્રોણને મારવા ઇચ્છનાર મોટાં મનવાળો તે પિતાના તિરસ્કારોને સંભારી યુદ્ધમાં મોટું કર્મ કરતો હતો. દ્રોણ તથા ધૃષ્ટદ્યુમ્નના યુદ્ધમાં જુદી જુદી દિશાઓથી આવેલા શૂરા પૃથ્વીપાળો (રાજાઓ) ઘણા નાશ પામ્યા. અતિ ભયંકર તેઓનું યુદ્ધ પાંચ દિવસ થયું. પછી થાકેલા દ્રોણ ધૃષ્ટદ્યુમ્નને વશ થયા. ત્યારે દુર્યોધનનાં સૈન્યમાં યુદ્ધ વિષે શેષ રહેલી પાંચ અક્ષૌહિણીથી મળેલો કર્ણ સેનાપતિ થયો; તેમ જેઓમાં અતિ ઘણા ઉત્તમ શૂરા નાશ પામેલા છે એવી ત્રણ (અક્ષૌહિણી) શેષ રહેલી પાંડવોની સેનાઓ અર્જુને પાળેલી થઇ. પછી પતંગિયો અગ્નિને પામી નાશ પામે તેમ બીજે દિવસે ભયને કરનાર સૂતપુત્ર (કર્ણ), પૃથાના પુત્ર (અર્જુન) સાથે લડતાં મરણ પામ્યો. જ્યારે કર્ણને હણ્યો ત્યારે ઉત્સાહ (હોંશ) રહિત અને હણેલા બળવાળા બનેલા કૌરવો બાકી રહેલી ત્રણ અક્ષૌહિણીથી મદ્ર દેશના પતિ (શલ્ય)ને વિંટી વળ્યા. જેઓનાં ઘણાં વાહનો નાશ પામેલાં છે એવા ઉત્સાહ રહિત થયેલા પાંડવો પણ શેષ રહેલી એક અક્ષૌહિણીથી યુધિષ્ઠિરને મળ્યા, ત્યારે અતિ દુઃખે કરાય એવું કર્મ કરી કુરુના રાજા યુધિષ્ઠિરે તે અર્ધ દિવસમાં મદ્ર દેશના રાજા (શલ્ય)ને હણ્યો. જ્યારે શલ્યને હણ્યો ત્યારે ન માપી શકાય તેવાં પરાક્રમવાળા, અને મોટાં મનવાળા સહદેવે કલેશના કરનારા શકુનિને હણ્યો. જ્યારે શકુનિને માર્યો ત્યારે અતિ ઉદાસ મનવાળો અને જેના અતિ ઘણા સૈનિકો નાશ પામેલા છે એવો ધૃતરાષ્ટ્રનો પુત્ર (દુર્યોધન) નાઠો અને તેની પાછળ કોપેલો પ્રતાપી ભીમસેન દોડ્યો અને દ્વૈપાયન (બેટના સ્થાનના) હ્રદજળમાં પડી રહેલા તે (દુર્યોધન)ને જોવા ગયા. પછી હર્ષ પામેલા પાંચ પાંડવો હણ્યાથી બાકી રહેલાં સૈન્યથી ચોતરફ પાણીના ધરામાં રહેલા દુર્યોધનને ઘેરી બેઠા. વાણીરૂપ બાણોથી અતિ ઘાયલ થયેલો તે પણ ઝટ જળમાંથી બહાર નિકળી ગદા હાથમાં લઇ યુદ્ધ સારૂ (લડવા) ઉભો રહ્યો. પછી પૃથ્વીને ભોગવનારા રાજાઓના જોતાં ભીમસેને પરાક્રમ કરી ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્ર રાજા દુર્યોધનને હણ્યો. ત્યાર પછી રાતે પાંડવોનું સૈન્ય સેનાના સ્થાનમાં (છાવણીમાં) સુતું અને પિતાના વધને ન સાંખનારા દ્રોણના પુત્રે (અશ્વત્થામાએ) તેને હણ્યું. આ રીતે જેઓના પુત્રોને હણ્યા છે, સૈન્યોને હણેલું છે અને મિત્રોને હણેલા છે એવા પાંચજ પાંડવો સાત્યકિની સહાયતાવાળા હું સહિત બાકી રહ્યા. તેમ દ્રોણના પુત્ર (અશ્વત્થામા), કૃપાચાર્ય અને ભોજ (કૃતવર્મા) સાથે જ યુદ્ધથી છૂટ્યા. કૌરવ એવો યુયુત્સુ પણ પાંડવના આશ્રયથી મુક્ત થયો. આ રીતે જ્યારે કુટુંબ કબિલા સહિત કૌરવોના રાજા દુર્યોધનને હણ્યો ત્યારે વિદુર તથા સંજય, ધર્મરાજ (યુધિષ્ઠિર)ની પાસે આવ્યા. આવી રીતે હે સમર્થ ! તે યુદ્ધ અઢાર દિવસ થયું કે જેમાં મરેલા પૃથ્વીપતિયો (રાજાઓ) સ્વર્ગમાં વસ્યા. વૈશંપાયને કહ્યું—હે મહારાજ ! રૂંવાંને હર્ષ પમાડનારી કથાને સાંભળતાં તો વૃષ્ણિઓ (યાદવો) તે વખતે દુઃખ, શોક ને અતિ કલેશ પામ્યા.

शृण्वन्तां तु महाराज कथां तां लोमहर्षणाम् ।
दुःखशोकपरिक्लेशा वृष्णीनामभवंस्तदा ॥ ३६ ॥

इतिश्री महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनुगीतापर्वणि षष्टितमो ऽध्यायः ॥ ६० ॥

અધ્યાય ૬૧ મો. : સૌભદ્રના યુદ્ધનું કથન.

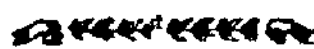
वैशंपायन उवाच—कथयन्नेव तु तदा वासुदेवः प्रतापवान् ।
महाभारतयुद्धं तत्कथान्ते पितुरग्रतः ॥ १ ॥

વૈશંપાયને કહ્યું—તે વખતે પિતાની આગળ મહાભારતનાં યુદ્ધને કહેતાં પ્રતાપવાન્ મોટી બુદ્ધિવાળા શૂર વસુદેવના પુત્ર કૃષ્ણે કથાના અંતમાં જેથી મહા બુદ્ધિમાન્ વસુદેવ મહા પ્રલય સરખા, દૌહિત્રના વધને સાંભળી દુઃખ ને શોકથી સંતાપવાળા ન થાય એટના સારૂ અને વસુદેવનું અપ્રિય ન થાય એ કારણથી મોટી બુદ્ધિને લીધે અભિમન્યુનો વધ પડતો મૂક્યો (કહ્યો નહિ); પણ તે વખતે સુભદ્રા યુદ્ધમાં થયેલા પુત્રના વધને તજેલો જાણી હે કૃષ્ણ! સૌભદ્ર (મારા પુત્ર)નો વધ કહો એમ કહી પૃથ્વી ઉપર પડી. જ્યારે તેને પૃથ્વીમાં પડેલી જોઈ ત્યારે જોતાંજ દુઃખેકરી મૂર્છા પામેલા વસુદેવ પણ પૃથ્વી ઉપર પડ્યા. પછી તે સમયે હે મહારાજ! દૌહિત્રના વધથી થયેલાં દુઃખ ને શોકેકરી ઘાયલ થયેલા વસુદેવ કૃષ્ણને કહેવા લાગ્યા—હે કમળની તુલ્ય નેત્રવાળા કૃષ્ણ! તમે પૃથ્વીમાં સત્યવક્તાજ પ્રસિદ્ધ છો પણ હે શત્રુને હણનાર! આજ મને દૌહિત્રનો વધ કહેતા નથી માટે હે પ્રભો! સત્યતાથી ભાણેજનું મરણ મને કહો? કેવી રીતે યુદ્ધમાં શત્રુઓએ તમારી તુલ્ય ઈંદ્રિયોવાળાને હણ્યો? હે વૃષ્ણિકુળમાં થયેલા! જ્યાં નરોની સાથે મારૂં હૃદય પણ સો કટકા થઈ ભેદ પામતું નથી માટે હાય જ્યારે કાળ ન આવ્યો હોય ત્યારે મરવું દુર્લભ છે. હે કમળની સમાન નેત્રવાળા! મારા પ્રિય, ચપળ નેત્રવાળા દૌહિત્રે યુદ્ધમાં તમને સુભદ્રા–મા પ્રત્યે અને મને કહેવાનું શું કહ્યું? કેમ શત્રુઓએ યુદ્ધને પાછળ કરવાથી નથી હણ્યો? હે ગોવિંદ! તેણે યુદ્ધમાં વિકારવાળું મુખ તો નહોતું કર્યું? હે કૃષ્ણ! મહા તેજસ્વી સમર્થ મારી આગળ વખાણતા હોય તેમ બાળકના ભાવથી પોતાનો વિનય કહેતો હતો? કેમ દ્રોણ, કર્ણ અને કૃપાચાર્ય વગેરેએ બાળકનો તિરસ્કાર નથી કર્યો? હે કેશવ! જે રીતે પૃથ્વીમાં હણેલો તે સુતો છે તે મને કહો. તે મારી દીકરીનો પુત્ર યુદ્ધમાં નિત્ય બળવાનોમાં ઉત્તમ એવા દ્રોણ, કર્ણ અને ભીષ્મની સ્પર્ધા કરતો હતો. આવે પ્રકારે તે વખતે બહુ વિલાપ કરતા, અતિ દુઃખવાળા પિતાને અતિ દુઃખિત થયેલા કૃષ્ણ કહેવા લાગ્યા—તેણે યુદ્ધના મોખરામાં વિકારવાળું મુખ કર્યું ન હતું (મોઢું બગાડ્યું ન હતું) તેમ તેણે દુઃખે તરાય તેવાં યુદ્ધને પણ પાછળ કર્યું ન હતું. (યુદ્ધમાં પીઠ ફેરવી ન હતી). લાખો મનુષ્યોના સમુદાયવાળા પૃથ્વીપાળોને હણી દ્રોણ તથા કર્ણે ખેદ પમાડેલો દુઃશાસનના પુત્રને વશ થયો હતો. હે પ્રભુ! જો એકલો એક સાથે લડતો હોય તો યુદ્ધમાં વજ્રવાળો ઇંદ્ર પણ તેને હણી શકે નહિ. જ્યારે સંશપ્તક યોદ્ધાઓએ યુદ્ધથી કુંતીના પુત્ર અર્જુનને હર્યો હતો ત્યારે લડાઈમાં અતિ કોપેલો દ્રોણ વગેરેએ તેને ઘેર્યો, પછી હે વૃષ્ણિકુળમાં થયેલા તાત! તમારો દૌહિત્ર યુદ્ધમાં ઘણા શત્રુઓનો વધ કરી દુઃશાસનના પુત્રના વશપણાને પામ્યો. હે મોટી મતિવાળા! જરૂર તે સ્વર્ગમાં ગયેલો છે માટે શોક તજો. જેઓ કુશળ બુદ્ધિવાળા છે તેઓ દુઃખ પામી ખેદ કરતા નથી, જેણે યુદ્ધમાં ઇંદ્રના જેવા દ્રોણ, કર્ણ વગેરેની સામું રહેવાયું હતું તે કેમ સ્વર્ગને ન પામે? (પામેજ), માટે તે તમે દુઃખે તજાય એવા શોકને તજો અને શોકને વશ થાઓ માં; કેમકે તે શત્રુના નગરને જીતનારો શસ્ત્રથી પવિત્ર ગતિને પામ્યો છે. જ્યારે તે શૂરને હણ્યો ત્યારે આ મારી બ્હેને સુભદ્રા દુઃખે પીડાતી પુત્રને મુઓ સાંભળી પછી

કુરરી (ટીટોડી)ની પેઠે રડવા લાગી અને દુઃખ થવાથી દ્રૌપદીને મળી પૂછવા લાગી. હે આર્યે! (માન્ય), સર્વ પુત્રો ક્યાં છે ? હું તેઓને જોવા ઇચ્છું છું ? આવું એનું વચન સાંભળી સર્વ કૌરવોની સ્ત્રીઓ બે હાથવડે એને ઝાલી પરમ પીડિતની પેઠે રોવા લાગી વળી ઉત્તરાને કહેવા લાગી કે, હે કલ્યાણિ! તમારો સ્વામી ક્યાં ગયો છે ? ઝટ મને તમે તેનું આવવું જણાવો. હે વિરાટ રાજાની પુત્રિ ! હંમેશ મારી વાણી સાંભળી તે જરૂર ઘરથી ઝટ બહાર આવે છે અને આજ તમારો પતિ શાથી આવતો નથી ? હે અભિમાન્યુ ! તમારા તે મહારથિ સર્વ મામાઓ કુશળ છે અને યુદ્ધની ઇચ્છાથી આવેલો તું છે તેનું કુશળ પૂછે છે. હે શત્રુને દમનાર ! આજ મને પ્રથમની પ્રમાણે યુદ્ધ કહે ? શાથી આજ આવો વિલાપ કરતાં મને ઉત્તર આપતો નથી ? વૃષ્ણિમાં જન્મેલી તે (સુભદ્રા)નો વિલાપ સાંભળી અતિ દુઃખે પીડેલાં કુંતી ધીરેથી બોલ્યાં–હે સુભદ્રા! વસુદેવના પુત્ર કૃષ્ણે, સાત્યકિએ તથા પિતાએ જેને લડાવેલો હતો તેને યુદ્ધમાં કાળના ધર્મે હણ્યો. હે યદુપુત્રી ! મરનારા મનુષ્યોનો આવો ધર્મ છે માટે શોક કરો માં. વળી દુઃખે હઠાવાય એવો તમારો પુત્ર ઉત્તમ ગતિ પામ્યો છે. હે કમળની પાંખડીઓ સરખાં નેત્રવાળા ! તમે મહાત્મા ક્ષત્રિયોના મોટા કુળમાં જન્મેલાં છો માટે ચપળ નેત્રવાળા પુત્રનો શોક કરો માં. હે શુભે ! તમે ભારેવાયાં (ગર્ભવાળાં) ઉત્તરાને જુવો અને શોક કરો માં, કેમકે સારાં ભાવવાળાં આ (ઉત્તરા) થોડા વખતમાં તેવાજ પુત્રને જન્મ આપશે. આ રીતે એની આશ્વાસના કરી કુંતીએ હે યદુકુળને ધારણ કરનાર ! દુઃખે તજાય એવા શોકને તજી એનું શ્રાદ્ધ કલ્પ્યું (કર્યું). તેમ ધર્મને જાણનાર રાજા, ભીમ, અને યમની ઉપમા અપાય એવા બે (નકુળ સહદેવ)ની આજ્ઞા લઇ અનેક દાન આપ્યાં. પછી હે યદુકુળને ધારણ કરનાર ! બ્રાહ્મણને ઘણી ગાયો આપી પ્રસન્ન થઇ વૃષ્ણિમાં જન્મેલાં કુંતી વિરાટની પુત્રી (ઉત્તરા)ને કહેવા લાગ્યાં, હે નિંદારહિત ! સારી કેડવાળાં વિરાટ રાજાનાં પુત્રી ! તમારે પતિનો સંતાપ (શોક) ન કરવો અને ગર્ભમાં રહેલા બાળકની રક્ષા કરવી. આવું કહી કુંતી વિરામ પામ્યાં (બોલતાં બંધ પડ્યાં). પછી હે મોટી કાંતિવાળા (વસુદેવ) ! હું તેમની આજ્ઞા લઇ સુભદ્રાને અહિં લાવ્યો. હે માન આપનાર ! દુઃખે હરાવાય એવા (વસુદેવ) આ પ્રમાણે તમારો દૌહિત્ર મરણ પામ્યો માટે સંતાપને તજો અને શોકમાં મન કરો માં (રાખો માં).

एवं स निधनं प्राप्तो दौहित्रस्तव मानद ।
सन्तापं त्यज दुर्धर्षमाच शोके मनः कृथाः ॥ ४२ ॥

इतिश्री महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि वसुदेवसान्त्वनेएकषष्टितमो ऽध्यायः ॥ ६१ ॥

અધ્યાય ૬૨ મો. અભિમન્યુનો શોક.

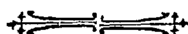
वैशम्पायन उवाच—एतच्छ्रुत्वा तु पुत्रस्य वचः शूरात्मजस्तदा ।
विहाय शोकं धर्मात्मा ददौ श्राद्धमनुत्तमम् ॥ १ ॥

વૈશંપાયન કહે છે--તે વખતે પુત્રનું વચન સાંભળી શોક તજી ધર્મથી યુક્ત મનવાળા શૂરના પુત્રે (વસુદેવે) ઉત્તમ શ્રાદ્ધ કર્યું, તેમજ વસુદેવના પુત્ર કૃષ્ણે પિતાને પ્રિય એવા મહાત્મા

ભાણેજનું દેહ પડયા પછી કરવા જેવું કાર્ય કર્યું અને વિધિ પ્રમાણે મહા બળવાન સાઠ લાખ બ્રાહ્મણોને સર્વ ગુણવાળું ભોજન જમાડયું. મહાભુજ કૃષ્ણે વસ્ત્ર વગેરેથી ઢાંકી તેઓની ધનની તૃષ્ણા મટાડી. તે સમયે બ્રાહ્મણોનાં રૂંવાં હર્ષથી ઉભાં થયાં. તેઓ દેવાતાં, સુવર્ણ, ગાયો, શયનો, અને આચ્છાદનો વગેરેને વધો એમ કહેવા લાગ્યા. પછી તે વખત વસુદેવના પુત્ર દાશાર્હ (કૃષ્ણ) સાત્યકિ સહિત બળદેવ અને સાત્યકે અભિમન્યુનું શ્રાદ્ધ કર્યું. દુઃખથી સંતાપ પામેલા તેઓ વિચાર કરતાં પણ શાંતિ પામતા ન હતા હસ્તિનાપુરમાં અભિમન્યુ રહિત થયેલા શૂરા પાંડવો શાંતિ પામતા ન હતા. હે રાજેંદ્ર! દુઃખે પીડેલાં વિરાટ રાજાની પુત્રીએ ઘણા દિવસો સૂધી ખાધું નહિ. તે સૌને કરૂણા ઉપજાવનારૂં થયું. પછી તેનો ગર્ભ પેટમાં રહેલોજ ક્ષય પામ્યો (સુકાઇ ગયો). તે વખતે મહા તેજસ્વી બુદ્ધિમાન્ વ્યાસ દિવ્ય ચક્ષુથી જાણીને ત્યાં આવ્યા અને વિશાળ નેત્રવાળાં કુંતી તથા ઉત્તરાને કહેવા લાગ્યા કે, હે યશવાળાં! આ શોક તજો, તમારો પુત્ર મોટો તેજસ્વી થશે અને વસુદેવના પુત્ર કૃષ્ણનાં સામર્થ્યથી તથા મારા કહેવાથી પણ પાંડવોની અંતે પૃથ્વી પાળશે. હે ભારત! ધર્મરાજા યુધિષ્ઠિરના સાંભળતાં અર્જુનને જોઇ હર્ષ પમાડતા હોય તેમ વ્યાસ આ પ્રમાણે બોલ્યા—હે શત્રુને હણનાર કુરૂશ્રેષ્ઠ! તમારો મહા ભાગ્યવાન્ મોટાં મનવાળો પૌત્ર જન્મશે. તે ધર્મથી સમુદ્ર પર્યંત પૃથ્વીને પાળશે માટે શોક તજો. તમારે આમાં વિચારવા જેવું કંઇ નથી. આ (કહેવું) સાચું થશે. વળી હે કુરૂપુત્ર! પૂર્વે વૃષ્ણિ કુળના વીર કૃષ્ણે પણ, જેમ કહેલું છે તેમજ થશે માટે આમાં તમને વિચાર થાઓ માં. પોતે જીતેલા, ક્ષય વગરના, દેવતાઓના લોકો પ્રત્યે ગયેલા શૂરાનો તમે તથા બીજા કૌરવોએ શોક કરવો યોગ્ય નથી. આ રીતે પિતામહ (દાદા) વ્યાસે કહ્યું તેથી ધર્માત્મા અર્જુન, હે મહારાજ! પ્રસન્ન થયા અને હે મોટી બુદ્ધિવાળા! ધર્મને જાણનાર, તમારા પિતા પણ ગર્ભમાં જેમ ચંદ્ર શુક્લ પક્ષમાં વૃદ્ધિ પામે તેમ અત્યંત વધવા લાગ્યા. પછી વ્યાસે ધર્મના પુત્ર રાજા યુધિષ્ઠિરને અશ્વમેધ પ્રત્યે (અશ્વમેધ બાબત) આજ્ઞા કરી અને પછી અંતર્ધાન (અદૃશ્ય) થયા. હે તાત! ધારણ યુક્ત બુદ્ધિવાળા ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિર વ્યાસનું તે બોલવું સાંભળી દ્રવ્ય લાવવા સારૂ જવામાં બુદ્ધિ કરવા લાગ્યા.

धर्मराजोऽपि मेधावी श्रुत्वा व्यासस्य तद्वचः ।
वित्तस्यानयेन तात चकार गमने मतिम् ॥ २१ ॥

इतिश्री महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनुशासनपर्वणि द्विषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

અધ્યાય ૬૩ મો. ધન માટે પ્રયાણ.

जनमेजय उवाच—श्रुत्वैतद्वचनं ब्रह्मन्व्यासेनोक्तं महात्मना ।
अश्वमेधं प्रति तदा किं भूयः प्रचकार ह ॥ १ ॥

જનમેજયે પૂછ્યું—હે બ્રાહ્મણ! મહાત્મા વ્યાસે કહેલું તે વચન સાંભળી રાજાએ અશ્વમેધ યજ્ઞ માટે સ્પષ્ટ રીતે ત્યારે શું કર્યું અને હે દ્વિજોમાં ઉત્તમ! મરૂત રાજાએ જે ઉત્તમ

દ્રવ્ય પૃથ્વી તળમાં રાખ્યું હતું તે કેમ મેળવ્યું તે મને કહો. વૈશંપાયને કહ્યું–બેટના સ્થાનમાં ઉત્પન્ન થયેલા વ્યાસનું વચન સાંભળી ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરે સર્વ ભાઇયોને ભેગા કરી ભીમસેન, અર્જુન અને માદ્રીના પુત્રોને કહ્યું કે, હે વીરો (શૂરાઓ)! તમે કુરૂઓના હિતની ઇચ્છાવાળા બુદ્ધિમાન્ મહાત્મા કૃષ્ણે તપથી વૃદ્ધ, મહાન્, સ્નેહિયોની આબાદીને ઇચ્છતા, ગુરૂ, ધર્મશીલ અને અદ્ભુત કર્મવાળા વ્યાસે તથા ભીષ્મે સ્નેહથી જે વચન કહ્યું તે મેં સાંભળ્યું હતું. હે પાંડવો! હું બુદ્ધિમાન્ મહા પંડિત કૃષ્ણે કહેલું તે હિતકારક વચન સંભારી સારી રીતે તેમ કરવા ઇચ્છું છું. અને તે જ આવતા વખતમાં અને હાલ આપણને હિતકારી છે. વળી બ્રહ્મવાદીનું જે કહેવું તેને અનુસરવામાં કલ્યાણ છે. હે કુરૂકુળને ધારણ કરનારો રાજાઓ! જેથી આ સર્વ ધનને ધારણ કરનારી પૃથ્વી ક્ષીણ થયેલા રત્નોવાળી થઇ તેથી (આગળ) વ્યાસે મરૂત્તનું જે ધન છે તે લાવવા કહ્યું, જો એ તમારૂં બધું માનેલું હોય અને જો તમે યોગ્ય માનતા હો તો તે જેમ ધર્મથી કહેવાય તેમ મને કહો. હે ભીમ! તમે કેમ માનો છો? આ રીતે જ્યારે રાજાએ કહ્યું ત્યારે હે કુરૂકુળને ધારણ કરનાર! ભીમસેન તે શ્રેષ્ઠ રાજાને બે હાથ જોડી કહેવા લાગ્યા કે, હે મહાભુજ! તમે વ્યાસે કહેલા ધનને લાવવાના વિષયમાં જે કહ્યું તે, અવિક્ષિત્‌ના પુત્ર મરૂત્તના ધનને જો અહિં લાવીએ તો હે સમર્થ મહારાજ! કામ થાયજ એવી મારી મતિ છે; માટે અમે મહાત્મા શિવને પ્રણામ કરીને તે ધન લાવીશું અને તમારૂં કલ્યાણ થાઓ. તે ધન દેવોના–દેવના ઇશ્વર (શંકર)નું છે માટે કપર્દ નામના જટાના સમૂહવાળા શિવને પૂજી તેમના પ્રસિદ્ધ સેવકોને પ્રસન્ન કરી અમે અવશ્ય, વાણી, બુદ્ધિ અને કર્મથી તે ધન લાવીશું. જ્યારે પોઠિયો જેની ધ્વજામાં છે એવા શંકર પ્રસન્ન થશે ત્યારે જે ભયંકર દેખાવવાળા કિન્નરો છે તે દ્રવ્યને સાચવે છે તેઓ વશ થશે. આ રીતે બોલતા ભીમનું વચન સાંભળી હે ભારત! ધર્મના પુત્ર યુધિષ્ઠિર અતિ પ્રસન્ન થયા અને હે ભારત! અર્જુન વગેરે પણ તેમજ કહેવા લાગ્યા. આ રીતે રત્નરૂપ ધન લાવવાનો નિશ્ચય કરી સર્વ પાંડવોએ સેનાને સ્થિર નક્ષત્ર (રોહિણી ને ત્રણ ઉત્તરા) તથા દિવસ (રવિવાર) માં જવા આજ્ઞા કરી. પછી બ્રાહ્મણો પાસે સ્વસ્તિવાચન કરાવી ચાલ્યા. પ્રથમ સુરશ્રેષ્ઠ, મહાત્મા મહાદેવને મોદક, દૂધપાક, માંસ, ને પુડાથી તૃપ્ત કરી આજ્ઞા ઇચ્છી અતિ પ્રસન્ન થયેલા તે પ્રયાણ કરવા લાગ્યા. તેઓના પ્રયાણ કરવામાં પ્રસન્ન મનવાળા ઉત્તમ બ્રાહ્મણો તથા જે નગરના લોકો હતા તેઓ શુભ મંગળો બોલવા લાગ્યા. પછી અગ્નિ સહિત બ્રાહ્મણોની પ્રદક્ષિણા કરી મસ્તકોવડે પ્રણામ કરી પાંડુના પુત્રો પુત્રના શોકથી ધવાએલા ભાર્યા સહિત એવા ધૃતરાષ્ટ્રની તથા મોટાં નેત્રવાળાં કુંતીની આજ્ઞા લઇ વંશનાં મૂળ (આદિ) રૂપ એવાં તે બેની પાસે ધૃતરાષ્ટ્રથી થયેલા કૌરવ કુળના યુયુત્સુને રાખી પંડિત એવા નગરના જનોએ તથા બ્રાહ્મણોએ સત્કાર કરાતા ચાલી નિકળ્યા.

मूले निक्षिप्य कौरव्यं युयुत्सुं धृतराष्ट्रजम् ।
सम्पूज्यमानाः पौरैश्च ब्राह्मणैश्च मनीषिभिः ॥ २४ ॥

इतिश्री महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनुगीतापर्वणि त्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

અધ્યાય ૬૪ મો. પાંડવોની અશ્વમેધ માટે તૈયારી.

वैशम्पायन उवाच--ततस्तेप्रययुर्हृष्टाः प्रहृष्टनरवाहनाः ।
रथघोषेण महता पूरयन्तो वसुन्धराम् ॥ १ ॥

વૈશંપાયને કહ્યું--પછી જેના નરો તથા વાહનો હર્ષ પામેલાં છે એવા મોટા રથોના શબ્દે કરી પૃથ્વીને પૂરતા, સૂત માગધ અને બંદી લોકોએ વારંવાર સ્તુતિઓ કરાતા, જેમ સૂર્ય પોતાનાં કિરણોએ વિંટેલ હોય તેમ પોતાના સૈન્યે વિંટાયલા તેઓ હર્ષથી જવા લાગ્યા. તેમાં યુધિષ્ઠિર માથે ધરાતાં, ધોળાં છત્રથી જે રીતે પૂનમને દિવસે તારાઓનો રાજા ચંદ્ર શોભે તેમ શોભતા હતા. માર્ગમાં પુરૂષ શ્રેષ્ઠ પાંડવ યુધિષ્ઠિર હર્ષ પામેલા નરોના જય યુક્ત આશીર્વાદોને યથાયોગ્ય ન્યાય પ્રમાણે ગ્રહણ કરતા હતા. તેમજ હે રાજન્! જે સૈનિકો રાજાની પાછળ ચાલતા હતા તેઓનો હલહલા મોટો શબ્દ (હલહલાટ) સ્વર્ગને સ્તંભી (અડકી) રહ્યો હતો. આ રીતે મહારાજાએ સરોવર, નદીઓ, વનો અને ઉપવનો (વાડીઓ) ને ઉલ્લંઘન કર્યાં અને તે પર્વત પાસે પહોંચ્યા. હે રાજેંદ્ર! જ્યાં તે ઉત્તમ દ્રવ્ય હતું તે, સરખા અને સારા ભાગમાં રાજા પાંડવે સૈનિકો સાથે ઉતારો કર્યો. હે ભરતશ્રેષ્ઠ! તે વખતે રાજાઓ તથા પુરોહિત સહિત બ્રાહ્મણો તપ, વિદ્યા અને દમવાળા બ્રાહ્મણોને તથા વેદને, વેદાંગોના પારને પામનારા પુરોહિત (ગોર) અગ્નિવેશના પુત્રને આગળ કરી ન્યાય પ્રમાણે શાંતિ કરી સર્વ તરફથી મળીને બેઠા અને બ્રાહ્મણોની મધ્યે રાજાને તથા અમાત્યોને છ રાજમાર્ગવાળું, અને નવ સ્થાન (નવ ભાગ) વાળું, સેનાનું સ્થાન (છાવણી) કરવા લાગ્યા. વિધિ પ્રમાણે મત્ત, મોટા હસ્તિયોનું સ્થાન કરાવી રાજાઓનો ઈંદ્ર બ્રાહ્મણોને કહેવા લાગ્યો કે, હે દ્વિજોમાં શ્રેષ્ઠો! આ કાર્યમાં શુભ નક્ષત્ર તથા દિવસમાં તમે જે રીતે જે કામ કરવા માગતા હો રીતે તે કરવા યોગ્ય છો. અહિં વિલંબ કરવાથી આપણને કાળની હાનિ અવશ્ય નહિ થાય; આવો નિશ્ચય કરી હે વિપ્રોના ઈંદ્રો! જે કરવાનું હોય તે કરો. રાજાનું આ વચન સાંભળી હર્ષ પામેલા, રાજાનાં પ્રિયને ઇચ્છનારા પુરોહિત સહિત બ્રાહ્મણો બોલ્યા કે, હે અતિ શ્રેષ્ઠ રાજન્! આજજ પુણ્યકારી નક્ષત્રનો દિવસ છે તેથી સારી ક્રિયાઓ માટે યત્ન કરીએ અને અહિં રહીએ. તમે પણ આજ જળવડે ઉપવાસ કરો. આવું તે શ્રેષ્ઠ વિપ્રોનું બોલવું સાંભળી જેઓએ ઉપવાસ કરેલો છે એવા નરપતિઓ (રાજાઓ) પ્રકાશવાળા હુતદ્રવ્યને લેનાર અગ્નિઓ જેમ યજ્ઞમાં રહે તેમ દર્ભની શય્યાઓમાં સુનેલા ત્યાં રાત રહ્યા. તે સમયે વિપ્રોએ કહેલી વાણીને સાંભળતાં, મહાત્માઓની તે રાત્રી ગઇ. પછી નિર્મળ પ્રભાત થયું ત્યારે શ્રેષ્ઠ દ્વિજો નરોના અધિપતિ (રાજા) ધર્મપુત્ર (યુધિષ્ઠિર) ને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા.

ततो निशासाऽभ्यगमन्महात्मनां संशृण्वतां विप्रसमीरितागिरः ।
ततः प्रभातविमले द्विजर्षभा वचो ब्रुवन्धर्मसुतं नराधिपम् ॥ १६ ॥

इतिश्री महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनुगीतापर्वणि चतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

અધ્યાય ૬૫ મો. શંકર પ્રસાદન.

ब्राह्मणा ऊचुः—क्रियतामुपहारोद्य त्र्यम्बकस्य महात्मनः ।
दत्त्वोपहारं नृपतेततः स्वार्थं यतामहे ॥ १ ॥

બ્રાહ્મણો બોલ્યા—હે નૃપ ! આજ મહાત્મા ત્રિનેત્ર શંકરને ઉપહાર (ભેટ) કરો અને ભેટ આપ્યા પછી આપણે પોતાના કાર્ય પ્રત્યે યત્ન કરીએ. આવું તે બ્રાહ્મણોનું વચન સાંભળી યુધિષ્ઠિરે લોકોની રીતિ પ્રમાણે વાણીના ઇશ્વર અથવા પર્વતમાં રહેનાર શંકરની ભેટ પૂર્ણ કરી. તે વખતે પુરોહિત (ગોર) વિધિ પ્રમાણે સંસ્કારવાળાં (શુદ્ધ) ઘૃતથી અગ્નિને તૃપ્ત કરી ચરૂને મંત્રથી સિદ્ધ કરી ચાલ્યો. હે જનાધિપ! તેણે મંત્રથી પવિત્ર થયેલાં પુષ્પો લઇ, મોદક, દુધપાક અને માંસોથી બલિ ભેટ કર્યો (બળિદાન દીધું). પછી વેદના પારને પામેલા તે બ્રાહ્મણે વિચિત્ર પુષ્પો અને જુદાં જુદાં પ્રકારને લાજે (સાળ) થી યુક્ત સઘળું અતિ પ્રિય કરી વિધિ પ્રમાણે શિવની પછી તેના દાસ, યક્ષેંદ્ર કુબેર અને મણિભદ્ર તથા બીજા નોકરોને, યક્ષોને તથા જેઓ ભૂતોના પતિઓ હતા તેઓને ઉત્તમ બળિ ભેટ કર્યો. આ રીતે પુરોહિતે કૃસર (ખીચડી), માંસ અને તલથી યુક્ત એવાં પિતૃનાં દાનો સહિત ભાતને ઘડાઓમાં ધારણ કરી ભેટ કર્યાં. પૃથ્વીપતિ રાજાએ બ્રાહ્મણોને હજારો ગાયો આપી, તે વખતે રાત્રિમાં ફરનારા જીવોને બળિ આપવા આજ્ઞા કરી. હે પૃથ્વીપતિ રાજન્! ધૂપના ગંધે રૂંધેલું પુષ્પોએ ઢાંકેલું દેવોના દેવ શિવનું મંદિર અત્યંત શોભતું હતું. આ રીતે રૂદ્ર તથા તેના સર્વ ગણોની પૂજા કરી નરોને પાળનાર રાજા વ્યાસને આગળ કરી ઉત્તમ દ્રવ્યના ખજાના પાસે ગયા અને વિચિત્ર પુષ્પો પુડાઓ અને કૃસરથી (ખીચડીથી) ધનના અધિપતિ કુબેર, સર્વ શંખ વગરે ખજાનાઓ, અને સર્વ ખજાનાઓના, પાળનારાઓનું પૂજન કરી પ્રણામ કરી ચરણમાં નમી ઉત્તમ વિપ્રોનું અર્ચન કરી તેઓના પુણ્યાહ વાચન શબ્દ રૂપ તેજ સહિત ઉભા રહ્યા. પછી પ્રીતિમાન્ થયેલા, કુરૂશ્રેષ્ઠે તે ધન ખોદાવ્યું અને તે વખતે ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરે મનોહર, બહુ રૂપવાળા નાના ઘડાઓ સહિત, ભાત ઓરવાનાં પાત્રો, આરિયો, કઢાઇયો, કળસીઆઓ, કોડીયાં અને હજારો ઘણાં વિચિત્ર પાત્રો કઢાવ્યાં, તેઓનું રક્ષણ પણ મોટી પેટીઓથી થયું. હે નરોને પાળનાર રાજન્! ત્યાં વાહન ઉપર બાંધેલું પાત્ર અર્ધતુલા[1] પ્રમાણવાળું થયું હતું અને તેટલું પાંડવનું વાહન હતું. હે નરોને પાળનાર મહારાજ ! સાઠ લાખ ઉંટ એથી બમણા ઘોડા અને લાખ હાથી હતા; તેટલીજ હાથણીઓ, ગાડાં અને રથો હતા, અને ગધેડા તથા પુરૂષોની સંખ્યા (ગણતી) ન હતી. યુધિષ્ઠિરે જે ધન કઢયું તે ધન આઠ, સોળ, અને ચોવીસ હજાર ભાર[2] લક્ષણવાળું હતું (ઉંટ ઉપર આઠ હજાર ભાર સોનુ, ગાડાં ઉપર સોળ અને હાથી ઉપર ચોવીસ હજાર ભાર હતું. આમ ઘોડા વગેરેનું પણ જાણવું) આ રીતે વાહનોથી તે દ્રવ્ય લઇ મહાદેવનું પૂજન કરી પાંડવ હસ્તિનાપુર તરફ ગયા. એટના સ્થાનમાં જન્મેલા વ્યાસે આજ્ઞા કરેલા તે પુરૂષોમાં શ્રેષ્ઠ યુધિષ્ઠિર પુરોહિતને આગળ કરી બબ્બે ગાઉ વેગળે ઉતરતા હતા. હે રાજન્! દુઃખથી દ્રવ્યના ભારથી પીડા પામેલી કુરૂકુળને ધારણ કરનારાઓને હર્ષ પમાડતી તે મોટી સેના (ફોજ) નગર (શહેર) ની તરફ મુખ કરી સમીપ) ચાલી.

---

૧ સો પલની એક તુલા અને જેમાં પુરૂષનું અર્ધ માય તે અર્ધતુલા. ૨ વીસ તોલાનો ભાર.

सा पुराभिमुखा राजन्नुवाहमहती चमूः ।
कृच्छ्राद्द्रविणभारार्त्ता हर्षयन्ती कुरूद्वहान् ॥ २३ ॥

इतिश्री महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनुगीतापर्वणि पञ्चषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

અધ્યાય ૬૬ મો. પરીક્ષિતનો જન્મ

वैशम्पायन उवाच—एतस्मिन्नेव काले तु वासुदेवोऽपि वीर्यवान् ।
उपायाद्वृष्णिभिः सार्धं पुरं वारणसाह्वयम् ॥ १ ॥

વૈશંપાયને કહ્યું—એજ વખતમાં પરાક્રમી વસુદેવના પુત્ર (કૃષ્ણ) વૃષ્ણિયોની સાથે હસ્તિનાપુર નગરમાં આવ્યા. ધર્મના પુત્રે જે રીતે કહ્યું હતું તે રીતે અશ્વમેધના સમયને જાણી રૂકિમણીના પુત્ર (પ્રદ્યુમ્ન), યુયુધાન, ચારૂદેષ્ણ, સાંબ, ગદ, કૃતવર્મા, સારણ, શર નિશઠ અને ઉલ્મુક સહિત, તેમ સુભદ્રાથી યુક્ત, પુરૂષોમાં શ્રેષ્ઠ એવા કૃષ્ણ બળદેવજીને આગળ કરી તે વખતે દ્રૌપદી, ઉત્તરા અને કુંતીને પણ જોતા એવા જેના પતિયોને હણેલા છે એવી ક્ષત્રિયોની સ્ત્રીઓને આશ્વાસન કરવા પોતાની પુરી પ્રત્યે ગયા. તેઓને આવેલા જોઇ પૃથ્વીપતિ (રાજા) ધૃતરાષ્ટ્ર તથા મોટા મનવાળા વિદુર લોકની પ્રસિદ્ધ રીતિ પ્રમાણે તેમને મળ્યા. વિદુર તેમજ યુયુત્સુએ અતિ સત્કાર કરેલા, મહા તેજસ્વી, પુરૂષોમાં ઉત્તમ એવા કૃષ્ણ ત્યાંજ વસ્યા. હે રાજન્ જનમેજય ! જ્યારે શૂરા વૃષ્ણિયો ત્યાં વસ્યા હતા ત્યારે થોડા વખત પછી શત્રુના શૂરાઓને હણનારા તમારા પિતા પરીક્ષિત જન્મ્યા. હે મહારાજ ! તે રાજા બ્રહ્માસ્ત્રથી પીડા પામેલા ચેષ્ટારહિત, હર્ષ તથા શોકને વધારનાર શબ થયા (મડું થઇ ગયા). ત્યાં હર્ષ પામેલા જનોનો સિંહનાદ સહિત થયેલો શબ્દ પ્રથમ સર્વ દિશાઓ પ્રત્યે પ્રવેશ કરી પછીથી વિરામ પામ્યો. તે પછી અતિ ત્વરાવાળા યુયુધાનની સહાયતાવાળા કૃષ્ણ વ્યથા પામેલાં મન તથા ઇંદ્રિય થવાથી તે વખતે અંતઃપુર (જનાનખાના)માં ગયા. હે નૃપ ! તે સમયે જલદી આવતાં વારંવાર વસુદેવના પુત્ર કૃષ્ણને 'દોડો ' એમ કહી બોલાવતાં, પોતાનાં ફોઇ કુંતીને, તેની પાછળ દ્રૌપદીને, યશવાળાં સુભદ્રાને કરૂણા સહિત આવતી બાંધવોની સ્ત્રીઓને જોઇ, હે રાજાઓમાં શ્રેષ્ઠ ! તે વખતે કૃષ્ણને મળ્યા પછી ભોજસુતા કુંતી આંસુઓથી ગદ્‌ગદ્ થયેલી વાણીએ (સ્વરે) બોલ્યાં. હે મહાભુજ ! વસુદેવના પુત્ર, દેવકી તમારાવડે સારી પ્રજાવાળાં છે. તમે અમારી ગતિ ને પ્રતિષ્ઠારૂપ છો તથા આ કુળ તમને આધીન છે. હે સમર્થ ! હે યદુના ઉત્તમ વીર કેશવ ! આ તમારા ભાણેજનો પુત્ર છે તે અશ્વત્થામાએ હણેલો જન્મ્યો છે. તમે તેને જીવતો કરો કેમકે હે સમર્થ યદુપુત્ર ! તમે બાણ માટે એવી પ્રતિજ્ઞા લીધેલી છે કે હું મરેલા જન્મેલાને જીવાડીશ માટે હે તાત પુરૂષોત્તમ ! આ મરેલો જન્મ્યો, એને જુવો તથા હે દુઃખે હરાવી શકાય એવા માધવ ! ઉત્તરાને, સુભદ્રાને, દ્રૌપદીને, મને, ધર્મના પુત્રને, ભીમને, અર્જુનને, નકુળને અને સહદેવને આપ રક્ષણ કરવા યોગ્ય છો. હે દશાર્હ કુળના કૃષ્ણ ! તમારૂં કલ્યાણ થશે. મારા, પાંડુના, પાંડવોના અને મારા સસરાના પ્રાણ આમાં આધીન રહેલા છે. તેમજ આ પિંડરૂપ છે માટે આજ તમે મરી ગયેલા

એવા પણ, તમારા અભિમન્યુનું પ્રિય ઉત્પન્ન કરો. હે શત્રુઓને હણનાર કૃષ્ણ! પ્રિયપણા-થી અભિમન્યુનું પૂર્વે કહેલું જે વચન ઉત્તરા કહે છે તેમાં સંશય નથી. હે દશાર્હ કુળના કૃષ્ણ! જ્યારે અર્જુનનો પુત્ર જીવતો હતો ત્યારે તેણે વિરાટની પુત્રી (ઉત્તરાને) કહ્યું હતું કે હે કલ્યાણિ! તમારો પુત્ર મામાના કુળમાં જશે અને વૃષ્ણિ તથા અંધક કુળમાં જઈ ધનુર્વેદ, વિચિત્ર અસ્ત્રો અને ઉત્તમ નીતિનાં શાસ્ત્રને જાણશે. આ રીતે હે તાત! શત્રુના શૂરોને હણનાર, દુઃખે ધસાવી શકાય એવો સુભદ્રાનો પુત્ર અભિમન્યુ સ્નેહથી કહેતો ગયો છે તેમજ થવું જોઈએ એમાં સંશય નથી. હે મધુદૈત્યને મારનાર! અમે તમને પ્રણામ કરી માગીએ છીએ કે આ કુળનું ઉત્તમ હિતનું કામ કરો. આ પ્રમાણે વૃષ્ણિકુ-ળના કૃષ્ણને કહી કમળ જેવાં નેત્રોવાળાં કુંતી અને જે બીજી સ્ત્રીઓ હતી તેઓ દુઃખે પીડા થવાથી બે હાથ ઉંચા કરી પૃથ્વીપર પડી અને હે સમર્થ મહારાજ,! આંસુઓથી મલિન નેત્રો સહિત એવી તે સર્વ વસુદેવના પુત્રનો ભાણેજ મરેલો જન્મ્યો છે એમ કહેવા લાગી. જ્યારે આમ કહ્યું ત્યારે હે ભારત! જનોએ પામવા અથવા પ્રાર્થના કરવા યોગ્ય કૃષ્ણે પૃથ્વી વિષે પડેલાં કુંતિને ઝાલ્યાં અને શાંત કર્યાં.

एवमुक्ते ततः कुन्तीं पर्यगृह्णाज्जनार्दनः ।
भूमौ निपतितां चैनां सान्त्वयामास भारत ॥ २९ ॥

इतिश्री महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनुगीतापर्वणि षट्षष्ठितमो ऽध्यायः ॥ ६६ ॥

અધ્યાય ૬૭ મો. સુભદ્રાની વિનંતિ.

वैशम्पायन उवाच--उत्थितायां पृथायां तु सुभद्राभ्रातरं तदा ।
दृष्ट्वा चुक्रोश दुःखार्त्ता वचनं चेदमब्रवीत् ॥ १ ॥

વૈશંપાયને કહ્યું--જ્યારે કુંતી ઉભાં થયાં ત્યારે ભાઈને જોઈ દુઃખે પીડા પામેલાં સુભદ્રા બોલ્યાં કે, હે કમળની તુલ્ય નેત્રવાળા! તમે કુરૂઓનો ક્ષય થવાથી બુદ્ધિમાન્ પૃથાના પુત્ર અર્જુનના પૌત્રને જેનું આયુષ્ય ગયેલું છે એવો અને ક્ષીણ થયેલો જુવો. દ્રોણના પુત્ર અશ્વત્થામાએ જે બાણ ભીમસેનને અર્થે ઉગામેલું હતું તે ઉત્તરા, અર્જુન અને મારે વિષે પડ્યું. હે સમર્થ કેશવ! તે બાણ મારા ભેદ પામેલા હૃદયમાં રહ્યું છે; જેથી હે દુઃખે પરાભવ પમાડી શકાય એવા કૃષ્ણ! હું પુત્ર સહિત તેને દેખતી નથી. હે વૃષ્ણિકુ-ળમાં ઉત્તમ કૃષ્ણ! ધર્માત્મા ધર્મરાજા યુધિષ્ઠિર, ભીમસેન, અર્જુન, અને બે માદ્રિના પુત્રો અભિમન્યુના પુત્રને જન્મી મરેલો સાંભળી શું કહેશે? આથી દ્રોણના પુત્ર અશ્વત્થામાએ હણેલા હોય તેવા પાંડવો છે. હે કૃષ્ણ! ભાઈઓને અભિમન્યુ પ્રિય હતા એમાં સંશય નથી ત્યારે દ્રોણ પુત્રનાં અસ્ત્રે જીતેલા તેઓ શું કહેશે? હે જનાર્દન! હે શત્રુને દમનાર કૃષ્ણ! અભિમન્યુના જન્મેલા અને મરેલા પુત્રથી વધારે મોટું બીજું દુઃખ શું થનાર છે? માટે હે પુરૂષોમાં ઉત્તમ કૃષ્ણ! આજ તમને મસ્તકવડે નમેલી હું જે કુંતીજી, અને દ્રૌપદી પ્રસન્ન કરીએ છીયે તેથી તેઓને જુવો. હે શત્રુને પીડનાર માધવ! જ્યારે દ્રોણ પુત્ર પાંડુના ગર્ભોને હણનાર હતા ત્યારે ક્રોધ પામેલા તમે દ્રોણના પુત્રને કહ્યું હતું કે હે

નરોમાં અધમ ! હે બ્રહ્મબંધો ! હું તમને કામના રહિત કરીશ તથા અર્જુનના પુત્રના પુત્રને જીવાડીશ. આ રીતે દુઃખે પરાભવ કરાય એવાં વચન સાંભળી તમારાં બળને જાણનાર હું તમને પ્રસન્ન કરી કહું છું કે અભિમન્યુનો પુત્ર જીવાડો. હે વૃષ્ણિયોમાં ઉત્તમ ! તમે જો આ સર્વ શુભ વચન નહિ કરો તો મને મરેલી ધારજો. હે દુર્ધર્ષ વીર ! જો તમારા જીવતાં અભિમન્યુનો પુત્ર ન જીવે તો તમારાથી મને શો લાભ ? માટે હે દુઃખે ધસાવાય એવા શૂર ! તમે જેમ જળને આપનાર મેઘ ધાન્યને જીવાડે તેમ મરેલા તમારી તુલ્ય નેત્રવાળાના પુત્ર, અભિમન્યુથી થયેલા બાળને જીવાડો. હે કેશવ ! તમે ધર્માત્મા, સત્યવાન અને સત્ય પરાક્રમવાળા છો. માટે હે શત્રુને દમનાર ! તમે તે વાણીને સત્ય કરવા યોગ્ય છો. જો તમે ઇચ્છો તો મરેલા ત્રણ લોકોને જીવાડો ત્યારે જન્મેલા ભાણેજના પુત્રને મરણથી જીવાડો તેમાં શું ફરી કહેવું ? હે કૃષ્ણ ! તમારાં સામર્થ્યને જાણનાર હું તમારી પાસે માગું છું માટે પાંડવોની ઉપર મોટો અનુગ્રહ કરો અથવા હે મહાભુજ ! બહેન છે એમ જાણી વા ફરીને મરેલા પુત્રવાળી છે એમ ધારી, આ, મને શરણ આવેલી છે એથી મારી ઉપર દયા કરવી યોગ્ય છે.

स्वसेति वा महाबाहो हतपुत्रेति वा पुनः ।
प्रपन्नामामियं चेति दयां कर्त्तुमिहार्हसि ॥ १९ ॥

इतिश्री महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनुगीतापर्वणि सप्तषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

અધ્યાય ૬૮ મો. ઉત્તરાની વિનવણી.

वैशम्पायन उवाच—एवमुक्तस्तु राजेन्द्र केशिहा दुःखमूर्छितः ।
तथेति व्याजहारोच्चैर्ह्लादयन्निव तं जनम् ॥ १ ॥

વૈશંપાયને કહ્યું—હે રાજાઓના ઈંદ્ર! આ પ્રમાણે કહેલા દુઃખથી મુર્છા પામેલા, કેશિ દૈત્યને હણનાર કૃષ્ણ તે લોકને આનંદ પમાડતા હોય તે રીતે 'તમે કહો છો તેમજ કરીશ' એમ ઉંચે સ્વરે બોલ્યા. તે વખતે જેમ વર્ષાદ જળથી ઘામે કરી પીડાયલાને આનંદ આપે તેમ પુરૂષોમાં ઉત્તમ એવા સમર્થ કૃષ્ણે તે વાકયથી સર્વને આનંદ પમાડયો. પછી હે પુરૂષોમાં ઉત્તમ મહાભુજ ! જલદી વિધિ પ્રમાણે ધોળાં પુષ્પોએ અર્ચેલા, સર્વ દિશાઓમાં રાખેલા, અતિ ભરેલા જળના ઘડાઓથી, ઘૃતથી ભીંજેલાં તિંદુકનાં ઉંબાડીઆંઓથી, સર્ષવોથી, ચોતરફ રાખેલાં નિર્મળ અસ્રોથી, અગ્નીયોથી, સેવા સારૂ રહેલી વૃદ્ધ સ્ત્રીઓથી પણ, વિંટેલા, ચોતરફ રહેલા સમર્થ અને કુશળ, ધીર વૈદ્યોથી યુક્ત, એવા તમારા પિતાના ઘરમાં પેઠા અને તેજસ્વી તે, કુશળ જનોએ વિધિ પ્રમાણે સર્વ તરફ રાખેલાં, રાક્ષસોને હણનારાં દ્રવ્યો જોવા લાગ્યા. તેવા પદાર્થોથી યુક્ત તમારા પીતાના તે ઘરને જોઇ ઇંદ્રિયોના નિયંતા કૃષ્ણ પ્રસન્ન થયા તથા સારં કર્યું છે સારૂં કર્યું છે એમ બોલ્યા. જયારે પ્રસન્ન મુખવાળા, વૃષ્ણિકુળમાંના કૃષ્ણ આમ બોલતા હતા ત્યારે દ્રૌપદી ત્વરાથી જઇ વિરાટની પુત્રીને કહેવા લાગ્યાં કે હે કલ્યાણી ! આ તમારા સસરા, પુરાતન ઋષિ, અચિંત્ય આત્માવાળા, પરાજય ન પામેલા, મધુદૈત્યને મારનાર કૃષ્ણ નજીક આવે છે. આ સાંભળી તે પણ, આંસુના ભાગ-

વાળી વાણીને તથા આંસુઓને લઇ સારી રીતે વસ્ત્રયુક્ત અને દેવની પેઠે કૃષ્ણને પામેલી દેવી હોય તેમ સ્વસ્થ થયાં તથા તપવાળા કૃષ્ણને આવતા જોઇ દુઃખ પામતા હૃદયથી કૃપણપણે વિલાપ કરવા લાગ્યાં. હે કમળની તુલ્ય નેત્રવાળા કૃષ્ણ ! અમને બેને બાળક વગર કરેલી તથા અભિમન્યુને અને મને બરોબર હણેલી જુવો. હે વૃષ્ણિયોમાં ઉત્તમ ! હે મધુદૈત્યને મારનાર ! મસ્તકથી તમને નમી પ્રસન્ન કરી કહું છું કે હે કમળની તુલ્ય નેત્રવાળા ! જો ધર્મરાજ, ભીમસેન, અથવા તમે કહેલું આ વાક્ય થાય તો. દ્રોણના પુત્ર અશ્વત્થામાનાં અસ્ત્રથી બળેલા આ મારા પુત્રને જીવાડો. હે પ્રભો ! આ બાણ અજાણતાં મને જાણનારીને હણે તો એથી હુંજ નાશ પામેલી થાઉં પણ એમ નાશ થવાથી આવું દુઃખ ન થાય. ગ-ર્ભમાં રહેલા આ બાળકનો બ્રહ્માસ્ત્રથી નાશ કરવારૂપ ક્રૂર કર્મ કરી દુષ્ટ બુદ્ધિવાળા દ્રોણના પુત્ર અશ્વત્થામા શું ફળ ભોગવશે (પામશે) ! હે ગોવિંદ ! તે હું મસ્તકથી તમને પ્રસન્ન કરી શત્રુનો નાશ માગું છું. જો આ નહિ જીવે તો હું પ્રાણ તજીશ હે સાધો ! હે કેશવ ! આ વિષે મારા જે ઘણા મનોરથો હતા, તેઓને દ્રોણના પુત્રે હણ્યા, હવે શું વિચારે હું જીવું ? હે જનાર્દન કૃષ્ણ ! પુત્રને ખોળામાં બેસારી પ્રસન્ન થયેલી હું ચરણમાં નમન કરીશ આવી મારી બુદ્ધિ હતી તે વૃથા ગઇ. હે પુરૂષોત્તમ કૃષ્ણ ! આ ચપળ નેત્રવાળા અભિમ-ન્યુના દાય (ભાગ) ને ભોગવનાર મુઓ તેથી મારા હૃદયના સર્વ મનોરથોને નિષ્ફળ કર્યા. હે મધુદૈત્યને હણનાર કૃષ્ણ ! તમને ચપળ નેત્રવાળા (અભિમન્યુ) અતિ પ્રિય હતા એના આ પુત્રને તમે બ્રહ્માસ્ત્રે પાડેલો જુઓ. જેમ આના પિતા છે તેમ આ કૃતઘ્ન અને આ ક્રૂર છે, જે પાંડવોની લક્ષ્મીને તજી આજ યમના સ્થાનમાં ગયો. હે વીર કેશવ ! મેં આ પ્રતિજ્ઞા કરેલી હતી કે યુદ્ધના મોખરામાં અભિમન્યુના હણાવાથી હું થોડા વખતમાં તમારી પાસે આવીશ, આવી જે પ્રતિજ્ઞા હતી તે હે કૃષ્ણ ! ક્રૂર અને જીવિત જેને પ્રિય છે એવી હું છું તેણે કર્યું નહિ, હવે ત્યાં જવાથી (આવવાથી) મને અર્જુનનો પુત્ર વિચાર કરી શું કહેશે ?

तच्चनाकरवं कृष्ण नृशंसाजीवितप्रिया।
इदानीं मां गतां तत्र किं नु वक्ष्याति फाल्गुनिः ॥ २४ ॥

इतिश्री महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनुगीतापर्वणि उत्तरावाक्ये अष्टषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

અધ્યાય ૬૯ ઉત્તરાને મૂર્ચ્છા.

वैशम्पायन उवाच--सैवं विलप्यकरुणं सोन्मादेव तपस्विनी ।
उत्तरान्यपतद्भूमौ कृपणा पुत्रगृद्धिनी ॥ १ ॥

વૈશંપાયને કહ્યું—આ પ્રમાણે કરૂણા આવે એવો વિલાપ કરી ગાંડાઇથી યુક્ત હોય તેમ, તપસ્વિની, દીન, અને પુત્રને ઇચ્છનાર ઉત્તરા ભૂમિ ઉપર પડયાં. આ રીતે નાશ પામેલો છે પુત્રરૂપ મનોરથ જેનો એવાં ઉત્તરાને પડેલાં જોઇ દુઃખે પીડેલાં કુંતી અને સર્વ ભરતકુળની સ્ત્રીઓ વિલાપ કરવા લાગી. હે રાજેંદ્ર ! તેથી બે ઘડી જેટલીવાર પાં-ડવોનું સ્થાન ન જોઇ શકાય એવું અને પીડિત શબ્દોથી ગર્જનાવાળું થયું. તે વખતે હે

રાજેંદ્ર! વિરાટની પુત્રી પુત્રના શોકે પીડેલાંને મોહથી ઘવાયેલાં એવાં બે ઘડીવાર થયાં. હે ભરતશ્રેષ્ઠ! પછી સંજ્ઞા પામીને ઉત્તરા તે પુત્રને ખોળામાં લઇ બોલી—જે તું ધર્મને જાણનારનો પુત્ર છે તે અધર્મને જાણતો નથી, જે તું વૃષ્ણિના ઉત્તમ વીર કૃષ્ણના ચરણમાં વંદન કરતો નથી. હે પુત્ર! તું જઇ પિતાને મારૂં આ વચન કહે કે–હે વીર! જ્યાં સુધી કાળ ન આવ્યો હોય ત્યાં સુધી પ્રાણિયોએ મરવું મુસ્કેલ છે જે હું અહિં-આંજ તમારારૂપ પતિ અને પુત્ર વિના, મરણ થવું જોઇયે તોપણ નાશ પામેલી કલ્યાણવાળી અને દ્રવ્ય રહિત થઇ જીવું છું અથવા હે મહાભુજ! ધર્મરાજે મને આજ્ઞા આપી છે માટે હું ઘોર ઝેર ભક્ષણ કરીશ કે હું તને ખાનારા અગ્નિમાં પ્રવેશ કરીશ અથવા હે તાત! મરવું દુર્લભ છે જેથી પતિ અને પુત્રથી વિહિન છતાં મારૂં આ હૃદય હજાર કટકા થઇ ચીરાતું નથી. હે પુત્ર! ઉભો થા અને દુઃખ પામતાં આ પર દાદીને જો. પીડા પામેલાં, મોટા સ્વરવાળાં, દીન અને શોક સમુદ્રમાં બૂડેલાં માન્ય દ્રૌપદીને તથા સાત્વત કુળનાં તપસ્વિની (સુભદ્રા)ને જો અને પારાધિએ વિંધેલી મૃગીની પેઠે અતિ દુઃખે પીડેલી મને જો. ઉભો થા અને પ્રથમની પેઠે ચપળ દૃષ્ટિવાળું, કમળનાં પાંદડાં સરખાં નેત્રોવાળું બુદ્ધિમાન્, લોકના નાથ (કૃષ્ણ)નું મુખ જો. આ રીતે વિલાપ કરતાં પાછાં પડેલાં ઉત્તરાને જોઇ સર્વ સ્ત્રીઓ તે વખતે ફરી તેને ઉઠાડવા ને આશ્વાસન આપવા લાગી. તે સમયે ફરી ધૈર્યથી ઉઠી મત્સ્ય દેશના પતિની પુત્રી બે હાથ જોડી પૃથ્વી વિષેજ કમળ સરખાં નેત્રવાળા કૃષ્ણને વંદન કરવા લાગી, આ રીતે તેના ઘણા વિલાપને સાંભળી પુરુષોત્તમ કૃષ્ણે આચમન લઇ બ્રહ્માસ્ત્રને હર્યું અને દશાર્હ કુળના અવિનાશી કૃષ્ણે તેને જીવાડવા પ્રતિજ્ઞા કરી અને શુદ્ધ મનથી જગતને સંભળાવતાં કહ્યું—હે ઉત્તરા! હું ખોટું બોલતો નથી, આ સાચું થશે, આ હું સર્વ જીવોના જોતાં આને જીવાડું છું. જેમ મેં પોતાનાઓમાં પણ કદી પ્રથમ ખોટું કહ્યું નથી અને હું યુદ્ધથી પાછો હઠયો નથી, તેમ આ પુત્ર જીવિત પામો. જે રીતે મને ધર્મ તથા બ્રાહ્મણ વધારે પ્રિય છે તે રીતે અભિમન્યુનો આ પુત્ર જન્મી મરેલો છે તે જીવો. જે પ્રમાણે હું અર્જુનમાં વિરોધ જાણતો નથી તે સત્યથી આ મરેલો બાળક જીવતો થાઓ. જેવી રીતે સત્ય ને ધર્મ, નિત્ય મારામાં રહ્યાં છે તેવી રીતે, મરેલો અભિમન્યુથી થયેલો બાળક જીવો. જે રીતે મેં ધર્મથી કંસ તથા કેશિને હણ્યા છે તે સત્યથી ફરી આ બાળક જીવો. આ રીતે વસુદેવના પુત્ર કૃષ્ણે કહેતાં તે બાળક હે ભરતશ્રેષ્ઠ મહારાજ! ધીરે ધીરે ચેતન સહિત થઇ હાલવા લાગ્યો.

इत्युक्तोवासुदेवेन स बालो भरतर्षभ ।
शनैः शनैर्महाराज प्रास्पन्दत सचेतनः ॥ २४ ॥

इतिश्री महाभारते अश्वमेधिकपर्वणि अनुगीतापर्वणि परिक्षित्संजीवने ऊनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥

અધ્યાય ૭૦ મો. પરીક્ષિતનું સચેત થવું.

वैशम्पायन उवाच—ब्रह्मास्त्रं तु यदा राजन् कृष्णेन प्रतिसंहृतम् ।
तदा तद्वेश्मत्वत्पित्रा तेजसाभिविदीपितम् ॥ १ ॥

વૈશંપાયને કહ્યું—હે રાજન્! જ્યારે કૃષ્ણે બ્રહ્માસ્ત્રને હર્યું ત્યારે તમારા પિતાએ તેજથી તે ઘરને શોભાવ્યું ને પછી તે ઘરને તજી સર્વ રાક્ષસો અંતર્ધાન થયા. અંતરિક્ષમાં હે કેશવ! 'સારૂં કર્યું સારૂં કર્યું' એવી વાણી થઇ. તે વખતે હે નરોના ઇશ્વર! પ્રકાશિત એવું તે અસ્ત્ર તમારા પિતામહ (દાદા) પાસે ગયું. ત્યાર પછી તમારા પિતા ફરીને પ્રાણ પામ્યા. હે રાજન્! જ્યારે એ બાળક ઉત્સાહ પ્રમાણે ચેષ્ટા કરવા લાગ્યો ત્યારે ભરતકુળની સ્ત્રીઓ હર્ષિત થઇ. વળી બ્રાહ્મણો શ્રીકૃષ્ણની આજ્ઞાથી સ્વસ્તિ (કલ્યાણ) વાચન વાંચવા લાગ્યા અને તેથી ખુશી થયેલી તે સર્વ સ્ત્રીઓ કૃષ્ણની પ્રશંસા કરવા લાગી. નૌકાને પામીને પાર જનારીયોની પેઠે ભરતકુળના શ્રેષ્ઠ નરોની સ્ત્રીઓ, કુંતી, દ્રુપદરાજાની પુત્રી (દ્રૌપદી), સુભદ્રા અને ઉત્તરા તથા બીજી શ્રેષ્ઠ ગૃહસ્થોની સ્ત્રીઓ પ્રસન્ન મનવાળી થઇ. હે ભરતશ્રેષ્ઠ! મલ્લ, નટ, દૈવને જાણનાર અને સુખકારી શયનને પૂછનારા સૂત અને માગધોના સમૂહો કુરૂવંશની સ્તુતિઓની કથાઓવાળા આશિર્વાદોથી જનાર્દન (કૃષ્ણ)ની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા. હે ભારત! વખત પ્રમાણે ઉભાં થઇ પ્રસન્ન થયેલાં ઉત્તરા પુત્રની સાથે યદુપુત્ર કૃષ્ણને વંદન કરવા લાગ્યાં. આથી પ્રસન્ન થયેલા સમર્થ કૃષ્ણે વિશેષતાથી તથા બીજા ઉત્તમ વૃષ્ણિઓએ તેને બહુ રત્ન આપ્યાં. સત્ય પ્રતિજ્ઞાવાળા જનાર્દન કૃષ્ણે તમારા પિતાનું નામ પાડયું તે વખતે આવું કહ્યું કે કુળનો ક્ષય થવાથી અભિમન્યુનો પુત્ર જન્મ્યો છે માટે આનું નામ પરિક્ષિત પડશે. પછી હે ભરતકુળના જનાધિપ! તમારા પિતા કાળ પ્રમાણે વધવા લાગ્યા, અને હે ભારતવીર! માસના થયેલા, તમારા પિતા સર્વ લોકના મનને ઉત્તમ આનંદ આપનાર થયા. તે પછી પાંડવો અતિ ઘણું ઉત્તમ ધન લઇ આવ્યા. તેઓને સમીપ આવેલા સાંભળી ઉત્તમ વૃષ્ણિઓ સામા ગયા અને પુરૂષો પુષ્પોના સમૂહોથી, વિચિત્ર પતાકાઓથી તથા જુદા જુદા પ્રકારની ધ્વજાઓથી હસ્તિનાપુર નામના નગરને શણગારવા લાગ્યા. તેમ હે જનોના અધિપતિ! નગરના લોકો પણ ઘરોને શણગારવા મંડયા તથા અતિ વિવિધ રીતે દેવમંદિરોની પૂજા કરવા વિદુરે પાંડવોનાં પ્રિયની ઇચ્છાથી સંદેશો કહાવ્યો. તે પછી પુષ્પોથી શોભાવેલા રાજમાર્ગો થયા અને તે શહેર પણ નૃત્ય કરતા એવા નાચનારાઓથી અને ગાનારાઓના શબ્દોથી સમુદ્રના પ્રવાહની તુલ્ય શબ્દવાળું થઇ શોભવા લાગ્યું. તે વખતે હે રાજન્! કુબેરના સ્થાન જેવું તે નગર ચો તરફ સ્ત્રીરૂપ સહાયવાળા નરોથી અને એકાંત સ્થળોમાં રહેલા બંદિજનોથી સર્વ તરફ શોભિત થયું. તે સમયે ચોતરફથી વાયુએ કંપતી એવી પતાકાઓ દક્ષિણ અને ઉત્તર કુરૂ દેશોને દેખાડતી હોય તેમ શોભતી હતી; તે વખતે રાજમાર્ગમાં રહેલા પુરૂષો પણ આજ સર્વ દેશનું ક્રીડાનું સ્થાન રત્નના આભરણોનાં લક્ષણવાળું થયું છે એમ જાહેર કરતા હતા.

अघोषयंस्तदा चापि पुरुषाराजधूर्गताः ।
सर्वराष्ट्रविहारोऽद्य रत्नाभरणलक्षणः ॥ २१ ॥

इतिश्री महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनुगीतापर्वणि पाण्डवागमने सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

અધ્યાય ૭૧ મો. અશ્વમેધની તૈયારી.

वैशम्पायन उवाच—तान्समीपगतान् श्रुत्वा पाण्डवान् शत्रुकर्शनः ।
वासुदेवः सहामात्यः प्रययौ स सुहृद्गणः ॥ १ ॥

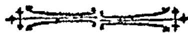
વૈશંપાયને કહ્યું—પાંડવોને સમીપ આવેલા સાંભળી અમાત્ય સહિત અને સ્નેહી જનોના સમૂહ સહિત, વસુદેવના પુત્ર કૃષ્ણ સામા ગયા. આ રીતે જોવાની ઇચ્છાથી સામા ગયેલા તેઓ ન્યાય પ્રમાણે મળી તથા પાંડવો ધર્મ પ્રમાણે વૃષ્ણિયોની સાથે મળી ભેગા થઇ હસ્તીનાપુર નગર પ્રત્યે ગયા. હે રાજન્! તે વખતે મોટા સૈન્યની ખરી અને ચક્રના અગ્રભાગના શબ્દથી પૃથ્વી તથા સ્વર્ગનું સઘળું આકાશ વ્યાપ્ત થયું અને અમાત્ય સહિત તથા સ્નેહી જનોના સમુદાય સહિત પ્રસન્ન મનવાળા પાંડવો ખજાનાઓને આગળ કરી પોતાના નગરમાં પેઠા, અને તેઓ ન્યાય પ્રમાણે જનોના અધિપતિ ધૃતરાષ્ટ્રને મળી પોતાનાં નામો કહેતા કહેતા તેમના ચરણને વંદન કરવા લાગ્યા. ધૃતરાષ્ટ્રની પછી તેઓ હે ભરતશ્રેષ્ઠ! હે રાજશ્રેષ્ઠ! સુબળ રાજાની પુત્રી ગાંધારી ને કુંતીના ચરણમાં નમ્યા તથા તે વખતે વિદુરને પૂજી, વૈશ્ય જાતિના સ્ત્રીના પુત્ર યુયુત્સુને મળી તેઓએ સત્કાર કરેલા શૂરાઓ અધિક શોભવા લાગ્યા. હે ભરતકુળના નૃપ! પછી તે શૂરાઓએ પરમ આશ્ચર્ય; વિચિત્ર, મોટો અદ્‌ભુત, તમારા પિતાનો જન્મ સાંભળ્યો. તે પ્રસિદ્ધ કર્મ બુદ્ધિમાન્ વસુદેવના પુત્ર કૃષ્ણનું સાંભળી તેઓ પૂજવા યોગ્ય દેવકીના પુત્ર કૃષ્ણને પૂજવા લાગ્યા. પછી કેટલાક દિવસ ગયા ત્યારે સત્યવતીના પુત્ર મહા તેજસ્વી વ્યાસ હસ્તિનાપુર આવ્યા અને સર્વ કુરુકુળને ધારણ કરનારાઓ ન્યાય પ્રમાણે તેમની પૂજા કરવા લાગ્યા. વળી તેઓ વૃષ્ણિ અને અંધક કુળના શ્રેષ્ઠ નરોની સાથે તેમને સેવવા લાગ્યા. ત્યાં વિવિધ ભેદ તથા આકારવાળી કથાઓ કહી ધર્મ પુત્ર યુધિષ્ઠિર વ્યાસને આમ કહેવા લાગ્યા. હે ભગવન્! તમારી કૃપાથી અમે આ ઉત્તમ ધન આણ્યું છે તેનો ઉપયોગ અશ્વમેધરૂપ યજ્ઞમાં કરવા ઇચ્છું છું અને હે મુનિયોમાં શ્રેષ્ઠ! તમારાથી તેની આજ્ઞા લેવા ઇચ્છું છું. અમે સર્વ તમને તથા મહાત્મા કૃષ્ણને આધીન છીએ. વ્યાસ બોલ્યા—હે રાજન્! તમને આજ્ઞા આપું છું કે જે હવે પછી કરવાનું હોય તે કરો અને વિધિ પ્રમાણે દક્ષિણાવાળા અશ્વમેધથી યજન કરો. હે રાજાઓના ઇંદ્ર! અશ્વમેધ જરૂર સર્વ પાપોને ટાળનાર છે માટે તેથી યજન કરી તમે પાપરહિત થશો એમાં સંશય નથી.

વૈશંપાયને કહ્યું—હે કૌરવ! આ પ્રમાણે કહેલા ધર્માત્મા કુરુના રાજા યુધિષ્ઠિરે અશ્વમેધ કરવાની બુદ્ધિ કરી અને કૃષ્ણદ્વૈપાયન (વ્યાસ) પાસે તે સર્વની આજ્ઞા લઇ વક્તા એવા વસુદેવના પુત્ર કૃષ્ણ પાસે આવી બોલ્યા—હે મહાભુજ અવિનાશી પુરુષોત્તમ! તમારાથી દેવકી દેવી સારી પ્રજાવાળાં છે માટે હું તમને જે કહું તે તમે અહિં કરો. હે યદુપુત્ર! અમે તમારાં સામર્થ્યે જીતેલા ભોગોને ભોગવીએ છીએ અને તમે પરાક્રમ અને બુદ્ધિથી આ પૃથ્વીને જીતેલી છે. હે દશાર્હ કુળના કૃષ્ણ! તમે પોતાની દીક્ષા લો, કારણ કે તમેજ અમારા ઉત્તમ ગુરુ છો અને તમારા યજવાથીજ હું પાપરહિત થઇશ. તમેજ યજ્ઞ અવિનાશી અને સર્વરૂપ છો, તમે ધર્મ અને પ્રજા પાળનાર છો, અને તમે સર્વ જીવોની ગતિરૂપ છો, આમ મારી નિશ્ચયવાળી બુદ્ધિ છે. વસુદેવના પુત્ર (કૃષ્ણ) બોલ્યા—હે મહાભુજ! શત્રુને નિયમમાં રાખનારા, તમેજ એ સર્વરૂપ છો, અને તમે સર્વ પ્રાણિઓની ગતિ પણ છો,

આવી મારી નિશ્ચયવાળી બુદ્ધિ છે. હે રાજન્ ! તમેજ હાલ કૌરવોના શૂરોમાં ધર્મથી શોભો છો. અમે તમારા ગુણરૂપ થયેલા છીએ અને તમે અમારા રાજા અને ગુરૂ માનેલા છો. હે ભરત ! મેં આજ્ઞા આપેલા તમે યજ્ઞ કરો, તમેજ આ યજ્ઞ કરવા યોગ્ય છો માટે જેમાં ઇચ્છો તે કામમાં તમે અમને જોડો. હે અઘરહિત ! હું તમારી પાસે સત્ય પ્રતિજ્ઞા કરૂં છું કે તમારૂં સઘળું કામ કરીશ અને પૃથ્વીના પતિ તમે યજ્ઞ કરશો તેથીજ ભીમસેન, અર્જુન તથા માદ્રીના પુત્રો યજ્ઞ કરનાર થશે.

भीमसेनार्जुनौ चैव तथा माद्रवती सुतौ ।
इष्टवन्तो भविष्यन्ति त्वयीष्टवति पार्थिवे ॥ २६ ॥

इतिश्री महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनुशासनपर्वणि एकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

અધ્યાય ૭૨ મો. વ્યાસ પાસે દીક્ષાની યાચના.

वैशंपायन उवाच—एवमुक्तस्तु कृष्णेन धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
व्यासमामन्त्रय मेधावी ततो वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥

વૈશંપાયને કહ્યું—જ્યારે કૃષ્ણે આ પ્રમાણે ધર્મના પુત્ર યુધિષ્ઠિરને કહ્યું ત્યારે ધારણા યુક્ત બુદ્ધિવાળા યુધિષ્ઠિરે વ્યાસને બોલાવી કહ્યું કે, જ્યારે તમે સત્યતાથી અશ્વમેધ કરવાના વખતને જાણો ત્યારે તમે મને દીક્ષા આપજો; કારણકે મારો યજ્ઞ તમારે આધીન છે. વ્યાસ બોલ્યા—હે કુંતીના પુત્ર ! હું પૈલ ને યાજ્ઞવલ્કયના પુત્ર, અમે જે વિધિ, કાળને અનુસરી કહેલી છે તે પ્રમાણે કરનારા છીએ એમાં સંશય નથી. હે પુરૂષોમાં ઉતમ ! ચૈત્ર માસની પૂર્ણિમાને દિવસે તમારી દીક્ષા થશે માટે યજ્ઞ કાજે સામગ્રીઓ ભેગી કરો. તમારા યજ્ઞના કામની સિદ્ધિ સારૂ ઘોડાની વિદ્યા (જ્ઞાન) ને જાણનારા સૂત અને તેને જાણનારા વિપ્રો યજ્ઞ યોગ્ય ઘોડાની પરીક્ષા કરો. પછી હે પૃથ્વીના પતિ ! શાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે તેને છોડો જેથી તે તમારા પ્રકાશિત યશને દેખાડતો સમુદ્રરૂપ વસ્ત્રવાળી પૃથ્વી પ્રત્યે ચોતરફ ફરે. વૈશંપાયને કહ્યું હે રાજેંદ્ર ! આ પ્રમાણે કહેલા પૃથ્વીના પતિ પાંડવ એવા યુધિષ્ઠિર ' ઠીક ' એમ કહી જે રીતે બ્રહ્મવાદિ વ્યાસે કહ્યું હતું તેમ સઘળું કરવા લાગ્યા હે રાજેંદ્ર ! સર્વ સંકલ્પ કરેલા સામાન્ય (પદાર્થો) તૈયાર થયા, તે વખતે રાજા ધર્મના પુત્રે સામગ્રીઓને એકઠી કરી, મોટા મનથી કૃષ્ણદ્વૈપાયન (વ્યાસ) ને નિવેદન કરી. પછી મહા તેજસ્વી વ્યાસે રાજા ધર્મના પુત્રને આમ કહ્યું—હે કૌરવ ! કાળ પ્રમાણે અને યોગ પ્રમાણે અમે તમારી દીક્ષા માટે સજ્જ (તૈયાર) છીએ માટે એક કાષ્ટની તરવાર તથા સુવર્ણની અને દર્ભની મુઠી પણ આમાં સુવર્ણની જોઇયે. જે બીજું પણ કંઇ તેમાં યોગ્ય હોય તે સુવર્ણનું કરો. પછી આજ પૃથ્વીમાં ક્રમ પ્રમાણે ઘોડાને છોડો અને તે અતિ રક્ષા કરેલો શાસ્ત્ર પ્રમાણે તથા વિધિ પ્રમાણે ફરો. યુધિષ્ઠિર બોલ્યા—હે બ્રહ્મન્ ! આ ઘોડો જેમ છોડીશું તેમ ઇચ્છા પ્રમાણે આખી પૃથ્વીમાં ફરશે પણ તેમાં આમ વિધિ (ઠરાવ) કરો કે હે મુનિ ! પૃથ્વીમાં ફરતાં ઇચ્છા પ્રમાણે ચાલનારા ઘોડાનું કોણ રક્ષણ કરશે તે તમે કહેવા યોગ્ય છો. વૈશંપાયને કહ્યું—હે રાજેંદ્ર ! આ પ્રમાણે કહેલા કૃષ્ણદ્વૈ-

પાયન ('વ્યાસ) બોલ્યા કે—ભીમસેનનો નાનો ભાઇ, સર્વ ધનુર્ધારિયોમાં શ્રેષ્ઠ, સહન કરનાર, જય પામનાર અને જે ધીરજ યુક્ત છે તે અર્જુન એનું રક્ષણ કરશે; કેમકે નિવાતકવચ દૈત્યોનો અંત કરનાર તે પૃથ્વીને જીતવા સમર્થ છે. તેની પાસેજ દિવ્ય અસ્ત્રો, દિવ્ય કવચ, દિવ્ય ધનુષ અને ભાથા છે માટે તે એની પાછળ જશે. હે નૃપશ્રેષ્ઠ ! ધર્મ તથા અર્થમાં કુશળ અને સર્વ વિદ્યાઓમાં પ્રવીણ એવો તે જ શાસ્ત્ર પ્રમાણે તમારા ઘોડાને ફેરવશે, હે મહાભુજ ! કમળની તુલ્ય નેત્રવાળો, સુંદર, શૂર, રાજપુત્ર અને અભિમન્યુનો પિતા છે તે એને સાચવશે. હે નૃપ ! મહા પરાક્રમી, તેજસ્વી, કુંતીનો પુત્ર ભીમસેન અને નકુલ દેશને સાચવવા સમર્થ છે. તેમ હે કૌરવ ! બુદ્ધિમાન્ મહા યશસ્વી સહદેવ, વિધિ પ્રમાણે સઘળા કુટુંબરૂપ તંત્રનું સમાધાન કરશે. આ રીતે ન્યાય પ્રમાણે તે સઘળું કહેલા કુરુકુળને ધારણ કરનારા યુધિષ્ઠિરે કર્યું અને અર્જુનને પણ ઘોડાની પાછળ જવા સંદેશો આપ્યો (ખબર આપ્યા). યુધિષ્ઠિર બોલ્યા–હે શૂર અર્જુન ! આવો અને તમે આ ઘોડાને પાળો, તમેજ આને સાચવવા યોગ્ય છો. બીજો કોઇપણ માનવ આની રક્ષા કરી શકનાર નથી. વળી હે પાપ અથવા દુઃખરહિત ! મહાભુજ જે નરાધિપ (રાજાઓ) તમારી સામા આવે તેઓ સાથે જે રીતે કલેશ ન થાય તે રીતે તમારે કાર્ય કરવું અને હે મહાભુજ ! તમારે સર્વ પૃથ્વીના પતિયો (રાજાઓ)ને આ, મારો યજ્ઞ થાય છે તેમાં વખતે 'આવજો' એમ કહેવું. વૈશંપાયને કહ્યું—આ રીતે ધર્માત્મા યુધિષ્ઠિરે અર્જુનને કહી ભીમસેન તથા નકુળને શહેરના રક્ષણમાં યોજ્યા, અને તે વખતે યુધિષ્ઠિરે પૃથ્વીપાળ (રાજા) ધૃતરાષ્ટ્રની અનુમતિ (આજ્ઞા) લઇ યુદ્ધોના પતિ સહદેવને કુટુંબના તંત્ર (વ્યવસ્થા)માં નાંખ્યો.

कुटुम्बतन्त्रे च तदा सहदेवं युधांपतिम् ।
अनुमान्य महीपालं धृतराष्ट्रं युधिष्ठिरः ॥ २६ ॥

इतिश्री महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनुगीतापर्वणि द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

અધ્યાય ૭૩ મો. અશ્વમેધનો આરંભ.

वैशम्पायन उवाच—दीक्षाकाले तु सम्प्राप्ते ततस्ते सुमहर्त्विजः ।
विधिवद्दीक्षयामासुरश्वमेधाय पार्थिवम् ॥ १ ॥

વૈશંપાયને કહ્યું—જ્યારે દીક્ષાનો વખત આવ્યો ત્યારે અતિ મોટા ઋત્વિજો (ઋગ્વેદને જાણનારા) વિધિ પ્રમાણે અશ્વમેધ સારૂ પૃથ્વીના પતિ યુધિષ્ઠિરને દીક્ષા આપવા લાગ્યા અને અશ્વમેધના આરંભરૂપ પશુઓનાં બંધનો કરી દીક્ષા પામેલા તે, મહા તેજસ્વી, પાંડુના પુત્ર ધર્મરાજ, ઋત્વિજો સાથે અતિ શોભવા લાગ્યા, તથા ઘણાં તેજવાળો, બ્રહ્મવાદિ, વ્યાસે પોતે શાસ્ત્રની વિધિથી અશ્વમેધને અર્થે ઘોડો છોડ્યો. તે વખતે હે રાજન્ ! દીક્ષાવાળા, સુવર્ણની માળા યુક્ત, સુવર્ણ જેના કંઠમાં છે એવા ધર્મરાજ અતિ પ્રકાશ પામેલા અગ્નિની પેઠે શોભવા લાગ્યા. કાળાં ચર્મવાળા, દંડ જેના હાથમાં છે, જેનાં વસ્ત્રો ક્ષીરનાં છે એવા તે, કાંતિમાન્ ધર્મના પુત્ર, જે રીતે યજ્ઞમાં પ્રજાપતિ શોભે તે રીતે અત્યંત

શોભતા હતા. હે જનાધિપ! તેમજ એની તુલ્ય વેશવાળા, સર્વ ઋત્વિજો થયા હતા અને અર્જુન પણ પ્રદીપ્ત થયેલા અગ્નિની પેઠે શોભતા હતા. પછી પૃથ્વીપાળ ધર્મરાજની આજ્ઞાથી ધોળા ઘોડાવાળા અર્જુન જેમાં મુખ્ય કાળો વર્ણ છે એવા તે (યજ્ઞના) ઘોડા પ્રત્યે ગયા. હે પૃથ્વીપાળ! હે રાજન્! ગાંડિવ ધનુષને ધરનાર બાંધેલ હાથના મોજાવાળા, હર્ષયુક્ત અર્જુન જ્યારે તે ઘોડાને અનુસર્યા ત્યારે હે સમર્થ રાજન્! પ્રયાણ કરનારા, કુરૂ શ્રેષ્ઠ અર્જુનને જોવાની ઇચ્છાથી કુમાર (બાળક)થી માંડી સઘળું તે શહેરનું લોક આવ્યું (અર્થાત્ શહેરના સર્વ લોક આવ્યા) અને ઘોડાને તથા તે ઘોડાની પાછળ જનારને જોવાની ઇચ્છાવાળા તે લોકોના એક બીજાના સંમર્દ (અથડાવા)થી જાણે ઉનાશ અથવા ઘામ થતો હોય તેમ થવા લાગ્યું. તે વખતે હે મહારાજ! કુંતીના પુત્ર અર્જુનને જોનારા નરોનો શબ્દ દિશાઓ તથા આકાશને પૂરનાર (ગજાવનાર) થયો. આ કાંતિમાન્ કુંતીના પુત્રનો ઘોડો જાય છે કે જેની પાછળ મહાભુજ ઉત્તમ ધનુષને ધારણ કરનાર અર્જુન જાય છે. આ રીતે બોલનારાઓની હે ભારત! 'તમે નિર્વિઘ્ન પધારો, તમારૂં કલ્યાણ થાઓ અને પાછા સુખથી આવો. એવી વાણી ઉદાર બુદ્ધિવાળા, જીતવાના સ્વભાવવાળો અર્જુને સાંભળી. પછી હે મનુષ્યોના ઇંદ્ર! બીજા પુરૂષો વાક્ય બોલ્યા કે-અમે સંમર્દ (ભીડ)માં એને જોતા નથી પણ આ ધનુષ દેખાય છે એ ભયંકર શબ્દવાળું, પ્રખ્યાતિ પામેલું ગાંડિવ નામે ધનુષ છે. એ અમંગલ વિના, કલ્યાણથી ક્યાંય ભય વગરના માર્ગ પ્રત્યે જાઓ અને જ્યારે એ પાછા આવશે ત્યારે આપણે પાછા આવેલા એને અવશ્ય મળીશું, વગેરે, આવી મનુષ્ય તથા સ્ત્રીઓની મધુર વાણી વારંવાર ઉદાર બુદ્ધિવાળા અર્જુને સાંભળી. હે ભરતશ્રેષ્ઠ! યાજ્ઞવલ્કયનો શિષ્ય, યજ્ઞનાં કર્મમાં કુશળ, અને વેદના પારને પામનારો બ્રાહ્મણ શાંતિને અર્થે કુંતિપુત્રની સાથે ગયો, તેમ હે પૃથ્વીને પાળનાર નૃપ! ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરની આજ્ઞાથી વિધિ પ્રમાણે વેદના પારને પામનારા, ઘણા બ્રાહ્મણો તથા ક્ષત્રિયો તે મહાત્માની પાછળ ગયા. હે શ્રેષ્ઠ મહારાજ! તે ઘોડો પાંડવોએ અસ્ત્રના તેજથી જીતેલી પૃથ્વીમાં દેશ પ્રમાણે ફરવા લાગ્યો. ત્યાં હે વીર! જે વિચિત્ર અને મોટાં પાંડવનાં યુદ્ધ થયાં હતાં તે તમને કહું છું. હે રાજન્! તે ઘોડો પૃથ્વીમાં પ્રદક્ષિણા થાય તેમ વર્ત્તતો હતો. તે પ્રથમ હે મહીપાલ! ઉત્તર દિશા તરફ ચાલ્યો તે વખતે ઉત્તમ ઘોડો પૃથ્વીપતિ રાજાઓના દેશોને ઉલ્લંઘન કરતો ધીરેથી ચાલતો હતો, તેમ ધોળા ઘોડાવાળો મહારથી અર્જુન પણ ધીરેથી જતો હતો. હે મહારાજ! ત્યારે માર્યા પામેલા બાંધવોવાળા જે ક્ષત્રિયો ત્યાં યુદ્ધ કરતા હતા, તે લાખો રાજાઓની ગણના નથી. હે રાજન્! યુદ્ધમાં જેઓનો પરાભવ થતો હતો તે ઘણા ધનુર્ધારી કિરાત (ભિલ), યવન, મ્લેચ્છ અને બીજા બહુ પ્રકારના લોકો, તેમ જેઓના નર અને વાહનો હર્ષ પામેલા છે એવા આર્ય, પૃથ્વીપાળો (રાજાઓ) અને ઘણા યુદ્ધમાં દુષ્ટ મદવાળા (છકેલા) રાજાઓ પાંડુપુત્ર અર્જુનની સાથે મળ્યા. આ રીતે હે પૃથ્વીપાળ! અર્જુનનાં જુદાં જુદાં દેશથી આવેલા, પૃથ્વીપાળો (રાજાઓ) સાથે યુદ્ધો થયાં પણ હે નિષ્પાપ રાજન્! બે તરફથી જે મોટાં અને પ્રતાપી યુદ્ધ થયાં તે, કુંતીના પુત્ર (અર્જુન)નાં યુદ્ધો તમને કહું છું:

यानि तूभयतो राजन्प्रतप्तानि महान्तिच ।
तानि युद्धानि वक्ष्यामि कौन्तेयस्य तवानघ ॥ २८ ॥

इतिश्री महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनुगीतापर्वणि त्रिसप्तति-तमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥

અધ્યાય ૭૪ મો. ત્રિગર્તો સાથે યુદ્ધ.

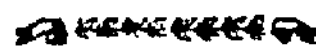
वैशम्पायन उवाच—त्रिगर्तैरभवद्युद्धं कृतवैरैः किरीटिनः ।
महारथसमाज्ञातैर्हतानां पुत्रनप्तृभिः ॥ १ ॥

વૈશંપાયને કહ્યું—મુગટવાળા અર્જુનનું પ્રથમ કરેલાં વૈરવાળા, મહારથિયોએ આજ્ઞા કરેલાઓએ હણેલાઓના પુત્ર પૌત્ર અને પ્રપૌત્ર વગેરે સંબંધવાળા, ત્રિગર્ત દેશના રાજાઓ સાથે યુદ્ધ થયું. જ્યારે યજ્ઞના ઉત્તમ ઘોડાને આવેલો જાણ્યો ત્યારે તે શૂરાઓ સજ્જ થઇ દેશના અંતભાગમાં આવી તેને વિંટી વળ્યા, અને હે રાજન્ ! જેઓએ ભાથા બાંધેલા છે એવા તે રથવાળા યોદ્ધાઓ શણગારેલા, સારા ઘોડાઓથી યજ્ઞના ઘોડાને ઘેરી રક્ષણ કરવા લાગ્યા. તે સમયે ત્યાં શત્રુઓને દમનાર, મુગટવાળા અર્જુન તેઓની યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાને જાણીને શાંતિપૂર્વક શૂરાઓને વારવા લાગ્યા. તે નિવારણનો અનાદર કરી તે સર્વ બાણોથી પ્રહાર કરવા મંડયા, તોપણ મુગટવાળા અર્જુને તમોગુણ તથા રજોગુણથી ઢાંકેલા તેઓને નિવાર્યા તથા હે ભારત ! હસતા હોય તેમ જીતનાર સ્વભાવવાળા અર્જુન તેઓ પ્રત્યે હે અધર્મ જાણનારાઓ ! જીવવુંજ શ્રેયરૂપ છે માટે નિવૃત્ત થાઓ એમ બોલ્યા, કારણ કે ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરે શૂર અર્જુનને વાર્યા હતા કે હે પાર્થ ! તમારે જેઓના બાંધવોને હણ્યા છે તે પૃથ્વીપતિ રાજાઓને હણવા નહિ. આવાં બુદ્ધિમાન્ ધર્મરાજનાં વચન સાંભળવાથી તેણે તે વખતે તેઓને 'પાછા વળો' એમ કહ્યું પણ તેઓ નિવૃત્ત થયા નહિ; ત્યારે યુદ્ધમાં ત્રિગર્ત્ત દેશના રાજા સૂર્યવર્માને બાણોના સમૂહથી ઘેરીને ધનંજય (અર્જુન) હસવા લાગ્યા. પછી તેઓ રથના શબ્દથી, રથનાં ચક્રના અગ્ર ભાગના શબ્દથી સર્વ દિશાઓને પૂર્ણ કરી અર્જુનની સમીપ દોડયા. હે રાજેંદ્ર ! તે વખતે શીઘ્ર અસ્ત્રને દેખાડનારા, સૂર્યવર્માએ નમેલા અગ્ર ભાગવાળાં સો બાણ કુંતીપુત્ર અર્જુન ઉપર નાંખ્યાં, તેમજ તેને અનુસરનારા, અર્જુનના વધને ઇચ્છનારા, જે બીજા મોટા ધનુષવાળા હતા તેઓ પણ બાણની વૃષ્ટિઓ કરવા લાગ્યા તે સમયે હે રાજન્ ! પાંડવ અર્જુન પ્રત્યંચાના અગ્ર ભાગથી ફેંકેલા બહુ બાણોથી શત્રુનાં ઘણાં બાણોને કાપવા લાગ્યા તથા ભૂમિ ઉપર પાડવા લાગ્યા. વળી તેનોજ નાનો ભાઇ, તેજસ્વી, યુવાન કેતુવર્મા, ભાઇના કાર્ય માટે યશસ્વી પાંડવની સાથે યુદ્ધ કરવા લાગ્યો. તે કેતુવર્માને યુદ્ધમાં સમીપ આવતો જોઇ શત્રુના શૂરને હણનારા અર્જુન તીક્ષ્ણ બાણોથી પ્રહાર કરવા મંડયા. કેતુવર્માને હણ્યો ત્યારે મહારથી ધૃતવર્મા, ઝટ રથમાં બેસી તેને દોડાવતો આવી બાણોથી અર્જુન તરફ વૃષ્ટિ કરવા લાગ્યો. તે બાળક ધૃતવર્માની શીઘ્રતા જોઇ નિદ્રાને જીતનાર, મહા તેજસ્વી, પરાક્રમી અર્જુન અતિ પ્રસન્ન થયા. તે વખતે ઇંદ્રના પુત્ર અર્જુન તેને બાણ લેતાં દેખતા ન હતા તેમ સાંધતાં દેખતા ન હતા પણ બાણોને ફેંકતાં દેખતા હતા. આથી અર્જુન યુદ્ધમાં ધૃતવર્માને બે ઘડી વારતો મનથી હર્ષ પમાડતો વખાણવા લાગ્યો. અને યુદ્ધમાં મહાભુજ, કુરૂવીરને પ્રીતિપૂર્વક હસતા હોય તેમ રહેલા અર્જુને સર્પની પેઠે ક્રોધ પામેલા ધૃતવર્માને પ્રાણથી રહિત ન કર્યો. તે રીતે ઘણાં તેજવાળા કુંતીપુત્રે રક્ષા કરેલા ધૃતવર્માએ તે વખતે દિપ્ત

બાણુ અર્જુન ઉપર છોડયું, તેથી અર્જુન ઝટ હાથે ઘાયલ થયા અને મોહથી ગાંડિવ ધનુષને મૂકયું અને તે પૃથ્વીતલે પડયું. આ રીતે હે સમર્થ ! ભરત કુળમાં થયેલા, અર્જુનના હાયથી પડતા ધનુષનું રૂપ ઇંદ્રના ધનુષના સરખું થયું. જ્યારે તે દિવ્ય મહા ધનુષ મહા યુદ્ધમાં પડયું ત્યારે પૃથ્વીપતિ (રાજા) ધૃતવર્મા શબ્દ સહિત હાસ્ય કરવા લાગ્યો. ત્યારે રોષથી પીડેલા, જીતનારા અર્જુને હાથથી રૂધિરને લુછી દિવ્ય ધનુષ લીધું અને બાણોની વૃષ્ટિ ચલાવી. પછી તે સમયે તેનાં કર્મોને વખાણુનારાં, જુદાં જુદાં પ્રકારનાં પ્રાણિયોનો હલહલા શબ્દ, સ્વર્ગને સ્પર્શ કરનાર થયો. તે કાળમાં જીતની પ્રકૃતિવાળા અર્જુનને ક્રોધ પામેલા તથા કાળ, અંતક અને યમની ઉપમા અપાય એવા જોઇ ચોતરફથી આવેલા ત્રિગર્ત્ત દેશના યોદ્ધાઓ સર્વત્ર વિંટી વળ્યા. આ રીતે જ્યારે તેઓ ધૃતવર્માની પૂર્ણતાની ઇચ્છા સારૂ સમીપઆવી નિદ્રાને જીતનારા અર્જુનને ઘેરવા લાગ્યા ત્યારે અર્જુન ક્રોધ પામ્યો અને તેણે ઝટ મહેંદ્રના વજ્રના સરખાં લોઢાનાં ઘણાં બાણોથી તેઓના અઢાર યોદ્ધાઓને માર્યા. વળી તેઓને ભંગાણુ પડેલા જોઇ ત્વરાવાળા, શબ્દ થાય તેમ હસતા અર્જુન સર્પના જેવા આકારવાળાં બાણોથી હણુવા મંડયા અને હે રાજન્! અર્જુનનાં બાણોથી પીડા પામેલા તે સર્વ ત્રિગર્ત્તના મહારથિઓ ભગ્ન મનવાળા થઇ દિશાઓ તરફ દોડવા લાગ્યા તથા સંશપ્તક યોદ્ધાઓને હણુનારા, ઉત્તમ પુરૂષ અર્જુનને કહેવા લાગ્યા કે અમે સર્વ તમારા દાસ છીયે અને સર્વ તમને વશ છીયે માટે હે કૌરવપુત્ર ! હે કુંતીપુત્ર ! નમ્ર, ઉભેલા દાસ એવા અમોને આજ્ઞા કરો, અમે તમારૂં સઘળું પ્રિય કરશું, આ તેઓનું વચન સાભળી અર્જુને તે સર્વને કહ્યું—હે નૃપો ! (રાજાઓ) જીવિતની રક્ષા કરો અને આજ્ઞા ગ્રહણુ કરો.

एतदाज्ञाय वचनं सर्वास्तानब्रवीत्तदा ।
जीवितं रक्षतनृपाः शासनं प्रतिगृह्यताम् ॥ ३४ ॥

इतिश्री महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनुगीतापर्वणि चतुःसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥

અધ્યાય ૭૫ મો. પ્રાગજ્યોતિષપુર આગળ યુદ્ધ.

वैशम्पायन उवाच—प्राग्ज्योतिषमथाभ्येत्य व्यचरत्सहयोत्तमः ।
भगदत्तात्मजस्तत्र निर्ययौ रणकर्कशः ॥ १ ॥

વૈશંપાયને કહ્યું—પછી ઉત્તમ ઘોડો પ્રાગ્જ્યોતિષ પુરની પાસે આવી ફરવા લાગ્યો, ત્યાં યુદ્ધમાં ઉગ્ર એવો ભગદત્ત રાજાનો પુત્ર લડવા નિકળ્યો અને હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! તે પૃથ્વીપતિ (રાજા) વજ્રદત્ત પાંડુના પુત્રના ઘોડાને પોતાના દેશના અંત (છેડાના) ભાગમાં આવેલો જોઇ યુદ્ધ કરવા લાગ્યો. આ રીતે ભગદત્તનો પુત્ર વજ્રદત્ત નગરથી નિકળ્યો અને આવતા ઘોડાને ખેંચી નગરની સમીપ ચાલ્યો. તેને જતો જાણી તે વખતે કુરૂઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા મહાભુજ અર્જુન ઝટ ગાંડિવ ધનુષને હલાવતા વેગથી દોડયા. તે વખતે ગાંડિવથી છૂટેલાં બાણોથી મોહ પામેલો તે શૂર રાજા ઘોડાને તજી કુંતી પુત્રના તરફ દોડયો અને ફરી નગરમાં આવી સજ્જ થયેલો, યુદ્ધમાં ઉગ્ર એવો તે ઉત્તમ રાજા શ્રેષ્ઠ હાથી ઉપર બેસી બહાર નિકળ્યો. પછી મસ્તક ઉપર ધરાતાં ધોળાં છત્રથી અને ઢળતાં એવાં ધોળાં ચમરથી યુક્ત એવો તે મહારથિ પાંડવોના મહારથિ કુંતી પુત્ર અર્જુનની પાસે આવી અજાણપણાથી

તથા મોહથી તેને યુદ્ધ સારૂ બોલાવવા લાગ્યો અને ક્રોધ પામેલા તે રાજાએ મદને ઝરનાર જેના ગંડસ્થલનો અગ્ર ભાગ છે એવા, પર્વત સરખા શત્રુના હાથીને નિવારણ કરનારા, જળને ઝરનારા મોટા મેઘ સરખા શાસ્ત્રની વિધિ પ્રમાણે કલ્પેલા, યુદ્ધમાં નજીક મરણને લીધે દુષ્ટ બુદ્ધિવાળા અને યુદ્ધ વિષે જેનો દુષ્ટ મદ છે એવા હાથીને શ્વેત ઘોડાવાળા અર્જુન તરફ મોકલ્યો. આ રીતે તે રાજાએ પ્રેરણા કરાતો, મહા બળવાન હાથી તે વખતે અંકુશથી જાણે આકાશમાં ઉડનાર હોય તેમ શોભવા લાગ્યો. હે ભારત રાજન્ ! તેને આવતો જોઈ ક્રોધ પામેલા ધનંજય (અર્જુન) ભૂમિ ઉપર રહેલા છતાં હાથી ઉપર રહેલાને યુદ્ધ કરાવવા લાગ્યા. પછી ક્રોધ પામેલા વજ્રદત્તે ઝટ અર્જુનની ઉપર પતંગીઆ અથવા તીડોની પેઠે વેગવાળા અગ્નિ સરખા તોમર નાંખ્યા. તે જ વખતે અર્જુને ગાંડીવ ધનુષથી થયેલાં, આકાશમાં જનારાં બાણોથી પોતાની પાસે ન આવેલા તોમરોને અદ્ધરજ બે કડકા ત્રણ કડકા કરી કાપી નાંખ્યા. તે રીતે તે તોમરોને કાપેલા જોઇ ત્વરાથી ભગદત્તનો પુત્ર છૂટાં બાણો પાંડવ અર્જુન ઉપર મૂકવા લાગ્યો. ત્યારે અર્જુન પણ ક્રોધવાન્ થઇ અતિ ઉતાવળથી સુવર્ણના અગ્રવાળાં આડાં જનારાં બાણોને ભગદત્તના પુત્ર તરફ ફેંકવા લાગ્યા. તે બાણોથી વિંધેલો અને મહા યુદ્ધમાં અતિ ઘાયલ થયેલો મહા તેજસ્વી વજ્રદત્ત પૃથ્વી ઉપર પડયો. પણ સ્મરણે તેને તજ્યો નહિ (પણ એની સ્મરણ શક્તિ નાશ પામી નહિ), તેથી ફરી તેણે યુદ્ધમાં ઉત્તમ હાથીને છોડી વ્યગ્ર થયા વિના જયની ઇચ્છાથી અર્જુન તરફ મોકલ્યો, ત્યારે ક્રોધ પામેલા અર્જુને કાંચળી વગરના સર્પની ઉપમા અપાય એવાં, અને બળતા અગ્નિનાં બાણો નાંખ્યાં. તેઓએ વિંધેલો રૂધિરને સ્રવતો તે મોટો હાથી તે વખતે જેમ બહુ સરવાણીવાળા, ગેરૂની યુક્ત જળને ઝરનાર પર્વત શોભે તેમ શોભવા લાગ્યો.

सतैर्विद्धो महानागो विस्रवन् रुधिरं बभौ ।
गैरिकाक्तमिवाम्भोद्रिर्बहुप्रस्रवणं तदा ॥ २० ॥

इतिश्री महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनुगीतापर्वणि पञ्चसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७५ ॥

અધ્યાય ૭૬ મો. વજ્રદત્ત સાથે યુદ્ધ.

वैशंपायन उवाच—एवं त्रिरात्रमभवत्तद्युद्धं भरतर्षभ ।
अर्जुनस्य नरेन्द्रेण वृत्रेणेव शतक्रतोः ॥ १ ॥

વૈશંપાયન કહે છે—હે ભરતશ્રેષ્ઠ! એ રીતે જેમ સો યજ્ઞવાળા ઈંદ્રનું વૃત્રાસુરની સાથે યુદ્ધ થાય તેમ અર્જુનનું નરપતિ (રાજા)ની સાથે ત્રણ રાત્રિ સુધી તુમુલ યુદ્ધ થયું. પછી ચોથે દિવસે મહા બળવાન વજ્રદત્ત, શબ્દ સહિત હાસ્ય કરી હસવા લાગ્યો અને આ વાકય બોલ્યો—હે અર્જુન! હે અર્જુન ! ઉભા રહો, મારાથી જીવતા છૂટશો નહીં, હું તમને હણી વિધિ પ્રમાણે પિતાને જળ અર્પણ કરીશ. તમે પિતાના મિત્ર, મારા વૃદ્ધ પિતા ભગદત્તને હણ્યા, એ મારા પિતા વૃદ્ધ હતા પણ આજ હું જે બાળક છું તેને યુદ્ધ કરાવો. આ પ્રમાણે કહી ક્રોધ પામેલા ભગદત્તે હે કૌરવ ! પોતાનાહાથીને પાંડવ તરફ હાક્યો.

આ રીતે બુદ્ધિમાન્ વજ્રદત્તે હાંકેલો હાથી આકાશમાં ઉડતો હોય તેમ પાંડવની સામે દોડયો અને જેમ જળને આપનાર મેઘ નીલ પર્વતને ભીંજવે તેમ તે હસ્તિ પણ સુંઢના અગ્રભાગથી નાંખેલા છાંટાથી નિદ્રાને જીતનારા અર્જુનને ભિંજવવા લાગ્યો. આ રીતે તે રાજાએ મોકલેલા મેઘની પેઠે વારંવાર મુખના આડંબરવાળો તીણા શબ્દોથી ગર્જના કરતો તે હાથી અર્જુનની તરફ દોડયો. હે રાજન્! વજ્રદત્તે મોકલેલો તે મોટો હાથી નૃત્ય કરતો હોય તેમ શીઘ્ર કૌરવોના મહારથિ અર્જુન સામે આવ્યો. આ રીતે વજ્રદત્તના તે હાથીને આવતો જોઇ ગાંડીવનો આશ્રય કરી બળવાન, શત્રુને હણનાર પાંડવ કંપ્યા નહિ અને હે ભારત! તે રાજાનાં પ્રથમનાં મોટા વૈરને તથા કાર્યનાં વિઘ્નને સંભારી (વિચારી) ક્રોધ પામ્યા. પછી તે વખતે ક્રોધ પામેલા પાંડવ બાણના સમૂહથી તે હાથીને જેમ કાંઠો મગરના સ્થાનરૂપ સમુદ્રને ઠેલે તેમ નિવારવા લાગ્યા. આ પ્રમાણે અર્જુને નિવારેલા બાણોએ વિંધેલા અંગવાળો, તે શોભિત ઉત્તમ હાથી જે રીતે પિંછાંથી વિંધેલી શાહુડી ઉભી રહે તે રીતે ઉભો રહ્યો અને હાથીને નિવારેલો જોઇ રાજા ભગદત્તનો પુત્ર, તીક્ષ્ણ બાણો ફેંકવા મંડયો; અને અર્જુન ક્રોધથી વ્યાપ્ત થયા તથા મહાભુજ અર્જુને શત્રુને હણનારાં બાણોથી તે બાણોને વાર્યાં તે કર્મ આશ્ચર્ય જેવું થયું. તે સમયે ફરી ક્રોધ પામી પ્રાગ્જ્યોતિષના અધિપતિ રાજાએ બળવાન પર્વતની ઉપમા અપાય એવા મોટા હાથીને ઉશ્કેર્યો, તેને જોરથી આવતો જોઇ ઇંદ્રના પુત્ર અર્જુને હાથીની તરફ અગ્નિના સરખું નારાચ (બાણ) નાંખ્યું. તેથી મર્મસ્થાનોમાં અતિ ઘવાએલો તે હાથી વજ્રથી ઘાયલ થયેલા પર્વતની પેઠે તત્કાળ ભૂમિ ઉપર પડયો. આ રીતે અર્જુનના બાણે હણેલો, પડતો એવો તે હાથી, વજ્રથી પીડા પામી, પૃથ્વી ઉપર પડતા મોટા પર્વતના સરખો શોભવા લાગ્યો. જ્યારે વજ્રદત્તનો તે હસ્તિ પડયો ત્યારે ભૂમિ વિષે રહેલા તે રાજાને અર્જુને 'તમારે બીવું નહિ' એમ કહ્યું; કારણ કે પ્રયાણ વખતે મને મહા તેજસ્વી યુધિષ્ઠિરે કહ્યું છે કે—હે ધનંજય! તારે કોઇ રીતે પણ રાજાઓને હણવા નહિ. વળી હે નરશ્રેષ્ઠ! આમ કરવાથી આ સઘળું કાર્ય થશે, તેમ હે ધનંજય! તારે યુદ્ધમાં યોદ્ધાઓને પણ હણવા નહિ અને સર્વ રાજાઓને કહેવું કે તમે સ્નેહિજનો સાથે યુધિષ્ઠિરના અશ્વમેધનો અનુભવ કરો. આ રીતે ભાઇનું વચન મને માન્ય છે તેથી હે નરાધિપ! તમને હણતો નથી. હે પૃથ્વીના ઇશ્વર! ઉભા થાઓ તમને ભય નથી માટે કલ્યાણવાળા સુખથી જાઓ, હે મહારાજ! જ્યારે બુદ્ધિમાન્ ધર્મરાજનો અશ્વમેધ થાય ત્યારે આવતી ચૈત્ર માસની પૂર્ણિમાને દિવસે આવજો. આ પ્રમાણે પાંડવ અર્જુને કહેલા તથા જીતેલા, તે રાજા ભગદત્તનો પુત્ર 'તમે કહો છો તેમજ કરીશ' એમ વાકય બોલ્યો.

एवमुक्तः स राजा तु भगदत्तात्मजस्तदा ।

तथेत्येवाब्रवीद्वाक्यं पाण्डवेनाभिनिर्जितः ॥ २६ ॥

इतिश्री महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनुगीतापर्वणि षट्सप्ततितमो ऽध्यायः ॥ ७६ ॥

અધ્યાય ૭૭ મો. સિંધુ દેશમાં ઘોડો બંધાયો.

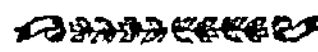
वैशंपायन उवाच—सैन्धवैरभवद्युद्धं ततस्तस्य किरीटिनः ।
हतशेषैर्महाराज हतानां च सुतैरपि ॥ १ ॥

વૈશંપાયને કહ્યું—હે મહારાજ! તે પછી મુગટવાળા અર્જુનનું યુદ્ધ હણેલાઓથી શેષ રહેલા હણેલાઓના પુત્ર એવા, સિંધુ દેશના યોદ્ધાઓ સાથે થયું. તે રાજાઓ દેશમાં આવેલા શ્વેત વાહનવાળા પાંડવ શ્રેષ્ઠ અર્જુનને સાંભળી તેને ન સહન કરતા સામા ગયા અને વિષની ઉપમાવાળા તેઓએ દેશના અંતભાગમાં આવેલા ઘોડાને ધારી ભીમસેનથી ન્હાના કુંતીપુત્ર અર્જુનથી ભય ધારણ કર્યો નહિ તથા તેઓ યજ્ઞના ઘોડાની સમીપ પગપાળા રહેલા ધનુષ જેના હાથમાં છે એવા અર્જુનની પાસે ગયા. પછી મહા પરાક્રમી નરશ્રેષ્ઠ અર્જુનને જીતવાને ઇચ્છનારા અને પૂર્વે યુદ્ધમાં હારેલા તે રાજાઓ તેને વિંટી વળ્યા તથા તે વખતે વિવિધ નામ, ગોત્ર, અને કર્મોને પણ કહેતા એવા તેઓ બાણોની વૃષ્ટિથી કુંતીપુત્ર અર્જુનને ઢાંકવા લાગ્યા. આ રીતે હાથીને હઠાવનારા, બાણોના સમૂહોને ફેંકતા અને યુદ્ધમાં જયને ઇચ્છતા એવા તેઓ કુંતીના પુત્રને ઘેરી ઉભા રહ્યા. રથમાં બેઠેલા તે સર્વ શૂરાઓ કૃષ્ણ (અર્જુન)ને યુદ્ધમાં ઉગ્ર કર્મવાન જોઇ પાયદળ એવા અર્જુન સામે યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. તેઓ નિવાત કવચ દૈત્યોના અંતને કરનારા, સંશપ્તક યોદ્ધાઓને હણનારા, ને સિંધુ દેશના રાજાને મારનારા શૂર પ્રત્યે પ્રહાર કરવા લાગ્યા. પછી હજાર રથથી અને દશહજાર ઘોડાથી અર્જુનને કોષ્ઠરૂપ કરી પ્રસન્ન મનવાળા થયા. તેમ હે કૌરવ! પૂર્વે યુદ્ધમાં અર્જુને કરેલા સિંધુદેશના રાજા જયદ્રથના વધને સંભારતા શૂરાઓ સર્વ, મેઘની પેઠે તે વખતે યુદ્ધમાં બાણ વૃષ્ટિ કરવા લાગ્યા અને તે બાણોએ વિંટેલા, કુંતીપુત્ર અર્જુન જેમ વાદળો માંહે સૂર્ય શોભે તેમ શોભતા હતા. વળી હે ભારત! બાણોએ ઢાંકેલા તે શ્રેષ્ઠ પાંડવ પાંજરાની મધ્યમાં ફરનારા પક્ષિની પેઠે પ્રકાશતા હતા. હે રાજન્! જ્યારે કુંતીપુત્ર બાણુથી પીડિત થયા ત્યારે સઘળું જગત્ હાહાકાર કરવા લાગ્યું અને સૂર્ય કાંતિ રહિત થયો. પછી હે મહારાજ! રૂંવાંને હર્ષ પમાડનાર વાયુ વાવા લાગ્યો અને એકજ વખતે રાહુ સૂર્ય તથા ચંદ્રને ગળ્યા (ગ્રહણ કર્યા—ગ્રસ્યા). ચોતરફથી પડતી ઉલ્કાઓ સૂર્યને ઢાંકવા લાગી. હે રાજન્! મહા પર્વત કૈલાસને કંપ થવા લાગ્યો. દુઃખ ને શોકવાળા અને જેઓને ત્રાસ થયેલો છે એવા સપ્ત ઋષિયો તથા દેવ ઋષિઓ અતિ ઉષ્ણ શ્વાસ નાંખવા લાગ્યા. ચંદ્રમાનું મંડળ ઝટ સસલાને ભેદી પડવા લાગ્યું. સર્વ દિશાઓ પણ ધૂમથી આકુળ થઇ. ગર્દભના સરખા રંગ અને રાતા રંગ સરખા ધનુષવાળા તથા વિજળી સહિત એવા મેઘ ગગનને ઢાંકી માંસ ને રૂધિર વર્ષવા લાગ્યા. હે ભરતશ્રેષ્ઠ! જ્યારે શૂર, અર્જુન બાણુની વૃષ્ટિથી વિંટાયા ત્યારે આ પ્રમાણે થયું તે આશ્ચર્ય સરખું બન્યું. આ રીતે ચોતરફથી બાણોના સમૂહે વિંટેલા અર્જુનના હાથથી મોહ થકી ગાંડીવ ધનુષ અને હાથનો મોજો પડી ગયો. જ્યારે તે મહારથી મોહ પામ્યા તથા ધીરજ રહિત થયા ત્યારે સિંધુદેશના યોદ્ધાઓ શીઘ્ર બાણુના સમૂહ નાંખવા લાગ્યા. તે વખતે કુંતીપુત્રને મોહ પામેલા જાણી સર્વ, ભય પામેલા મનવાળા દેવતાઓ તેની શાંતિ કરનાર થયા તથા સર્વ દેવઋષિ, બ્રહ્મઋષિ અને સપ્તર્ષિઓ બુદ્ધિમાન્ કુંતીપુત્રના જયનો જપ કરવા લાગ્યા. પછી હે પૃથ્વીના અધિપતિ! દેવોએ કુંતીપુત્રના તેજને પ્રકાશિત કર્યું. ત્યારે બુદ્ધિમાન્ ઉત્તમ અસ્ત્રોને જાણનાર તે યુદ્ધમાં

પર્વતની પેઠે ઉભા રહ્યા અને કૌરવ પુત્ર અર્જુન તે વખતે દિવ્ય ધનુષ ખેંચવા લાગ્યા, વારંવાર યંત્રના જેવો તેનો મોટો શબ્દ યુદ્ધમાં થવા માંડ્યો. પછી તે સમર્થ કુંતીપુત્ર જે રીતે ઇંદ્ર વૃષ્ટિઓ કરે તે રીતે ધનુષથી શત્રુઓ તરફ બાણુ વૃષ્ટિઓ વર્ષવા લાગ્યા, ત્યારે જેમ પતંગોથી ઘેરાએલાં વૃક્ષો દેખાય નહિ તેમ બાણોએ છવાઇ ગયેલા, રાજા સહિત તે સઘળા સિંધુદેશના યોદ્ધાઓ દેખાતા ન હતા. તેના શબ્દથી સિંધુદેશના લડવૈયા ત્રાસ પામતા, ભયથી પીડા પામેલા ભાગતા શોકથી પીડાતા, આંસુ પાડતા અને શોક કરતા હતા. હે રાજન્ ! ઉંબાડીઆના ચક્રની પેઠે તે સર્વ સિંધુદેશના યોદ્ધાઓ તરફ નરશ્રેષ્ઠ બળવાન એવા અર્જુન ફરતા હતા અને બાણુના સમૂહોથી પીડતા હતો. આ રીતે વજ્રને ધારણ કરનાર મહેંદ્રનીજાળ સરખા બાણોના સમૂહને ફેંકી બાણોની વૃષ્ટિઓથી વાદળોના સમૂહ સરખાં સૈન્યને ભેદી જેમ શરદઋતુમાં દિવસને કરનાર સૂર્ય શોભે તેમ શોભવા લાગ્યા.

मेघजालनिभं सैन्यं विदार्य शरवृष्टिभिः ।
विबभौ कौरवश्रेष्ठः शरदीव दिवाकरः ॥ ३२ ॥

इतिश्री महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनुगीतायां सप्तसप्ततितमो ऽध्याय॥ ७७ ॥

અધ્યાય ૭૮ મો. અર્જુનની દૃઢતા.

वैशम्पायन उवाच—ततो गाण्डीवभृच्छूरो युद्धाय समुपस्थितः ।
विबभौ युधि दुर्धर्षो हिमवानचलो यथा ॥ १ ॥

વૈશંપાયને કહ્યું—પછી યુદ્ધ સારૂ ઉભા રહેલા, ગાંડીવ ધનુષને ધાણુ કરનાર, શૂર અને યુદ્ધમાં દુઃખે હઠાવાય એવા અર્જુન હિમાલયની પેઠે અચળ (ખસે નહિ એવા) થઇ ઉભા. હે ભારત ! પાછા લડવાના નિશ્ચયથી ઉભા રહેલા, અતિ કોપેલા, સિંધુ દેશના યોદ્ધાઓ બાણુની વૃષ્ટિઓ કરવા મંડ્યા. ફરીને પણુ ઉભા રહેલા, મરવાને ઇચ્છનારા તેઓને હસી મહાભુજ કુંતીપુત્ર શુભ વાણીથી કહેવા લાગ્યા. તમે પરમ શક્તિથી યુદ્ધ કરો તથા મારા જય સારૂ યત્ન કરો અને સર્વ કાર્યો કરો, પણુ તમને જરૂર મોટો ભય આવેલો છે. હું આ બાણુરૂપ જાળને હઠાવી સર્વ સામો લડનાર છું માટે યુદ્ધના મનવાળા ઉભા રહો, હું તમારા ગર્વને શાંત કરનાર છું. એટલું કહી તે વખતે રીસથી ગાંડીવને ધારણુ કરનાર કૌરવ થયા પણુ પછી હે ભારત ! હે તાત ! મહાત્મા ધર્મરાજાએ જે કહ્યું હતું કે તમારે જીતવાને ઇચ્છનારા ક્ષત્રિયોને યુદ્ધમાં હણુવા નહિ પણુ જીતવા. એ રીતે કહેલા મોટાભાઇનાં વચનને સંભારી ધર્મને જાણુનાર પુરૂષ શ્રેષ્ઠ અર્જુન વિચારવા લાગ્યા કે રાજાએ આવું મને કહ્યું છે કે તમારે રાજાઓને હણુવા નહિ. આ ધર્મરાજનું શુભ વચન છે તે કેમ ખોટું ન થાય તથા રાજાઓ શી રીતે ન હણાય અને રાજાની આજ્ઞા મેં પાળેલી ગણાય ? આ પ્રમાણે વિચાર કરી પુરૂષોમાં શ્રેષ્ઠ અર્જુન યુદ્ધમાં દુષ્ટ મદવાળા, ઉભા રહેલા સિંધુ (સિંધ) દેશના યોદ્ધાને કહેવા લાગ્યા કે આ તમારી હિંસા નથી પણુ શ્રેય કહું છું, કે જે યુદ્ધમાં હું તમારો છું એમ કહેશે તે પરાજય (હાર) વાળો છે માટે આ મારૂં વચન સાંભળી તમે પોતાનું હિત કરો. આથી બીજી રીતે કરવાથી મેં પીડેલા દુઃખ પા-

મનાર થશો. આ રીતે તે શૂરાઓને કહી અતિ ક્રોધ પામેલા, કુરૂશ્રેષ્ઠ અર્જુન ક્રોધ પામેલા, જીતવાને ઇચ્છનારા તે યોદ્ધાઓ સાથે યુદ્ધ કરવા લાગ્યા; તેમ તે વખતે હે રાજન્! સિંધના યોદ્ધાઓ ગાંડીવ ધનુષવાળા અર્જુન ઉપર લાખો, કરોડો નમેલ પર્વવાળાં બાણો નાંખવા લાગ્યા. અર્જુન પ્રચંડ ધનુષ્યથી છૂટતાં, ક્રૂર, સર્પના ઝેર જેવાં બાણોને મધ્યમાંજ (અધવચજ) કાપવા લાગ્યા. આ રીતે તાકીદથી શિલા સરખાં તીક્ષ્ણ તે કંકપક્ષિનાં પિંછાંવાળાં બાણોને કાપી યુદ્ધમાં તીક્ષ્ણ બાણોથી એઓમાંના એકે એકને ભેદ્યા, ત્યારે પાછા સિંધુ દેશના રાજાઓ જયદ્રથને હણેલો યાદ કરી પ્રાસ અને શક્તિઓને અર્જુન તરફ ફેંકવા લાગ્યા, પણ મહા બળવાન મુકુટવાળા અર્જુને તેઓનો સંકલ્પ (વિચાર) નિષ્ફળ કર્યો અને તે વખતે પાંડવે તે સર્વને અધવચ કાપી મોટો શબ્દ કર્યો તથા અતિ યત્ન કરનારા, જયને ઇચ્છનારા યોદ્ધાઓનાં મસ્તકોને નમેલ અગ્રવાળાં ભાલાંઓથી પાડ્યાં. આથી નજીક ભાગતા દૂર દોડતા અને પાછા વળતા તે યોદ્ધાઓનો શબ્દ પૂર્ણ મહાસાગરના જેવો થવા લાગ્યો. આ રીતે તે સમયે ઘણાં તેજવાળા કુંતીપુત્ર અર્જુને વધ કરાતા તેઓ બળ પ્રમાણે અને ઉત્સાહ પ્રમાણે અર્જુનને યુદ્ધ કરાવતા હતા. પછી યુદ્ધમાં અર્જુને નમેલ અગ્રભાગવાળાં બાણોથી ગ્લાનિ પામેલા, વાહન અને સૈનિકોવાળા અતિ ઘણા યોદ્ધાઓને સંજ્ઞા (ભાન) રહિત કર્યા. આ રીતે તેઓ સર્વને અતિ ગ્લાનિવાળા જાણી ધૃતરાષ્ટ્રની પુત્રી દુઃશલા પોતાના પુત્રના પુત્ર અને સુરથના પુત્ર એવા શૂર બાળકને લઇ ચાલી અને તે વખતે રથમાં બેસી આવી. પછી સર્વ યોદ્ધાઓની શાંતિ સારૂ પાંડવ અર્જુન પાસે ગઇ અને અર્જુનને મળી પીડિત સ્વરથી રૂદન કરવા લાગી. આ રીતે તેને આવેલી જોઇ સમર્થ એવા અર્જુને ધનુષને તજ્યું તથા બેનને વિધિ પ્રમાણે કહ્યું કે શું કરૂં? આ સાંભળી તેણે તેને જવાબ આપ્યો–હે ભરતશ્રેષ્ઠ! આ તમારા ભાણેજનો બાળકપુત્ર તમને ચરણમાં વંદન કરે છે માટે હે પુરૂષ શ્રેષ્ઠ કુંતીપુત્ર! તેને જુઓ. આ રીતે કહેતાં અર્જુન તેના પિતાને (પિતાની ખબર) પૂછવા લાગ્યા કે એ ક્યાં છે? આ સાંભળ્યા પછી દુઃશલાએ આવું વાક્ય કહ્યું કે શૂર એવો આનો પિતા પિતાના શોકથી સંતાપ પામી તથા ખેદથી પીડા પામી મરણ પામ્યો તે મારાથી સાંભળો. હે પાપ અથવા દુઃખરહિત! પૂર્વે યુદ્ધમાં તમે હણેલા પોતાના પિતા (જયદ્રથ) ને સાંભળી પછી ઘોડાને અનુસરનારા યુદ્ધ માટે તમને આવેલા સાંભળી હે ધનંજય! પિતાના દુઃખથી પીડા પામેલા તેણે પ્રાણ તજ્યા. હે પાપ અથવા દુઃખથી રહિત! 'અર્જુન આવ્યા' એમ તમારૂં નામ સાંભળીનેજ ખેદથી પીડા પામેલો મારો પુત્ર, પૃથ્વી ઉપર પડ્યો અને મરણ પામ્યો. આ રીતે ત્યાં તેને પડેલો જોઇ હે સમર્થ! ત્યાંથી તેના પુત્રને લઇ આજ શરણને ઇચ્છનાર હું તમારી પાસે આવી છું. આ પ્રમાણે કહી ધૃતરાષ્ટ્રની પુત્રીએ પીડિત સ્વર કાઢ્યો અને દીન એવી તે દીન, ઉભા રહેલા, નીચું કરેલ મુખવાળા એવા કુંતીના પુત્રને કહેવા લાગી કે હે ધર્મને જાણનાર! કુરૂના કુળને ધારણ કરનાર! બેનને તથા ભાણેજના પુત્રને જુવો અને તે કુરૂના રાજા દુર્યોધનને તથા મંદ એવા જયદ્રથને યાદ કર્યા વિના ક્ષમા કરવા યોગ્ય છો. હે નરશ્રેષ્ઠ! જેમ શત્રુના શૂરને હણનાર પરિક્ષિત અભિમન્યુથી થયેલા છે તેમ આ મારો મહાભુજ પૌત્ર સુરથથી થયેલો છે તેને લઇ હું તમારી પાસે આવેલી છું. વળી હે મહાભુજ! આ મારૂં વચન સાંભળો—સર્વ યોદ્ધાઓની શાંતિ સારૂ આ તે મંદ (મૂર્ખ)નો પુત્ર આવેલો છે માટે આ બાળકની ઉપર તમે કૃપા કરવા

યોગ્ય છો. હે શત્રુને દમનાર! આ (બાળક) મસ્તકવડે તમને નમી શાંતિને અર્થે તમારી પાસે ક્ષમા માગે છે. હે મહાભુજ ધનંજય (અર્જુન)! શાંતિ પામો; તેથી હે કુંતીપુત્ર! જેનો બંધુ નાશ પામેલો છે એવા કશું પણ ન જાણનારા બાળકની ઉપર કૃપા કરો. વળી હે ધર્મને જાણનાર! ક્રોધ વશ થાઓ માં. અતિ અપરાધવાળા, અનાર્ય (દુર્જન) અને ક્રૂર એવા આના પિતામહ (દાદા)ને ભૂલી જઇ આપ કૃપા કરવા યોગ્ય છો. આ રીતે કરુણા ઉપજાવનારૂં જ્યારે દુઃશલા બોલ્યાં ત્યારે અર્જુન દેવી ગાંધારીને તથા રાજા ધૃતરાષ્ટ્રને સંભારી દુઃખ ને શોકથી પીડા પામી ક્ષત્રિયના ધર્મને નિંદવા લાગ્યા કે જે ક્ષત્રિયના ધર્મકાજે મેં સર્વ બાંધવોને યમના સ્થાનમાં પહોંચાડ્યા. આ રીતે બહુ શાંત વગેરે કહી અર્જુને કૃપા કરી અને તેને મળી પ્રસન્ન થઇ ઘર તરફ મોકલી. સુંદર મુખવાળી દુઃશલા પણ કુંતીપુત્ર અર્જુનને વખાણી યોદ્ધાઓને મોટાં યુદ્ધથી નિવારી ઘર તરફ ગઇ. આની રીતે સિંધુદેશના શૂરાઓને જીતી અર્જુન ઇચ્છા પ્રમાણે ફરનારા દોડતા એવા ઘોડાની પાછળ દોડ્યા. પછી જેમ આકાશમાં પિનાકધારી દેવ (શંકર) મૃગની પાછળ જાય તેમ શૂર વિધિ પ્રમાણે યજ્ઞના ઘોડાને અનુસરવા લાગ્યા અને ઘોડો કુંતીના પુત્રનાં કર્મને વધારતો ઇચ્છા પ્રમાણે તથા ક્રમ પ્રમાણે તે તે દેશો પ્રત્યે ફરવા મંડ્યો. હે પુરૂષોમાં શ્રેષ્ઠ! આ રીતે ક્રમે કરી ફરતો એવો તે ઘોડો પાંડવ સહિત મણિપૂર પતિના દેશ સમીપ આવ્યો.

क्रमेण सहयस्त्वेवं विचरन्पुरुपर्षभ ।
मणिपूरपतेर्देशमुपायात्सहपाण्डवः ॥ ४९ ॥

इतिश्री महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनुगीतापर्वणि सं० अष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥

અધ્યાય ૭૯ મો. બભ્રુવાહન ને અર્જુન.

વૈશંપાયન ઉવાચ—श्रुत्वा तु नृपतिः प्राप्तं पितरं बभ्रुवाहनः ।
निर्ययौ विनयेनाथ ब्राह्मणार्थपुरःसरः ।

વૈશંપાયને કહ્યું—પિતાને આવેલા સાંભળ્યા પછી બ્રાહ્મણોનો અર્થ જેની આગળ જનાર છે એવો રાજા બભ્રુવાહન નગરથી બહાર નિકળ્યો પણ ક્ષત્રિયના ધર્મને સંભારી ધારણા યુક્ત બુદ્ધિવાળા ધનંજયે એ રીતે આવતા મણિપુરના પતિને વખાણ્યો નહિ અને તે વખતે ધર્માત્મા ક્રોધ સહિત અર્જુન બોલ્યા કે આ તમારી ક્રિયા યોગ્ય નથી. તમે ક્ષત્રિયના ધર્મથી બહાર છો. હે પુત્ર! પોતાના દેશના અંતમાં આવેલા, રક્ષા કરાતા, યુધિષ્ઠિરના યજ્ઞના ઘોડાને જોઇ શા વિચારે યુદ્ધ કરતા નથી? જે તમે મને યુદ્ધ માટે આવેલાને શાંતિથીજ સામા આવો છો માટે ક્ષત્રિયના ધર્મથી બહિષ્કૃત કરેલા અતિ દુષ્ટ બુદ્ધિવાળા તમોને ધિક્કાર થાઓ, જે તમે યથાયોગ્ય આવેલો હું છું તેને શાંતિથી સ્ત્રીની પેઠે મળો છો માટે અહિં જીવતાં તમારાથી કાંઇ પણ પુરૂષાર્થ થવાનો નથી. હે અતિ દુષ્ટ બુદ્ધિવાળા! જો હું શસ્ત્ર તજી તમારા તરફ આવું તો હે નરોમાં અધમ! આ તમારી પ્રક્રિયા (વર્તણુક) યોગ્ય થાય. આ પ્રમાણે ભર્તાએ તેને કહેલું જાણી સહન ન કરનારી નાગની

પુત્રી ઉલૂપી પૃથ્વીને ભેદી સમીપ આવી. તે વખતે હે પ્રભુ! તેણે યુદ્ધને ઇચ્છનારા પિતાએ વારંવાર તરછોડતા નીચું મુખ કરી વિચાર કરતા પુત્રને જોયો. સુંદર અંગોવાળી તે નાગપુત્રી ઉલૂપી ધર્મ યુક્ત વચન ધર્મ કુશલ પુત્રને કહેવા લાગી. હે પુત્ર! તમે મને તમારી માતા, નાગની પુત્રી ઉલૂપી જાણો તથા મારૂં વચન પાળો, તમને ઉત્તમ ધર્મ થશે. તમે યુદ્ધમાં દુર્મદ (છકેલા) એવા કુરૂશ્રેષ્ઠ આ તમારા પિતા સામે યુદ્ધ કરો, એ રીતે પ્રસન્ન થશે એમાં સંશય નથી. આ રીતે હે ભરતશ્રેષ્ઠ! માતાએ દુર્વિચારવાળો કરેલો તે, મહા તેજસ્વી રાજા બભ્રુવાહન યુદ્ધ સારૂ યત્ન કરવા લાગ્યો અને શ્રીમાન એવો તે સુવર્ણનું કવચ તથા કાંતિવાળો મસ્તકને રક્ષા કરનાર ટોપ ધારણ કરી સો ભાથાથી સંબંધવાળા સર્વ સાધનોથી યુક્ત મનના સરખા વેગવાળા ઘોડાઓથી યુક્ત, ચક્રરૂપ સામાનવાળા તથા સુવર્ણનાં પાત્રોથી શોભિત રથ ઉપર ચઢયો. તે રાજા બભ્રુવાહન પરમ પૂજેલા ધ્વજને તથા સુવર્ણમય સિંહને ઉંચો કરી કુંતીપુત્રને મનમાં ધારી ચાલ્યો. પછી શૂર બભ્રુવાહને કુંતીપુત્રે સાચવેલા યજ્ઞના ઘોડાની પાસે જઇ ઘોડાની શિક્ષામાં કુશળ પુરૂષોથી ગ્રહણ કરાવ્યો. આ રીતે ઘોડાને પકડેલો જોઇ પ્રસન્ન મનવાળા વીર અર્જુન ભૂમિ વિષે રહેલા છતાં યુદ્ધમાં રથમાં રહેલા પુત્રને વારવા મંડયા અને ત્યાં રાજા તે શૂરને તીક્ષ્ણ તથા સર્પના ઝેર સરખાં અનેક બાણોના સમૂહોથી પીડવા મંડયો. આથી પ્રસન્ન થતા તે બે પિતા પુત્રનું દેવ તથા અસુરના જેવું અતુલ યુદ્ધ થવા લાગ્યું અને હસતા બભ્રુવાહને નમેલા પર્વવાળા બાણથી નરશ્રેષ્ઠ મુકુટવાળા અર્જુનને ઘુંટણના ભાગમાં પ્રહાર કર્યો અને તે બાણ અગ્ર ભાગસહિત જેમ સર્પ રાફડામાં પેસે તેમ કુંતીપુત્ર અર્જુનને ભેદી પૃથ્વીતલમાં પેઠું. દૃઢ વેદનાથી યુક્ત એવા બુદ્ધિમાન્ ઉત્તમ ધનુષનો આશ્રય કરી દિવ્ય તેજરૂપ ઇશ્વર પ્રત્યે પ્રવેશ કરી મરણ પામેલા હોય તેમ થયા. પછી સંજ્ઞા (જ્ઞાન) પામી પુત્રને વખાણી પુરૂષ શ્રેષ્ઠ, મહા તેજસ્વી ઇંદ્રપુત્ર અર્જુન, આ વાક્ય બોલ્યા—'સારૂં' હે મહાભુજ વત્સ! હે ચિત્રાંગદાના પુત્ર! તમારૂં સરખું (યોગ્ય) કર્મ જોઇ પ્રીતિમાન્ થયો છું. હે પુત્ર! આ હું તારા તરફ બાણ મૂકું છું માટે હે પુત્ર! યુદ્ધમાં સ્થિર થા. આવું કહીને શત્રુને હણનાર તે બાણવૃષ્ટિ કરવા લાગ્યા. ગાંડીવ ધનુષ્યથી નાંખેલાં વજ્ર તીવ્ર તર અશનિ સરખી કાંતિવાળાં સર્વ બાણોને ભાલાઓથી બે તથા ત્રણ કટકા કરી કાપવા મંડયો. કુંતીપુત્ર અર્જુને દિવ્ય બાણોથી અને ક્ષુરથી (સજૈયાથી) સુવર્ણના તાલ સરખા સુવર્ણથી શોભિત એવા તેના ધ્વજને રથથી પાડયો, તેમ હે શત્રુને દમનાર રાજન્! હસતા હોય તેમ રહેલા પાંડવે એના મોટા શરીરવાળા અને મોટા વેગવાળા ઘોડાને જીવ રહિત કર્યા. પછી અતિ કોપેલો તે રાજા રથથી ઉતરીને પગપાળો ક્રોધથી પિતા પાંડવને યુદ્ધ કરાવવા લાગ્યો. આ રીતે પુત્રના પરાક્રમથી પ્રસન્ન થતા, પાંડવોમાં શ્રેષ્ઠ એવા, વજ્રને ધારણ કરનારા ઇંદ્રના પુત્ર એવા અર્જુન પુત્રને અતિ પીડતા ન હતા. આથી પિતાને વિમુખ થયેલા (હઠેલા) માનનાર તે બળવાન બભ્રુવાહન સર્પના આકાર જેવાં બાણોથી પાછો પીડવા લાગ્યો. પછી બભ્રુવાહને બાળપણાથી (મૂર્ખતાથી) તીક્ષ્ણ, સારાં અગ્ર ભાગવાળાં બાણથી પિતાને હૃદયમાં બળ પ્રમાણે (જોરથી) વિંધ્યા. હે રાજન્! અતિ દુઃખ કરનાર તે બાણ મર્મને ભેદી પાંડવ પ્રત્યે પેઠો તથા તે પુત્રે છાતીમાં વિંધેલા કુરૂપુત્ર ધનંજય (અર્જુન) મોહથી પીડિત બની પૃથ્વીને પ્રાપ્ત થયા. હે રાજન્! જ્યારે કૌરવના ધુરંધર શૂર પડયા ત્યારે ચિત્રાંગદાનો પુત્ર રાજા બભ્રુવાહન મોહ પામ્યો ને પ્રથમજ અર્જુને

બાણોના સમૂહોથી વિંધેલો હતો તેથી યુદ્ધમાં ઘણી મહેનત કરીને તથા પિતાને હણેલો જોઇ યુદ્ધમાં અગ્ર ભાગમાં ધરતીનું આલિંગન કરી પડ્યો. આ રીતે ભર્ત્તાને હણેલા તથા પુત્રને પૃથ્વીમાં પડેલા જોઇ ત્રાસ પામેલી ચિત્રાંગદા રણભૂમિના આંગણામાં પેઠી અને શોકથી સંતાપ પામેલા હૃદયવાળી અતિ રોતી અને કંપતી એવી મણિપુરના પતિની માતા (ચિત્રાંગદા) બેભાન થઇ પડેલા પતિને જોવા લાગી.

शोकसन्तप्त हृदया रुदतीवेपती भृशम् ।
मणिपूरपतेर्माता ददर्श निहतं पतिम् ॥ ३९ ॥

इतिश्री महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनुशासनपर्वणि ऊनाशीतितमो ऽध्यायः ॥ ७९ ॥

અધ્યાય ૮૦ મો. ચિત્રાંગદા ને ઉલૂપી.

वैशंपायन उवाच—ततो बहुतरं भीरुर्विलप्य कमलेक्षणा ।
मुमोह दुःखसन्तप्ता पपात च महीतले ॥ १ ॥

વૈશંપાયને કહ્યું—ત્યાર પછી અતિ ઘણો વિલાપ કરી, કમળના સરખાં નેત્રવાળી તે ભીરૂ સ્ત્રી મોહ પામી અને દુઃખથી સંતાપ પામેલી પૃથ્વી ઉપર પડી. પછી શોભિત શરીરને ધારણ કરનારી તે દેવી (પટરાણી) સંજ્ઞા (ભાન) પામીને નાગની પુત્રી ઉલૂપીને જોઇ આ વાક્ય બોલી. હે ઉલૂપિ ! તમારે કાજે મારા પુત્રે યુદ્ધને જીતનાર પતિને યુદ્ધમાં હણેલા, ભૂમિ ઉપર સુતેલા જુવો, જરૂર તમે આર્યના ધર્મને જાણનાર અને જરૂર પતિવ્રતા છો કે જે તમારે કાજે આ તમારો પતિ, યુદ્ધમાં હણેલો પડેલો છે અથવા જો આ અર્જુન તમારા સર્વ અપરાધવાળા છે તોપણ પ્રાર્થના કરવાથી તમે ક્ષમા કરો અને ધનંજય (અર્જુન)ને જીવાડો. હે આર્યે ! હે કલ્યાણિ ! અવશ્ય તમે ધર્મને જાણનારાં ત્રણ લોકમાં પ્રખ્યાત છો, જે પુત્રથી ભર્ત્તાનો નાશ કરાવી પાછાં શોક કરતાં નથી. હે નાગ પુત્રી ! હું હણેલા પુત્રનો શોક કરતી નથી પણ પતિનો શોક કરૂં છું કે જેનું આ અતિથિપણું કર્યું. આ રીતે તે વખતે યશવાળી રાણી નાગની પુત્રી, દેવી ઉલૂપીને કહી સ્વામિની સમીપ જઇ આ રીતે વચન બોલી. હે કુરૂના મુખ્ય એવા યુધિષ્ઠિરના પ્રિય ! હે મારા મુખ્ય પ્રિય ! હે મહાભુજ ! મેં તમારા ઘોડાને મુક્ત કરાવ્યો છે માટે ઉભા થાઓ. હે વિભુ ! અવશ્ય આપે તો આ ધર્મરાજના યજ્ઞના ઘોડાને અનુસરવું. તમે શું પૃથ્વી પર સુતા છો ? હે કુરૂપુત્ર ! જે તમારામાં મારા અને કૌરવોના પ્રાણ આધીન રહેલા છે તે તમે બીજાઓના પ્રાણને દેનાર થઇ શાથી પ્રાણને તજનાર થાઓ છો ? હે ઉલૂપિ ! આ પતિને પૃથ્વી ઉપર પડેલા સારી રીતે જુવો. આ પુત્રને તજી ઘાત કરાવી કેમ શોક નથી કરતાં ? આ બાળક મૃત્યુને વશ થઇ ભૂમિ ઉપર સુતો પણ રાતાં નેત્રવાળા, નિદ્રાના નિયંતા, વિજય (અર્જુન) સારી રીતે જીવો. હે સૌભાગ્યવતિ ! અતિ મદવાળા નરોને બહુ ભાર્યાવાળાપણું થાય છે, એ અપરાધ નથી માટે તમારી એવી બુદ્ધિ થાઓ આં, પણ બ્રહ્માએ આજે સખાપણું કરેલું છે તે સદા અખંડ સખાપણું રહેનાર જાણો અને તમારી સંગત સત્ય થાઓ. જો આજ પુત્રવડે આ પતિનો ઘાત કરાવી જીવતા નહિ દેખાડો તો હું જીવિત છોડીશ અને હે

દેવિ ! પતિ ને પુત્ર રહિત કરેલી, દુઃખવાળી હું અહિંજ તમારા જોતાં અનશન વ્રત (ન જમવાના વ્રત)નો આશ્રય કરીશ એમાં સંશય નથી. આ પ્રમાણે નાગની પુત્રીને કહી હે જનાધિપ ! તેની શોક્ય, ચિત્રવાહનની પુત્રી ચિત્રાંગદા પ્રાય (અનશન) વ્રતને સેવનાર થઇ મૈં મૌન ધરી રહી. વૈશંપાયને કહ્યું–ત્યારે વિલાપ કરી વિરામ પામેલી તે ભર્ત્તાનાં ચરણોને ગ્રહણ કરી નજીક બેઠેલી, ઉંચા શ્વાસવાળા પુત્રને જોતી દીન થઇ, ત્યાર પછી ફરી સંજ્ઞા પામી રાજા બભ્રુવાહન યુદ્ધભૂમિમાં માતાને આવેલી જોઇ આ પ્રમાણે બોલ્યો. આથી વધારે દુઃખ શું હોય જે મારી માતા સુખે વૃદ્ધિ પામેલી છે તે ભૂમિમાં પડેલા, મરેલા, શૂરવીરપતિની પાછળ જાય છે. વળી યુદ્ધમાં શત્રુઓને હણનારા સર્વ શસ્ત્રધારિયોમાં ઉત્તમ એવા પતિને યુદ્ધમાં મેં હણેલો જુવે છે. વિશાળ છાતીવાળા મહાભુજ, પતિને હણેલો જોનારી આ દેવીનું હૃદય ભેદ પામતું નથી માટે દૃઢ છે. જ્યાંસૂધી મરણનો માર્ગ આવ્યો નથી ત્યાં સુધી પુરૂષે મરવું દુર્લભ છે એમ હું માનું છું; કેમકે હું પોતે જીવિતથી વિયોગ પામતો નથી અને મારી માતા પણ જીવિતથી વિખુટાં પડતાં નથી, ધિક્કાર છે, મેં પુત્રે હણેલા કુરૂના વીર અર્જુનના સુવર્ણના કવચને પૃથ્વી ઉપર પડેલું જોઉં છું. બ્રાહ્મણો મારા શૂર પિતાને મેં પુત્રે પાડેલા, વીરની શય્યામાં સુનેલા નિરખો. કુરૂ મુખ્ય યુધિષ્ઠિરે જે બ્રાહ્મણોને ઘોડાની પાછળ મોકલ્યા છે તેઓ યુદ્ધમાં મેં જે કર્મ કર્યું છે તે રૂપ મારા કામની શાંતિ કરશે માટે હે વિપ્રો ! આજ રણભૂમિમાં પિતાને હણનાર, અતિ ક્રૂર, પાપી એવો હું છું તેણે શું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું ? આજ પિતાને હણી અતિક્રૂર અમે ચર્મથી વિંટેલો હું તેના બાર માસ દુઃખે જવાના છે. આજ મારા પિતાને હણી પિતાનાંજ શિર તથા કપોળને જોડનાર આજ હું થાઉં તો તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત છે તેથી બીજું નથી. હે નાગની ઉત્તમ પુત્રિ ! મેં હણેલા ભર્ત્તાને જુવો, મેં આજ યુદ્ધમાં અર્જુનને હણી તમારૂં પ્રિય કર્યું; હે શુભે ! હું આજ પિતૃએ સેવેલી ગતિને પામીશ માટે હું આત્મા (દેહ)થી આત્મા (જીવ)ને ધારણ કરવા શક્તિમાન્ નથી. હે દેવિ ! તમે મારા તથા ગાંડીવ ધનુષ્યવાળા અર્જુનના મરવાથી પ્રીતિવાળાં થાઓ. હું સત્યથી આત્માને શાપ (ઠપકો) આપું છું. આ રીતે કહી હે મહારાજ ! તે વખતે આચમન કરી (જળનો સ્પર્શ કરી) દુઃખ ને શોકથી ધાયલ થયેલો તે રાજા દુઃખથી બોલ્યો કે હું જે રીતે સત્ય કહું છું તે રીતે હે માત ! તમે અને સ્થાવર, જંગમ, સર્વ પ્રાણિયો સાંભળો. જો નરોમાં શ્રેષ્ઠ એવા મારા પિતા જયવાળા અર્જુન નહિ ઉભા થાય તો આજ યુદ્ધના ભાગમાં હું શરીરને શોષ પમાડીશ. પિતાને હણીને કયાંય પણ મારૂં પ્રાયશ્ચિત્ત નથી માટે જરૂર પિતાના વધથી પીડા પામેલો હું નરકને પામીશ. શૂર ક્ષત્રિયને હણી મનુષ્ય સો ગાયનાં દાનથી મુક્ત થાય છે પણ આ રીતે પિતાને હણવાથી મારાં પાપોનું નિવારણ થવું દુર્લભ છે. એ એક મહા તેજસ્વી પાંડુપુત્ર ધનંજય (અર્જુન) મારા પિતા અને ધર્માત્મા છે, તેના નાશથી મારૂં પ્રાયશ્ચિત્ત કયાંથી થાય ! આ પ્રમાણે કહીને હે નૃપ ! ધનંજયનો પુત્ર મહા બુદ્ધિમાન્ રાજા (બભ્રુવાહન) જળનો સ્પર્શ કરી અનશન વ્રતવાળો થઇ મૌન રહ્યો. વૈશંપાયને કહ્યું—હે શત્રુને તપાવનાર ! તે સમયે જ્યારે પિતાના શોકથી ભરેલો રાજા મણિપૂરનો પતિ માતાની સાથે અનશન વ્રત કરવા બેઠો ત્યારે ઉલૂપીએ સંજીવન (જીવાડનારો) મણિ સંભાર્યો અને તે વખતે નાગોના ઉત્તમ આશ્રયરૂપ તે મણિ નજીક આવી પ્રાપ્ત થયો. પછી હે કૌરવ ! તેને લઇ નાગરાજ પતિની પુત્રી સૈનિકોનાં મનને આનંદ પમાડનારી વાણી બોલી કે હે પુત્ર ! ઉઠો

થા ! શોક ન કર, તેં અર્જુનને જીતેલા નથી. એ પુરુષોથી તથા ઇંદ્ર સહિત મોટા દેવોથી પણ જીતી શકાય એમ નથી પણ આજ મેં આ તારા યશસ્વી પિતા અને નરોના પ્રતિ અર્જુનના પ્રિય માટે મોહની (મોહ કરનારી) નામે માયા દેખાડી. હે કૌરવ રાજન્ ! સંગ્રામમાં યુદ્ધ કરતાં તારા પુત્રના બળને જાણવાની ઇચ્છાથી આ શત્રુના વીરોને હણનાર અર્જુન આવેલો છે માટે હે પુત્ર ! મેં યુદ્ધ સારૂ તમને પ્રેરણા કરી પણ આથી હે સમર્થ પુત્ર ! આપ પણ પોતાથી પાપ થયેલું ધારો માં; કારણ કે હે પુત્ર ! આ (અર્જુન) પુરાતન સદા રહેનાર અવિનાશી મહાન્ આત્મારૂપ (મહત્તત્વરૂપ) ઋષિ છે માટે યુદ્ધમાં ઇંદ્ર પણ એને જીતવા શક્તિમાન્ નથી. હે નૃપ ! આ મેં આણેલો દિવ્ય મણિ છે કે જે નિત્ય મરેલા, મારેલા સર્પોના અધિપતિયોને જીવાડે છે. આને હે સમર્થ ! તું આ પોતાના પિતાની છાતી ઉપર સ્થાપિત કર એટલે તે જ વખતે તું કુંતીપુત્ર પાંડવને જીવિતવાળા જોઇશ.

આ પ્રમાણે કહેલા ઘણા તેજવાળા પાપને ન કરનારા બભ્રુવાહને તે સમયે સ્નેહથી કુંતીપુત્રની છાતી ઉપર મણિ રાખ્યો. જ્યારે મણિ રાખ્યો ત્યારે શૂર, સમર્થ અને જીતવાના સ્વભાવવાળા, શુદ્ધ રાતાં નેત્રવાળા અર્જુન ઉત્પન્ન થયેલા જીવિતવાળા થયા, અને ઘણા વખતથી સૂતેલા હોય તેમ ઉઠયા. આ રીતે ઉભા થયેલા, સંજ્ઞા પામેલા તે, મનસ્વી મહાત્મા પિતાને સ્વસ્થ થયેલા જોઇ બભ્રુવાહન વંદન કરવા લાગ્યો. હે સમર્થ (જનમેજય) ! જ્યારે ફરીને પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ, લક્ષ્મીવાન અર્જુન ઉભા થયા ત્યારે ઇંદ્રે દિવ્ય, પુણ્યકારી પુષ્પોની વૃષ્ટિ કરી, તેમ નહિ વગાડેલાં મેઘના સરખા અવાજવાળાં દુંદુભિ (નગારાં) વાગવા લાગ્યાં અને આકાશમાં ' સારૂં થયું સારૂં થયું ' એમ મોટો શબ્દ થયો. આથી આશ્વાસના પામી ઉભા થઇ મહાભુજ અર્જુને બભ્રુવાહનને આલિંગન કરી મસ્તક તરફ નાક કર્યું અને દૂર, ઉલૂપીની સાથે બેઠેલી, શોકથી દુર્બળ થયેલી, ચિત્રાંગદાને જોઇ ત્યારે અર્જુને પૂછયું-હે શત્રુઓને હણનાર ! કેમ આ સઘળું રણભૂમિનું આંગણું શોક, વિસ્મય અને હર્ષવાળું જણાય છે ? આ જાણતા હો તો મને કહો ? આ તમારી માતા, શા માટે રણભૂમિમાં આવેલાં છે અને આ નાગરાજની પુત્રી ઉલૂપી શા સારૂ અહિં આવેલાં છે ? મારા કહેવાથી તમે યુદ્ધ કર્યું એ હું જાણું છું પણ હું સ્ત્રીઓના આવવાનાં કારણ જાણવાને ઇચ્છું છું. તે વખતે મણિપૂરનો પતિ જાણનાર છતાં તેમને મસ્તકવડે પ્રસન્ન કરી (નમન કરી) કહેવા લાગ્યો કે તે વાત આ, ઉલૂપીને પૂછો.

तमुवाच तथा पृष्टो मणिपूरपतिस्तदा ।
प्रसाद्य शिरसा विद्वानुलूपी पृच्छ्यतामियम् ॥ ६१ ॥

इतिश्री महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनुगीतापर्वणि अशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

અધ્યાય ૮૧ મો. ઉલૂપીએ કરેલો ખુલાસો.

अर्जुन उवाच--किमागमनमकृत्यं ते कौरव्यकुलनंदिनि ।
मणिपूरपतेर्मातुस्तथैव चरणाजिरे ॥ १ ॥

અર્જુને પૂછ્યું—હે કુરુના કુળને આનંદ પમાડનારાં ! તમારૂં અને મણિપૂરના પતિની માતાનું અહિં આવવાનું કારણ શું છે ? હે નાગપુત્રિ ! કેમ આ રાજાના કુશળને ઇચ્છનારાં છો અથવા હે ચપળ કટાક્ષવાળાં ! કેમ તમે મારૂં શુભ ઇચ્છો છો ? હે સાંકડી કેડવાળાં તથા પ્રિય દેખાવવાળાં, મેં અથવા બભ્રુવાહને અજ્ઞાનથી તમારૂં અપ્રિય તો નથી કર્યું ? તમારી શોક્ય, ઉત્તમ નિતંબ (કેડની પાછળના ભાગ) વાળાં ચિત્રવાહનનાં પુત્રી, રાજપુત્રી ચિત્રાંગદા કંઇ પણ અપરાધ કરતાં નથી ? આ સાંભળી નાગરાજની દીકરી હસતી હોય તેમ તેને કહેવા લાગી કે નથી મારા તમે અપરાધી થયા કે નથી બભ્રુવાહન મારો અપરાધી તેમ આ તેને જણનારી (મા) મારી અપરાધી નથી કે જે મારા દાસની પેઠે રહેલી છે. જે જે રીતે મેં સઘળું કરેલું છે તે તે રીતે સાંભળો. તમને મસ્તકવડે પ્રસન્ન કરી કહું છું કે મારી ઉપર તમારે કોપ કરવો નહિ. હે વિભુ કૌરવ ! મેં આ તમારા પ્રિય માટે જે કર્યું હતું તે હે મહાભુજ ધનંજય ! પૂર્ણતાથી સાંભળો–મહાભારત યુદ્ધમાં તમે અધર્મથી શંતનુના પુત્ર, નૃપતિ ભીષ્મને માર્યા હતા તેનું આ પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યું. હે પાર્થ ! હે વીર ! તમે યુદ્ધ કરતાં ભીષ્મને પાડયા નથી પણ શિખંડિની સાથે મળેલા ભીષ્મને શિખંડિનો આશ્રય કરી તમે હણેલા છે માટે જો તમે તેની શાંતિ કર્યા વિના જીવિતને તજત તો તે પાપવાળાં કર્મથી જરૂર નરકમાં પડત, તેથી પુત્ર થકી જે સ્થિતિને તમે પામ્યા એ ગંગાસહિત વસુએ શાંતિ કહેલી હતી તે થઇ. હે પૃથ્વીપાલ ! હે મોટી બુદ્ધિવાળા ! પૂર્વે વસુઓએ જે કહેલું હતું તે મેં બધું સાંભળ્યું છે. હે નૃપ ! જ્યારે ગંગાના તીરનો આશ્રય કરી શંતનુના પુત્ર ભીષ્મ નાશ પામ્યા ત્યારે દેવતા વસુઓ સ્નાન કરી ભેગા થઇ મહાનદી ગંગાને, ભગીરથની પુત્રી ગંગાના મતથી તે વખતે આવું ઘોર વચન કહેવા લાગ્યા—હે સદ્ભાવિનિ ! યુદ્ધમાં બીજાની સાથે આસક્ત થયેલા, નહિ લડનારા શંતનુના પુત્ર ભીષ્મને અર્જુને હણ્યા માટે આ પ્રસંગથી આજ આપણે અર્જુનને શાપથી મુક્ત કરિયે. આ સાંભળી તેણે 'તેમ થાઓ એમ કહ્યું અને તે હું પિતાને જણાવી ઘરમાં પેસી વ્યથા પામેલી ઇંદ્રિયોવાળી થઇ, ને (પિતા) પણ તે સાંભળી ઘણો ખેદ પામ્યા. પછી મારા પિતા વસુઓ પાસે જઇ તમારે અર્થે યાચના કરવા લાગ્યા તથા વારંવાર તેઓને પ્રસન્ન કરવા લાગ્યા, ત્યારે તેઓએ આ વચન કહ્યું કે, હે મહાભાગ ! નાગોના ઇંદ્ર, જ્યારે તેનો પુત્ર યુવાન મણિપૂરનો રાજા છે તે યુદ્ધના મધ્યમાં બાણોથી એમને પૃથ્વીપર પાડશે ત્યારે એમ કરવાથી તે શાપથી મુક્ત થશે. આમ કહી વસુઓએ 'જાઓ' એમ કહેલા તે મારી પાસે આવ્યા અને એ બધું મને કહ્યું, તે સાંભળીને મેં તમને તે શાપથી મુક્ત કરાવ્યા છે. દેવોના રાજા ઇંદ્ર પણ તમને યુદ્ધમાં પરાજય પમાડી શકે નહિ; પણ પુત્ર આત્મા (પોતા)રૂપ કહેલો છે તેથી અહિં તેણે પરાભવ પામેલા થયા છો. હે સમર્થ ! આમાં મારો દોષ માનવાનો નથી અથવા તમે કેમ માનો છો ? એ રીતે કહેતાં અર્જુન પ્રસન્ન મનથી બોલ્યા—હે દેવિ ! તમે જે કર્યું છે તે સઘળું મને અતિ પ્રિય છે, એમ કહી અર્જુને પુત્ર એવા મણિપૂરના પતિ (બભ્રુવાહન) ને કૌરવની પુત્રી ચિત્રાંગદાના સાંભળતાં તે વખતે કહ્યું—હે નૃપ ! યુધિષ્ઠિરનો અશ્વમેધ આવતી ચૈત્ર માસની પૂર્ણિમાને દિવસે થશે માટે તેમાં અમાત્ય સહિત તથા માતાઓ સહિત આવજો. આ રીતે કુંતીપુત્ર અર્જુને કહેલા તે બુદ્ધિમાન અને જેનાં નેત્રો આંસુઓથી મલિન થયાં છે એવો રાજા બભ્રુવાહન પિતા પ્રત્યે આ પ્રમાણે વચન બોલ્યો—હે

ધર્મને જાણનાર! તમારી આજ્ઞાથી હું દ્વિજમંડળ મહાયજ્ઞ અશ્વમેધમાં આવીશ, પણ હે ધર્મજ્ઞ! આજ મારા અનુગ્રહ અર્થે બે ભાર્યાઓ સાથે પોતાના પૂરમાં પધારો, આમાં તમને વિચાર થાઓ માં. હે સમર્થ! જીતનારાઓમાં ઉત્તમ, અહિં પોતાના સ્થાનમાં સુખે એક રાત રહી પાછા ઘોડાની પાછળ આપ ગમન કરજો. આ પ્રમાણે પુત્રે કહેલા તે વાનર યુક્ત ધ્વજવાળા કુંતીપુત્ર અર્જુન હસીને ચિત્રાંગદાના પુત્રને તે સમયે કહેવા લાગ્યાકે હે વિશાળ નેત્રવાળા મહાભુજ! હું દીક્ષા પ્રમાણે ફરૂં છું તે તમારૂં જાણેલું છે માટે હું પ્રથમ તમારા પૂર પ્રત્યે પ્રવેશ નહિ કરૂં. હે નરશ્રેષ્ઠ! આ યજ્ઞનો ઘોડો ઇચ્છા પ્રમાણે જાય છે માટે મારૂં એક સ્થાન નથી તેથી હું હવે જઇશ, તમારૂં કલ્યાણ થાઓ. આ સાંભળી તેણે વિધિ પ્રમાણે સત્કાર કરેલા, બે ભાર્યાઓએ આજ્ઞા આપેલા ઇંદ્રના પુત્ર ભરતશ્રેષ્ઠ અર્જુન ચાલ્યા.

स तत्र विधिवत्तेन पूजितः पाकशासनिः ।
भार्याभ्यामभ्यनुज्ञातः प्रायाद्भरतसत्तमः ॥ ३२ ॥

इतिश्री महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनुगीतापर्वणि एकाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८१ ॥

અધ્યાય ૮૨ મો. મગધમાં યુદ્ધ.

वैशंपायन उवाच—स तु वाजीसमुद्रान्तां पर्येत्य वसुधामिमाम् ।
निवृत्तोभिमुखो राजन् येन वारणसाह्वयम् ॥ १ ॥

વૈશંપાયને કહ્યું—હે રાજન્! તે ઘોડો સમુદ્ર પર્યંત તમામ પૃથ્વીમાં ચોતરફ ફરી જે રસ્તે હસ્તિનાપુર છે તે તરફ પાછો વળ્યો. પછી ઘોડાની પાછળ જનાર, મુકુટને ધારણ કરનાર અર્જુન પણ પાછા વળ્યા અને તે વખતે ઇશ્વરેચ્છાથી અથવા એની મેળે રાજગૃહ નામના પૂર પાસે આવ્યા. હે સમર્થ! તેમને સમીપ આવેલા જોઇ ક્ષત્રિયના ધર્મમાં રહેલા શૂર સહદેવનો પુત્ર. યુદ્ધ માટે બોલાવવા લાગ્યો અને તે સમયે નગરથી નિકળી રથવાળો, ધનુષવાળો, બાણવાળો, ને હાથનાં રક્ષણવાળો છતાં તે મેઘસંધિ પગપાળો અર્જુન તરફ દોડયો. હે મહારાજ! મહા તેજસ્વી મેઘસંધિ અર્જુનને મળી કુશળપણાથી નહિ પણ બાળના ભાવથી બોલ્યો કે હે આર્ય ભારત! આ તમારો ઘોડો સ્ત્રીઓના મધ્યમાં હોય તેવો છે. ઘોડાને હું હરીશ, તમે તેને મૂકાવવા યત્ન કરજો. જો યુદ્ધમાં તમે મારા પિતૃથી શિખેલા નથી તો હું તમારૂં અતિથિપણું કરીશ, હું પ્રહાર કરૂં છું અને તમે પ્રહાર કરો. આ પ્રમાણે કહેતાં પાંડવ એને હસતા હોય તેમ બોલ્યા કે મારે વિઘ્ન કરનારને વારવો (હઠાવવો), આવું મારૂં વ્રત મોટા ભાઇએ કરાવેલું છે તે હે નૃપ! તમારૂં પણ જરૂર જાણેલું છે, તમે શક્તિ પ્રમાણે પ્રહાર કરો, મને ક્રોધ નથી. આ પ્રમાણે કહ્યું ત્યારે પ્રથમ, જેમ હજાર નેત્રવાળા ઇંદ્ર વૃષ્ટિ કરે તેમ હજારો બાણને ફેંકતો એવો, મગધ દેશનો રાજા (મેઘસંધિ) પાંડવને પ્રહાર કરવા લાગ્યો. પછી હે ભરતશ્રેષ્ઠ! શૂર ગાંડીવ ધારી અર્જુને ગાંડીવથી નાંખેલાં બાણોએ કરી યત્નવાળાં બાણોને નિષ્ફળ કર્યાં. આ રીતે જેના ધ્વજમાં વાનર છે એવા અર્જુને તેના બાણોના સમૂહને નિષ્ફળ કરી દીસ

મુખવાળાં સર્પો સરખાં પ્રકાશિત બાણુ નાંખ્યાં. આ રીતે કુંતીપુત્ર અર્જુને ધ્વજ, પતાકા, દંડ, રથ, મંત્ર અને ઘોડાની બાબતમાં રક્ષા ન કરાતો તથા બીજા, રથના અંગોના વિષયમાં રક્ષણુ નહિ કરાતો અને સારથિ તથા શરીરની બાબતમાં રક્ષણુ કરાતો, મગધદેશનો રાજા, તેમને (રક્ષાને) પોતાના પરાક્રમરૂપ માની અર્જુનના શરીર સામે બાણો ફેંકવા લાગ્યો. મગધદેશના રાજાએ અતિ પ્રયત્ન કરેલા, ગાંડીવ ધનુર્ધારી અર્જુન જે રીતે વસંતકાળમાં પુષ્પવાળું કેસુડાનું ઝાડ શોભે તે રીતે શોભવા લાગ્યા. હે કૌરવ! અર્જુને ન હણાતો મગધ દેશનો રાજા પાંડવ શ્રેષ્ઠ અર્જુનને હણવા લાગ્યો, તેથી તે લોકના શૂરના દેખાવમાં રહ્યા (જગતના શૂર જેવા દેખાયા). પછી ક્રોધ પામી અર્જુને જોરથી ધનુષ ખેંચી, તેના ઘોડાઓને નિર્જીવ કર્યા, સારથિનું મસ્તક હરણ કર્યું, ક્ષુરથી એના વિચિત્ર મોટા ધનુષને કાપ્યું; તેમ એના હાથની રક્ષા કરનારા મોજાને, પતાકાને, તથા ધ્વજને પાડયો. આથી વ્યથા પામેલો, ઘોડારહિત, ધનુષ્યરહિત અને જેનો સારથિ નાશ પામેલો છે એવો તે રાજા ગદા લેઇ વેગથી સામે દોડયો આ રીતે સમીપ આવતાં તેની સુવર્ણથી શોભિત ગદાને ઝટ ઘણાં, ગીધના સરખાં વેગવાળાં બાણોથી બહુ પ્રકારે કાપી નાંખી અને પડી ગયેલાં મણિનાં બંધનવાળી, કટકારૂપ થયેલી ગદા, છોડી મૂકાતી નાગણીની પેઠે ધરણીતલ ઉપર પડી. આ રીતે રથરહિત, ધનુષ્યરહિત અને ગદાથી રહિત થયેલા તે રાજાને વાનરધ્વજ અર્જુને શાંતિપૂર્વક કહ્યું કે હે પુત્ર! તમે આ ક્ષત્રિયનો ધર્મ સંપૂર્ણ દર્શાવ્યો, હવે જાઓ. હે રાજન્! બાળક છતાં તમારૂં યુદ્ધમાં આ કર્મ ઘણું છે. હે રાજન્! યુધિષ્ઠિરનો એવો સંદેશો છે કે રાજાઓને હણવા નહિ તેથી યુદ્ધમાં મારા અપરાધી છતાં પણ તમે જીવો છો, આ રીતે તે વખતે પોતાને આજ્ઞા કરેલાં વચનને માની મગધદેશનો રાજા સત્ય છે એમ જાણી બે હાથ જોડી માન આપવા લાગ્યો. તમારૂં કલ્યાણ થાઓ, હું પરાજય પામ્યો છું તેથી યુદ્ધ કરવા ઉત્સાહ ધરતો નથી, આજ મારે તમારૂં જે જે કરવાનું હોય તે કહો અને કરેલુંજ જાણો. આ સાંભળી તેને આશ્વાસન આપી અર્જુન ફરી બોલ્યા–તમારે અમારા રાજાના અશ્વમેધમાં બીજી (આવતી) ચૈત્ર પૂર્ણિમા ઉપર આવવું, આ પ્રમાણે કહેવાયેલો તે સહદેવનો પુત્ર 'ઠીક' એમ કહી યુદ્ધમાં શ્રેષ્ઠ એવા અર્જુનને તથા તે ઘોડાને વિધિ પ્રમાણે પૂજવા લાગ્યો. પછી ફરીને પણ કેશવાળીવાળો તે ઘોડો ઇચ્છા પ્રમાણે સમુદ્રના તીરથી કોસલ દેશસહિત પુંડ્ર અને બંગદેશ (બંગાલા) તરફ ગયો તથા હે રાજન્! તે તે ઠેકાણે ધનને જીતનાર અર્જુને ગાંડીવ ધનુષ્યથી અનેકવાર ઘણાં મ્લેચ્છોનાં સૈન્યો જીત્યાં.

तत्र तत्र च भूरीणि म्लेच्छसैनान्यनेकशः ।
विजिग्ये धनुषा राजन् गाण्डीवेन धनंजय ॥ ३० ॥

इतिश्री महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनुगीतापर्वणि मगधविजये द्व्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८२ ॥

અધ્યાય ૮૩ મો. દક્ષિણાપથપર્યટન.

वैशंपायन उवाच—मागधेनार्चितो राजन्पाण्डवः श्वेतवाहनः ।
दक्षिणां दिशमास्थाय चारयामास तं हयम् ॥ १ ॥

વૈશંપાયને કહ્યું—હે રાજન્! મગધ દેશના રાજાએ સત્કાર કરેલા ધોળા વાહનવાળા પાંડવ અર્જુન, દક્ષિણ દિશાએ તે ઘોડાને ચલાવવા લાગ્યા. તે પછી ઇચ્છા પ્રમાણે ફરનાર, બળવાન તે ઘોડો પાછો ફરી ચેદિ રાજાઓની રમણીય, શુક્તિસાહ્વય નગરી પાસે આવ્યો. ત્યાં શિશુપાલના પુત્ર, પ્રસિદ્ધ એવા શરભે તે વખતે મહા બળવાન અર્જુનનો યુદ્ધ પૂર્વક અને પૂજાથી સત્કાર કર્યો. ત્યાર પછી હે રાજન્! અર્ચન કરેલો તે ઉત્તમ ઘોડો કાશી, અંગ, કોસલ, અને કિરાત દેશો તરફ તથા પછી તંગણ દેશો તરફ ગયો. ત્યાં ન્યાય પૂજા ગ્રહણ કરી કુંતીપુત્ર ધનને જીતનાર અર્જુન, પાછા ફરી દશાર્ણ દેશો તરફ ગયા. ત્યાં બળવાન, શત્રુને પીડનાર, ચિત્રાંગદ નામે રાજા હતો તેની સાથે અર્જુનનું અતિ ભયંકર યુદ્ધ થયું, તેને પણ વશ કરી મુકુટવાન, પુરુષ શ્રેષ્ઠ અર્જુન નિષાદો (ભિલ્લો) ના રાજા, એકલવ્યના દેશમાં ગયા. તે વખતે એકલવ્યનો પુત્ર યુદ્ધથી એમને ગ્રહણ કરવા લાગ્યો (મળ્યો). ત્યાં તેણે નિષાદોની સાથે રૂંવાંને હર્ષ પમાડનારૂં યુદ્ધ કર્યું. પછી યુદ્ધોમાં પરાજય રહિત, અને યુદ્ધમાં દુઃખે હઠાવાય એવા કુંતીપુત્રે યજ્ઞનાં વિઘ્ન સારૂ આવેલા તે, (એકલવ્યના પુત્ર)ને પણ જીત્યો. આ રીતે નિષાદના પુત્રને જીતી, તેણે પૂજેલા ઇંદ્રના પુત્ર અર્જુન ફરી દક્ષિણ સમુદ્ર તરફ પ્રયાણ કરવા લાગ્યા. ત્યાં પણ દ્રવિડ, આંધ્ર, રૌદ્ર, માહિષક, અને કોલપર્વતના યોદ્ધાઓ સાથે મુકુટવાળા અર્જુનનું યુદ્ધ થયું. તેઓને પણ અતિ ઉગ્ર નહિ એવાં કર્મથી જીતી વિજયવાન અર્જુન ઘોડાના વશપણાથી સુરાષ્ટ્ર (સોરઠ) તરફ ગયા. પછી ગોકર્ણ પાસે આવી પ્રભાસ ગયા. તે પછી કુરુરાજના યજ્ઞનો શોભિત ઘોડો રમણીય વૃષ્ણિ વીરોએ પાળેલી. દ્વારકાં નગરી સમીપ ગયો; તે શ્રેષ્ઠ ઘોડાને હરી યાદવોના કુમારો ચાલતા થયા. તે સમયે હે રાજન્! ઉગ્રસેને તેઓને નિવાર્યા. પછી તે વખતે વૃષ્ણિ અને અંધક કુળના પતિ ઉગ્રસેન, મુકુટવાળા અર્જુનના મામા વસુદેવ સહિત નગરથી બહાર નિકળી મળી ભરતકુળના નરોમાં શ્રેષ્ઠ તેમજ કુરુ શ્રેષ્ઠ એવા અર્જુનને વિધિ પ્રમાણે પ્રીતિ પૂર્વક ઉત્તમ પૂજાથી સંતોષ્યા. પછી તેઓએ આજ્ઞા આપેલા તે જે માર્ગે ઘોડો ગયો તે રસ્તે ગયા. ત્યાંથી તે ઘોડો સમુદ્રના પશ્ચિમ ભાગમાં ક્રમથી ચાલવા લાગ્યો અને ત્યાંથી પંચનદ તરફ ગયો; તે દેશથી પણ હે કૌરવ! તે સમયે કુંતીપુત્રે અનુસરાતો તે ઘોડો ઇચ્છા પ્રમાણે ગંધાર દેશમાં ફરવા લાગ્યો. પછી મુકુટવાળા અર્જુનનું પ્રથમના વૈરને અનુસરનારા ગાંધાર લોકના રાજા શકુનિના પુત્રની સાથે ઘોર યુદ્ધ થયું.

ततो गान्धारराजेन युद्धमासीत्किरीटिनः ।
घोरं शकुनिपुत्रेण पूर्ववैरानुसारिणा ॥ २० ॥

इतिश्री महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनुगीतापर्वणि त्र्यशीतितमो ऽध्यायः ॥ ८३ ॥

અધ્યાય ૮૪ મો. શકુનિના પુત્ર સાથે યુદ્ધ.

वैशम्पायन उवाच—शकुनेस्तनयो वीरो गान्धाराणां महारथः ।
प्रत्युद्ययौ गुडाकेशं सैन्येन महतावृतः ॥ १ ॥

વૈશંપાયને કહ્યું—ગંધાર દેશના યોદ્ધાઓમાં મહારથિ શૂર અને મોટાં સૈન્યથી યુક્ત

એવો શકુનિનો પુત્ર નિદ્રાને નિયમમાં રાખનારા અર્જુન સામે ગયો, તેમ રાજા શકુનિના વધને સહન નહિ કરનારા, હાથી ઘોડા અને રથેથી યુક્ત, પતાકા તથા ધ્વજોની પંક્તિવાળાં સૈન્ય સહિત, તે યોદ્ધાઓ ધનુષ ગ્રહણ કરી, કુંતીના પુત્ર સામે ચાલ્યા. તેઓને પરાજય રહિત, ધર્માત્મા એવા અર્જુને યુધિષ્ઠિરનું વચન કહ્યું પણ તેઓએ હિતકારી કહેવું સાંભળ્યું નહિ અને કુંતીપુત્રે શાંતિપૂર્વક વારતાં છતાં પણ ક્રોધ પામેલા તેઓ ઘોડાને ચોતરફથી ઘેરી ચાલતા થયા, ત્યારે પાંડવ ક્રોધ પામ્યા તથા તે વખતે પાંડવ અર્જુન યત્ન વગર થાય તેમ ગાંડીવથી મૂકેલાં, દીપ્ત અગ્રભાગવાળાં ક્ષુરોથી તેઓનાં મસ્તકોને છેદવા લાગ્યા આ રીતે હે મહારાજ ! કુંતીપુત્રે વધ કરાતા, બાણ વૃષ્ટિથી પીડા પામેલા તેઓ ઉતાવળથી ઘોડાને તજી નિવૃત્ત થયા અને ગંધારદેશના યોદ્ધાઓએ રોકાતા એવા તેજસ્વી પાંડુ પુત્ર (અર્જુન) તેમનાં મસ્તકોને પાડવા લાગ્યા. જ્યારે ચોતરફથી ગંધાર દેશના યોદ્ધાઓ વધ પામવા લાગ્યા ત્યારે શકુનિનો પુત્ર પાંડવને નિવારવા લાગ્યો. આ રીતે યુદ્ધ કરતા, ક્ષત્રિયના ધર્મમાં રહેલા તે રાજાને કુંતીપુત્ર કહેવા લાગ્યા કે, હે વીર ! યુધિષ્ઠિરની આજ્ઞાથી મારે રાજાઓનો વધ કરવો નથી માટે તમે યુદ્ધથી નિવૃત્ત થાઓ. આજ તમારો પરાજય ન થાઓ. આ પ્રમાણે કહેવા છતાં અજ્ઞાનથી મોહ પામેલો તે વચનનો અનાદર કરી ઈંદ્રની સમાન કર્મવાળા અર્જુન સામે બાણો ફેંકવા લાગ્યો, અમેય મનવાળા, કુંતીપુત્ર અર્જુને અર્ધચંદ્ર જેવા બાણથી તેના મસ્તકનું રક્ષણ કરનારા ટોપને જેમ જયદ્રથના મસ્તકને હર્યું હતું તેમ હર્યો તેને જોઇ સઘળા ગંધાર દેશના યોદ્ધાઓ વિસ્મય પામ્યા અને તેણે પચ્છાથી રાજા છો એમ જાણી હણ્યા નહિ, એમ તેને જણાવવા લાગ્યા અને ગંધાર દેશના રાજાનો પુત્ર તો પલાયનમાં ઉત્સાહ કરી તે જ, ક્ષુદ્ર મૃગોની પેઠે ત્રાસ પામેલા યોદ્ધાઓ સાથે નાસી ગયો. ત્યાં કુંતીપુત્રે વેગથી ચોતરફ દોડતા તે યોદ્ધાઓનાં મસ્તકોને નમેલ અગ્રવાળાં ભાલાંઓથી હર્યાં. કેટલાકોએ તો કુંતીપુત્રે નાંખેલાં, ગાંડીવ ધનુષથી છૂટેલાં, મ્હોળાં બાણોએ હરેલી ઉંચી થયેલી ભુજાઓને જાણી નહિ. ભાન વગર દોડતા એવા નર, હાથી અને ઘોડાવાળું દોડતું એવું સૈન્ય પડવા માંડ્યું તથા ઘણાઓ જેમાં ઘાયલ થયેલા અને નાશ પામેલા છે એવું તે વારંવાર ફરવા લાગ્યું. ઉત્તમ કર્મવાળા શૂર અર્જુનની આગળ પડતા એવા કોઇ પણ શત્રુઓ દેખાતા ન હતા કે જેઓ ધનને જીતનાર અર્જુનને સહન કરી શકે ભય પામેલી ગાંધારરાજની માતા મંત્રિવૃદ્ધોને આગળ કરી તથા ઉત્તમ અર્ઘ્યને લઇ નગરથી બહાર નીકળી અને વ્યગ્ર નહિ એવા યુદ્ધમાં દુર્મદ પુત્રને વારવા લાગી તથા ક્લેશ વગરનાં કર્મ કરનારા જીતનારા અર્જુનને પ્રસન્ન કરવા મંડી. સમર્થ એવા અર્જુને પણ તેનો સત્કાર કરી કૃપા કરી અને શકુનિના પુત્રને શાંત કરવા કહ્યું—હે મહાભુજ ! અત્રરહિત અને શત્રુઓને હણનાર તમે જે સામું યુદ્ધ કરવા આ બુદ્ધિ કરી તે, મને પ્રિય નથી. હે રાજન્ ! ગાંધારી, માતાને યાદ કરવાથી તે તે ધૃતરાષ્ટ્રનાં કૃત્યથી જીવો છો પણ તમારા અનુચરોને હણ્યા માટે હવે આવા થાઓ માં, વૈર શાંતિ પામો, તમારી બુદ્ધિ આવી થાઓ માં અને તમે અમારા નૃપ (રાજા)ના અશ્વમેધ યજ્ઞમાં બીજી ચૈત્રપૂર્ણિમાને દિવસે આવજો.

मैवं भूःशाम्यतां वैरं मातेभूद्बुद्धिरीदृशी ।

गच्छेथास्त्वं परा चैत्रीमश्वमेधेनृपस्य नः ॥ २४ ॥

इतिश्री महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि गांधारविजये चतुरशीतितमो ऽध्यायः ॥ ८४ ॥

અધ્યાય ૮૫ મો. દિગ્વિજય કરી અર્જુનનું આવવું

वैशम्पायन उवाच—इत्युक्त्वानुययौ पार्थो हयं कामविहारिणम् ।
न्यवर्त्तत ततो वाजी येन नागाह्वयंपुरम् ॥ १ ॥

વૈશંપાયને કહ્યું—આ પ્રમાણે કહીને કુંતીપુત્ર અર્જુન ઇચ્છાથી ક્રીડા અથવા ગતિ કરનારા ઘોડાની પાછળ ગયા અને ઘોડા ત્યાં જે માર્ગે હસ્તિનાપુર હતું તે રસ્તે પાછો વળ્યો. આ રીતે તેને નિવૃત્ત થયેલા ચારથીજ (જાસૂસથીજ) યુધિષ્ઠિરે સાંભળ્યા. અર્જુનને કુશળયુક્ત સાંભળીને તે પ્રસન્ન થયા. તે વખતે ગાંધાર દેશમાં થયેલું વિજયવાન્ અર્જુનનું તે કર્મ સાંભળી તેમજ વળી બીજા દેશોમાં બનેલું કર્મ સાંભળી અતિ પ્રસન્ન થયા. એજ વખતમાં માઘ માસની બારશ તથા પુષ્ય નક્ષત્ર આવેલું જાણી મહા તેજસ્વી ધર્મરાજ, મહીપાલ યુધિષ્ઠિરે ભીમ, નકુળ અને સહદેવ સર્વ, ભાઇયોને લાવી તથા ધર્મધારિયોમાં શ્રેષ્ઠ અને વક્તાઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા તેમણે તે વખતે પ્રહાર કરનારાઓમાં ઉત્તમ એવા ભીમને બોલાવી હે કૌરવ! કહ્યું—હે ભીમસેન! ધનંજય અર્જુનને અનુસરનારા પુરૂષો મને જે રીતે કહે છે તે રીતે તમારા નાના ભાઇ છે, એ ઘોડાસહિત આવે છે. હે ભીમસેન! આ વખત સમીપ આવ્યો છે, ઘોડા નજીક વર્તે છે, આ માઘની પૌર્ણમાસી છે અને શેષ એક માસ છે માટે વેદના પારને પ.મ ારા, વિદ્વાન્ બ્રાહ્મણો અશ્વમેધના કાર્યની સિદ્ધિ સારૂ સ્થાપના કરવા યોગ્ય યજ્ઞનો દેશ જુઓ. આ પ્રમાણે કહેલા અને પુરૂષોમાં શ્રેષ્ઠ એવા નિદ્રાને જીતનારા અર્જુનને આવતા સાંભળી હર્ષ પામેલા ભીમસેન પંડિત બૃહસ્પતિ સર્વથી યજનારાઓ સાથે યજ્ઞના કર્મમાં કુશળ બ્રાહ્મણોને આગળ કરી ચાલ્યો અને કૌરવે વિધિ પ્રમાણે શોભિત માર્ગોની સારી રચનાવાળો, કોટ અથવા વાડના સમૂહવાળો તે યજ્ઞનો માર્ગ માપ કરી ભરાવ્યો. તેને સો સો મેહેલોથી ધાટો, મણિવડે અતિ ઉત્તમ બાંધેલા ભૂમિવાળો. સુવર્ણ અને રત્નથી શોભિત વિધિ પ્રમાણે કરાવ્યો; તેમ શુદ્ધ સોનું આપી યજ્ઞસ્થાનના ભાગોમાં સુવર્ણથી વિચિત્ર સ્તંભો મોટાં તોરણો કરાવ્યાં. ધર્માત્મા ભીમસેને તે તે ઠેકાણે વિધિ પ્રમાણે જુદા જુદા દેશોથી આવેલા રાજાઓનાં અને જનાનાનાં ઘરો કરાવ્યાં. વળી કુંતીપુત્ર ભીમસેને જુદા જુદા દેશોથી આવેલા બ્રાહ્મણોનાં રહેવાનાં અનેક ઘરો વિધિ પ્રમાણે કરાવ્યાં. હે મહાભુજ! રાજાના હુકમથી ક્લેશરહિત કર્મવાળા રાજાઓ પાસે દૂતો મોકલ્યા. તે રાજાઓ હે નૃપશ્રેષ્ઠ! કુરૂપતિ યુધિષ્ઠિરનું પ્રિય કરવા અનેક રત્નો, સ્ત્રિઓ, ઘોડા અને આયુધો લઇ આવ્યા. તે મહાત્માઓનાં, તે સેનાસ્થાનકોમાં પ્રવેશ કરવા વખતે ઘૂઘવતા (ગાજતા) સમુદ્રના સરખો, અંતરિક્ષને સ્પર્શ કરનાર શબ્દ થયો. આ રીતે અતિથિ થઇ આવેલા તે રાજાઓ માટે કુરૂને વધારનારા રાજાએ અન્ન, પાન અને મનુષ્યો પાસે ન હોય એવી શય્યાઓ દેવા આજ્ઞા કરી. તેમ, ભરતશ્રેષ્ઠ ધર્મરાજે વાહનોને રહેવા જુદી જુદી ચોખા, શેરડી અને ગોરસો (દૂધ વગેરે) થી યુક્ત જગ્યાઓ દેખાડી. તે રીતે થયેલા બુદ્ધિમાન્ ધર્મરાજના યજ્ઞમાં બ્રહ્મવાદિ ઘણા મુનિયોનાં ટોળાં આવ્યાં. હે પૃથ્વીનાપતિ! જે શ્રેષ્ઠ દ્વિજો હતા તેઓ ત્યાં આવ્યા અને

શિષ્યો સહિત તેઓને કૌરવ યુધિષ્ઠિર મળ્યા તથા મહા તેજસ્વી યુધિષ્ઠિર પોતે દંભને તજી સર્વની પાછળ ઘરો સુધી ગયા. પછી સઘળો યજ્ઞનો વિધિ કરીને તે વખતે જે કારિગરો અને સ્થપતિઓ (બૃહસ્પતિઓ સર્વ કરનારા) હતા તેઓએ તે, ધર્મને જાણનારા યુધિષ્ઠિરને નિવેદન કર્યો. તે સઘળું કરેલું સાંભળી ભાઈયો સહિત આદરવાળા આલસ્ય રહિત એવા રાજા ધર્મરાજ પ્રસન્ન મનવાળા થયા. વૈશંપાયને કહ્યું—જ્યારે તે યજ્ઞ પ્રવૃત્ત થયો ત્યારે કારણના વાદવાળા, અથવા જુદાં જુદાં કારણોને કહેનારા, પરસ્પર જીતવાને ઇચ્છનારા ઉત્તમ વક્તાઓ બહુ કારણવાદોને કહેવા લાગ્યા અને હે ભારત! રાજાઓ ભીમસેને કરેલા દેવોના ઇંદ્રના યજ્ઞસરખા યજ્ઞના તે ઉતમ વિધિને જોવા લાગ્યા. એમાં તેઓએ સુવર્ણમય તોરણો, શય્યા, આસન અને વિહારો તથા અતિ ઘણા રત્નોના સમૂહ જોયા. તેમ ઘડા, પાત્રીઓ, કડાઈયો, કળશીઆઓ દીઠાં. તેઓમાં પૃથ્વીના અધિપતિ રાજાઓએ કશું પણ સુવર્ણ રહિત ન જોયું. કાળ પ્રમાણે વિધિની તુલ્ય કલ્પેલા, સુવર્ણથી શોભિત, શાસ્ત્રમાં કહેલા, ઘણાં તેજવાળા યૂપો (યજ્ઞસ્તંભો) જોયા. ત્યાં હે સમર્થ! રાજાઓએ જે કેટલાક સ્થળમાં થનારા છે અને જે જળમાં જન્મનારા છે તે સર્વ લાવેલા પશુઓને જોયા. આ રીતે તેઓએ ગાયો ભેંસો, વૃદ્ધ સ્ત્રીઓ, જળના જંતુઓ, ક્રૂર જીવો (સિંહ વગેરે), પક્ષિઓ, જરાયુજ, અંડજ, સ્વેદજ, ઉદ્ભિજ, અને પર્વત તથા જળથી ભરેલા દેશોમાં થયેલા જીવો જોયા. આ પ્રમાણે પશુ, ગોધન અને ધાન્યથી સઘળા આનંદ પામેલા યજ્ઞના વાટને જોઇ રાજાઓ અતિ વિસ્મય પામ્યા. જ્યારે ત્યાં સમૃદ્ધિવાળાં બહુ અન્નને જમનારા બ્રાહ્મણો તથા બીજા નરોમાં એક લાખ વિપ્રો પૂર્ણ થતા ત્યારે વારંવાર મેઘના સરખી ગર્જનાવાળો દુંદુભિ વગાડવામાં આવતો હતો; તેમ દિવસ, દિવસ જાય ત્યારે પણ અનેકવાર દુંદુભિનાદ થતો હતો. આવી રીતે બુદ્ધિમાન્ ધર્મરાજનો તે યજ્ઞ થયો. જેમાં જનો હે રાજન્! પર્વતના સરખા અતિ ઘણા અન્નના ઢગલાઓ, દહિના પ્રવાહો અને ઘીના ધરાઓને જોતા હતા. હે રાજન્! જુદા જુદા દેશો સહિત સઘળો જંબુદ્વીપ (ભરતખંડ) તે રાજાના મોટા યજ્ઞમાં એક ઠેકાણે દેખાતો હતો. હે ભરતશ્રેષ્ઠ! ત્યાં પુરૂષોની ઘણી હજારો જાતિ પાત્રો લઇ જતી હતી અને માળાને ધારણ કરનારા શુદ્ધ મણિનાં કુંડળવાળા તે સર્વ, તથા જે નોકર ચાકર પુરૂષો હતા તેઓ હજારો તથા લાખો દ્વિજોને જુદા જુદા પ્રકારનાં અન્ન અને પાનો (પીવાના પદાર્થો) પીરસતા હતા તથા રાજાઓને ભોજન કરવા યોગ્ય પદાર્થો બ્રાહ્મણોને આપતા હતા.

विविधान्यन्नपानानि पुरुषा येनुयायिनः ।
तेवैनृपोपभोज्यानि ब्राह्मणानाददुश्च ह ॥ ४२ ॥

इतिश्री महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि यज्ञोत्सवकर्मणि पञ्चाशीतितमो ऽध्यायः ॥ ८५ ॥

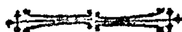
અધ્યાય ૮૬ મો: અશ્વમેધમાં સર્વેનું આતિથ્ય.

वैशम्पायन उवाच—समागतान्वेदविदो राज्ञश्च पृथिवीश्वरान् ।
दृष्ट्वा युधिष्ठिरो राजाभीमसेनमभाषत ॥ १ ॥

વૈશંપાયને કહ્યું--યજ્ઞમાં આવેલા, વેદને જાણનારા બ્રાહ્મણોને તથા પૃથ્વીના પાળનારા રાજાઓને જોઇ રાજા યુધિષ્ઠિર ભીમસેનને કહેવા લાગ્યા કે, આ નરોમાં શ્રેષ્ઠ પૃથ્વીપતિ રાજાઓ આવ્યા છે તેઓની પૂજા કરો, કારણ કે નરોના અધિપતિ રાજાઓ પૂજા કરવા યોગ્ય છે. આ પ્રમાણે યશસ્વી નરપતિ (રાજા)એ કહેતાં મહા તેજસ્વી પાંડવ ભીમસેન નકુળ સહદેવની સાથે પૂજા કરવા લાગ્યા. પછી યુયુધાન, પ્રદ્યુમ્ન, ગદ, નિશઠ, સાંબ અને કૃતવર્મા સહિત સર્વ જીવોમાં ઉત્તમ એવા કૃષ્ણ બળદેવજીને આગળ કરી વૃષ્ણિઓની સાથે ધર્મપુત્ર યુધિષ્ઠિરની પાસે ગયા ને તેઓની પણ ઉત્તમ પૂજા મહારથિ ભીમસેને કરી તથા તેઓ સર્વ તરફથી રત્નોવાળાં મંદિરોમાં પેઠા. પછી યુધિષ્ઠિરની સમીપ કથાના અંતભાગમાં મધુ દૈત્યને મારનાર કૃષ્ણે અર્જુનને બહુ યુદ્ધથી કૃશ (દુબળા) થયેલા કહ્યા. આ સાંભળી કુંતીપુત્ર ધર્મથી થયેલા યુધિષ્ઠિર વારંવાર શત્રુને દમનાર કૃષ્ણને ઇંદ્રથી થયેલા, જીતનારા અર્જુનની ખબર પૂછવા લાગ્યા અને જગતપતિ એવા કૃષ્ણે કહ્યું–હે નૃપ ! દ્વારકામાં વસનાર મારો આપ્ત પુરૂષ આવ્યો કે જેણે હે પ્રભુ ! મારી સમીપ મહાભુજ અર્જુનને ઘણાં યુદ્ધોથી દુર્બળ થયેલા કહ્યા. હે કુંતીપુત્ર ! તમે અશ્વમેધના કાર્યની સિદ્ધિ સારુ કાર્યો કરો. આ રીતે કહેલા ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિર બોલ્યા કે હે માધવ ! જીતવાના સ્વભાવવાળા અર્જુન આનંદથી કુશળ યુક્ત આવે છે. હે યદુપુત્ર ! પાંડવોમાં સૈન્યોના અગ્રેસર અર્જુને એની પાસે જે સંદેશો આપ્યો હોય તે આપે જણાવેલો હું અહિં જાણવા ઇચ્છું છું. આ રીતે તે વખતે ધર્મરાજે પૂછેલા, વૃષ્ણિ અને અંધક કુળના પતિ ઉત્તમ વક્તા કૃષ્ણ ધર્માત્મા યુધિષ્ઠિરને કહેવા લાગ્યા કે હે મહારાજ કુંતીપુત્ર ! અર્જુને કહ્યું છે કે, હે કૃષ્ણ ! તમારે વખત હોય ત્યારે મારું આ વચન યુધિષ્ઠિરને કહેવું. હે કૌરવોમાં શ્રેષ્ઠ ! સર્વ રાજાઓ યજ્ઞમાં આવશે તે આવેલા મોટા રાજાઓની પૂજા કરવી; કારણ કે એ આપણને ઘટિત અને હિતકારી છે, તેમ મારાં આ વચનથી આ રીતે રાજાને વિજ્ઞાપના કરવી કે જે રીતે પૂજા કરવામાં જે વિનાશકારી (અયોગ્ય) થતું હોય તે ન થાય તે રીતે રાજા તે કરવા યોગ્ય છે અને તમારે પણ તેમાંજ સંમતિ આપવી. હે રાજન્ ! રાજાઓના દ્વેષથી ફરી આ પ્રજા નાશ ન પામે તેમ કરવું, આ અને બીજું પણ વચન તેમણે કહેલું છે. હે કુંતીપુત્ર નૃપ ! અર્જુનનું વચન મારા કહેવાથી સાંભળો. આપણા યજ્ઞમાં મારો પ્રિય પુત્ર મહા તેજસ્વી, મણિપૂરનો પતિ રાજા બભ્રુવાહન આવશે, તે નિત્ય મારો ભક્ત અને પ્રીતિવાળો છે એથી હે પ્રભુ ! તમે તેને મારી ઇચ્છાથી વિધિ પ્રમાણે પૂજજો (માનજો). આ રીતે એ વચન સાંભળી ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિર એનાં તે વાક્યને વખાણી આ પ્રમાણે વચન બોલ્યા.

इत्येतद्वचनं श्रुत्वा धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
अभिनन्द्यास्य तद्वाक्यमिदं वचनमब्रवीत् ॥ २१ ॥

इतिश्री महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि यज्ञविधौ पंचाशीतितमो ऽध्यायः ॥ ८६ ॥

અધ્યાય ૮૭ મો. અર્જુનનો સત્કાર.

युधिष्ठिर उवाच—श्रुतं प्रियमिदं कृष्ण यत्त्वमर्हसि भाषितुम् ।
तन्मेऽमृतरसं पुण्यं मनोमोदयति प्रभो ॥ १ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે—હે સમર્થ કૃષ્ણ! મેં આ પ્રિય સાંભળ્યું, તમે જે કહેવા યોગ્ય છો તે અમૃતના સરખા રસવાળું પુણ્યકારી વચન મારા મનને આનંદ પમાડે છે. હે ઇંદ્રિયોના ઇશ્વર કૃષ્ણ! મેં સાંભળ્યું છે કે ફરી તે તે ઠેકાણે રાજાઓ સાથે વિજયવાન અર્જુનનાં ઘણાંજ યુદ્ધો થયાં. હે બુદ્ધિમાન્! અતિ વિજયવાન કુંતીપુત્ર અર્જુન શું નિમિત્ત (કારણ)થી નિત્ય સુખરહિત છે. આ કારણથી મારું મન દુઃખ પામે છે. હે કૃષ્ણ! હું એકાંતમાં વિજયવાન કુંતીપુત્ર યુધિષ્ઠિરનો વિચાર કરું છું કે તે પાંડવ નિરંતર અતિ દુઃખ ભોગવનાર છે. હે કૃષ્ણ! શું સર્વ લક્ષણોએ પૂજેલાં, તેના શરીરમાં અપ્રિય લક્ષણ છે કે જેથી તે દુઃખો ભોગવે છે. સર્વદા તે કુંતીપુત્ર અત્યંત અસુખ ભોગવનાર છે અને હું અર્જુનનાં અંગોમાં કશું પણ નિંદવા યોગ્ય દેખતો નથી માટે જો મારે આ સાંભળવા યોગ્ય હોય તો મને તે જરૂર કહેવા યોગ્ય છો. આ રીતે કહેલા ઇંદ્રિયોના નિયંતા ભોજકુળના રાજાઓને વધારનાર વિષ્ણુ અને મોટા ઉત્તરનો વિચાર કરી રાજા પ્રત્યે બોલ્યા કે હે નૃપ! હું એ શ્રેષ્ઠ પુરૂષનું કશું પણ મળેલપણાહિત (અંગ) જાણતો નથી, ફક્ત એના ગોઠણની પાછળ નીચેના બે ભાગ વધારે છે, તે બેથી તે શ્રેષ્ઠ પુરૂષ નિત્ય માર્ગોમાં વર્તે છે. હું બીજું દેખતો નથી કે જેથી એ દુઃખનું પાત્ર છે. આ પ્રમાણે તે સમયે બુદ્ધિમાન્ કૃષ્ણે કહેતાં યુધિષ્ઠિર વૃષ્ણિ શ્રેષ્ઠ કૃષ્ણને હે પ્રભુ! એ પ્રમાણેજ છે એમ કહેવા લાગ્યા પણ કૃષ્ણા દ્રૌપદી તે અસૂયા (અદેખાઇ) સહિત આડું કૃષ્ણ તરફ જોવા લાગ્યાં અને તેના તે સ્નેહને કેશિ દૈત્યને હણનારા સાક્ષાત્ અર્જુન સરખા, પોતાના સખાના સખા, ઇંદ્રિયોના નિયંતા કૃષ્ણે ગ્રહણ કર્યો અને ત્યાં ભીમસેન વગેરે જે કુરૂઓ, અને જે યજ્ઞ કરાવનારા હતા તેઓ વિચિત્ર અંતવાળી શુભ અર્જુનની કથા સાંભળી રમવા લાગ્યા તથા જ્યારે તેઓ અર્જુનની કથા કહેતા હતા ત્યારે મહાત્મા વિજયવાન અર્જુનના કહેવાથી દૂત પુરૂષ આવ્યો અને બુદ્ધિમાન્ કુરૂશ્રેષ્ઠ યુધિષ્ઠિરની પાસે જઇ નમસ્કાર કરી નરશ્રેષ્ઠ અર્જુનને સમીપ આવતા નિવેદન કરવા લાગ્યો. તેનું તે કહેવું સાંભળી હર્ષનાં આંસુથી આકુળ નેત્રવાળા, પ્રિય કહેવાનાં નિમિત્તથી તે વખતે ઘણું ધન તેને આપ્યું. પછી બીજે દિવસે જ્યારે કૌરવોના ધુરંધર નરશ્રેષ્ઠ અર્જુન આવ્યા ત્યારે મોટો શબ્દ વૃદ્ધિ પામવા લાગ્યો. તે સમયે જેમ ઉચ્ચૈઃશ્રવા (ઇંદ્રના ઘોડા)ની ઉડતી ધૂળ શોભે તેમ સમીપ વર્તનારા તે ઘોડાથી ઉત્પન્ન થયેલી (ઉડતી) ધૂળ શોભવા લાગી. ત્યાં અર્જુને મનુષ્યોની હર્ષ કરનારી આવી વાણી સાંભળી. હે પાર્થ (અર્જુન)! ઘણી સારી વાત છે કે તમે કુશળ છો. યુધિષ્ઠિર રાજા પણ ધન્ય છે. યુદ્ધમાં રાજાઓને તથા સકળ પૃથ્વીને જીતી અતિ ઉત્તમ ઘોડાને ફેરવી અર્જુન વિના બીજો કોણ પાછો આવે! અમે પૂર્વે જે સગર વગેરે મહાત્મા રાજાઓ થઇ ગયેલા છે તેઓનું પણ આવું કર્મ સાંભળ્યું નથી; તેમ હે કુરૂકુળના શ્રેષ્ઠ! તમે જે દુઃખે કરાય એવું કર્મ કરેલું છે એ કર્મ થનારા બીજા, પૃથ્વીના અધિપતિયો (રાજાઓ) નહિ કરી શકે. આ રીતે આવી વાણીને કહેનારા તે પુરૂષોની પોતાના કાનને સુખ કરનારી વાણી સાંભળતા ધર્માત્મા અર્જુન યજ્ઞ મંડપમાં પેઠા. તે પછી અમાત્યો-

સહિત રાજા અને યદુપુત્ર કૃષ્ણ એ બે ધૃતરાષ્ટ્રને આગળ કરી તે સમયે સામા ગયા. અર્જુન પિતા (ધૃતરાષ્ટ્ર)ના ચરણો પ્રત્યે વંદન કરી બુદ્ધિમાન્ ધર્મરાજના ચરણોને નમી ભીમસેન વગેરેને પણ માન આપી શ્રીકૃષ્ણને મળ્યા. પછી તેઓએ મળી સત્કાર કરેલાં તેઓને વિધિ પ્રમાણે સામો સત્કાર કરી તીરને પામી પાર જનારાની પેઠે રહેલા અર્જુન વિશ્રાંતિ પામ્યા. એજ વખતમાં બે માતાઓ સહિત બુદ્ધિમાન્ પ્રસિદ્ધ રાજા બભ્રુવાહન કુરુઓ પાસે ગયો. ત્યાં તે મહાભુજ યથાયોગ્ય વૃદ્ધ કુરુઓને તથા બીજા રાજાઓને અભિવંદન કરી તેઓએ પણ પ્રસન્ન કરેલો, પિતામહી (દાદી) કુંતીના ઉત્તમ ઘર પ્રત્યે પેઠો.

अभिवाद्य महाबाहुस्तैश्चापि तिन्दितः ।
प्रविवेशं पितामह्याः कुन्त्या भवनमुत्तमम् ॥ २८ ॥

इतिश्री महाभारते आश्वमेधिकपर्वाणि बभ्रुवाहनगमने सप्ताशीतितमोऽध्यायः ॥ ८७ ॥

અધ્યાય ૮૮ મો. બભ્રુવાહનનો સત્કાર.

वैशम्पायन उवाच—सप्रविश्य महाबाहुः पाण्डवानां निवेशनम् ।
पितामहीमभ्यवन्दत्साम्नापरमवल्गुना ॥ १ ॥

વૈશંપાયને કહ્યું-મહાભુજ બભ્રુવાહન પાંડવોનાં સ્થાન પ્રત્યે પ્રવેશ કરી અતિ સુંદર શાંતિથી પિતામહી કુંતીને પ્રણામ કરવા લાગ્યા. પછી દેવીને કૌરવની પુત્રી ચિત્રાંગદા પણ કુંતી અને દ્રૌપદીની સમીપ વિનયથી નમી, તેમ સુભદ્રા તથા બીજી કુરુસ્ત્રીઓને ન્યાય પ્રમાણે મળી. તે વખતે કુંતીએ તે બેને વિવિધ રત્નો આપ્યાં, તેમ દ્રૌપદી, સુભદ્રા તથા જે બીજી સ્ત્રીઓ હતી તેઓએ પણ આપ્યાં. પોતે કુંતીએ પુત્રના હિતની ઇચ્છાથી માનેલી તે દેવીઓ, મોટાં મૂલ્યવાળાં શયન તથા આસન ઉપર બેઠી. સત્કાર કરેલો મહા તેજસ્વી રાજા બભ્રુવાહન વિધિ પ્રમાણે રાજા ધૃતરાષ્ટ્રને સેવવા લાગ્યો. તેમ રાજા યુધિષ્ઠિર અને ભીમ વગેરે પાંડવોની સમીપ જઇ મહા તેજસ્વી એવા તેણે ચરણોમાં વંદન કર્યું. તેઓએ પ્રેમથી આલિંગન કરેલો (મળેલો) અને વિધિ પ્રમાણે સત્કાર પામેલો તે વળી પ્રસન્ન થયેલા મહારથિયોથી ઘણું ધન પામ્યો. તે રીતેજ તે પૃથ્વીપાળ (રાજા) પ્રદ્યુમ્નની પેઠે વિનયથી ચક્ર તથા ગદાને ધારણ કરનારા, ગાયોના પાળનાર કૃષ્ણ પાસે ગયો, કૃષ્ણે તે રાજાને મોટા મૂલ્યવાળો, માનેલો, સુવર્ણના શણગારવાળો, દિવ્ય ઘોડાઓથી યુક્ત ઉત્તમ રથ આપ્યો. તેમ ધર્મરાજા, ભીમસેન, અર્જુન અને નકુળ સહદેવ તેઓએ એને જુદાં જુદાં માન અને ધનથી યુક્ત કર્યો. તે પછી ત્રીજે દિવસે સત્યવતીના પુત્ર, વક્તા, મુનિ, (વ્યાસ) યુધિષ્ઠિર પાસે આવી બોલ્યા-હે કુંતીપુત્ર ! અહિં યજ્ઞ કરનારા કહે છે કે આજથી માંડી યજ્ઞ મુહુર્ત્ત આવેલું છે માટે તમારો વખત છે તેથી યજ્ઞ કરો. હે રાજાઓના ઇંદ્ર ! આ તમારો અહીન૧ નામે યજ્ઞ થાઓ. સુવર્ણના બહુપણાથી આ યજ્ઞ બહુ સુવર્ણક

૧ અહીન એ શબ્દનો અર્થ અન્હાં સમૂહઃ અહીનઃ એમ વ્યુત્પત્તિ કરાય છે. ઘણા સોમયાગોનો સમૂહ એમ થાય છે અથવા દ્રવ્ય વગેરેથી હીન (ઓછો) નહિ એવો યજ્ઞ એમ પણ થાય છે.

(ઘણા સોનાવાળો) વિખ્યાત થશે. એ પ્રમાણે હે મહારાજ! આમાં દક્ષિણા ત્રણ ગણી કરો. હે રાજન્! તમારા આ યજ્ઞમાં બ્રાહ્મણો ત્રગણાપણારૂપ કારણને (ત્રગણાઈને) પામો. હે નરાધિપ! આમાં તમે બહુ દક્ષિણાવાળા ત્રણ અશ્વમેધોને પામી જ્ઞાતિના વધે કરેલાં પાપને તજશો. હે કુરુપુત્ર! આ પરમ પવિત્ર અને ઉત્તમ પવિત્ર કરનાર છે અને આથી તમે જે અશ્વમેધનું અવભૃથ (સ્નાન) છે તેને પામશો. આ રીતે માપમાં ન આવે એવી બુદ્ધિવાળા, વ્યાસે કહેલા, તેજસ્વી ધર્માત્મા યુધિષ્ઠિર તે વખતે અશ્વમેધની પ્રાપ્તિ સારૂ દીક્ષા લેવા બેઠા. પછી મહાભુજ રાજાએ બહુ અન્ન ને દક્ષિણાવાળો, સર્વ ઇચ્છા તથા ગુણોથી યુક્ત, મોટો, કીર્તિપ્રદ અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યો. તેમાં હે રાજન્! સર્વ તરફ ફરતા, સર્વને જાણનારા, વેદને સમજનારા, યજ્ઞાવનારાઓ વિધિ પ્રમાણે સારી રીતે શિખેલપણાથી કર્મો કરતા હતા. તે યજ્ઞમાં તેઓએ કશું પણ ન કરેલું, ક્રમરહિત તથા ભૂલવાળું થતું ન હતું. શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણો તેમાં સઘળું યોગ્ય કરતા હતા. હે રાજન્! બ્રાહ્મણોમાં શ્રેષ્ઠ એવા તે વિપ્રો યથાયોગ્ય, ધર્મના નામવાળું પ્રવર્ગ્ય [ઉત્તમ વર્ગનું] કર્મ કરી તે જ પ્રમાણે વિધિને અનુસરી સોમવલ્લીને ખાંડવાનું કર્મ કરવા લાગ્યા. પછી હે રાજન્! સોમવલ્લી ખાંડીને શાસ્ત્રને અનુસરનારા, સોમવલ્લીને પીનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા તેઓ ક્રમથી પ્રાતઃકાળના સોમાભિષવ વગેરે કર્મો કરવા લાગ્યા, તેમાં કોઇ પણ માનવ કૃપણ ન હતો, તેમ દરિદ્ર, ક્ષુધાવાળો, દુઃખવાળો અને નીચ ન હતો. નિરંતર રાજાની આજ્ઞાથી શત્રુને હણનારો મહા તેજસ્વી ભીમસેન ભોજનાર્થિજનોને ભોજન દેવરાવતો હતો. દિવસે દિવસે સ્થંડિલની રચનામાં કુશળ એવા યજ્ઞ કરાવનારાઓ યથાર્થ શાસ્ત્રના જ્ઞાનથી સર્વ કાર્યો કરતા હતા. બુદ્ધિમાન્ રાજાના એ યજ્ઞમાં કોઇ સભાસદ છ અંગોને નહિ જાણનાર ન હતો. વ્રતરહિત નહિ હતો, ઉપાધ્યાય નહિ એવો ન હતો, તેમ વાદમાં વિચિક્ષણ નહિ એવો પણ નહિ હતો, ત્યાર પછી હે ભરતશ્રેષ્ઠ! જ્યારે યૂપ (યજ્ઞસ્તંભ)ની ઉંચાઇ અથવા વૃદ્ધિ કરવાનો વખત આવ્યો ત્યારે, કુરુપતિ (યુધિષ્ઠિર)ના યજ્ઞમાં યજ્ઞ કરાવનારાઓએ છ બિલ્લાના યૂપો ખેરના યૂપો, બીલ્વથી યુક્ત, તેટલાજ ખાખરાના યૂપો, બે દેવદારૂના યૂપો અને એક શ્લેષ્માત્મક (શેલટ) નો યૂપ, આ પ્રમાણે યૂપો કર્યા. વળી હે ભરતશ્રેષ્ઠ! ધર્મરાજના હુકમથી ભીમસેને શોભા સારૂ બીજા પણ સુવર્ણના યૂપો કરાવ્યા. હે રાજઋષિ! વસ્ત્રોથી શોભિત તેઓ જેમ અંતરિક્ષમાં મહેંદ્રને અનુસરનારા દેવો સપ્તર્ષિયોથી શોભે તેમ શોભતા હતા. એ યજ્ઞમાં અગ્નિના સંચય (રાખવા) માટે સુવર્ણની ઇષ્ટકા (યજ્ઞભૂમિઓ) કરેલી હતી અને તે અગ્નિ સંચયનું સ્થાન દક્ષપ્રજાપતિના ચયન જેવું શોભતું હતું. તેનો ત્રિકોણ ગરૂડના સરખા આકારવાળો, સુવર્ણનાં પડખાંઓ સહિત, અઢાર હાથ સ્વરૂપવાળો, ચતુશ્ચિત્ય (ચોખંડ અગ્નિ રાખવાનો ઓટલો) કરેલો હતો. આ રીતે બનેલા યજ્ઞમાં પંડિતોએ શાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે પશુઓને યોજ્યાં. તે તે દેવને કલ્પી શાસ્ત્રમાં કહેલા જે પક્ષિયો, પશુઓ, બળદો તથા જે જળચર જીવો હતા તેઓ સર્વને તેઓએ અગ્નિનો સંચય કરવામાં યોજ્યા. મહાત્મા કુંતીપુત્રના યજ્ઞમાં યૂપો પાસે બાંધેલો ઉત્તમ ઘોડો જેઓમાં મુખ્ય છે એવા ત્રણસો પશુઓ હતા અને તેનો તે યજ્ઞ સાક્ષાત્ દેવ ઋષિઓથી સંકુલ, ગંધર્વોના સમૂહોના સંગીતવાળો અને અપ્સરાઓનાં ટોળાંઓના ઉત્તમ નાચવાળો થવાથી શોભતો હતો. તેમજ તે કિંપુરૂષોથી યુક્ત સર્વ તરફ સિદ્ધ અને વિપ્રોના નિવાસોથી મળેલા કિન્નરોથી શોભી નિકળતો હતો. તે યજ્ઞ સભામાં દ્વિજો વિષે શ્રેષ્ઠ, સર્વ શાસ્ત્રોના કર્તા અથવા જાણનારા, યજ્ઞ રચનામાં કુશળ

એવા વ્યાસના શિષ્યો નિત્ય રહેતા હતા. એમાં મોટી કાંતિવાળા નારદ, તુંબરુ, વિશ્વાવસુ, ચિત્રસેન અને બીજા પણ ગીતમાં કુશળ પુરૂષો હતા, અને યજ્ઞના કર્મોના મધ્યમાં નૃત્યોમાં નિપુણ અને ગીતમાં કુશળ એવા ગંધર્વો વિપ્રોને અવશ્ય ગમ્મત કરાવતા હતા;

गन्धर्वा गीतकुशला नृत्येषु च विशारदाः ।
रमयन्ति स्म तान्विप्रान्यज्ञकर्मान्तरेषु वै ॥ ४० ॥

इतिश्री महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि यज्ञसमारंभे अष्टाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥

અધ્યાય ૮૯ મો. પશ્વાલંભન ક્રિયા.

वैशम्पायन उवाच—श्रपयित्वा पशूनन्यान्विधिवद्द्विजसत्तमाः ।
तं तुरङ्गं यथा शास्त्रमालभन्तद्विजातयः ॥ १ ॥

વૈશંપાયને કહ્યું—દ્વિજોમાં શ્રેષ્ઠ એવા દ્વિજોએ વિધિ પ્રમાણે બીજા પશુઓને પકવી શાસ્ત્ર પ્રમાણે ઘોડાનું આલંભન કર્યું. પછી હે રાજન્! યજ્ઞ કરાવનારાઓએ વિધિ પ્રમાણે ઘોડાને પકવી તે વખતે મનસ્વિની દ્રૌપદીને ત્યાં બેસાડ્યાં અને હે રાજન્! હે ભરતશ્રેષ્ઠ! દ્વિજો તે ઘોડાની વપાને શાસ્ત્રને અનુસરી વિધિ પ્રમાણે ઉખેડી અવ્યગ્ર થઇ વિધિ મુજબ પકવવા લાગ્યા. તે વખતે ધર્મરાજ તેમના નાના ભાઇયો સાથે શાસ્ત્ર પ્રમાણે સર્વ પાપોને હરનાર તે વપાના ધુમાડાના ગંધને સુંઘવા લાગ્યા. હે નરોના અધિરાજ! સમસ્ત, ધીર એવા સોળ ઋત્વિજો તે ઘોડાનાં બાકી રહેલાં જે અંગો હતાં તેઓને અગ્નિમાં હોમવા લાગ્યા. આ પ્રમાણે ઇંદ્રની સમાન તેજવાળા તે રાજાના યજ્ઞને સમાપ્ત કરી શિષ્યો સહિત ભગવાન વ્યાસ રાજાને વધાવવા લાગ્યા. તે વખતે યુધિષ્ઠિરે બ્રાહ્મણોને વિધિ પ્રમાણે હજાર મોહોર આપી અને વ્યાસને તો વસુંધરા (ધનને ધારણ કરનાર પૃથ્વી) આપી. હે રાજન્! પૃથ્વીને દાનમાં લઇ સત્યવતીના પુત્ર વ્યાસ, ભરતોમાં શ્રેષ્ઠ ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરને કહેવા લાગ્યા કે, હે રાજાઓમાં શ્રેષ્ઠ! દાન આપેલી આ પૃથ્વી તમારી છે પણ મને તેનો બદલો આપો; કેમકે બ્રાહ્મણો ધનને ઇચ્છનાર હોય છે. આ સાંભળી મહાત્મા રાજાઓના મધ્યમાં ભાઇઓ સહિત બુદ્ધિમાન મનવાળા યુધિષ્ઠિર વિપ્રોને પ્રત્યુત્તર દેવા લાગ્યા: હે ઉત્તમ વિપ્રો! અશ્વમેધ મહા યજ્ઞમાં પૃથ્વીરૂપી દક્ષિણા દેવી કહેલી છે માટે અર્જુને જીતેલી આ પૃથ્વી મેં ઋત્વિજોને આપી છે. હવે હું વનપ્રત્યે પ્રવેશ કરીશ (જઇશ). તમે આ પૃથ્વીને ચાતુર્હોત્રના પ્રમાણથી ચાર ભાગ કરી વહેંચી લો. હે દ્વિજોમાં શ્રેષ્ઠ નરો! હું બ્રાહ્મણનાં ધનરૂપ પૃથ્વીને લેવા ઇચ્છતો નથી. હે વિપ્રો! સદા મારું તથા ભાઇઓનું આ, નિત્ય મનજ હતું (આપવાની ઇચ્છા હતી). આ પ્રમાણે જ્યારે તેણે કહ્યું ત્યારે ભાઇઓ તથા મહારાણી દ્રૌપદી સૌ એમજ છે એવું બોલ્યાં તે સર્વને હર્ષ પમાડનાર થયું અને તે પછી હે ભારત! અંતરિક્ષમાં 'સારૂં સારૂં' એવી વાણી થઇ. તેમજ વખાણ કરનારા, દ્વિજ સમુહોનો શબ્દ પણ અતિ શોભવા લાગ્યો. ફરી મુનિ દ્વૈપાયન (વ્યાસ) અને કૃષ્ણ બ્રાહ્મણોના મધ્યમાં સત્કાર કરી યુધિષ્ઠિરને કહેવા લાગ્યા કે તમે આ

જે મને આપેલી છે તે હું તમને પાછી આપું છું. તમે આ બ્રાહ્મણોને સુવર્ણ આપો અને પૃથ્વી તમારી થાઓ. પછી વસુદેવના પુત્ર કૃષ્ણ ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિર પ્રત્યે બોલ્યા કે, જેમ ભગવાન (ભાગ્યવાન્ અથવા છ સામર્થ્યવાળા) વ્યાસે કહ્યું તેમ તમે કરવા યોગ્ય છો. આ રીતે કહેલા ભાઇઓ સહિત પ્રસન્ન મનવાળા કુરૂશ્રેષ્ઠ યુધિષ્ઠિરે કરોડની કરોડ કરેલી, ત્રગણી યજ્ઞની દક્ષિણા આપી. આ રીતે મરૂત્ત રાજાને અનુસરનારા કુરુ રાજાએ (યુધિષ્ઠિરે) જે કર્યું તે જગતમાં બીજો કોઇ પણ રાજા નહિ કરી શકે. યુધિષ્ઠિરે જે આપ્યું તે ઉત્તમ ધનને લઇ કૃષ્ણદ્વૈપાયન વિદ્વાન્ મુનિએ (વ્યાસે) ઋત્વિજોને આપ્યું અને તેઓએ ચાર ભાગથી વહેંચી લીધું. આ રીતે તે સુવર્ણરૂપ પૃથ્વીનો બદલો આપી પાપ રહિત અને સ્વર્ગને જીતનાર થયેલા યુધિષ્ઠિર, ભાઇઓ સાથે આનંદ પામ્યા અને ઋત્વિજોએ તે રીતે અંત વગરનો સુવર્ણનો સમૂહ ઉત્સાહ પ્રમાણે અને સુખ પ્રમાણે દ્વિજોને વહેચી આપ્યો. વળી યુધિષ્ઠિરે આજ્ઞા આપેલા દ્વિજોએ યજ્ઞવાટમાં જે કંઇ આભૂષણો સહિત સુવર્ણ, તોરણો, યૂપો, ઘડાઓ પાત્રીઓ તથા ઇષ્ટકાઓ હતી તે સઘળું વિભાગ કરી લીધું. બ્રાહ્મણો પછી ક્ષત્રિયો ધન હરવા લાગ્યા, તેમજ વૈશ્ય, શૂદ્ર સમૂહો અને બીજી મ્લેચ્છ જાતિઓ ધન લેવા લાગી. તે પછી બુદ્ધિમાન્ ધર્મરાજે ધનથી તૃપ્ત કરેલા, હર્ષ પામેલા, તે બ્રાહ્મણો ઘેર ગયા. મહા તેજસ્વી ભગવાન એવા વ્યાસે તે મોટા સુવર્ણનો ભાગ સાક્ષાત્ કુંતીને આપ્યો. આ રીતે સસરાથી મળેલા પ્રીતિરૂપ ભાગને પામી પ્રસન્ન મનવાળાં કુંતી તેણે કરી સમુદાયથી અતિ મોટું પુણ્ય કરવા લાગ્યાં. પછી અવભૃથ (યજ્ઞની છેવટના સ્નાન)ને પામી ભાઇઓ સહિત પાપ રહિત થયેલા દેવોએ સેવાતા મહેંદ્ર સરખા યુધિષ્ઠિર શોભવા લાગ્યા. હે મહારાજ! મળેલા પૃથ્વીપાળ રાજાઓએ વિંટેલા પાડવો તારાના સમૂહોએ યુક્ત ગ્રહોના જેવા શોભતા હતા. પછી રાજાઓને પણ વિવિધ રત્નો, હાથી, ઘોડા, ઘરેણાં, સ્ત્રીઓ, વસ્ત્રો અને સુવર્ણ અર્પણ કર્યાં. આ રીતે હે રાજન્! પૃથ્વીપતિઓ (રાજાઓ)નાં મંડળમાં અંતરહિત એવા તે ધનના સમૂહને આપતા કુંતીપુત્ર યુધિષ્ઠિર જેમ કુબેર શોભે તેમ શોભતા હતા. વળી તે વખતે શૂર, રાજા બભ્રુવાહનને તેમણે ઘણું ધન દઇ ઘેર મોકલ્યો, ને હે ભરતશ્રેષ્ઠ! બુદ્ધિમાન્ યુધિષ્ઠિરે બ્હેન દુઃશલાની પ્રીતિથી તેના બાળક, પૌત્રને તેના પિતાના પોતાના રાજ્ય ઉપર બેસાડયો. ઇંદ્રિયોને જીતનાર કુરુરાજ યુધિષ્ઠિરે અતિ વિભાગ કરી આપેલા, અતિ માનેલા સર્વ નરપતિયો (રાજાઓ)ને વિદાય કર્યા. તેમજ હે મહારાજ! ભાઇયો સહિત શત્રુઓને દમનારા, મોટી કાંતિવાળા રાજાએ (યુધિષ્ઠિરે) મહાત્મા ગાયોને પાળનારા કૃષ્ણને, મહા બળવાન બળદેવજીને અને બીજા હજારો પ્રદ્યુમ્ન વગેરે વૃષ્ણિયોમાંના શૂરોને વિદાય કર્યા. આ પ્રમાણે બુદ્ધિમાન્ ધર્મરાજનો બહુ અન્ન, ધન અને રત્નોના સમૂહવાળો, સુરા ને મૈરેય (વૃક્ષનાં મદ્ય) આ બે મદ્યોના સાગરરૂપ યજ્ઞ સમાપ્ત થયો. હે ભરતશ્રેષ્ઠ! જે યજ્ઞમાં ઘૃતરૂપ કર્દમવાળા ધરાઓ થયા હતા, અન્નના પર્વતો હતા અને શિખંડરૂપ કાદવવાળી નદીઓ થઇ હતી તે યજ્ઞમાં જનો કરાતા ભક્ષ્ય, ખાંડવ૧ ને રાગનાર૨ અંતને, જમનારાઓના અંતને તથા વધ કરાતા પશુઓના અંતને દેખતા ન હતા. તે વખતે તે સ્થાન મત્ત૩, પ્રમત્ત૪ અને હર્ષિત જનોવાળું અતિ પ્રસન્ન યુવતી જનોવાળું તથા મૃદંગ ને શંખોના અવાજથી મનને રમાડનાર થયું હતું. દિવસ

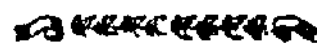
---

૧ પિંપર ને સુંઠ યુક્ત મગનું ઓસામણ તે ખાંડવ. ૨ તે સાકરની સાથે મેળ. વવાથી થાય એ રાગ કહેવાય છે- ૩ છકેલ. ૪ ગાફલ.

ને રાતે નિવારણ ન થાય તેમ (ઇચ્છા પ્રમાણે) 'આપો, મનગમતું ખાઓ, એવા શબ્દોથી હર્ષ પામેલા તથા પુષ્ટ એવા જનોથી ભરેલાં તે સ્થાનને જુદા જુદા દેશોમાં રહેનારા પુરૂષો મોટા ઉત્સવ સરખું કહેતા હતા. આ રીતે યજ્ઞમાં ધનની ધારાઓ, કામનાઓ, રત્નો અને રસોથી વૃષ્ટિ કરી (અર્થાત્ તેઓને આપી) પાપ રહિત અને કૃતાર્થ થયેલા ભરતશ્રેષ્ઠ (યુધિષ્ઠિર) પૂર પ્રત્યે પેઠા (ગયા).

वर्षित्वा धनधाराभिः कामैरत्नैरसैस्तथा ।
विपाप्मा भरतश्रेष्ठः कृतार्थः प्राविशत्पुरम् ॥ ४४ ॥

इतिश्री महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि यज्ञसमारंभे ऊननवतितमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥

અધ્યાય ૯૦ મો. નકુલાખ્યાન.

जनमेजय उवाच—पितामहस्य मे यज्ञे धर्मराजस्य धीमतः ।
यदाश्चर्यमभूत्किञ्चित्तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ १ ॥

જનમેજયે પૂછ્યું—મારાપિતામહ (દાદા) બુદ્ધિમાન્ ધર્મરાજના યજ્ઞમાં જે કંઇ આશ્ચર્ય થયું હોય તે તમે કહેવા યોગ્ય છો. વૈશંપાયને કહ્યું–હે સમર્થ ભરતશ્રેષ્ઠ ! મહાયજ્ઞ અશ્વમેધ નિવૃત્ત થયો ત્યારે જે ઉત્તમ મોટું આશ્ચર્ય થયું તે સાંભળો. હે ભરતશ્રેષ્ઠ ભારત ! જ્યારે ઉત્તમ બ્રાહ્મણો, જ્ઞાતિ, સંબંધી, બાંધવો, દીન, અંધ અને કૃપણ તૃપ્ત થયા હતા, તેમ સર્વ દિશાઓમાં મહા દાન જાહેર કરવામાં આવતું હતું અને ધર્મરાજના મસ્તક ઉપર પુષ્પોની વૃષ્ટિઓ પડતી હતી, ત્યારે ત્યાં હે નિષ્પાપ ! પૃથ્વીના અધિપતિ નીલ નેત્રવાળા અને સુવર્ણનાં પડખાંવાળા નોળે વજ્ર અને અશનિના જેવો નાદ (કર્યો)–એકવાર તે (મોટો) શબ્દ કરી, નિર્લજ્જ, મહાન્ રાફડામાં રહેનાર મનુષ્યનું વચન બોલ્યો કે, હે નરોના અધિપતિઓ ! આ તમારો યજ્ઞ ઉંચ્છ વૃત્તિવાળા, અતિદાની, કુરૂક્ષેત્રના વાસી નરના શેર સાથવાની તુલ્ય નથી. હે નૃપ ! તે નોળનું વચન સાંભળી સર્વ શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણો પરમ વિસ્મય પામ્યા અને તે વખતે તે દ્વિજો ભેગા થઇ નોળને પૂછવા લાગ્યા કે તમે સારાઓના સમાગમવાળા યજ્ઞમાં ક્યાંથી આવ્યા ? તમારું શું ઉત્તમ બળ ! ? શું શાસ્ત્ર ! અને શું પરમ આશ્રયરૂપ છે ? જે તમે અમારા યજ્ઞને નિંદો છો તે તમને અમે કેવી રીતે જાણી શકીએ ? આ યજ્ઞમાં જુદા જુદા, યજ્ઞકુશળ પુરૂષોએ શાસ્ત્રને લોપ્યા વિના સઘળું કર્યું છે. તેમ શાસ્ત્ર પ્રમાણે અને ન્યાય પ્રમાણે જે કરવાનું હતું તે કર્યું છે. આમાં વિધિ પ્રમાણે, શાસ્ત્રનાં જ્ઞાનથી પૂજા કરવા યોગ્ય જનોને પૂજ્યા છે. અગ્નિને મંત્રની આહુતિયોથી હોમેલા છે, મત્સર વગર દાન આપેલું છે. આ યજ્ઞમાં બ્રાહ્મણો પણ બહુ પ્રકારનાં દાનોથી પ્રસન્ન થયેલા છે. અતિ યુદ્ધથી ક્ષત્રિયો સંતોષ પામ્યા છે અને શ્રાદ્ધથી પિતામહો સંતુષ્ટ થયા છે. પાલન કરવાથી વૈશ્યો સંતોષવાન્ થયા છે. કામનાઓથી ઉત્તમ સ્ત્રીઓ પ્રસન્ન થયેલી છે, દયાથી શૂદ્રો અને દાનોના શેષ ભાગોથી નીચ જનો ખુશી થયા છે. અમારા રાજાની પવિત્રતાથી જ્ઞાતિ, ને સંબંધિયો સંતોષ પામ્યા છે. દેવતાઓ પુણ્યકારી હવિયોથી અને શરણાગત જનો રક્ષણોથી સંતોષ્યા છે માટે આમાં જે સત્ય હોય તે ખરું,

બ્રાહ્મણોમાં બ્રાહ્મણોની ઇચ્છાથી સાંભળ્યા પ્રમાણે અને જોયા પ્રમાણે પુછેલા તમો કહો. તમે પંડિત, શ્રદ્ધા કરવા યોગ્ય વાકયવાળા છો, દિવ્યરૂપને ધારણ કરો છો અને વિપ્રોની સાથે મળ્યાં છો તેથી તમે તે કહેવા યોગ્ય છો. આ પ્રમાણે તે દ્વિજોએ પૂછેલો હસતો એવો નોળ બોલ્યો—હે વિપ્રો ! મેં આ મિથ્યા કે ગર્વથી વાણી નથી કહી; હે શ્રેષ્ઠ દ્વિજો ! મેં આ જે વાકય કહ્યું કે શેર સાથવાની બરોબર તમારો આ યજ્ઞ નથી તે તમોએ પણ સાંભળ્યું. હે શ્રેષ્ઠ દ્વિજો ! આ પ્રમાણે કહેલું એ વાકય મેં અવશ્ય આપને કહેવા યોગ્ય છે માટે હે દ્વિજો ! મેં જે ઉંચ્છ વૃત્તિવાળા, મહાદાની કુરૂક્ષેત્રવાસીનું અતિ આશ્ચર્ય જોયેલું છે અને અનુભવેલું છે, અને જેથી તે ભાર્યા સહિત તથા પુત્ર અને તેની સ્ત્રી સહિત સ્વર્ગને પામ્યો, ને જે રીતે મારૂં આ શરીરનું અર્ધ સુવર્ણરૂપ કરેલું થયું તે તમે અવ્યગ્ર મનથી મારા કહેવાથી સાંભળો.

નોળ બોલ્યો—હે દ્વિજો ! ન્યાયથી મેળવેલું બ્રાહ્મણે આપેલા સૂક્ષ્મ દાનનું જે ઉત્તમ ફળ છે તે હું ખુશીથી તમોને કહેનાર છું. ધર્મોને જાણનારાઓથી યુક્ત, ધર્મનાં ક્ષેત્ર એવાં કુરૂક્ષેત્રમાં તે વખતે (પૂર્વે) ઉંચ્છ વૃત્તિવાળો કપોત (કબૂતર)ની પેઠે એક એક દાણાને લેનાર કોઇ એક દ્વિજ હતો, તે ભાર્યા સહિત પુત્ર સહિતે અને પુત્રની સ્ત્રી સહિત તપ કરવામાં રહ્યો તથા શુદ્ધ (ઉત્તમ) આચારવાળો, ધર્માત્મા અને નિયમિત ઈંદ્રિયોવાળો થયો. સારા વ્રતવાળો તે સદા છટ્ઠે કાળે જમતો હતો. છટ્ઠે વખતે તેનો આહાર (જમવાનું) ન હોય તો કોઇ વખત બીજે (આવતે) છટ્ઠે કાળે ઉત્તમ વિપ્ર જમતો. હે વિપ્રો ! ભયંકર દુર્ભિક્ષ (દુકાલ) પડયો ત્યારે તે વિપ્રની પાસે સંચય ન હતો તે મારાથી સાંભળો. જ્યારે ઔષધોની પ્રાપ્તિ ક્ષીણ થઇ ત્યારે તે દ્રવ્યથી હીન થયો. આવેલા વખતે એની પાસે ભોજન હોયજ નહિ ત્યારે તેઓ સર્વ ભૂખથી વ્યાપ્ત (ભૂખ્યા) રહેતા હતા. જ્યારે જેઠ માસના શુકલ (અજવાળીયા) પક્ષમાં તડકાથી પીડાયલો ક્ષુધાની પીડાવાળો; તપમાં રહેલો વિપ્ર ઉંચ્છ વૃત્તિમાં રહ્યો હતો ત્યારે ક્ષુધા ને શ્રમવાળો બ્રાહ્મણ ઉંચ્છ વૃત્તિને લીધે દુઃખ પામ્યો અને તે રીતેજ દુઃખી ઇંદ્રિયોવાળા ક્ષુધાથી ભરેલા તે ઉત્તમ દ્વિજે કુટુંબની સાથે તે કાળ કાઢયો. પાછો જ્યારે છટ્ઠો કાળ પ્રાપ્ત થયો ત્યારે શેર જવ મેળવ્યા, અને તે તપસ્વિયોએ તે શેર જવનો સાથવો કર્યો. પછી જપવાનું અને દિવસનું કર્મ વિધિ પ્રમાણે અગ્નિને હોમી તે સર્વ તપસ્વી જનોએ પાશેર પાશેર વહેંચી લીધો. પછી જ્યારે તે ખાતાં હતાં, ત્યારે કોઇ એક દ્વિજ અતિથિ આવ્યો, તેને આવેલો જોઇ તેઓ પ્રસન્ન મનવાળા થયા. તે સમયે તેઓ અતિથિને વંદન કરી સુખે પ્રશ્ન પૂછી અતિ શુદ્ધ મનવાળા, દાંત, શ્રદ્ધા ને દમથી યુક્ત, અસૂયારહિત, ક્રોધ રહિત સારા, મત્સર (અદેખાઇ)થી રહિત, માન, મંદ અને ક્રોધના ત્યાગવાળા, અને ધર્મને જાણનારા શ્રેષ્ઠ દ્વિજો બ્રહ્મચર્ય સહિત, પરસ્પર ગોત્રને કહી ક્ષુધાએ પીડેલા અતિથિને કોટડી પ્રત્યે પ્રવેશ કરાવવા લાગ્યા અને ત્યારે હે નિષ્પાપ વિપ્ર ! આ અર્ઘનું જળ, આ પાદ્ય (પગ ધોવાનું) જળ અને આ તમારે માટે બેસવાનું આસન છે. હે સમર્થ શ્રેષ્ઠ દ્વિજ ! આ નિયમથી સંપાદન કરેલો પવિત્ર સાથવો છે માટે મેં આપેલો આપ ગ્રહણ કરો અને તમારૂં કલ્યાણ થાઓ. આ પ્રમાણે તેણે કહેલો બ્રાહ્મણ પાશેર સાથવો લઇ ખાવા મંડ્યો પણ હે રાજેંદ્ર ! તે સંતોષ પામ્યો નહિ. આ રીતે તે દ્વિજને ક્ષુધાથી વ્યાપ્ત જોઇ ઉંચ્છ વૃત્તિવાળો તે બ્રાહ્મણ

કેવી રીતે અતિથિ પ્રસન્ન થાય, એમ આહારનો વિચાર કરવા લાગ્યો. તે વખતે તેની સ્ત્રી બોલી કે મારો ભાગ આપો અને એથી પ્રસન્ન થયેલો આ ઉત્તમ દ્વિજ ઇચ્છા પ્રમાણે જાઓ. આ પ્રમાણે કહેતી તે પતિવ્રતા ભાર્યાને ક્ષુધાથી પીડાયલી જાણી તે શ્રેષ્ઠ વિપ્રે તે સાથવાને પસંદ કર્યો નહિ અને તે વખતે પોતાના અનુમાનથી વિદ્વાન્ (જાણનાર) એવો તે શ્રેષ્ઠ વિપ્ર ભાર્યાને વૃદ્ધ, ક્ષુધાથી પીડિત, થાકેલી, ગ્લાનિ પામેલી, તપવાળી, ત્વચા અને અસ્થિ (હાડકાં માત્ર) રૂપ થયેલી તથા કંપતી જોઇ બોલ્યો—હે શોભનારી ! કીડા, પતંગિયાં અને મૃગોએ પણ સ્ત્રીઓને સાચવવી અને પોષણ આપવું યોગ્ય છે માટે તમે આવું કહેવા યોગ્ય નથી. સ્ત્રીએ દયાથી પોષણ કરેલો અને રક્ષા કરેલો નર પ્રકાશવાળા યશથી પડે છે (ભ્રષ્ટ થાય છે) તથા તે ઉત્તમ લોકોને પામતો નથી. વળી ધર્મ, કામ અને અર્થનાં કાર્યો, સેવા, કુળનો વિસ્તાર, તેમ પિતૃનો અને પોતાનો ધર્મ સ્ત્રીઓને આધિન છે માટે રક્ષા કરવામાં સમર્થ જે પુરૂષ કર્મથી સ્ત્રીઓને જાણતો નથી તે મોટા અપયશને પામે છે તથા નરકોમાં જાય છે. આ પ્રમાણે કહેલી તે સ્ત્રી ત્યારે બોલી કે હે દ્વિજ ! આપણા બેનો ધર્મ ને અર્થ સરખો છે માટે મારી ઉપર પ્રસન્ન થાઓ અને આ શેર સાથવાનો ચોથો ભાગ લ્યો. હે દ્વિજોમાં શ્રેષ્ઠ ! સ્ત્રીઓનું સત્ય, પ્રીતિ, ધર્મ, તથા ગુણોથી જીતેલું સ્વર્ગ અને ઇચ્છિત પતિને આધિન છે. ઋતુરૂપ માતા તથા પિતાના બીજરૂપ અને ઉત્તમ દેવરૂપ પતિ છે. સ્વામિની પ્રસન્નતાથી નારીઓને રતિ (પ્રીતિ કે રમણ)નું પુત્રરૂપ ફળ થાય છે. પાલન કરવાથી તમે મારા પતિ અને ભરણ કરવાથી ભર્ત્તા છો. વળી પુત્રના ઉત્તમ દાનથી તમે વર (ઇચ્છિત)ને દેનાર છો માટે મારો સાથવો આપો. વળી તમે પણ કૃશ (દુબળા), ઉપવાસથી થાકેલા, ઘરડપણથી યુક્ત, વૃદ્ધ, ક્ષુધાથી પીડિત અને અતિ દુર્બળ છો તેથી સાથવો ઘો. આ રીતે તેણે કહેલો તે વિપ્ર સાથવો લઇ આ વચન બોલ્યો—હે દ્વિજ ! બીજી વાર આ સાથવો લ્યો. આ સાંભળી તે લઇ ખાઇને તે વિપ્ર સંતોષ પામ્યો નહિ. તેને સંતોષ રહિત જાણી બ્રાહ્મણ તે વખતે ચિંતા વ્યાપ્ત થયો, ત્યારે પુત્ર બોલ્યો કે શ્રેષ્ઠ એવા તમે આ સાથવો લઇ વિપ્રને આપો. આ રીતેજ હું કલ્યાણ માનું છું માટે એ કરૂં છું. વળી સર્વદા મારે પ્રયત્નથી તમારૂં પાલન કરવું જોઇએ જેથી સજ્જનોએ ઇચ્છેલું છે કે વૃદ્ધ પિતાનું પાલન કરવું તેથી હે વિપ્રર્ષિ ! વૃદ્ધાવસ્થામાં પિતાનું પાલન કરવું એ પુત્રનું કામ કહેલું છે. તેમજ આ શ્રુતિ (સાંભળવું) ત્રણે જગતમાં નિરંતર થયેલું છે. વળી પ્રાણિયોના દેહોમાં રહેલો ઉત્તમ ધર્મરૂપ પ્રાણ છે તે પ્રાણનું ધારણ કરવા માત્રથી તમે તપ કરી શકાય તેવું છે. પિતાએ કહ્યું—તું હજાર વર્ષવાળો હો તો પણ મારે તો બાળકજ માનવો જોઇએ; કારણ કે પિતા પુત્રને ઉત્પન્ન કરી પુત્રથી કૃતકૃત્ય (કૃતાર્થ–પુણ્યવાન) થાય છે. હે સમર્થ પુત્ર ! બાળકોને ભૂખ જોરવાળી હોય છે એ હું જાણું છું માટે વૃદ્ધ એવો હું પ્રાણ ધારણ કરી શકીશ, તું બળવાન થા. હે પુત્ર ! ભૂખ પણ વૃદ્ધ વયે કરી મને પીડતી નથી અને મેં ઘણો વખત તપ કરેલું છે માટે મને મરણથી ભય નથી. પુત્રે કહ્યું—હું તમારૂં છોકરૂં છું અને પુરૂષનું રક્ષણ કરવાથી પુત્ર એમ કહેલું છે; તેમજ આત્મા (પોતે) પુત્રરૂપ કહેલો છે માટે અહિં પોતાથી પોતાનું રક્ષણ કરો. પિતાએ કહ્યું—હે પુત્ર ! તું રૂપથી, સ્વભાવથી અને ઇંદ્રિયોને જીતવાથી મારો જેવો છે તથા મેં બહુ પ્રકારે તારી પરીક્ષા કરેલી છે માટે તારો સાથવો લઉં છું એમ કહી તે સાથવો લઇ પ્રસન્ન મનવાળો શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણ હસતો હોય તેમ તે વખતે (અતિથિ)

વિપ્રને સાથવો આપવા લાગ્યો. તે સાથવાને ખાઇને તે સંતોષવાન નહિ થયો અને ઉંચ્છ વૃત્તિવાળો ધર્માત્મા વિપ્ર લજ્જા પામ્યો (શરમાયો). ત્યાં બેઠેલી સતી એવી પુત્રની સ્ત્રી બ્રાહ્મણનું પ્રિય કરવાની ઇચ્છાથી હર્ષ પામી સાથવો લઇ તે સસરાને કહેવા લાગી–હે વિપ્ર! તમારા સંતાનથી મને સંતાન થશે માટે આ મારો સાથવો લઇ અતિથિને આપો. તમારી પ્રસન્નતાથી મને મનુષ્ય જ્યાં જઇ શોક કરતો નથી તે લોકોને પુત્રે કરી પામવાનું છે એ ક્ષય વગરના લોક અવસ્ય પ્રાપ્ત થયા છે. જેમ ધર્મ વગેરે ત્રણ પદાર્થોનો સમુદાય છે તેમ અગ્નિરૂપ ત્રણ વસ્તુનો સમૂહ છે અને તેમજ પુત્ર ને પૌત્રોનો અર્થાત્ તે વાળાઓનો અક્ષય સ્વર્ગ ત્રણ પ્રકારનો છે. વળી અમે એમ સાંભળીએ છીએ કે પુત્ર પિતૃઓને ઋણ (કરજ)થી તારે છે અને પુત્ર તથા પૌત્રોથી મનુષ્ય અવસ્ય સારા લોકોને પામે છે. સસરાએ કહ્યું–હે કલ્યાણકારિ વર્તણુકવાળાં! હે કલ્યાણિ! હું તમને સારાં વ્રતોને આચરવામાં દુબળાં થયેલાં, ભૂખથી વિહ્વલ ચિત્તવાળાં, વાયુ અને તડકાથી શિથિલ અંગોવાળાં અને નિસ્તેજ જોઇ ધર્મને હણનાર થઇ કેમ સાથવો લઇ શકું? માટે તમે આવું કહેવા યોગ્ય નથી. હે શુભે! હું છઠ્ઠેકાળે, વ્રતવાળા અને પવિત્રતા, સદાચાર તથા તપવાળાં તમોને આહારથી રહિત અને દુઃખ વૃત્તિવાળાં કેમ જોઇ શકું?! મારે નિરંતર બાળક, ક્ષુધાથી પીડિત નારી એવાં બાંધવને આનંદ પમાડનારાં તમે ઉપવાસથી અતિ થાકેલાં છો તેની અવસ્ય રક્ષા કરવી જોઇએ. પુત્રની સ્ત્રીએ કહ્યું—હે સમર્થ! તમે મારા ગુરૂ (માન્ય)ના ગુરૂ છો માટે દેવના દેવરૂપ છો અને તેથી દેવના અધિક દેવ એવા તમે મારા સાથવાને ગ્રહણ કરો. હે વિપ્ર! દેહ, પ્રાણ, ધર્મ આ સઘળું ગુરૂની સેવા અર્થે છે અને તમારી પ્રસન્નતાથી અમે શુભ લોકોને પામીશું માટે હે દ્વિજ! હું તમારે પાલન કરવા યોગ્ય છું એમ વિચાર કરીને અથવા દૃઢ ભક્તિવાળી છું એમ જાણીને કે મારે આ સંભારવા યોગ્ય (પરીક્ષા કરવા યોગ્ય) છે એમ માની સાથવો લેવા યોગ્ય છો. સસરે કહ્યું–હે વધૂ (વહુ)! જે તમે ધર્મના વ્રતવાળાં છતાં ગુરૂવૃત્તિ (ઉત્તમ વર્તણુક–અથવા ગુરૂની વૃત્તિ) ને જુવો છો (જાણો છો.) આ સદાચારની વર્તણુકથી સતી એવાં તમે સદા શોભો છો, માટે હે શ્રેષ્ઠ! મહા ભાગ્યવાળાં તમે છેતરવાને યોગ્ય નથી, એથી તમને ધર્મને ધારણ કરનારાઓના મધ્યમાં ગણી સાથવો લઇશ, આમ તે સાથવો લઇ અતિથિ દ્વિજને આપ્યો, તેથી તે વિપ્ર તે સજ્જન મહાત્મા બ્રાહ્મણની ઉપર પ્રસન્ન થયો અને તે વખતે પુરૂષના દેહવાળો, ધર્મરૂપ, ઉત્તમ વક્તા, એવો તે શ્રેષ્ઠ દ્વિજ પ્રસન્ન મનથી ઉંચ્છ વૃત્તિવાળા શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણને આ વાક્ય કહેવા લાગ્યો–હે દ્વિજોમાં શ્રેષ્ઠ! તમારા ન્યાયથી મેળવેલા ધર્મથી શક્તિ પ્રમાણે આપેલાં શુદ્ધ દાનથી હું પ્રસન્ન થયો છું. અહો! આ તમારૂં દાન સ્વર્ગમાં સ્વર્ગવાસિઓએ જાહેર કરાય છે, વળી ગગનથી પૃથ્વીમાં પડતી આ પુષ્પોની વૃષ્ટિ જુવો, જેઓ દેવ વગેરે દેવ ઋષિ, દેવ ગંધર્વો અને દેવોના દૂતો છે તેઓ સ્તુતિ કરતા, દાનથી વિસ્મય પામી રહેલા છે. હે દ્વિજોમાં શ્રેષ્ઠ! જેઓ વિમાનોમાં બ્રહ્મ ઋષિઓ અને બ્રહ્મલોકમાં ફરનારા છે તેઓ તમારા દર્શનને ઇચ્છે છે માટે સ્વર્ગમાં જાઓ. હે દ્વિજો! તમે અતિ ઘણાઃ યુગો સુધી પિતૃલોકમાં ગયેલા સર્વ પિતૃઓને તથા ન આવેલા ઘણા પિતૃને બ્રહ્મચર્ય, દાન, યજ્ઞ તપ ને સંકરરહિત એવા (શુદ્ધ) ધર્મથી તાર્યા તેથી સ્વર્ગ પ્રત્યે પધારો. હે સારાં વ્રતવાળા! તમે ઉત્તમ શ્રદ્ધાથી તપ આચરો છો તેથી અને દાનથી દેવો પ્રસન્ન થયા છે. વળી હે બ્રાહ્મણોમાં શ્રેષ્ઠ! દુઃખના વખતમાં તમે શુદ્ધ ચિત્તથી આ સઘળું દીધું તે

કર્મથી તમે સ્વર્ગને જીત્યું છે. જગતમાં ભૂખ બુદ્ધિને નાશ પમાડે છે, તેમ ધર્મની બુદ્ધિને મટાડે છે અને ક્ષુધાથી ગયેલા જ્ઞાનવાળો, ધીરતા (ધીરજ) ને તજે છે માટે જે ખાવાની ઇચ્છા (ભૂખ) ને તજી છે તે જરૂર સ્વર્ગને જીતે છે. જ્યારે દાનની ઇચ્છા થાય ત્યારે જરૂર ધર્મ ઘટતો નથી માટે તમે પુત્રના સ્નેહથી તથા સ્ત્રીના સ્નેહને જોયાં વિના ધર્મનેજ શ્રેષ્ઠ જાણી તૃષ્ણાને ગણી નહિ. નરોને દ્રવ્યની આવક સૂક્ષ્મ, (ઓછી) હોય છે તેથી અધિક સૂક્ષ્મ, યોગ્યને દાન કરવું એ છે. દાનથી અતિ સૂક્ષ્મ એવો કાળ છે. તેથી અધિક સૂક્ષ્મ શ્રદ્ધા છે અને તેથી અતિમાં અતિ સૂક્ષ્મ સ્વર્ગનું દ્વાર છે માટે મોહથી નરોએ તે જોવાતું નથી. જે સ્વર્ગની સાંકળરૂપ (સ્વર્ગની આડું આવનાર) દુઃખે પમાય એવું (કઠિન) પ્રીતિએ રક્ષા કરેલું લોભરૂપ બીજ છે તેને ક્રોધને જીતનારા, ઇંદ્રિયોને જીતનારા પુરૂષો, યથાશક્તિ ઉત્તમ દાન કરનારા અને તપથી યુક્ત બ્રાહ્મણો જુએ છે. જે હજારની શક્તિવાળો સોનું દાન કરે, જે સોની શક્તિવાળો દશનું દાન કરે અને જે શક્તિથી જળનું દાન કરે તેઓ સર્વ સરખા ફળવાળા કહેલા છે. હે વિપ્ર ! નિર્ધન એવો રંતિદેવ રાજા શુદ્ધ મનથી જળ આપતો હતો તેથી સ્વર્ગે ગયો. હે તાત ! ધર્મ જે રીતે ન્યાયથી પામેલાં, શ્રદ્ધાથી પવિત્ર એવાં આપેલાં સૂક્ષ્મ દાનોથી પ્રસન્ન થાય છે તે રીતે તે મોટા ફળવાળાં દીધેલાં દાનોથી પ્રસન્ન થતા નથી. નૃગ રાજાએ દ્વિજોને હજારો ગાયોનાં દાન આપ્યાં હતાં પણ એક પારકી ગાયને દેવાથી તે નરકને પામ્યો અને ઉશીનરનો પુત્ર શિબીરાજ પોતાના માંસના ઉત્તમ દાનથી પુણ્યોએ કરેલા લોકોને પામી સ્વર્ગમાં સારાં વ્રતોથી આનંદ ભોગવે છે માટે હે વિપ્ર ! સારા નરોને વૈભવ પુણ્યરૂપ નથી પણ પોતાની શક્તિથી, સારૂં મેળવેલું પુણ્યરૂપ છે, વળી જેમ ન્યાયથી સંચય કરેલાં ધનોથી પુણ્ય થાય છે, તેમ જુદા જુદા પ્રકારના યજ્ઞોથી પુણ્ય થતું નથી. લોક ક્રોધથી દાનમાં ફળને હણે છે અને લોભથી સ્વર્ગને પામતો નથી પણ ન્યાયની વૃત્તિવાળો દાનને જાણનાર તપથી સ્વર્ગને પામે છે માટે ઘણી દક્ષિણા (દાન)વાળા, ઘણા રાજસૂય યજ્ઞોથી અને ઘણા અશ્વમેધ યજ્ઞોએ યજન કરવાથી જે ફળ થાય છે તે તમારી સમાન નથી. તમે શેર સાથવાથી અક્ષય બ્રહ્મલોકોને જીત્યો છે માટે હે વિપ્ર ! સુખ થાય તેમ રજોગુણરહિત એવા બ્રહ્મલોક પ્રત્યે જાઓ. હે દ્વિજોમાં શ્રેષ્ઠ ! તમારે સર્વને સારૂ દિવ્ય વિમાન આવ્યું છે માટે ઇચ્છા પ્રમાણે બેસો અને હે દ્વિજ ! હું ધર્મ છું તેથી મને જુઓ. હે દ્વિજ ! તમે દેહને તાર્યો, જગતમાં તમારી કીર્તિ સ્થિર થઇ; હવે તમે ભાર્યાસહિત પુત્ર અને પુત્રની વહુ સહિત સ્વર્ગમાં જાઓ. આ રીતે જ્યારે ધર્મવાક્ય બોલ્યા ત્યારે તે દ્વિજ, સ્ત્રી પુત્ર સહિત અને પુત્રની વહુ સાથે વિમાનમાં ચઢી સ્વર્ગ પ્રત્યે ગયો. જ્યારે ધર્મને જાણનાર તે વિપ્ર પુત્ર સહિત, પુત્રની વહુ સહિત અને ચોથી ભાર્યા સહિત સ્વર્ગમાં ગયો ત્યારે હું તે રાફડાથી બહાર નિકળ્યો અને પછી સાથવાના ગંધથી, જળની ભીનાશથી દિવ્ય પુષ્પોના ચોળાવાથી (સ્પર્શથી) તે સારા વિપ્રનાં દાનના લવ ભાગોથી અને તપથી મારૂ મસ્તક સુવર્ણરૂપ થયું. હે વિપ્રો ! તે સત્ય પ્રતિજ્ઞાવાળા વિપ્રના સાથવાના દાને મારૂં અર્ધ શરીર સુવર્ણમય કરેલું છે, આ બુદ્ધિમાન્ તે વિપ્રનાં તપે અતિ મોટું કરેલું જુઓ. હે દ્વિજો ! આ રીતે એના જેવું બીજું પડખું પણ કેમ થાય ? એ કારણથી હું હર્ષ પામી વારંવાર તપોવન અને યજ્ઞોમાં જાઉં છું. તેમજ બુદ્ધિમાન્ કુરૂરાજના આ યજ્ઞને સાંભળી મોટી આશાથી હું અહિં આવ્યો પણ સુવર્ણરૂપ ન થયો તેથી હે બ્રાહ્મણોમાં શ્રેષ્ઠો ! મેં હસીને આવું વાક્ય કહ્યું કે 'આ યજ્ઞ સર્વ પ્રકાર-

થી શેર સાથવાની તુલ્ય નથી' ત્યારે હું તે, શેર સાથવાના લવ (લેશ) ભાગોએ સુવર્ણરૂપ કરેલો થયો હતો (અને હાલ ન થયો) માટે આ મોટો યજ્ઞ, તે લવ સાથવાઓની બરોબર મારાથી મનાતો નથી. આ પ્રમાણે તે વખતે યજ્ઞમાં સર્વ, ઉત્તમ દ્વિજોને કહી તેઓના મધ્યમાં નોળ અદર્શનને (અદશ્યપણાને) પામ્યો અને તે વિપ્રો ઘેર ગયા. વૈશંપાયને કહ્યું—હે શત્રુનાં નગરને જીતનાર! અશ્વમેધ નામના મોટા યજ્ઞમાં જે આશ્ચર્ય થયું હતું એ સર્વ મેં તમને કહ્યું. હે નૃપ! તમારે યજ્ઞમાં કોઇ પણ રીતે વિસ્મય કરવો નહિ. જે હજાર કરોડો ઋષિયો તપો કરવાથી સ્વર્ગમાં ગયા છે તેઓએ સર્વ પ્રાણિયોમાં અદ્રોહ (ભુંડું ન કરવું), સંતોષ, સદાચરણ, સરળતા, તપ, ઇંદ્રિયોનો જય, સત્ય અને ઉત્તમ દાન, આ રીતે આ સઘળું તુલ્ય માનેલું છે.

अद्रोहः सर्वभूतेषु सन्तोषः शीलमार्जवम् ।
तपो दमश्च सत्यं च प्रदानं चेति सम्मितम् ॥ १२० ॥

इतिश्री महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनुगीतापर्वणि नकुलोपाख्याने नवतितमोऽध्यायः ॥ ९० ॥

અધ્યાય ૯૧ મો. પશુથી કે અન્નથી યજ્ઞ કરવો.

जनमेजय उवाच—यज्ञे सक्ता नृपतयस्तपः सक्ता महर्षयः ।
शान्तिव्यवस्थिताविप्राः शमेदम इति प्रभो ॥ १ ॥

જનમેજયે કહ્યું—હે સમર્થ ! રાજાઓ યજ્ઞમાં આસક્ત છે, મહર્ષિયો તપમાં આસક્ત છે અને શાંતિમાં રહેલા વિપ્રો શાંતિમાં તથા ઇંદ્રિયોને જીતવામાં આસક્ત છે એમ હું માનું છું, માટે આ જગતમાં યજ્ઞનાં ફળોની તુલ્ય કશું પણ દેખાતું નથી. આ રીતેજ મારી બુદ્ધિ વર્તે છે અને નિઃસંશય એ તે રીતે છે. ઘણા રાજાઓ, તથા શ્રેષ્ઠ દ્વિજો યજ્ઞોથી ઇશ્વરની સેવા કરી ઉત્તમ કીર્તિને પામી મરણ પછી સ્વર્ગને પામ્યા છે. સમર્થ મહા તેજસ્વી હજાર નેત્રોવાળો દેવોનો રાજા ઘણાં દાનોવાળા યજ્ઞોથી સઘળાં દેવતાઓનાં રાજ્યને પામેલો છે. જ્યારે જેની પાસે ચાલનારા, ભીમ ને અર્જુન છે એવા રાજા યુધિષ્ઠિર સમૃદ્ધિ અને પરાક્રમથી દેવોના રાજાની સમાન છે ત્યારે શા માટે તે નોળ તે મહાત્મા રાજાના મહા યજ્ઞ એવા અશ્વમેધ યજ્ઞને નિંદતો હતો?! વૈશંપાયને કહ્યું—હે નરોના અધિપતિ! ભરતકુળના રાજન્! યજ્ઞના ઉત્તમ વિધિને તથા ફળને યથાર્થ કહેવાથી સાંભળો.—પૂર્વે ઇંદ્રનો યજ્ઞ કરતાં જ્યારે ઋત્વિજો કામમાં વ્યગ્ર હતા, યજ્ઞનું કાર્ય વધતું હતું, હોમનારે ગુણવાળા અગ્નિમાં હોમ કરાતો હતો, ઉત્તમ ઋષિઓ બેઠેલા હતા અને હે નૃપ! સારા સ્વરવાળા, પ્રખ્યાત, સારાં શાસ્ત્રોવાળા, ન થાકેલા, થોડા અને અધ્વર્યુઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા વિપ્રો દેવોને બોલાવતા હતા ને પછી જ્યારે તે આલંભ (પશુના વધ)ને વખતે પશુઓને ગ્રહણ કરતા ત્યારે હે મહારાજ! મહર્ષિયો કૃપાવાન્ થયા તથા સર્વ મહર્ષિઓ બોલ્યા. પછી ગરીબ પશુઓને જોઇ તે, તપરૂપ ધનવાળા ઋષિયો ઇંદ્રને મળી કહેવા લાગ્યા કે હે પુરને હણનાર ઇંદ્ર! આ યજ્ઞનો વિધિ સારો નથી, મોટા ધર્મને

ઇચ્છનારા આપનું આ પૂર્ણ જ્ઞાન નથી. યજ્ઞમાં પશુના સમૂહો વિધિથી જોએલા નથી માટે હે સમર્થ ! આ તમારો મોટો આરંભ ધર્મને હણનાર છે, આ ધર્મથી કરેલો યજ્ઞ નથી; કેમકે હિંસારૂપ ધર્મ કહેવાતો નથી. જો તમે યજ્ઞને ઇચ્છતા હો તો વિપ્રો શાસ્ત્રથી તમારો યજ્ઞ કરો. હે હજાર નેત્રવાળા ઇંદ્ર ! વિધિથી જાણેલા યજ્ઞથી તમને અતિ મોટો ધર્મ થશે માટે ત્રણ વર્ષથી અધિક રહેલાં બીજોથી યજ્ઞ કરો. હે ઇંદ્ર ! મોટા ગુણવાળાં ફળોને ઉત્પન્ન કરનાર આ ધર્મ છે. આ રીતે તત્ત્વને જાણનારા ઋષિઓએ કહેતાં મોહને વશ થયેલા, સો યજ્ઞો કરનારા ઇંદ્રે માનથી તે ગ્રહણ કર્યું નહિ. હે ભારત ! ઇંદ્રના યજ્ઞમાં તે તપસ્વી ઋષિઓએ જંગમ પ્રાણિયોથી યજવું કે સ્થાવર જીવોથી યજન કરવું ? એ રીતે અતિ મોટો વિવાદ થયો. જ્યારે તત્ત્વદર્શી ઋષિયો વિવાદ કરવાથી ખેદ પામ્યા ત્યારે ઇંદ્રની સાથે મળી વસુ રાજાને પૂછવા લાગ્યા કે હે મતિવાળા ! મહા ભાગ્યવાન્, નૃપોમાં શ્રેષ્ઠ, યજ્ઞો માટે કેવી રીતે શાસ્ત્ર (આજ્ઞા) છે અને મુખ્ય પશુઓથી, બીજોથી કે રસો (દૂધ ઘી વગેરે)થી યજ્ઞ કરવો, આ રીતે ધર્મના સંશયને પામેલા અમોને સત્ય કહો ? આવું તેઓનું વચન સાંભળી બલાબલનો વિચાર કર્યા વિના વસુ રાજાએ જે રીતે લાવેલા પદાર્થો હોય તે રીતે તેઓથી યજન કરવું એમ કહ્યું. આ રીતે ખોટો પ્રશ્ન કહી તે ચેદિ દેશોનો પતિ સમર્થ રાજા વસુ રસાતળમાં પેઠો માટે સંશયવાળા વિષયમાં પોતાની મેળે થયેલા, સમર્થ એવા પ્રજાઓના પતિ બ્રહ્માને તજી પ્રભુ વિના એકલા બહુ જાણનારે પણ કહેવું નહિ. સંશયવાળા પાપી માણસે અશુદ્ધ બુદ્ધિથી જે દાનો દીધેલાં હોય છે તે સર્વ દાનો અનાદરથી મોટાં હોય તોપણ નાશ પામે છે. અધર્મથી પ્રવૃત્ત થયેલા, હિંસક, દુષ્ટ મનવાળા જનની દાનથી અહિં કીર્ત્તિ થાય છે પણ મરણ પછી પરલોકમાં દુષ્ટ બુદ્ધિવાળાની કીર્ત્તિ થતી નથી. જે ધર્મમાં શંકાવાળો, પંડિત નહિ એવો વારંવાર અન્યાયથી આવેલાં દ્રવ્યે યજ્ઞ કરે છે તે ધર્મનાં ફળને પામતો નથી. જે ધર્મવડે ખાટકીપણું કરનાર, પાપી મનવાળો, પુરુષોમાં અધમ એવો વિપ્ર લોકના વિશ્વાસ કારણ સારૂ દાન દે છે તે, પ્રીતિ ને મોહવાળો નિરંકુશ માણસ પાપી કર્મથી ધનને પામી અંતે પાપવાળી ગતિને પામે છે. સંચયની બુદ્ધિવાળો પણ લોભ તથા મોહને વશ થયેલો અને અશુદ્ધ બુદ્ધિથી પ્રાણિયોને ઉદ્વેગ પમાડે છે. આવી રીતે ધનને પામી જે મોહથી દાન કરે છે અથવા યજ્ઞ કરે છે તે પાપવાળાં ધનની આવકથી મરણ પછી તેનાં ફળને ભોગવતો નથી; અને તપરૂપ ધનવાળા, ધાર્મિક નરો વૈભવથી ઉંચ્છ, મૂળ, ફળ, શાક અને જળના પાત્રરૂપ દાનને આપી સ્વર્ગમાં જાય છે માટે મહાયોગ, દાન, પ્રાણિયોના ઉપર દયા, બ્રહ્મચર્ય, સત્ય, કરૂણા, ધીરજ અને ક્ષમા એ ધર્મ છે અને એ સનાતન (જુના) ધર્મનું સનાતન (જુનું) મૂળ છે. પૂર્વે થયેલા વિશ્વામિત્ર વગેરે જે રાજાઓ સંભળાય છે તે વિશ્વામિત્ર, અસિત, જનક રાજા, કક્ષસેન આર્ષ્ટિસેન અને પૃથ્વીપાળ સિંધુદ્વીપ અને બીજા ઘણા તપરૂપ ધનવાળા રાજાઓ ન્યાયથી પામેલાં ધનોથી તથા સત્યોથી ઉત્તમ સિદ્ધિને પામ્યા છે તેથી હે ભારત ! તપનો આશ્રય કરી રહેલા અને દાન ધર્મરૂપ અગ્નિવડે શુદ્ધ થયેલા જે બ્રાહ્મણો, ક્ષત્રિય, વૈશ્યો અને શૂદ્રો છે તેઓ સ્વર્ગે જાય છે.

ब्राह्मणाः क्षत्रियावैश्याः शूद्रा ये चाश्रितास्तपः ।

दानधर्माग्निनाशुद्धास्ते स्वर्गं यान्ति भारत ॥ ३७ ॥

इतिश्री महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि नकुलोपाख्याने एकनवतितमोऽध्यायः ॥ ९१ ॥

અધ્યાય ૯૨ મો. ધર્મથી સ્વર્ગ મળે છે.

जनमेजय उवाच—धर्मागतने त्यागेन भगवन्स्वर्गमस्ति चेत् ।
एतन्मे सर्वमाचक्ष्व कुशलो ह्यसि भाषितुम् ॥ १ ॥

જનમેજયે પૂછ્યું—હે ભગવન્! જો ધર્મે કરી આપેલાં દાને સ્વર્ગ છે તો તમે કહેવાને કુશળ છો માટે આ સઘળું મને કહો? વળી હે દ્વિજોમાં શ્રેષ્ઠ! સર્વ યજ્ઞોમાં કેવી રીતે ઉત્તમ નિશ્ચય થયો હતો એ પૂર્ણતાથી તમે મને કહેવા યોગ્ય છો. વૈશંપાયને કહ્યું–હે શત્રુને દંડનાર! પુર્વે અગસ્ત્યના મોટા યજ્ઞમાં થયેલો આ પ્રાચીન ઇતિહાસ કહેવાય છે. પૂર્વે હે મહારાજ! સર્વ પ્રાણિયોના હિતમાં પ્રીતિવાળા મહા તેજસ્વી અગસ્ત્ય બાર વર્ષ સુધી દીક્ષાને પામ્યા હતા. તે મહાત્માના તે યજ્ઞમાં અગ્નિના સરખા હોતાઓ (હોમનારાઓ) મૂળનો આહાર કરનારા, ફળોને ખાનારા અને અશ્મ કુટો સહિત ચંદ્રનાં કિરણોનું પાન કરનારાઓ હતા. તેમજ પૂછવાથીજ લેનારા, યતિઓ અને ભિક્ષુકો બેઠેલા હતા. તેઓ સર્વ પ્રત્યક્ષ ધર્મવાળા, જેઓએ ક્રોધને જીતેલો છે ને જેઓ ઇંદ્રિયોને નિયમમાં રાખવામાં સાવધ રહેલા હતા. આ રીતે નિત્ય શુદ્ધ આચારમાં રહેલા, ઇંદ્રિયોએ નહિ પીડાં પમાડતાં એવા યજન કરનારા તે મોટા ઋષિઓ યજ્ઞને સેવતા હતા, તેમ તેઓ શક્તિ પ્રમાણે ભગવાન અગસ્ત્યે જે અન્ન સંપાદન કરેલું હતું તેને લેતા હતા. તે સમયે યજ્ઞમાં જે રીતે જે યોગ્ય થયેલું હતું-તે રીતે અનેક મુનિયોએ મોટા યજ્ઞો કરેલા છે. હે ભરતશ્રેષ્ઠ! આ પ્રમાણે જ્યારે અગસ્ત્યનો યજ્ઞ થતો હતો ત્યારે હજાર નેત્રવાળા ઇંદ્રે વૃષ્ટિ કરી ન હતી તેથી હે રાજન્! મહાત્મા અગસ્ત્યનાં કર્મની વચમાં ભાવિક મનવાળા મુનિયોની આ વાત થઇ. હે વિપ્રો! આ મત્સર રહિત, યજ્ઞ કરનાર અગસ્ત્ય અન્ન આપે છે અને વર્ષાદ વરસતો નથી માટે અન્ન કેમ થશે? જો આ બાર વર્ષો સુધી દેવ (મેઘ) વરસશે નહી તો આ મુનિનો, બાર વર્ષ સુધી થનારો યજ્ઞ કેમ થઇ શકશે? આ વિચાર કરો તમે આ બુદ્ધિમાન્ અતિ તપવાળા, મહર્ષિ અગસ્ત્યની ઉપર અનુગ્રહ (કૃપા) કરવા યોગ્ય છો. આવી રીતે જ્યારે તેઓએ કહ્યું ત્યારે પ્રતાપી અગસ્ત્ય મુનિયોને મસ્તક નમાવી પ્રસન્ન કરી બોલ્યા કે જો ઇંદ્ર બાર વર્ષ નહિ વરસે તો ચિંતા (મનથી કરેલ) યજ્ઞ કરીશ, એ સનાતન વિધિ છે. જો ઇંદ્ર બાર વર્ષ સુધી વૃષ્ટિ નહિ કરે તો હું સ્પર્શયજ્ઞ (ખર્ચ કર્યા વિના દ્રવ્યોના સ્પર્શથી દેવોને તૃપ્ત કરવા એ) કરીશ એ પ્રાચીન વિધિ છે. જો ઇંદ્ર બાર વર્ષ સુધી વર્ષશે નહિ તો ધ્યાન માત્રથી હું નિયમિત વ્રતવાળો થઇ આ યજ્ઞો કરીશ. મેં બહુ વર્ષથી સંપાદન કરેલો આ બીજયજ્ઞ છે, તે બીજોથી તે કરીશ, એમાં વિઘ્ન થશે નહિ માટે આ મારો યજ્ઞ કોઇ પણ રીતે વૃથા કરી શકાય એમ નથી. કાં તો દેવ (ઇંદ્ર) વૃષ્ટિ કરશે કે વૃષ્ટિ થશે નહિ અથવા જો ઇંદ્ર ઇચ્છાથી પ્રાર્થના નહિ અંગીકાર કરે તો હું પોતે ઇંદ્ર થઇશ અને પ્રજાઓને જીવાડીશ તથા જ્યારે જે રીતે આહારો (ભોજનોનો) સમૂહ થાય છે ત્યારે તે તે રીતેજ થશે.

વળી વિશેષજ કરીશ અને વારંવાર અધિક પણ થયા કરશે. આજ અહિં સુવર્ણ આવો, જે ત્રણ લોકમાં હોય તે, પોતાની મેળે અહિં આવો. દિવ્ય (દેવતાઇ અથવા સુંદર) અપ્સરાઓના સમૂહો, વિશ્વાવસુ અને જે બીજાઓ છે તે પણ કિન્નરો સહિત ગંધર્વો મારા યજ્ઞને સેવો. વળી ઉત્તર તરફના કુરૂદેશોમાં જે કંઇ ધન છે તે સર્વ પોતાની મેળેજ આ યજ્ઞમાં આવી રહો. સ્વર્ગ, સ્વર્ગમાં રહેનારાઓને ધર્મ પોતેજ અહિં આવો. આ પ્રમાણે જ્યારે કહ્યું ત્યારે તે સઘળુંજ તે, દીપ્ત અગ્નિના સરખા તેજવાળા, તેજસ્વી અગસ્ત્ય મુનિના તપથી થયું. તે સમયે હર્ષ પામેલા મુનિયોએ તપનું બળ જોયું અને વિસ્મય પામી તેઓ સર્વ મોટા અર્થવાળું આ વચન બોલ્યા. ઋષિઓએ કહ્યું–અમે તમારાં વાક્યથી પ્રસન્ન થયા છીએ પણ તમારા તપના નાશને ઇચ્છતા નથી અને તે જ યજ્ઞોથી અમે સંતુષ્ટ છીએ તથા ન્યાયથી સઘળું ઇચ્છિયે છીયે. ન્યાયથી આહારને મેળળનારા પોતાના કર્મોમાં પ્રીતિવાળા અમે, યજ્ઞ, દીક્ષા, હોમો અને જે કંઇ બીજું છે તેઓને ન્યાયથી (લોક સિદ્ધ રીતિથી) ખોળીએ છીએ. વેદોને બ્રહ્મચર્યવડે ન્યાયથી પામવા ઇચ્છિએ છીએ. અને ન્યાયે કરી ઘેરથી નિકળેલા, આવતા વખતાં પણ ન્યાયથી જવા અવવા ધારીએ છીએ અને અમે ધર્મથી જાણેલાં, વિધિરૂપ દ્વારો (સાધનો) એ કરી તપ તપીએ (કરીયે) છીએ. હે સમર્થ ! તમારી આ હિંસા રહિત યજ્ઞની સારી બુદ્ધિ થઇ છે. તમે સર્વદા યજ્ઞોમાં આ અહિંસાને કહેતા રહેજો. હે દ્વિજોમાં શ્રેષ્ઠ ! તેથી અમે પ્રસન્ન થઇશું. સમાપ્તિ થયે તમે વિસર્જન કરેલા (રજા આપેલા) આ યજ્ઞથી જઇશું. તેવી રીતે જ્યારે તેઓ કથા (વાત) કરતા હતા ત્યારે તેના તપનું બળ જોઇ પુરને હણનારા દેવોના રાજા ઇંદ્રે વૃષ્ટિ કરી અને હે જનમેજય ! તે યજ્ઞની સમાપ્તિ સુધી ઘણાં પરાક્રમવાળો મેઘ અતિ વરસનાર થયો તથા હે રાજઋષિ ! ત્રણ દશાવાળો દેવોનો પતિ ઇંદ્ર, પોતે બૃહસ્પતિને આગળ કરી અગસ્ત્ય મુનિને પ્રસન્ન કરવા લાગ્યો. પછી યજ્ઞની સમાપ્તિ થઇ ત્યારે ઘણી પ્રીતિવાળા અગસ્ત્યે વિધિ પ્રમાણે તે મોટા મુનિયોને વિસર્જન કર્યા. જનમેજયે પૂછ્યું–જેણે સુવર્ણમય મસ્તક સહિત એવા નોળનારૂપે કરી મનુષ્યની પેઠે વાણી કહી એ કોણ હતો ? આ પ્રશ્ન તમે મને કહો ? વૈશંપાયને કહ્યું—પ્રથમ તમે મને આ પૂછ્યું નહિ અને અમે કહ્યું નહિ, હવે એ નોળ જે હતો તથા તેની મનુષ્યના જેવી વાણી હતી તે સાંભળો. પૂર્વે જમદગ્નિએ શ્રાદ્ધનો સંકલ્પ (વિચાર) કર્યો હતો ત્યારે હોમધેનુ (હોમના કામની ગાય) તેની પાસે આવી અને પોતેજ તેને દોવા લાગ્યા તથા તેના દૂધને નવીન, દૃઢ અને પવિત્ર પાત્રમાં રાખ્યું. તે (દૂધવાળા) પાત્રમાં ધર્મે ક્રોધના સ્વરૂપથી પ્રવેશ કર્યો અને અપ્રિય કરવાથી તે શું કરશે ? એમ વિચાર કરી તે ઋષિ શ્રેષ્ઠ (જમદગ્નિ)ને જાણવાને ઇચ્છનારા ધર્મે તે દૂધ ઢોળ્યું, તેને ક્રોધરૂપ જાણી મુનિએ એની ઉપર શરીરને પામી ઉભો રહ્યો અને ક્રોધ ભૃગુ શ્રેષ્ઠ જમદગ્નિને કહેવા લાગ્યો–હે ભૃગુકુળના નરોમાં શ્રેષ્ઠ ! તમે મને જીત્યો એથી ભૃગુકુળના પુરૂષો અતિ રોષવાળા હોય છે એ, જગતમાં થતી નિંદા ખોટી છે. વળી હે સમર્થ ! તમે જેથી મને જીત્યો તેથી હું ક્ષમાવાન મહાત્મા તમે છો. તેની આગળ વશપણામાં રહ્યો છું અને હે સજ્જન ! તમારા તપથી ભય પામું છું માટે મારી ઉપર કૃપા કરો. જગદગ્નિએ કહ્યું—હે ક્રોધ ! તમને મેં પ્રત્યક્ષ જોયા, હવે તમે જ્વર (પીડા–ચિંતા) રહિત જાઓ, તમે આજ મારો અપકાર કર્યો નથી તેથી મને અવશ્ય તમારા ઉપર ક્રોધ નથી પણ મેં જેઓને ધારી આ, દૂધનો સંકલ્પ કર્યો હતો તે પિતૃ મહાભા-

ભ્યવાન છે માટે તમે તેઓ પાસે જવા યોગ્યપણાને જાણો. આ પ્રમાણે કહેલા તે વ્યાસ થવાથી ત્યાંજ અંતર્ધાન થયા અને પિતૃઓના પરાભવ (શાપ)થી નોળપણાને પામ્યા તથા તે મારા શાપનો અંત થવો જોઇએ એમ કહી તેઓને પ્રસન્ન કરવા લાગ્યો. તેઓએ પણ કહ્યું કે ધર્મને નિંદવાથી શાપના (અંત-નાશ-છેડા)ને પામશો. આ રીતે તેઓએ કહેલો યજ્ઞના ભાગોને તથા ધર્મવાળા અરણ્યને નિંદતો, દોડતો, તે યજ્ઞમાં આવ્યો અને પછી ક્રોધ ધર્મના પુત્ર યુધિષ્ઠિરને, તે શેર સાથવાથી નિંદીને યુધિષ્ઠિર ધર્મરૂપજ હતા તેથી શાપથી મુક્ત થયો. આ રીતે ત્યારે (પૂર્વે) થયેલા યજ્ઞમાં એ બન્યું હતું તે, મહાત્મા યુધિષ્ઠિરના યજ્ઞને આપણે પણ જ્યારે જોતા હતા તે વખતે નોળ ત્યાં અંતર્ધાન થયો હતો.

एवमेतत्तदा वृत्तं यज्ञे तस्य महात्मनः ।
पश्यतां चापि नस्तत्र नकुलोन्तर्हितस्तदा ॥ ५२ ॥

इतिश्री महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि नकुलोपाख्याने द्विनवतितमोऽध्यायः ॥ ९२ ॥

आश्वमेधिक पर्व समाप्तम्.